पूर्णप्रज्ञविद्यापीठग्रन्थमालायां प्रथमं पुष्पम्

श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

गीताभाष्यम्

श्री जयतीर्थमुनिविरचितप्रमेयदीपिकासहितम्
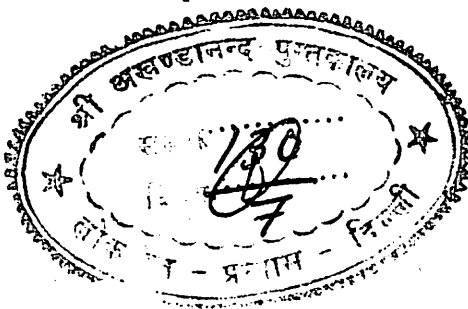
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु-२८

GITĀBHĀSHYA of Sri Madhwacharya with Prameyadeepika of Sri Jayatirtha—A Commentary on BHAGAVADGITA : Pages XLIV+576. Published by Poornaprjana Vidyapeetha, Poornaprajnanagar, Bangalore-28.

First Edition 1981 : Copies 1,000

Price : Rs. 40

प्रकाशकाः

पूर्णप्रज्ञविद्यापीठम्, बेङ्गलूरु - २८

सम्पादकसमितिः

श्री १०८ श्री विश्वेशतीर्थश्रीपादाः, पेजावरमठ, उडुपि
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठस्य कुलपतिः (अध्यक्षाः)

प्रो. के. टि. पाण्डुरङ्गि, उपकुलपतिः (सदस्यः)

प्रो. डि. प्रह्लादाचार्यः, कार्यदर्शी, „

श्री हयवदन पुराणिक „

श्री अनन्त तडस „

मुद्रकः

श्री डि. एस्. कृष्णाचार्यः
प्रभा प्रिंटिंग हौस, बसवनगुडि, बेङ्गलूरु-४

Copies can be had from

The Secretary, Poornaprajna Vidyapeetha, Bangalore-28

प्रास्ताविकम्

भगवदवतारेण श्रीकृष्णेन समुपदिष्टा भगवतोऽपरावतारेण श्रीवेदव्यासेन रचिता भगवद्गीता परमपुरुषस्य रूपद्वयेन दृढीकृतेति परमप्रमाणतामुपधत्ते। परमात्मनो रूपद्वयेनानुगृहीतायाः गीतायाः एकं व्याख्यानं निबध्य श्रीमदानन्दतीर्थानां न तृप्तिः समजनि। गीताभाष्यं, गीतातात्पर्यमिति व्याख्यानद्वयमाचार्या व्यतेनुः।

"गीतातात्पर्यभाष्याभ्यामाभ्यां विश्वं प्रकाश्यते।
गोगणैरप्रतीकारैरर्केन्दुभ्यामिवाधिकम्॥"

यथा सूर्यचन्द्रौ स्वकिरणैः विश्वं विद्योतयतः एवं गीतायाः श्रीमदाचार्यरचितं व्याख्यानद्वयं विश्वं विषयं, विशदं प्रकाशयतीति ग्रन्थस्यास्य महिमातिशयः सुमध्वविजये समुपवर्णितः।

गीताभाष्यप्रमेयदीपिकायां श्रीजयतीर्थगुरुवराः "गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः" इति ग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे—

"अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्तदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेन आरोप्योक्तः"॥

इत्यकथयन्। श्रीमदाचार्याः स्वव्याख्याने गीतार्थमेव निरूपितवन्तः। न कथंचिदपि बलात्कारेणार्थकथने प्रावर्तन्त। स्वोत्प्रेक्षितान् विचारान् गीतार्थतयाऽरोपयितुमपि न प्रायतन्त। सुस्पष्टं श्रुतिस्मृतीरुदाहृत्य गीतायाः निजार्थं प्रकाशितवन्तः। प्रभूतसलिलमेलनेन क्षीरमिव बहवः, उपनिषद्धेनुभ्यः गोपालनन्दनेन दुग्धं, शुद्धं गीतामृतं स्वमनीषोद्भूतविचारैः मिश्रयित्वा दूषितमातेनिरे। श्रीमध्वाचार्यास्तु प्रमाणैः संशोध्य परिशुद्धं गीतामृतं सज्जनानां

पर्यवेषयन्। श्रीजयतीर्थमुनिविरचितया ललितगंभीरया अनुपमया टीकया साकं गीताभाष्यं सज्जनानां पुरतः उपस्थापयितुं नितरां सन्तुष्यामः। द्वैत-वेदान्तानुबन्धिनां सर्वेषां ग्रन्थानां मुद्रणपुनर्मुद्रणयोजना पूर्णप्रज्ञविद्यापीठेन संकल्पिता। अत्र सर्वेषां सज्जनानां सहकृतिमभिकामयामहे।

९-५-१९८१
वेङ्गळूरु

श्री विश्वेशतीर्थश्रीपादाः
पेजावरमठ (उडुपि)
पूर्णप्रज्ञविद्यापीठस्य कुलपतिः

PREFACE

We are happy to present Sri Gitābhāshya of Sri Madhvacharya with the commentary Prameyadeepika of Sri Jayatirtha as the first publication in Sri Poornaprajna Vidyapeetha Granthamālā.

Poornaprajna Vidyapeetha was established in 1956 by H.H. Sri Visveshatirtha Swamiji of Pejawar Mutt through Akhila Bharata Madhva Maha Mandala (A.B.M.M.) This institute was later registered as a separate Institute with appropriate link with A.B.M.M. During the first few years the Institute concentrated on organising shastra teaching in the Gurukula way as per a twelve-year intensive shastra-teaching course with special emphasis on Dvaita Vedanta and Nyaya. In due course the Institute developed a Library, a Research Wing, a Sanskrit College as per the Karnataka Government Course, etc.

The Institute was anxious for starting publication also. Important Dvaita Vedanta works were published by Sri T. R. Krishnacharya at Kumbhakonam nearly 70 years ago. A few books were published at Dharwar by Savanuru Govinda Rao and by Ramatatva Prakasha at Belgaum. Recently, Daśaprakaranas with Teeka and rare sub-commentaries are published by Sri Raddhānta Sabhā, Udipi. However, excepting the last one all other books are out of stock and not at all available for pandits and students. It is a pity that Prasthānatraya Bhashyās, major works like Nyāyasudhā, Tātparya Chandrikā, Parimala, Tatvaprakāsika, etc., are not available even for reference. Dvaita Vedanta is a living system of Vedanta.

Nearly two dozen Mutts profess this system. Large amounts are spent on the religious programmes of this faith. In spite of this, it is a pity that out of about 1,200 works of the system not even 20 are available for scholars and students. To fill this gap effort in a big way by way of establishing a Dvaitavadanta Publication Trust or similar other effort is necessary. However, a small beginning is made now by Poornaprajna Vidyapeetha in this direction.

Gitābhāshya with Prameyadeepikā was published at Belgaum nearly 60 years ago. A little later a part of this work with Bhāvaratna Kosha of Sumatindratirtha was published from Kumbhakonam. Copies of both these editions are out of stock for more than two decades. Now, we are happy to make this work available to the readers. As we were anxious to make Gitābhāshya and Teeka available as early as possible, we have not added any sub-commentaries to this edition. We propose to publish them separately.

Next to this work, we propose to publish Gitātātparya with Nyāyadeepa. We also propose to add the sub-commentary Bhāvadeepa of Sri Raghavendratirtha on the same. A manuscript of this is recently made available by Sri V. Prabhanjana who is making good efforts to collect rare Dwaita manuscripts.

The publication of this edition of Gitabhāshya is made possible by the generous donation of Rs. 50,000 by Smt. Mandakinibai Pawanje, daughter of late Sri Guru Rao Pawanje, well known publisher of Haridasa literature. It is out of the interest of this amount that this work is published. We thank her profusely. We also appeal to other munificent people to make similar endowments at

our Vidyapeetha for publication so that the publication of other important works is expedited.

H. H. Sri Visveshatirtha Swamiji, Kulapathi of Poornaprajna Vidyapeetha, has been the guiding spirit behind this programme. He took keen interest at all stages. He has graced us with a foreword in Sanskrit. We are grateful to him. Sri Gowdageri Gopalakrishnacharya helped us by lending a manuscript of Prameyadeepika. We sincerely thank him. Another manuscript was made available from my own collection.

Sri Anant Tantri prepared the press copy, Sri D. Prahladachar went through the proofs, prepared the indices and supervised the printing work all along. Sri Hayavadana Puranik prepared the errata. The Editorial Committee is thankful to them. A gist of Gita teaching in English is also added.

Sri D. S. Krishnacharya of Prabha Printing House has printed this work excellently in spite of repeated changes and corrections in the press copy. We thank him.

We feel happy if this edition is utilised by scholars, students and the institutions engaged in this field.

Prof. K. T. PANDURANGI
Upakulapathi

ESSENTIALS OF BHAGAVADGITA

Bhagavadgita is one of the most popular sacred books of mankind. It is well-known for its simple style, practical wisdom, and universal appeal. It is described as Brahmavidya and Yoga-sastra—a book that gives the knowledge and also teaches the means to attain it *i.e.,* Yoga. It contains the essence of Upanishads and forms one of the trinity of the source books (Prasthana trayi) of Vedanta Philosophy. It is a part of Mahabharata. Gita is taught by Sri Krishna in the Kuru-Pāndava battlefield at the commencement of the great war and composed by Sri Vyasa. Both are considered as incarnations of Narayana.

Arjuna's Dilemma

When the conches and drums of the great warriors confronting each other thundered at the Kurukshetra battlefield, Arjuna asked Sri Krishna to take his chariot to the forefront of the battlefield. As he inspected the great army of the enemy he witnessed Bhisma, Drona, Kripa and his Kaurava brethren. Seeing his teacher, grand-father, maternal uncle, brothers and all other kith and kin, he was overtaken with pity. He was greatly depressed with the prospect of all these relatives and elders being killed in the ensuing war. What for this deadly war is proposed to be waged?—Victory? Kingdom? Royal luxuries? No, none of these is worth the loss and the destruction involved in the war. Having destroyed the very relatives and dear ones with whom the joys of the kingdom

---

1. तत्र च सर्वभारतार्थसंग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारतपारि-
जातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध (गी. भा.)

2. तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखीन् तथा ॥
(गी. I. 26)

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् । (गी. I. 28)
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यनि । (गी. I. 29)
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च । (गी. I. 32)

and royal luxuries are to be shared, what worth the kingdom and luxuries will be? This war will result in the destruction of the entire race. With the destruction of the male members of the race, the female members will be left helpless. This will lead to social chaos. The traditions and customs of the race will be destroyed. The manes will go without oblations. Oh! what a deadly sin will accrue if this war is fought! With these heart-breaking feelings and ideas of ghastly prospects, Arjuna appealed to Sri Krishna to guide him properly in this critical hour of his mental crisis.

The above lamentation of Arjuna contains the following points:

1. The war is being fought for kingdom and royal luxuries.
2. In the course of war Bhisma, Drona, relatives and dear ones will be killed.
3. The destruction of the above will lead to sorrow, misery and sin. It will destroy the entire race and lead to social chaos and sin.
4. Such destruction is ádharma.
5. Therefore, he prefers to sacrifice kingdom, luxuries and even his honour as a warrior, and will not mind taking to mendicant's life.

While making these points he confesses that he is confused in the matter. It has also to be noted that he is under a great emotional tension.

To a lay reader the question may appear to be a simple one of choice between personal sacrifice of giving up kingdom

---

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ (गी. I. 40–41)

3. कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढ चेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नम् ॥ (गी. II. 7)

and royal luxuries by avoiding war or waging a deadly war leading to the destruction of kith and kin and the entire race. Such a choice would have been the case if Arjuna were an ordinary man and owed no duty to the society and to himself. Or if it were just a war between two groups of warriors to show their valour and conquer each other. But this war is being waged in Dharmaksetra, the field of Dharma, to resolve the conflict between right and wrong. The problem raised by Arjuna is not a personal problem but the problem of the entire conduct of life. It is not a question of a choice between one's personal gains and a deadly war but a choice between one's duty and certain loss to others. Whether one can renounce one's duty under certain circumstances—that too under the stress of emotions and in a confused state of mind—is the question involved here. Therefore, an appraisal of the total-philosophy of life is called for to remove the confusion in Arjuna's mind and unburden his emotional stress. This is how Sri Krishna proceeds to tackle the issues.

Sri Krishna's Frank Retort

Right at the outset Sri Krishna tells Arjuna that the course of action, rather in-action, proposed by Arjuna is *anārya*—not followed by right minded people, *asvargya*—not conducive to anybody's good, *akirtikara*—does not bring any credit to anyone. It only indicates complete breakdown of Arjuna's heart *i.e.*, hrdaya-daurbalya and collapse of his personality *i.e.*, klibya. He tells Arjuna that his arguments are unwise, and are the results of his own narrow thinking under the stress of emotions. While discharging one's duty one should not grieve for the dead as much as one does not grieve for the alive. With this retort Sri Krishna

---

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन । (गी. II. 2)
क्लैब्यं मास्म गमः ....
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ ॥ (गी. II. 3)

4. प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि (गी. भा.)
प्रकर्षेण जानन्तीति प्रज्ञाः तद्वादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादं वदसि ।
(गी. ता.)

proceeds to discuss the *Samkhya* and *Yoga*—the two foundations of the philosophy of life—to clear the confusion in Arjuna's mind.

Samkhya—the correct knowledge—the prerequisite of all our activity

Sri Krishna first takes the problem *viz.,* Bhisma, Drona, etc. relatives and all other dear ones will be killed and this will lead to sorrow, misery and sin.

Here the question is, whether Arjuna is worried about the total destruction of these people or the destruction of their bodies only. Whether he thinks that their ātman or soul will also be destroyed or only bodies are destroyed. In either case, he has no reasons to be unhappy. So far as ātman is concerned it is eternal. It has been there in the past, it will be in future. God *i.e.,* Sri Krishna, and the souls of Bhisma, Drona etc. are eternal. All Chetanas are eternal. However, there is an important difference between God and other chetanas in respect of their being eternal.

Nāsa or destruction is of four types:

1. *Svarupanāsa:* the destruction of the very entity.
2. *Dehanāsa:* the destruction of body only.
3. *Dukhaprāpti:* being affected by sorrow.
4. *Apurnatā:* finiteness or limited nature in respect of time, space, attributes etc.

---

5. अनित्यत्वं देहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता ।
नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तः तदभावो हरेः सदा ॥
तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद् भवन्ति हि । इति महावाराहे
(गी. ता.)

6. बन्धुस्नेहाद्धि त्वया स्वधर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र देहनाशभयात् किं वा चेतननाशभयात् । देहस्य सर्वथा विनाशित्वात् न तत्र भये प्रयोजनम् । न च चेतननाशभयात् । तस्य अविनाशित्वादेव । न तावत् परमचेतनस्य मम नाशोऽस्ति । एवमेव तव अन्येषां च । (गी. ता.)
यद्यपि एषा शङ्का अर्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । (गी. ता.)

7. देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिः धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ (गी. II. 13)

God is free from all these four types of destructions while souls are free from only the first type *i.e.,* Svarupanāsa. That is why God is described as *"Nityo Nityānām"* while Jiva is merely *nitya.* Thus, as there is no *svarupanasa* or destruction of Jiva or soul of Bhisma, Drona, etc., there is no reason for Arjuna to be sorry on that account. In this context, Sri Krishna tells him that Brahman the God, Chit-Prakriti, Achit-prakriti, Varnas, Avyākrita ākasa and a few other entities are eternal. Jivas are the *pratibimbas* or prototypes of God and therefore are eternal. Prototypes will have the characteristics of the Archtype in some measure. In the present case, God the *Bimba* is eternal, *Upādhi* the condition that is responsible for *pratibimba* is eternal. Therefore, Jiva the *pratibimba* is eternal. In the commonly known instance of Bimba-*Pratibimba viz.,* the face, mirror, and the reflection of the face none of them is eternal. Here *bimba i.e.,* God, *Upādhi the Svarupapādhi* of Jiva, and the *sānnidhya* or proximity between these two are eternal. Therefore *pratibimba* the Jiva is also eternal. Therefore, the soul cannot be cut by weapons, cannot be burnt by fire, cannot be drowned in water and so on. He has neither the capacity to kill one, nor he can be killed by others. He is neither born nor he dies. The destruction of the body does not lead to the destruction of the soul at all. Therefore, Arjuna has no reason to lament on the ground that the soul of Bhisma, Drona etc., is destroyed.

Now, if his sorrow is not for the destruction of soul but for the destruction of bodies only, then also his sorrow is not justified. Change of body is a natural and an inevitable process. Just as one undergoes the states of child-hood, youth and old age, one also has to change his body. Changing the worn out body is something like changing the worn out cloth. Birth and death are a natural and inevetable process. This should not upset a wise-man to the extent of renouncing his duty.

But the question of separation of the body and the consequent pain, sorrow and misery still remains. Death and change of body may be inevitable. But will it not cause the consequent pain, sorrow and misery. How to overcome this and why should Arjuna be an instrument for such a pain and sorrow to his kith and kin,

and consequently to himself? This takes us to the roots of the question as to what is the real cause of sorrow and pain, and what should be our attitude towards the men and matter around us, so as not to invite sorrow and pain. It is common experience that it is the presence or absence of things which we like or dislike that causes pleasure, pain etc. But the things do not cause the pain or pleasure by their mere presence or absence. It depends upon our emotional involvement with them. If one's house is put on fire one feels very much unhappy. If one's enemy's house is put on fire one is happy. If the house of an unconcerned person is put on fire one is unconcerned about it. Therefore, it is *abhimana* or emotional involvement that is the real cause for pain or pleasure. This abhiman is of three types *viz.*, (1) The association of Jiva with antahkarana and indriyas. (2) the notions of *'aham'* and *'mama'* that is to say that the notion that one is free agent, and one owns things in his own right. (3) The notion that the objects around us are of highest value.

The first one will continue so long as one is in transmigration. It is this association of Jiva with antahkarana and indriyas that is responsible for the cognition of objects. During deep sleep state this association does not function. Therefore, there is no cognition of objects nor any experience of pain and pleasure. When one has *Brahmāparoksajnāna* one will not have this *abhimana* even in the waking state. He will not feel even if his body is cut. This abhiman can be used for nobler purpose or for routine involvements. The second type of abhiman *viz.*, the notions of *'aham'* and *'mama'* can be avoided by realising that one is not a free agent but is guided and regulated by God in all his undertakings, and none

---

8. अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तः स्नेहः । अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च । शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादि । (प्र. दी. II. 14)
9. मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ (गी. II. 14–15)

possesses anything in his own right. Once this is realised there will be no pain or sorrow on account of the separation of bodies of the kith and kin. It is such realisation that is called for in a critical situation like fighting the battle against adharma as a duty instead of renunciation of duty.

As regards Arjuna's fears that the killing of his kith and kin apart from causing sorrow to him, is also a sinful activity, Sri Krishna tells him that no right activity leads to any sin. The Kauravas and their supporters have indulged in adharma and therefore destroying them is a dharma for a Kshatriya.

Thus, in verses from 11 to 31 of the second chapter Sri Krishna answers the point *viz.*, In the course of War Bhisma, Drona, etc., will be killed, the destruction of them will cause sorrow, misery and sin. Sri Krishna's reply discusses the eternal nature of the soul, the soul being the pratibimba of God, the supreme nature of God, the abhimana being the root cause of sorrow etc. This is all termed as *Samkhya* or right knowledge in Bhagavadgita. This *Samkhya* primarily consists of right knowledge of God and Secondarily the right knowledge of soul matters etc. This is discussed fully in later chapters. One should attend to one's duty on the foundation of such right knowledge. Then there will be no cause for any hesitation from or renunciation of one's duty, nor any confusion as to what is one's right duty. We will discuss the full details of *samkhya* knowledge later. Let us now consider Yoga.

Karmayoga of Gita

In Gita the word yoga is used in its general sense *viz.*, means or upāya, and also in its specific sense yogic practice. To acquire

---

10. (i) सांख्यं ज्ञानम् । 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनात् व्यासस्मृतौ (गी. भा. II. 39)

(ii) सम्यक् ख्यातिर्ज्ञानं सांख्यम् । युज्यते अनेनेति योगः उपायः । 'सम्यक् तत्त्वदृशिः सांख्यं योगस्तत्साधनं स्मृतम्' इति शब्दनिर्णये । (गी. ता. II. 39)

Samkhya or right knowledge and to achieve concrete results of this knowledge yoga is necessary. There are different forms of Yoga such as *Karmayoga, Janānayoga, Bhaktiyoga, Dhyānayoga* etc. A harmonious pursuit of these will lead to right knowledge and right conduct. These yogas are discussed in Gita. Therefore, Gita is called Yogashastra. Among these yogas, karmayoga is especially discussed in Gita. This expression karmayoga is used in two senses. It is used in the specific sense of Karmanusthana or performing one's prescribed duties. But more often it is used in its wider sense *viz.*, philosophy of action. In the latter sense Karmayoga consists of four aspects *viz., Karmanusthana* or performance of prescribed duties (2) *Jnana* or acquiring right knowledge through *sarvana; manana* etc. (3) *Sannyasa* or subduing rāga, dvesha etc. wrong emotions, and also motivelessness in one's undertakings (4) *Tyaga* or offering the fruits of one's activities at the feet of God. This wider concept of Karmayoga includes *right action, right knowledge, right motivation* and *right goal*. It is this karmayoga that Sri Krishna asks Arjuna to follow. Pursuit of such karmayoga principles in respect of his duty *viz.*, war will make it a dharma. Arjuna is considering this war as adharma simply because he is taking into account only the destructive aspect of war and is also swayed by his emotional attachment to his kith and kin. This wrong notion of Arjuna had to be removed and he was to be taught right type of Karmayoga. It is this Karmayoga or philosophy of action that constitutes the teaching of Gita.

---

11. कर्मचतुरङ्गः—(1) विहितकर्मानुष्ठानम् (2) श्रवणादिद्वारा परमात्मज्ञानम् (3) सन्यासः (4) त्यागः

12. फलकामनादित्यागेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितानुष्ठानमेव कर्मयोगः।

    द्व्यंशश्चायं कर्मयोगः। कामादिवर्जनम्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चेति। तत्राद्यं संन्यासशब्दोक्तं द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम्। (प्र. दी. V. 1)

13. सर्वारम्भाभिमानत्यागेन फलत्यागेन भगवत्समर्पणरूपेण च त्यागी 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः' इत्यादेः।

(गी. ता. XII. 20)

In respect of Karma or action several intricate questions are raised and answered in Gita. It will be useful to understand the central teaching of Gita if these are correctly understood. Firstly, one has to understand as to what is one's proper Karma or duty. Every society or social order prescribes certain way of life, certain duty to the members of that social order. Varnasrama social order is one such social order. For this order the Smritis and Dharmasutras have prescribed the duties. These texts constitute Shastra, Sri Krishna insists that a member of Varnasrama order of society should strictly follow his prescribed duties. He employs the expression like 'niyatam karma' 'shastra vidhanoktam karma' "shastravidhi" etc., for one's prescribed duty. One who indulges in "ashastra vihita" or 'Vidhihina' violates his duties. He retorts that one should better suffer by adhering to his own duty than transgress into some one else's duty. One should clearly distinguish 'action' 'inaction' and 'wrong action' (*karma, akarma* and *vikarma*). Actions consist of bodily actions, verbal actions and mental actions. All these are sattvika, rajasa or tamasa type. Yajna, dana and tapas are the different forms of activities. There are different forms of Yajna such as dravya yajna, swādhyāyayajna etc. These lead to the co-operation between men and gods for the welfare of mankind. Cultivation of *sama, dama,* etc., is as much an essential activity as

---

14. शमो दमः तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्मस्वभावजम् ॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

15. श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे य उल्लङ्घ्य प्रवर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥

16. श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं वर्णाश्रमविभागजम् ।
उल्लङ्घ्य ये प्रवर्तन्ते स्वेच्छया कूटयुक्तिभिः ।
विकर्माभिरता मूढा युक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः ॥

observing yajna, dana etc., and also discharging prescribed varnasrama duties. *In short karma consists of all those activities that are necessary for the physical, moral and spiritual welfare and growth of an individual and society.* Any slackening or abandoning of one's duty is adharma and discharging the same is dharma. Transgressing into someone else's duty is also adharma. Yatyasrama like behaviour is adharma for a kshatriya and vice-versa.

Karma Verses Jnana:

The Gita dialogue initially started with the question whether it would be a right action if this deadly war is waged against the kith

---

17. (i) अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद् विकर्म निषिद्धम् । बन्धकत्वात् । (गी. भा. IV. 17)
एवं चेत् कामाद्युपेतस्य कुत्रान्तर्भावः इति । विकर्मणीति ब्रूमः । कथं तस्य निषिद्धत्वमित्यत आह । बन्धकत्वादिति ।
(प्र. दी. IV. 17

(ii) अकर्म यः पश्येत् । विष्णोरेव कर्म नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित् करोमीति । अकर्मणि सुप्त्यादौ अकरणावस्थायां परमेश्वरस्य कर्म यः पश्यति । (गी. भा. IV. 18)
'चित्प्रतिबिम्बः' इत्यनेन तदधीनः करोमि इत्यपि सूचयति । भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनं च ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति । (प्र. दी. IV. 18)

(iii) कर्मणि जीवे अस्वातन्त्र्यादकर्म ।
कर्मविधिफलयोरभावात् अकर्मणि विष्णौ स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् (गी. ता. IV. 18)

18. वाचिको मानसो यज्ञो न्यासिनां तु विशेषतः ।
वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञः क्रत्वादिर्गृहिणोऽखिलः ॥
शुश्रूषाद्यात्मिको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः ।
विद्याभयादिदानं च सर्वेषामपि संमतम् ॥
गृहिणो वित्तदानं तु वनस्थस्यान्नपूर्वकम् ।
सर्वैः कार्यं तपो घोरमिति सर्वेऽत्र कर्मिणः ॥ इति नारदीये
(गी. ता. III. 14)

19. नानाजनस्य शुश्रूषा कर्माख्या करवन्मितेः । (गी. ता. VI. 3)

and kin. But its solution involved the very philosophy of life. All activities are ultimately intended for the spiritual welfare and uplift of man. For this purpose normally knowledge is declared as the supreme means. Therefore, it appears to be a better course to go by Jnanamarga by practising sravana, manana, etc., rather than go by Karmamarga involving such deadly actions such as war even though these may be prescribed duties. In fact some of the remarks in Gita appear to suggest that Jnanamarga is superior to Karmamarga. We may notice the remarks *'Durena hi avaram karma'* and *'Jnanayogena Sāmkhyānam'* etc., which appear to suggest that the two are intended for two categories of people and Jnanamarga is superior to karmamarga. But this is not a correct appraisal of Gita. Firstly, Karmayoga of Gita is not mere performance of prescribed duty. It includes in its scope sravana, manana etc., leading to right knowledge. Samkhya or right knowledge is an essential aspect of Karmayoga. It is already mentioned above while explaining Karmachaturanga Scheme of Karmayoga. The term Karmayoga has to be explained as *Karmaprachuro yogah*. There are a few like Sanaka, Sanandana etc., who are described as Jnanayogins. Even for them Karma or activity is not completely eliminated. In fact sravana, manana etc., are also activities. The expression Jnanayoga has to be explained as *Jnanaprachuro yogah*. Karmayoga and Jnanayoga are not two distinct paths separately leading to spiritual uplift. *Karmayoga in its wider sense does include Jnana, while Jnanayoga is not totally devoid of Karma.* It is only a question of the relative degree of activities. The remarks 'Durena hi avaram' etc., have to be understood in this light only.

---

20. (i) ज्ञानप्रचुरो योगः ज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरः अन्यः ।
(गी. ता. III. 2)

(ii) ज्ञानिनां कर्माण्यनुष्ठेयम् । कर्मिणामपि गृहस्थानां ज्ञातव्यो भगवान् । न हि ज्ञानं विना कर्मणः सम्यगनुष्ठानं भवति ।
(गी. ता. V. 5)

ज्ञानमार्गः कर्ममार्ग इति भेदस्ततो न हि ।
तस्मादाश्रमभेदोऽयं कर्मसङ्कोचसम्भवः ॥ इति व्यासस्मृतेः
(गी. ता. V. 5)

'Durena hi avaram karma' only means mere activity without knowledge is inferior. Therefore, Yogins or Karmayogins are advised to pursue knowledge as a necessary part of their karmayoga (*i.e.,* Buddhau Saranamanviccha) without such knowledge their activity cannot be motiveless activity and they will be men of narrow objective (*Kripanah phala hetavah*). Similarly the Samkhyas *viz.,* Sanaka, Sanandana etc., no doubt pursue Jnanayoga—that is to say they function with less stress on activity and more on knowledge—are not completely devoid of activity. Thus the two approaches are not opposed to each other nor in the results obtained by them there is any discrimination on this account. Knowledge is as much required for Karmins as for Jnanins. Karmins have to perform their prescribed duty on the foundation of the knowledge obtained by them. There is absolutely no conflict between Karma and Jnana. Arjuna is not a mandadhikarin or ineligible for spiritual pursuit on the ground that he is Karmin. The Karmayoga he is required to pursue, necessarily includes samkhya or right knowledge. In fact this is very essential to remove his dejection and convince him that the war is not adharma but it is dharma for him as a Kshatriya.

Karma and Sanyasa:

Another vexed question in Gita is the relative position of karma and sannyasa. The word sannyasa is current in the sense of adopting a mendicant's life and cessation of all activity. However, Gita has invested this word with a unique and rich meaning *'Kāmyānam Karmanām nyāsam Sannyāsam Kavayo Viduh'.* It is the abdication of desires while performing karma that is sannyasa. The prescribed activities should be undertaken without attachment and without hankering after the results (*Etani api tu Karmani Sangam tyaktva phalani cha*). Sannyasa means Sankalpasannyasa or abdicating motives. Taming the wrong emotions such as Kama, Krodha etc., is also Sannyasa. Merely adopting a mendicant's

21. नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धरूपसर्वकर्मपरित्यागः संन्यासशब्दार्थ इति व्याख्यानं दूषयति । संन्यासेति । सर्वकर्मपरित्यागो न संन्यासशब्दार्थः किन्तु द्वेषादिवर्जनमेव । (प्र. दी. V. 1)

life or cessation of all activities is not sannyasa. (*na niragnih na cha akriyah*). Sannyasa in the sense of sankalpasannyasa (abdication of motives) is as much a part of Karmayoga as karma is. It is an essential aspect of Karmayoga as per Karmachaturanga Scheme. Keeping this in view Gita sometimes equates sannyasa and yoga. Gita declares that *'Yam Sannyāsamiti prāhuh yogam tam viddhi Pandava'*. Sannyasa or sankalpa sannyasa is not something to be separately practised. It is a part of karmoyoga. Motivelessness and subduing of Kama, Krodha etc., is the true meaning of Sannyasa. Sannyasa is a preparation and a way of performing one's prescribed duties. Thus it is part and parcel of Karmayoga. Suppression of Kama, Krodha etc., is not what is intended by Sannyasa but properly chanalising them into right activity and right goal. Gita is very clear that complete cessation of activity is neither possible nor desirable. None can remain without any activity even for a moment. Nor, by abstaining to undertake any activity one can attain the state of action-less-ness. It is a futile exercise to attempt to achieve naiskarmya or action-less state by abstaining from prescribed duties. The notion that karma or activity is bondage is not a correct notion. It is only undedicated and ill-conceived

---

22. संन्यासयोगौ मिलितौ एव फलं साधयतः न अन्यतरपरित्यागेन अन्यतरः। तौ एव मोक्षसाधनं न तु तदुभयपरित्यागेन अन्यत्। (प्र. दी. V. 12)

    यं संन्यासमिति प्राहुः योगं तं विद्धि पाण्डव।
    न हि असन्यस्त सङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥ (गी. VI. 2)

23. (i) काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
    सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः॥ (गी. XVIII. 2)
    नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते। (गी. XVIII. 7)
    ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति। (गी. V. 3)

    (ii) द्वेषादिवर्जनमेव संन्यासशब्दार्थो न यत्याश्रमोऽत्र अभिप्रेतः इत्याह। ज्ञेय इति। न च काम्यानां कर्मणां न्यास इत्यनेन विरोधः। तेनापि सहितस्य न्यासत्वात्। न च त्यागस्य पृथग्वचनाद् विरोधः कुरुपाण्डववत् न्यासावान्तरभेदत्वात् त्यागस्य। (गी. ता. V. 3)

activity that is bondage. Naturally such activity has to be avoided. But so far as the prescribed duties are concerned, they have to be performed with dedication. Abstaining from these is a wrong approach. Sannyasa in the sense of complete cessation of activities is not acceptable to Gita.

Gita Concept of Niskama Karma (Nivritta Karma):

Gita is more concerned with the right approach to the performance of karma rather than running away from karma. The right approach consists of two important aspects *viz.,* 1. Sankalpa sannyasa or motive-less-ness. 2. Tyaga—offering of the results at the feet of God. This way of performing karma is what is known as niskāma karma or nivrittakarma. Gita declares that one should concern himself with the duties to be performed but not with the results that may accrue. *'Let not the result of thy activity be the motive of thy activity'* Gita retorts. The Mimamsakas

---

(iii) काम्यकर्मपरित्यागेनापि सहितस्य द्वेषादिवर्जनस्य संन्यासत्वेनाभिप्रेतत्वात् । (न्या. दी. V. 3)

(iv) योगविशेषत्वात् न्यासस्य पृथगुक्तिः । (गी. ता. V. 6)

(v) नैष्कर्म्यसिद्धिम् अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिम् । (गी. ता. XVIII. 49)

(vi) सर्वसङ्कल्पसन्यासी योगारूढस्तदोच्यते । (गी. VI. 4)

24. (i) न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । (गी. III. 5)
(ii) न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । (गी. XVIII. 11)
(iii) न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । (गी. III. 4)
(iv) यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः । (गी. III. 9)

25. निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते ।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥

26. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ (गी. II. 27)

27. अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ (गी. XVIII. 14)

defined the eligibility or adhikara for an undertaking in terms of the interest in the result of that undertaking. Gita reverses the process. Eligibility is determined with reference to the duty as prescribed by shastra but not in terms of an individual's interest in the results of that particular undertaking. This attitude towards karma is explained by the expressions *'Sangam tyaktva' 'asaktah' 'Kamasankalpavarjita' 'Sarva Sankalpa Sannyasi'* and so on. Activity undertaken with such frame of mind is known as niskāma karma or nivrittakarma. Such an attitude is possible, only, if one understands his role in any activity correctly. Most men are under the wrong impression that it is only the Kartā or the agent who is soley responsible for the activity undertaken by him. But there are five factors underlying each activity. These are 1. *Adhisthana* the place, the ground or the object with reference to which an activity is initiated. 2. *Kartā* the agent—the Jiva—who is only a dependent agent. 3. *Karana* the instruments, Indriyas etc. 4. *Vividha chesta* the various actions of these that are necessary for the production of the results. 5. Daiva the supreme God who is behind all these as director and regulator. One who knows this will easily realise his limited role. The expressions karma, akarma and vikarma apart from meaning action, in-action and wrong action have a deeper philosophical meaning also. This is brought

---

28. नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पूजा कर्म चाखिलम् ।
तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा ।
तद्भक्तिः तत्फलं मह्यं तत्प्रसादः पुनः पुनः ।
कर्मन्यासो हरावेवं विष्णोः तृप्तिकरः सदा ॥
प्रातः प्रभृति सायान्तं सायादिप्रातरन्ततः ।
यत्करोमि जगन्नाथ तदस्तु तव पूजनम् ॥

29. सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा ।
सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् ।
अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्भृत्यैव स्वभावतः ।
रक्षतीत्येव विश्वासः तदीयोऽहमिति स्मृतिः ।
शरणागतिरेषा स्याद् विष्णौ मोक्ष फलप्रदा । इति महाविष्णु-पुराणे (गी. ता. XVIII. 66)

out in the verse 'Karmani akarma, yah pasyet etc. Realising 'akarma in karma' means one has to realise that whatever activity one has undertaken, it is not he alone who is doing it but God is behind it. God only is independent agent of all activities undertaken by everyone of us. Similarly 'akarmani cha karma' means even when we are not active as in deep sleep state, God is active within us. Such awareness will check our kartritvabhimana and will enable us to sub-due our rāga, dvesa etc., wrong emotions. In fact, all activities are sponsored by prakritināmaka paramatma (God designated as Prakriti) according to the nature of each Jiva and given effect to through body, antahkarana etc. If one realises that it is all a play of the attributes of Prakriti directed and regulated by the supreme God one will develop the right attitude towards his activity. The activities undertaken with such knowledge and without motives are known as niskāmakarma or nivrittakarma.

Engaging oneself in such nivrittakarma, one has to dedicate the results of his activity at the feet of God. This is tyāga. Gita declares it more than once '*Patram pushpam phalam toyam*' '*Yatkaroshi yadasnasi*' '*Mayi Sarvani Karmani Sannyasya,*' and several other statements make it clear that the fulfilment of work is in the dedication of it to the God. *Work is worship* is the motto of Gita. "*Svakarmanā tam abhyarchya siddhim vindati manavah*".

The Concept of Bhakti:

Such a dedication of work at the feet of God naturally has to be accomplished with Bhakti. The concept of Bhakti in Gita is much more rich than what is popularly understood by bhakti. Its role in achieving the spiritual uplift is unique. Developing Bhakti is a continuous process from the initial stage of seeking knowledge to the highest stage of spiritual attainment. It is not merely an emotional attraction but a deep understanding of the object of devotion. It is defined as '*Mahatmya jnana purvaka sudridha sneha*' deep love accompanied by the understanding of the greatness of the object of love.

---

30. माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तः तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥

Shri Krishna states *'Priyo hi jnānino atyartham aham sa cha mama priyah"*. He who knows me loves me and I love him. This clearly shows how knowledge and love are intimately connected. Bhakti is essential both at the paroksha and aparoksha stages of knowledge. It is required to solicit the grace of God at each stage. Even after aparoksha Jnana bhakti has to be continued. At all these stages it is called sadhana bhakti that is to say the bhakti that leads the seeker from one stage to the other. Its intensity is increased at every stage. It is named as bhakti, pakvabhakti, paripakvabhakti and atiparipakvabhakti to indicate its increase in intensity. Even after Mukti or liberation bhakti has to continue. This is called sadhyabhakti as it strengthens the realisation of bliss in the liberated state. The revelation of bimba the God to the pratibimba the Jiva is made clear and intimate by bhakti at this stage, leading to the realisation of bliss to the full capacity of Jiva.

The relative position of Bhakti, Jnana and Prasada:

Those who do not realise such an intimate relation between Jnana and bhakti sometimes argue that jnana is the cause of liberation and bhakti is only a preliminary means for Jnana. They also rule out Bhagavat prasada or grace of God to be the final means of liberation and give a secondary status to prasada also as only a means for giving Jnana. They argue that bondage being due to

---

31. भक्त्या प्रसन्नः पुरुषो दद्यात् ज्ञानमनाकुलम् ।
भक्तिं च भूयसीं ताभ्यां प्रसन्नो दर्शनं व्रजेत् ।
ततोऽपि भूयसीं भक्तिं दद्यात्ताभ्यां विमोचयेत् ।
मुक्तोऽपि तद्वशो नित्यं भूयो भक्तिसमन्वितः ।
साध्यानन्दस्वरूपैव भक्तिर्नैवात्र साधनम् ॥ (गी. ता.)
अतिपरिपक्वभक्तिरेव मोक्षसाधनम् । .... परिपक्वभक्तियोग एव दृष्टिसाधनम् । .... पक्वो भक्तियोगएव ज्ञानसाधनम् । (न्या. दी.)

32. भक्त्या ज्ञानान्निषिद्धानां त्यागान्नित्यं हरिस्मृतेः ।
अरागाद् विहितात्यागादित्येतैरेव संयुतैः ।
अपरोक्षदर्शनं विष्णोर्जायते नान्यथा क्वचित् ॥ इति सत्तत्त्वे ।
(गी. ता. VIII. 5)

ajnana, it can be removed by jnāna just as darkness is removed by light. Bhakti and prasada at best may help to secure Jnana. Once Jnana is secured there is no need of bhakti or prasada. This line of argument is against the very spirit of Bhagavadgita and defeats the very purpose of Gita teaching.

Jnana being jada by itself cannot remove ajnana. The statements '*Jnanagnih sarvakarmani bhassmasat kurute*' the fire of knowledge burns down all activity. '*Jnanam labhdvā parām sāntim*' having obtained knowledge one attains highest peace etc., have to be understood in the light of '*aham twām mochayishyāmi*' I liberate you. Gita repeatedly declares that it is the grace of God that is the ultimate cause of liberation. '*Matprasadad avāpnoti sāsvatam padam*'. The devotee attains the eternal place by my grace. '*Sarvadurgani matprasadat tarishyati*'. The devotee will over-come all obstacles by my grace and similar other statements of Gita make it clear that it is prasada or grace of god that is the ultimate cause of liberation. Not only at the final stage but at all stages of spiritual development grace is essential. The attitude of treating grace only as a steping stone for knowledge and then discarding it, amounts to undermining the very supremacy of God. Knowledge and its nature to remove ignorance are also under the control of God. Therefore, how can jnāna remove ignorance independently. The statement '*na anyah panthā ayanāya vidyate*' only means that knowledge is an essential requirement for liberation. It does not exclude grace or prasada but affirms the requirement of knowledge. It is the arrangement of God that knowledge should remove ignorance. He does not dislocate his own arrangement. But that does not enable one to dispense with God's grace itself. Nothing can happen without his grace. Arjuna humbly submits that '*nasto mohah, Smritih labdhā tvat-prasadad mayā achyuta*. This should put an end to all controversy in respect of the position of grace.

Once it is realised that prasada or grace is the ultimate cause of liberation, the importance of bhakti is easily realised. As it is already stated above, bhakti is not merely an emotional attachment but it is also deep understanding. The devotee has to understand that God is supreme, he is absolutely independent, all others

are dependent upon him, he has unlimited and illimitable number of attributes, he is absolutely free from drawbacks. Devotion to God with the realisation of such a glory of God constitutes bhakti. The *more one knows God the more he loves him, the more he loves God the more he knows him. The more he knows and loves, the more he secures his grace.* Graced with God and liberated he shall not cease to love God. Bhakti and Jnana are so intimately connected that when one is mentioned as means the other is also implied. Gita statements mentioning either bhakti or Jnana as means have to be understood as implying both of them as ultimately leading to grace or Prasada.

Sravana, manana, nididhyasana, or dhyana are the steps by which Jnana is acquired. Each of these intensifies bhakti and lead to knowledge. The methodology of dhyana is explained in Gita in detail. Dhyana itselt is not aparokshajnana. It leads to aparoksha Jnana. Though God is Avyakta or invisible by nature he reveals himself in aparokshajnana by his achintyādbhuta Sakti. This is mentioned in Gita as *'Pasyanti Jnana Chakshushah' 'Dhyanena atmani pasyanti'* etc. The expression 'Dhyanayoga' does not suggest a separate means. It is a part of Jnanayoga. In fact Jnanayoga, Bhaktiyoga, Dhyanayoga etc., should not be taken as exclusive ways to liberation. These expressions are employed to stress the relative items in the relative context. Karma, bhakti and Jnana have to be harmoniously pursued. The Karmachaturanga scheme of Karmayoga provides for all these. Jnanayoga is for a limited group of Sanaka, Sananda, etc. (even in this case activity is not totally eliminated). Even yatyasrama holders are karmayogins according to Gita. Only the specific duties or vihitakarmas differ for different varna and asrama. Samkhya or knowledge, sannyasa or motiveless-ness, tyaga or dedication of fruits of action are common to all karmayogins, while vihitakarma or prescribed duties differ as per varna and asrama. Any transgressing of this is violation of one's duty. This comprehensive concept of karmoyoga has provided for the harmonious pursuit of karma, bhakti and Jnana, and therefore, these are not exclusive means. There is no question of any conflict among these means.

The Nature of Supreme God:

To pursue karmayoga in this wider sense, right knowledge is essential. The Samkhya or right knowledge which is briefly explained from verses 11 to 31 in the second chapter is fully explained throughout Gita. Right knowledge is primarily the right knowledge of God. Therefore, one has to understand the nature of God explained in Gita fully and correctly. Firstly, Gita emphatically states that Sri Krishna himself is supreme God. No distinction is to be made between mularupa and avatārarupa. To consider Sri Krishna as a human being is to miss the whole basis of his godliness. This fact of understanding Sri Krishna as supreme God is very important for Gita teaching since Gita is a theistic text. '*Mattah purataram nanyat*' '*param Brahma Param dhāma pavitram paramam bhavān*'. "*Na Tvatsamosti abhyadhikah kutonyah*" '*Matparamah*' and several other passages of Gita make it clear that lord Krishna is the supreme God. These passages are not to be taken merely as courtesy statements with reference to an avatara.

---

33. सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमितीर्यते ।
तद्विशेषपरिज्ञानं विज्ञानमिति गीयते ॥ (गी. ता. VI. 7)

34. नारद उवाच—
निर्दोषश्चेत् कथं विष्णुर्मानुषेषूदपद्यत ।
ब्रह्मोवाच—
स्त्रीपुंमलाभियोगात्मदेहो विष्णोर्न जायते ।
किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखां नित्यां स्वकां तनुम् ।
प्रकाशयति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा ।
प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन । (ब्रह्माण्डपुराण)

35. ज्ञेयः केवलचिद्देहो निर्दोषः पूर्णसद्गुणः । इति भविष्यत्पर्वणि ।
(गी. ता. IX. 14)

36. एवं नानागुणैर्विष्णुर्नानानामभिरीरितः ।
नानाप्राण्यादिसंस्थश्च विभूतिरिति शब्दितः ॥ (गी. ता. X. 40)

37. परमं रूपमैश्वरम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखमित्यादि-रूपविशेषणाच्च रूपस्य साक्षात् स्वरूपत्वं नित्यत्वं तत एव चिदानन्दात्मकत्वं च सिद्धम् । (गी. ता. XI. 15)

Avatara is merely an āvirbhava or revelation of Mularupa and no distinction is to be made either between mularupa and avatararupa or between one avatararupa and another avatararupa. This takes us to two other important aspects of God's nature *viz.*, his being avaykta and nirguna. He is described as gunātita and avyakta in Gita. This does not mean that he is nirguna or attributeless and nirakara formless as is sometimes construed. He is described as *'nirgunam gunabhoktricha'* in Gita. It means he is both devoid of gunas as well as possesses gunas. This appears to be a contradiction. Therefore, we have to understand this phrase properly. Here nirguna only means prākritagunarahita that is to say he is not affected by satva, rajas and tamas—the gunas of Prakriti. Gunabhokta means one who possesses all attributes or sarvagunaparipurna. Therefore, nirguna in the sense of devoid of all attributes is not acceptable to Gita. An interesting expression used in this connection in Gita is 'Brahmanirvana'. This expression is used thrice in Gita. Here vāna or bāna means body. Nirvana means without body. Brahmanirvana means Brahman without body. Naturally the body referred to here has to be taken as prakritasarira. Brahman or God has no prakrita form as he has no prakrita attributes. He is also described as neither *Sat* nor *asat* 'na sat tat na asaduchyate'. This again means that he is neither Kārana nor Kārya in the sense in which a prakrita object or a material object is karana or karya. This also shows that he is devoid of prakrita attributes. It is only in this sense that he is called nirguna. The sense that he is above murta and amurta is also implied by his not being sat and asat. Avyakta also does not mean either formless or beyond knowledge (ajneya). It only means that he is subtle

---

38. मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसन्नैवासदुच्यते ।
पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात् सर्ववेदप्रसिद्धितः ॥
विलक्षणः सदसतोर्भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ (गी. ता. XIII. 17)

39. गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्यश्रुता अपि नैवात्र शङ्का ।
चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषा श्रुताश्च नाशैर्हि तथा प्रतीताः ।
एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां गुणागुणानां च क्रमाद् व्यवस्था ॥
इति जाबालखिलश्रुतेश्च । (गी. भा. XI. 16)

in nature. This is made clear in Gita as 'Suksmatvat tadavijneyam'. He is not cognisable like other objects through external senses. But at the same time he can be cognised through manas. He reveals himself through achintyadbhuta sakti though he is avyakta *'avayktoyam achintyoyam'* he is avyakta but has achintyadbhuta power. Because of this power, attributes that look contradictory are found in him. This incidentally solves the question sometimes raised *viz.,* whether God is personal or impersonal. God is not personal in the sense of having a material or Prakrita form. His personality has no physical apparatus. But he is personal in the sense of a conscious, willing, active personality with aprakrita form. Other important aspects of God mentioned in Gita are: he is purnananda, Sarvajna, Sristyadi astakarta, Svatantra, Sarvottama and Sarvaveda pratipadya. He being independent and all others being dependent upon him is stated in *'mattah Sarvam Pravartate'.* His Sarvottamatva is made clear in the passage *'Brahmano hi pratisthā aham'* and several other passages. The Purushottamayoga chapter clearly brings out his sarvottamatva. All jivas are Kshara-purushas. Lakshmi is aksharapurusha. Lord Srikrishna is Purushottama. He is paramakshara. *'Aksharam brahma paramam. 'Tamaksharam Veditavyam'.* He is paramatma. This Paramakshara is known through entire Veda. *'Yadaksharam veda vido vadanti' 'Vedaisch Sarvaih ahameva Vadyah.* It is the knowledge of such supreme God that intensifies bhakti and secures the grace of God.

The idea of two levels of Brahman *viz.,* saguna and nirguna is not at all acceptable to Gita. Therefore, the idea of bhakti towards saguna Brahman as a means of antahkarana suddhi only is also not in accordance wih Gita teaching. The Gita concept of God is clearly that of Gunaparipurna, Sarvottama, Svatantra, Sarvaniya-maka God. He is the only Brahman. He is not to be relegated to the position of a Saguna brahman to be propitiated by karma-yoginas, and a higher level of Brahman *i.e.,* nirguna brahman is to be reserved for Jnanayogin. This is all not intended by Gita. Gita teaches only one Brahman who is gunapurna and sarvaniyamaka. He is God. He is Srikrishna.

Nature of Jiva :

Jivas are the amsas of God. There are two types of amsas *i.e.*, Svarupamsa and bhinnamsa. Matsya, kurma etc., avataras of God are Svarupamsa. Jivas are bhinnamsa. Bhinnamsa implies three important points *viz.*, Jivas are bhinna or distinct from God; they are *kinchitsadrisa* or similer to him in a very limited way, and they are unequal to him. Jiva cognises external objects through indriyas. He has the apparatus of prakrita body and indriyas. He experiences sukha, duhkha etc., through this prakrita body. He is paratantra or dependent on God. However, he has kartritva or agency since vidhi and nishedha are addressed to him. Thus he has moral responsibility. There are three categories of jivas *viz.*, Sattvika, Rajasa and Tamasa. These distinctions are found in their nature, behaviour, food, speech, activities and even the purpose of their functions. Gita gives these in detail and advises to follow the sattvika mode of life. Gita is clear in respect of the distinction among jivas as ultimate fact. Jivas are distinct from each other not only during the State of samsara or transmigration but they are distinct even in liberated state. They are distinct from God also both in samsara and mukta states. Jiva-Jivabheda and Jiva-paramatma bheda are clearly brought out in Gita. The other three varieties of bheda *viz.*, Jiva-jada bheda, jada-jada bheda, and jada-paramatma bheda are also brought out in the relevant contexts.

---

40. जीवस्य सुखदुःखानां भोगशक्तिप्रदः सदा ।
परमः पुरुषो विष्णुः .... (गी. ता. XIII. 21)

41. किञ्चित् सादृश्यमात्रेण भिन्नोप्यंश इवोच्यते ।
(गी. ता. XV. 10)

42. जीवानां स्वप्रकाशत्वं तत्प्रसादात् स्ववेदनमिति च ।
(गी. ता. XIII. 18)

43. इच्छापूर्वं क्रियादानं कर्तृत्वं मुख्यमीरितमिति पैङ्गी श्रुतिः ।
(गी. ता. XIII, 30)

Nature of Jagat :

Gita refutes Jaganmithyatva theory or māyāvāda clearly in *'asatyam apratistham te jagadahuranisvaram'*. It affirms jagat-satyatva in *'prakritim purusham chaiva viddhi anādi'* and several other passages. Therefore though some commentators try to find mayavada in Gita, there is no scope for jaganmithyatva theory in Gita. Jagat or Jadaprapancha is as much real as chetana-prapancha is. It consists of Prakriti, mahat, ahamkara etc., twenty-four categories. Prakriti is constituted of satva, rajas and tamas, and others are its evolutes. It is distinct from both paramatma and jiva. It is entirely dependent upon God. It provides physical appearatus to jivas such as 'sarira, antahkarana, indriya etc., and involves him in the experience of pleasure and pain. Satva, rajas and tamas aspects of things make different impacts on jivas and mould their conduct and activities. The environmental set up of jadaprapancha can be used or abused by jivas depending upon their nature and conduct. However, all this is entirely under the control and regulation of God.

Nature of Liberation:

The objective of Gita teaching is to present the whole philosophy of life so as to enable Arjuna to understand his duty correctly. Therefore, discussion of the final goal of jiva is very relevant to Gita. The final goal of jiva is to discover its true nature getting freed from the bondage. The bondage consists of Isvarechcha, ajnana, prakritisambandha, Kāmakarma etc. Gita uses the expression Māyā in the sense of Isvarechava, Prakriti and Ajnana in the context of bondage and liberation. The term ajnana is used to denote the ignorance that conceals the true nature of God and jiva. In respect of Prakriti, Sri Krishna declares 'gunamayi mama māyā duratyayā'. The Prakriti that consists of satva, rajas and tamas, and that is under my control is difficult to be overthrown. 'māmeva ye prapadyante māyām etām taranti te'. Those who are devoted to me will overcome this Prakriti. Here Sri Krishna clearly tells that the prakriti which binds the soul is completely under the control of God and it can be overcome by the

devotion to God. Gita further informs us that the true nature of jiva is conceived by ajnana and this can be removed by jnana *'ajnanena avritam jnanena tu tad ajnanam nasitam'*. This ajnana conceals jivasvarupa and paramatma svarupa. It has two aspects as jvāchchādikā and paramāchchādikā. This ajnana is not mithya or sad-asad-vilakshana as contended by some commentators. Nowhere in Gita there is any hint of such a nature of ajnana. It is removed by aparokshajnana and God's grace. Removal of ajnana, prakritisambandha etc., is one aspect of it. The other aspect is discovery of one's true nature and experiencing the bliss which is a constituent of true nature of Sattvika soul. This can be achieved by aparokshjnana and the grace of God. 'Matprasādāt parām sāntim sthānam prapsyasi sāsvatam'. The Sattvika Soul attains highest peace and eternal abode by the grace of God. From this it is clear that the liberation is not conceived as the discovery of identity of jiva with Brahman, but it is conceived as jiva securing aparokshajnana of God, attaining eternal abode, and experiencing the bliss. Liberated soul does not lose its separateness. This concept of attaining eternal abode without losing its separateness is also clear from Gita reference to the four types of liberation *viz.*, *Sālokya, Sāmipya, Sārupya* and *Sāyujya*. *'Yogi param sthanam upaiti'* indicates salokya, *'Nivasishyasi mayi eva'* indicates samipya, *'Madbhavam agatah'* indicates sarupya and *'Visanti yad yatayo vitarāgah'* indicates sayujya. Gita would not have given all these details if the separateness of the liberated soul was to be eliminated and the identity was to be discovered. The passages like *'Madbhavam prayati' Brahmabhuyaya kalpate' 'Brahmabhutah' etc.*, have to be understood as indicating one or the other type of liberation indicated above depending upon the context. Attainment of atmaikya type of liberation is not intended in Gita. This will go against the theistic spirit of Gita.

Guidelines for good Life:

It was explained above as to how Sankhya or right knowledge and yoga or means to attain it are explained in Gita in order to correctly guide Arjuna in respect of his duty. In the course of this explanation very useful guidelines for good life are laid down

which could be followed by everyone irrespective of religious and philosophical affiliations. Followers of all religions and philosophies can follow these guidelines in view of their universal application. Therefore, we will notice the same briefly.

The most important requirement for a man to function as a social being is the refinement of his emotions. He has to lift himself from the animal level to human level. Passions, anger, hatred, greed etc., have to be tamed and the mind has to be directed in the right direction. All exhortation about good conduct will go over one's head unless one is made to realise the importance of the refinement of his emotions. Therefore, Gita repeatedly states that one should develop equanimity of mind and should not give room to wrong emotions. *'Indriyani niyamya'—'Sukha dukhhe same Kritva' 'Sidhyasiddhyoh samo bhutva' 'Samabuddhi' Advesta Sarvabhutanam' 'nirvairah Sarvabhuteshu'* and similar other expressions of Gita hammer the idea that one should not allow his emotions to have a sway over his reason. Gita puts the characteristics of such a person as 'one who does not provoke anyone nor is provoked by anyone—(yasmat na udvijate lokah lokāt na udvijate cha yah). This is the foundation of all good conduct.

Such taming of emotions requires a good analysis of the nature of men and matter. Therefore, Gita elaborately analysis the sattvika, rajasa and tamasa nature of men and matter. Enlightenment, activity and dullness are the three important aspects of men

---

44. कदाचित् सात्त्विकाः कुर्युः कर्म राजसतामसम् ।
अन्येऽन्यश्च तथाप्येषां स्थितिः स्वाभाविकी पुनः ॥
स्वं स्वं कर्म तु सर्वेषां सदैव स्यान्महाफलम् ॥
(गी. ता. XII.)
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधः तथा लोभः तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । (गी. XVI. 21)
त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभवजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रृणु ॥ (गी. XVII. 2)
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं श्रृणु ॥ (गी. XVII. 7)

and matter. This is reflected in the behaviour, food, thought, attitudes, actions, purposes, associations, ambitions and in every other aspect of life. This is all minutely analysed in 16th, 17th & 18th Chapters. This analysis helps one to introspect and improve.

With a correct understanding of the nature of men and matter, and taming of one's own emotions, one is properly qualified to pursue an active and meaningful life. It is at this point again that Gita hits the nail correctly. Work is life. One has to discharge one's duty courageously and faithfully. *'Yogah Karmasu Kausalam'*. As regards the nature of one's duty one cannot decide it for one-self nor he can go on changing it at his own sweet will. He has to obey the mandate of the social order or shastra to which he belongs. No change or transgressing of ones' duty is permissible to escape from a critical situation. 'niyatam kuru karma' 'Svadharme nidhanam Sreyah' and similar other passages stress this aspect. The philosophy of action propounded by Gita has three important aspects: 1. *Do your duty courageously and faithfully,* 2. *Do not transgress into others' duty.* 3. *Do not withdraw from your duty out of the fear of failure, incompletion or any other extraneous consideration.*

Gita's insistence on duty is not for a blind following of one's duty. Gita repeatedly stresses the need of rational understanding. 'Buddhau Saranam anvichcha' 'Vimrisyaitad aseshena' and similar remarks are very common in Gita.

Finally such rational pursuit of one's duty, avoiding of transgressing into others' duties, taming of emotions, a critical understanding of the nature of men and matter etc., are not only meant for the qualitative improvement of the individual but are also meant for the welfare of the whole society. The perfect man is one who is 'Sarvabhutahite rata' actively engaged in the wellfare of all.

The above guidelines for good-life laid down in Gita are universal and are very simple to imbibe. Though all great religious texts state these, Gita has propounded these in its own unique way. The spiritual and theistic frame-work in which these guidelines are laid down has enriched their appeal much more.

Central Teaching of Bhagavadgita:

Now, Once again we summarise the central teaching of Bhagavadgita in the glowing words of Sri Madhvacharya:

तत्र उत्तमाधिकारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनं, क्षत्रियाणां विशेषतोऽपि परमधर्मं नारायणद्विट्तदनुबन्धिनिग्रहं बन्धुस्नेहादधर्मत्वेन आशङ्क्य ततो निवृत्तप्रायं, स्वविहितवृत्त्या भक्त्या भगवदाराधनमेव परमो धर्मः तद्विरुद्धः सर्वोऽप्यधर्मः भगवदधीनत्वात् सर्वस्येति बोधयति भगवान् नारायणः ।

(गी. ता. उपोद्घातः)

This statement of central teaching of Bhagavadgita makes the following points clear.

1. The issue involved in kurukshetra war is not the narrow issue of killing kauravas or their supporters but destroying those forces that are opposed to dharma and God.

2. Arjuna is confused in respect of dharma and adharma on account of his attachment to his kith and kin and consequent emotionalism.

3. This war is not to be fought with the narrow objectives of kingdom, victory or any other gain but with a sense of duty—duty of a kshatriya—who is especially required to destroy those who are opposed to dharma and God.

4. Performance of one's own duty in dedication to God is dharma. Shirking one's duty or trying to perform a duty which is not one's own duty or performing one's duty without a sense of dedication is adharma.

Thus the Gita message *i.e.,* Do your duty with dedication is beautifully brought out here.

The entire teaching of Gita is beautifully summed up in a Gita verse itself.

मत्कर्मकृत् मत्परमः मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ।   (गी. XI-55)

Do your duty in dedication to God. Be always aware of the supremacy of God. Love God. Do not be entangled into lesser things. Do not entertain any ill-will to any one. This will enable one to attain God. This is the summum bonum of Gita teaching. Such direct, simple, practical and noble teaching has naturally gained universal appeal.

Vidyadhisha Nilaya
132/4, III Block Jayanagar
Bangalore-11

Darsanaratna
Prof. K. T. PANDURANGI

श्रीगीताभाष्यप्रमेयदीपिकयोः

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठ

उपोद्घातः

भाष्यटीकयोर्मङ्गलाचरणम् १
'वक्ष्यामि लेशत' इत्यस्यार्थः २
यतिभङ्गस्यादोषत्वम् २
महाभारतप्रामाण्योक्तेरुपयोगः २
कृपालुशब्द साधुत्वम् ३
व्यासावतारप्रयोजनोक्तेः प्रयोजनम् ३
परोक्त कृष्णावतारपुरःसर सङ्गत्ययोगः ४
उक्तार्थे आगमसंमतिः ५
भारतवाक्यपर्यालोचनप्रकारः ८
गीताप्रामाण्यम् ११

द्वितीयाध्यायः

अशोच्यानित्यतः प्राक्तन-ग्रन्थाशयः १२
तस्य गीतायामनुप्रवेशः १३
प्रज्ञावादशब्दार्थः २२
'अशोच्यानन्वशोच' इत्यत्र वाक्यवृत्तिः २२
जीवनित्यत्वम् २३
अत्रेश्वरस्य दृष्टान्तत्वम् २३
देहातिरिक्तात्मसद्भावः २४
शरीरभेदेप्यात्मैक्ये दृष्टान्तः २५
शरीरेन्द्रियमनसां चैतन्यनिरासः २५
श्रुत्या आत्मनित्यत्वसाधनम् २७

पृष्ठ

श्रुतिप्रामाण्यम् २८
चार्वाकशास्त्रस्य निर्विषयत्वम् २९
शब्दानुमान प्रामाण्यम् ३१
चार्वाकशास्त्रस्य निष्प्रयोजनत्वम् ३२
पौरुषेयवाक्येन धर्माद्यसिद्धिः ३२
वेदापौरुषेयत्वे साधकोक्तिः ३३
अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं व्याख्यानान्तरम् ३३
बान्धवमरणधिया शोकस्यायुक्त-त्वम् ३३
वैषयिक सुखदुःखयोरभिमाना-धीनत्वम् ३४
अभिमानस्वरूपम् ३६
आगमापाय्यनित्यपदयोः सार्थक्यम् ३८
अभिमानत्यागोपदेशः ३८
अभिमानत्यागफलम् उपायश्च ३९
आत्मनित्यत्वे प्रकृतिपुरुषयो-र्दृष्टान्तत्वम् ४०
वर्णाकाशादीनां तत्र दृष्टान्तत्वम् ४२
देहनाशप्रयुक्तात्मनाशपरिहारः ४३
ईश्वरप्रतिबिम्बत्वेनात्मनो नित्यत्वम् ४३
आत्मनो द्विविधोपाधिमत्त्वम् ४४
आत्महननादिव्यवहारस्य भ्रान्तित्वम् ४६
आत्मनित्यत्वे श्रुतिः ४७

आत्मनित्यत्वज्ञानिनो हननादिव्यवहाराभावः	४९
शरीरभेदेप्यात्मैक्ये दृष्टान्तान्तरम्	५०
आत्मनाशे विशेषनिमित्तनिषेधः	५०
आत्मनिच्छेदाद्ययोग्यत्वम्	५१
जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वे श्रुत्यादि	५३
अंशत्वोक्तेर्बाधकत्वनिरासः	५३
स्थाणुत्वेक्षितृत्वयोरविरोधः	५४
कर्तृत्वस्य मायामयत्वाङ्गीकारे महातात्पर्यविरोधः	५६
अहल्याजारत्वाद्युक्तेरपि उत्कर्षपरत्वम्	५८
विष्णुसर्वोत्तमत्वे नारदीयवचनम्	५९
अन्योत्कर्षे ऐक्ये च महाभारतविरोधः	५९
पुराणोक्तस्यान्योत्कर्षादेर्दौर्बल्यम्	५९
वेदस्येतिहासाद्यविरोधेन योज्यत्वम्	६१
महातात्पर्येण विष्णूत्कर्षसिद्धिः	६२
प्रामाण्यपरतस्त्वेऽनवस्था	६२
प्रयोजनानपेक्षयापि विष्णूत्कर्षपरत्वसिद्धिः	६३
प्रयोजनसापेक्षत्व निरपेक्षत्वयोरविरोधः	६३
'अचल' इति लौकिकक्रिया प्रतिषेधः	६४
अचिन्त्यशक्त्याऽव्यक्तत्वादि सिद्धिः	६५
आत्मनो जनिमृतिनिमित्त शोकशङ्का	६६
तत्परिहारः	६७
ईश्वरसामर्थ्यम्	६७
साङ्ख्ययोगशब्दयोः प्रतीतार्थनिरासः	६९
प्रामाणिकेषु मतेषु विप्रतिपत्त्यनवकाशः	७२
वेदोक्तकर्मणां स्वर्गादिमात्रफलत्ववादिनां निन्दा	७३
इतरदपोद्येति भाष्यस्य त्रेधा व्याख्यानम्	७६
वेदपक्षस्यानिषेध्यत्वम्	७६
ज्ञानिकर्मिणोरन्योन्यफलाभाव साम्यनिषेधः	७७
कामनाविशिष्टयागविधित्वशङ्कानिरासः	७७
अर्जुनस्य ज्ञानित्वम्	७८
'फल'शब्दस्य तत्कामनापरत्वम्	८०
कामवचनानां रोचनार्थत्वम्	८१
यागविधीनां कामांशेऽनुवादित्वम्	८१
कामाधिकारविहितानामपि निष्कामतया करणम्	८१
भक्तिज्ञानादिकामनाकर्तव्यत्वम्	८१
सङ्गत्यागसमत्वयोर्योगत्वम्	८५
कर्मफलाल्पत्वे हेत्वन्तरम्	८५
ज्ञानिनः सर्वसुकृतहाननिरासः	८६
मुक्तौ विषयानुभवः	८६
मुक्तब्रह्मभेदः	८९
भेदस्यानौपाधिकत्वम्	८९
अत्र नरहरितीर्थीयव्याख्या	९१
बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यनिरासः	९१
भेदस्यौपाधिकत्वेपि नित्यत्वसिद्धिः	९१

भेदवाक्यप्राबल्यम् ९३
मुक्तानां शरीरसद्भावः ९५
निर्गुणमुक्तिनिरासः ९६
मुक्तावनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः ९६
मुक्तौ परमसुखसद्भावः ९७
ज्ञानोपाययत्नप्रशंसा ९९
कर्मानुष्ठानावधिविचारः १००
मुक्तौ तारतम्यसद्भावः १०२
कर्मानुष्ठानावधिस्पष्टीकरणम् १०४
अपरोक्षिलक्षणादिविषयः प्रश्नः १०५
'केशव'शब्दनिरुक्तिः १०५
ज्ञानिनोप्यर्जुनस्य प्रश्नप्रवृत्त्युपपत्तिः १०६
अपरोक्षिलक्षणम् १०८
तत्प्रवृत्त्युद्देशस्य 'या निशे'त्यत्र प्रदर्शनम् १०८
अपरोक्षिलक्षणे 'सर्वे'शब्दसङ्कोचः १०८
इन्द्रादावव्याप्तिपरिहारः १०८
समाधिस्थलक्षणोक्तित्वशङ्कानिरासः ११०
कामज्ञानयोर्विरोधः ११०
'आत्मन्यात्मने'ति जीवोक्तिनिरासः ११०
ज्ञानिलक्षणस्पष्टीकरणम् ११२
'एतान्येव ज्ञानोपायानी'ति भाष्यस्य त्रेधा व्याख्यानम् ११२
इन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वम् ११३
'रसोपी'त्यस्य द्वेधा व्याख्यानम् ११४
इन्द्रियजयस्य साधारणयत्नाद्यसाध्यत्वम् ११५
तस्य भगवत्परत्वमात्रसाध्यत्वं, तत्फलं च ११६
रागादिदोषकारणकार्योक्तिः ११८
रागादिदोषपरिहारफलम् ११९
मनःप्रसादफलम् १२०
मनःप्रसादाभावे दोषः १२१
निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानी भवतीति निगमनम् १२३
ज्ञानिलक्षणस्य पिण्डीकृत्योक्तिः १२४
ज्ञानिनो विषयानुभवप्रकारः १२५
ज्ञानिनोपि प्रारब्धकर्मणा शरीरान्तरप्राप्तिः १२७
कायव्यूहेन प्रारब्धक्षपणनियमनिरासः १२८
शैवपुराणानां मोहनार्थत्वम् १२९
भीष्मादीनामन्तकाले हरिस्मरणाभावः १३१
'निर्वाण'शब्दार्थः १३१
परब्रह्मणः साकारत्वम् १३२
तस्य संसारिधर्मराहित्यम् १३३

तृतीयाध्यायः

तृतीयाध्यायार्थः १३८
कर्मणि नियोजनायोगशङ्का १३८
आधिकारिकाणां तत्राधिकारः १४०
कर्माकरणेन मोक्षालाभः १४२
भोगेन कर्मसमाप्त्यसम्भवः १४२
परस्परं विवदमानयोः सङ्करभास्करयोः स्थूलदृष्टित्वम् १४४
'न च संन्यसनादेवे'त्यस्य द्वेधा व्याख्यानम् १४५
सर्वात्मना कर्मत्यागस्य अशक्यत्वम् १४७

मनस एव बन्धमोक्ष-प्रयोजकत्वम् १४८
अवैष्णवकाम्यकर्मणो बन्धकत्वम् १५०
उचितकर्मकर्तव्यत्वेऽर्थवादः १५२
जगच्चक्रम् १५२
'पर्जन्य'पदस्य द्वेधा व्याख्यानम् १५२
वेदनित्यत्वम् १५५
असंप्रज्ञातसमाधौ कर्तव्याभावः १६१
कार्याभावोक्तेर्ज्ञानिमात्र-विषयत्वनिरासः १६५
'कर्मणैव हि संसिद्धि'रित्यस्य द्वेधा व्याख्यानम् १६८
'स यत्प्रमाणं कुरुत' इत्यस्य द्वेधा व्याख्यानम् १७१
विद्वदविदुषोः कर्मभेदः १७२
'गुण'शब्दव्याख्यानम् १७३
कर्मसंन्यासस्वरूपम् १७४
निवृत्तकर्मणो ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वम् १७५
तदननुष्ठानस्य रागद्वेष-प्रयुक्तत्वम् १७७
रागद्वेषयोर्यत्नतो निग्राह्यत्वम् १७७
युद्धकर्मणोऽवर्जनीय रागद्वेष-युक्तत्वम् १७८
पापप्रयोजकेषु को बलवानिति प्रश्नः १७८
'कारणाः' इति प्रयोगसाधुत्वम् १७९
पापप्रयोजकेषु कामस्य प्राबल्यम् १७९
कामः क्रोधत्वेन परिणमत इति परव्याख्यानिरासः १८०
कामस्य ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धक-त्वम् १८१
कामस्योत्पन्नज्ञानाभिभावकत्वम् १८२
अत्र परव्याख्यानिरासः १८२
कामस्याधिष्ठानम् १८३
इन्द्रियनिग्रहस्य कामवधोपाय-त्वम् १८४
इन्द्रियादितारतम्यज्ञानस्य तत्रायुधत्वम् १८४
अत्र परव्याख्यानिरासः १८५

चतुर्थाध्यायः

चतुर्थाध्यायार्थः प्रकरणभेदश्च १८७
निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारोक्तिः १८८
जीवेश्वरभेदे प्रमाणप्रश्नः १८८
देहतोऽपि भगवतोऽनादित्वम् १८९
तस्य प्रादुर्भावनिमित्तं, जन्मभ्रान्तिकारणं च १९०
अवतारस्य स्वेच्छाधीनत्वम् १९२
मोक्षस्य योग्यसर्वगुण-ज्ञानापेक्षत्वम् १९३
भगवतः सेवानुगुणफल-दातृत्वम् १९५
तस्य सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे साधकोक्तिः १९७
त्रैविद्यानामन्यदेवताभजना-नौचित्यम् १९७
गुणकर्मविभागेन चातुर्वर्ण्य-सृष्टिः १९७
भगवतः कर्मलेपाभावः १९८
ज्ञानोत्तरकर्मकरणे आचारोक्तिः २००
कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वम् २०१

कर्माकर्मणोर्विविच्य ज्ञातव्यत्वम् २०१
कर्मादिस्वरूपं तत्स्तुतिश्च २०२
ज्ञानाग्निदग्धकर्मेत्यस्यार्थः २०४
कामादित्यागोपायः २०५
यतचित्तात्मनो लक्षणम् २०६
सर्वस्य भगवदधीनत्वम् २०७
यज्ञभेदाः २०८
उपासनादीनामपि कर्मत्वम् २१२
कर्मणो ज्ञाने परिसमाप्तिः २१३
ज्ञानं तत्साधनं विरोधि फलं च २१५

पञ्चमाध्यायः

पञ्चमाध्यायार्थः २१७
संन्यासकर्मयोगयोर्विरोधशङ्का २१७
संन्यासाद्योगस्याधिक्यम् २१९
यत्याश्रमप्रशंसा २१९
संन्यासशब्दार्थः २२०
संन्यासकर्मयोगयोरविरोधः २२१
योगस्य ज्ञानसाधनत्वम् २२३
योगयुक्तसंन्यासस्य महाफलत्वम् २२४
संन्यासयोगयोर्मिलितयोरेव फलसाधनत्वम् २२६
मिलितयोः संन्यासयोगयोरेव फलसाधनत्वम् २२७
जीवस्य कर्तृत्वाद्यभिमानस्य त्याज्यत्वम् २२८
जीवस्य कर्तृत्वाद्यभावः २२९
वृत्तिज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वम् २२९
अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनम् २३०
साम्यदर्शनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वम् २३०
अध्यायशेषप्रतिपाद्यम् २३१
संन्यासाद्योगाधिक्यस्पष्टीकरणम् २३२
कामभोगस्य त्याज्यत्वम् २३३
ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चनम् २३४
पापक्षयजन्यं फलम् २३६
ध्यानप्रकारः २३८
ध्येयम् २३९

षष्ठाध्यायः

षष्ठाध्यायार्थः २४१
यत्याश्रमिणोऽनग्नित्वादिनिरासः २४१
संन्यासस्य योगेऽन्तर्भावः २४२
कर्मकरणस्यावधिः २४३
योगारूढस्य लक्षणम् २४५
योगविधिः २४५
जितस्य मनसो बन्धुत्वम् २४६
साधुपापादिषु समबुद्धित्वविचारः २५०
अनशनादिनिषेधस्याशक्तविषयत्वम् २५६
उत्तमाधिकारिणां ध्येयं फलं च २६२
अपरोक्षिणां प्रायोऽधर्माकारित्वम् २६३
मनोनिग्रहस्य यत्नसाध्यत्वम् २६६
'योगस्य जिज्ञासु'रिति प्रयोगस्य साधुत्वम् २६८
ज्ञानिभ्योपि मतोधिक' इत्यस्यार्थः २७०

सप्तमाध्यायः

उत्तराध्याय षट्क प्रतिपाद्यम् २७२
ज्ञानविज्ञानप्रस्तावः २७२
ज्ञानोक्तिः २७४
परापरप्रकृत्योः भगवदधीनत्वम् २७५

जगज्जन्मादीनां भगवदधीनत्वम् २७७
परतत्त्ववस्तुनः एकत्वम् २७८
विज्ञानोक्तिः २७९
रसादिधर्माणां विशिष्य भगवदधीनत्वोक्तेः प्रयोजनम् २७९
धर्माणां विशेषणोपादानप्रयोजनम् २८०
भगवतो विषयभोगसत्त्वम् २८३
भगवद्विषये सगुणत्वमोहकारणम् २८६
मायाया दुरत्ययत्वम् २८८
भगवदप्रपत्तिहेतवः २९०
ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं भगवत्प्रपत्तौ व्यवधानाभावः २९२
अन्यदेवोपासकानां फलम् २९४
भगवतः प्राकृतदेहादिमत्त्वप्रतीतेरज्ञानमूलत्वम् २९५
अज्ञानस्य भगवदिच्छाधीनत्वम् २९६
भगवतो मायाबन्धराहित्यम् २९७
द्वन्द्वमोहफलम् २९७
द्वन्द्वमोहरहितानां केषाञ्चित्सत्त्वम् २९८
मोक्षकामनाया अविहितत्वम् २९९
अनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वम् २९९

अष्टमाध्यायः

अष्टमाध्यायार्थः ३०२
भगवतो ब्रह्मादिरूपत्वम् ३०२
अन्तकाले भगवत्स्मरणफलम् ३०९
अन्तकाले भगवत्स्मरणोपायः ३१२
ध्येयानि भगवतो विशेषणानि ३१३
योगिनां मृतिकाले कर्तव्यम् ३१५
अपुनरावर्तिनो लोकाः ३१९
भगवतः प्रलयादिकारकत्वम् ३२१
भक्तेः परमसाधनत्वम् ३२२
आवृत्त्यनावृत्तिमतां योगिनां मार्गभेदः ३२३
अनुष्ठीयेति पाठस्याशुद्धत्वम् ३२६

नवमाध्यायः

नवमाध्यायार्थः ३२७
भगवन्माहात्म्यज्ञानप्रशंसा ३२७
'मत्स्थानि' 'न च मत्स्थानी'त्यनयोरविरोधः ३३०
भगवतः प्रलयादिकारणत्वम् ३३१
प्रकृत्यादिसाधनावष्टम्भस्य लीलार्थत्वम् ३३२
कर्मबन्धराहित्यम् ३३४
प्रकृतिप्रेरकत्वम् ३३५
भौतिकशरीरराहित्यम् ३३६
भगवदवज्ञाया अनर्थहेतुत्वम् ३३८
अत्र भागवतविचारः ३३८
उत्तमानां भगवद्द्वेषाभावः ३४३
विज्ञानोक्तिः ३४४
भागवतानां त्रैविद्यानां च फलभेदः ३४७
भगवत्पूजायाः सुशकत्वम् ३५०
भगवतो वैषम्यनैर्घृण्याभावः ३५१
विष्णुभक्तिदुराचारयोः समावेशविचारः ३५२

दशमाध्यायः

दशमाध्यायार्थः ३५७
भगवतोऽनुत्पत्तिमत्त्वम् ३५८
अजानादिशब्दयोरर्थभेदः ३५९
भगवतः सर्वकारणत्वप्रपञ्चनम् ३६०

सप्तर्षयश्चत्वारो मनवश्च ३६१
भगवद्विभूतिज्ञानिनां फलम् ३६४
'ब्रह्म' 'विभु' शब्दयो-
व्याख्यानम् ३६५
विभूतिवर्णनम् ३६७
विभूतिलक्षणम् ३७४
व्याप्तरूपज्ञानप्रशंसा ३७६

एकादशाध्यायः

एकादशाध्यायार्थः ३७८
सहस्रसूर्योपमप्रभत्वोक्ते-
राशयः ३८१
महत्त्वादेः परममहत्त्वा-
द्यविरोधः ३८३
अनन्तरूपेतिशब्दद्वयस्यार्थभेदः ३८४
अल्पानल्पपरिमाणयोरविरोधः ३८४
अनलार्कद्युतित्वविशेषण-
स्याशयः ३८८
शशिसूर्यनेत्रत्वोक्तेरर्थः ३८९
विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्व-
विचारः ३९२
को भवानिति प्रश्नाशयः ३९४
भगवतो विक्रियारूपवृद्ध्यभावः ३९६
हृषीकेशशब्दार्थः ३९९
भगवतः सर्वनम्यत्वे हेतुः ४०२

द्वादशाध्यायः

द्वादशाध्यायार्थः ४०७
अव्यक्तोपासनाया मोक्षसाधन-
त्वम् ४०७
भगवदुपासकानां श्रेष्ठत्वम् ४१०
साकारोपासनस्यैव मोक्ष-
हेतुत्वम् ४१२
अव्यक्तोपासनस्यापि भगव-
त्प्राप्तिफलकत्वम् ४१४
अव्यक्तोपासकानां क्लेशाति-
शयः ४१७
भगवदुपासकानां तदभावः ४२३
ध्यानस्य सर्वोत्कृष्ट-
साधनत्वम् ४२४
भगवत्प्रीतिकराः धर्माः ४२७

त्रयोदशाध्यायः

त्रयोदशाध्यायार्थः ४३०
क्षेत्रादिस्वरूपोक्तिप्रतिज्ञा ४३१
ज्ञानसाधनानि ४३२
ज्ञेयप्रभावः ४३४
ज्ञानसाधनप्रभावयोः पूर्वोक्तौ
सङ्गतिः ४३७
प्रेर्यभूतं क्षेत्रम् ४३७
प्रेरकस्वरूपम् ४४०
पुरुषशब्देन जीवेश्वरयो-
र्ग्रहणम् ४४०
ईश्वरोत्कर्षसत्त्वे आगमतात्पर्य-
विचारः ४४०
ईश्वरस्य साकारत्वम् ४४०
विश्वमिथ्यात्वनिराकरणम् ४४४
ध्यानादावशक्तानामुपायाः ४४७
प्रकृत्यादिस्वरूपम् ४४८
ईश्वरस्याव्ययत्वम् ४५०
'भूतप्रकृतिमोक्ष'मित्यत्र
परव्याख्यानिरासः ४५१

चतुर्दशाध्यायः

उत्तरपञ्चाध्यायीप्रतिपाद्यम् ४५२
'मम योनिर्महद्ब्रह्मे'ति महा-
लक्ष्म्यभिधानम् ४५३

बन्धप्रकारोक्तिः ४५५
रजोगुणस्य फलम् ४५८
गुणानां स्वतन्त्रकर्तृत्वनिषेधः ४५९
गुणातीतस्य द्वेषादि भावाभावविचारः ४६०
'ब्रह्मभूय'शब्दनिष्पत्तिः ४६१

पञ्चदशाध्यायः

पञ्चदशाध्यायार्थः ४६२
जगद्वृक्षस्वरूपम् ४६३
तच्छेदस्य विमर्शरूपत्वम् ४६७
विमर्शसाधनम् ४६८
भगवज्ज्ञाने साधनान्तरम् ४६९
भगवत्स्वरूपम् ४७०
तस्य इन्द्रियकर्षकत्वम् ४७०
तस्य विषयभोगः ४७२
तददर्शनकारणम् ४७३
अध्यायशेषार्थः ४७४
'वेदान्त'शब्दार्थः ४७५
'क्षराक्षर'शब्दार्थः ४७६

षोडशाध्यायः

षोडशाध्यायार्थः ४७८
'तप' आदि शब्दार्थः ४७८
विष्णोर्जगत्कारणत्वमनिच्छता-मसुरत्वम् ४८१
कामस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुः ४८३
भगवद्द्वेषस्यात्मपरदेहाधि-करणत्वम् ४८४

सप्तदशाध्यायः

सप्तदशाध्यायार्थः ४८६
शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यत्र विवक्षितोऽर्थः ४८६
श्रद्धाविभागस्य प्रकृतसङ्गतिः ४८८
श्रद्धाया जीवस्वरूपानुरूपत्वम् ४८८
श्रद्धात्रैविध्यम् ४८९
कर्शयन्त इत्यत्र णेरर्थः ४८९
'प्रीति' 'हृद्यत्वा'दि पदानामर्थ-भेदः ४९१
यज्ञादीनां सात्विकत्वादावर्थ-वादः ४९३
परमेश्वरेण वेदव्यञ्जने विशेषः ४९५
यज्ञादीनामितिकर्तव्यता ४९६

अष्टादशाध्यायः

अष्टादशाध्यायार्थः ४९८
संन्यासत्यागयोर्भेदः ४९८
कर्मत्यागात्यागपक्षयोरविरोधः ४९९
परमहंसानामपि यज्ञादि-कर्तव्यता ५०१
सर्वकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वम् ५०२
कर्मकारणानि ५०३
अत्र कर्मादिकारकानिर्देशे बीजम् ५०४
'केवल'शब्दार्थः ५०५
आत्मनोऽकर्तृत्वज्ञानस्य स्तुतिः ५०६
आत्मनोऽकर्तृत्वे विधिसार्थक्य-विचारः ५०७
गुणभेदाः ५१०
अपरोक्षज्ञानोपायः ५१५
परोक्षवचनाभिप्रायः ५१८
सर्वधर्मत्यागवचनाभिप्रायः ५२०
भगवत्प्रीत्याशासनम् ५२०
हरिगुरुनमनम् ५२१

॥ ॐ ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मक-
लक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्री आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

गीताभाष्यम्

श्री जयतीर्थविरचित

प्रमेयदीपिका

सहितम्

भाष्यम्—

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।
परिपूर्णं गुरूंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामि लेशतः ॥

प्रमेयदीपिका—

गुणगणनिलयं पतिं रमाया जगदघदहनं च वासवीसूनुम् ।
मुनिकुलतिलकं च पूर्णबोधं गुरुमपि परमं गुरुं च मे वन्दे ॥ १ ॥
आनन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविनिर्मितम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्करुणाबलात् ॥ २ ॥

प्रारिप्सितविघ्नविघातादिप्रयोजनं समुचितविशिष्टेष्टदेवतागुरुप्रणामं ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञां चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः ॥ देवमिति ॥

अत्र देवशब्दो देवताशब्दपर्यायः प्रतिपाद्यमाह । सन्निधानाच्च भगवद्गीताया इति लभ्यते। तेनेदानीं नारायणस्य प्रणामे समुचिततामाचष्टे। अज्ञानपारतन्त्र्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण, सर्वदा, सर्वात्मना, वर्जितम् । परितो देशतः कालतो गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे। परमवैष्णवस्य भगवतो भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति

प्रसिद्धमेव। यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नारायणस्य न परेषामिव जीवत्वनिर्विशेषत्वादिरूपेण, किन्नाम सर्वदोषवर्जिततया पूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति। आन् व्यासान्। "अ आ अं अः पुराणर्षिः व्यासः शाखासहस्रकृत्" इत्यकारस्य तन्नामसु पाठात्। बहुवचनं गौरवादेव। गीतेति भगवद्गीतैवाभिप्रेयते। मुख्यामुख्ययोः मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायात्। यद्यपि बह्वर्था गीता, शक्तश्चाहं तद्वचने, तथापि श्रोतॄणां मन्दां मतिमपेक्ष्याल्पमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशत इति। इत्थम्भूतलक्षणार्थतृतीयान्तात् तसिः। अर्थशब्देन सर्वार्थ-ग्रहणप्रसक्तौ सर्वेषां च भाष्येऽदर्शनात् वन्ध्येयं प्रतिज्ञेति मन्दाशङ्का-निरासायेदमुदितम्। नन्वस्तु नमस्कारग्रथनं शिष्यशिक्षार्थम्। प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रन्थे निवेशनीया। उच्यते। बहुभिर्व्याख्यातृभिः भगवद्गीताया व्याख्यातत्वात् व्यर्थमिदं भाष्यमित्याशङ्कानिरसनं प्रयोजनमस्य[1]। अन्यैः स्वपक्षनिक्षिप्तदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थत्वेन आरोप्योक्तः। अहं तु गीतार्थमेव वक्ष्यामीति सूचनात्। न चात्र यतिभङ्गो दोषः। तस्य काव्यविषयत्वात्। शास्त्रे तु "य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे" इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति।

ननु च प्राधान्येन व्याख्येयता प्रामाण्ये अधिकारिविषयप्रयोज-नाभिसम्बन्धे दुर्गमार्थत्वे च सति सम्भवति। तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम्। सति वा तस्मिन् तथाविधग्रन्थान्तरपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्याशङ्क्य महाभारतान्तर्गतत्वात् भगवद्गीतायाः, तस्य प्रामाण्यादिसिद्धौ तस्या अपि तत्सेत्स्यतीत्या-शयवान् महाभारतस्य प्रामाण्यादिकं साधयितुमाह ॥ नष्टेति ॥

भा०—

नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिः ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्थितो ज्ञान-प्रदर्शनाय भगवान् व्यासोऽवततार।

1, ग, अस्याः

प्र० दी०—

किमनया कुटिलिकया। गीताया एव पृथक्प्रामाण्यादिकं साध्यताम्। मैवम्। महावाक्यप्रामाण्याद्यनभिधाने[1] अवान्तरवाक्यप्रामाण्यादेरसम्भावनाग्रस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात्। यथोक्तम्। "सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थस्साध्येत हेतुना" इति। नष्टशब्दोऽदर्शनवाची। 'णश अदर्शने' इति स्मरणात्। धर्मो निवृत्तिलक्षणः। ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परतत्वं वासुदेवाख्यमपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते। लक्षणायाश्च प्रयोजनं, यथा धर्मो ज्ञात्वा उत्पादनीयः न तथेदम्, किन्तु ज्ञानपरम्परैव तद्विषयाऽनुष्ठेयेति ज्ञापनम्। लोक इति सज्जनो विवक्षितः। नष्टेऽदर्शनं गते धर्मज्ञाने यस्य तस्मिन् लोके विषये कृपालुभिः। यद्यपि "स्पृहिगृहि" इत्यादिना कृपेरालुच्प्रत्ययो न विहितः। तथापि व्याकरणान्तरबलादवगन्तव्यः। कलशवाची वाऽऽलुशब्दः। कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः। मोक्षसाधनयोः धर्मज्ञानयोरदर्शनात् संसारे क्लिश्यमानान् सज्जनानवलोक्य उत्पन्नकृपैरिति यावत्। अन्यपदार्थानां देवानां ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरिति यद्विशेषणं तत्प्रसिद्धप्रभावानामपि भगवदितरेषामशक्यमिदं कार्यमिति ज्ञापनार्थम्। ज्ञानपदेन धर्मोऽप्युपलक्ष्यते। समकक्ष्यत्वनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणम्। एतच्च पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते ज्ञानप्रदर्शनायार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावततारेति। भगवान् समग्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसम्पन्नो नारायणो व्यासरूपेणावततारेत्यर्थः। ततः किं प्रकृत इत्यत आह॥ ततश्चेति।

भा०—

ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे क्लिश्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीशूद्रादीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदार्थोपबृंहितां तदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामवगाह्यानवगाह्यरूपां केवलभगवत्स्वरूपपरां परोक्षार्थां महाभारतसंहितामचीक्लृपत्।

---

1. क. ख. अनधिगतौ

प्र० दी०—

यस्मात् धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णः तस्मादेव[1]। अवतारानन्तरमेव वा। विजातीयव्यापारव्यवधानमन्तरेणेति यावत्। धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महाभारतसंहितां महाभारताख्यं शास्त्रमचीक्लृपत् समर्थितवान्। व्यास इति सम्बन्धः। धर्मादिज्ञानमपुरुषार्थं कथं शास्त्रप्रयोजनमभिप्रेतवानित्यत उक्तं धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सज्जनानां मोक्षो भवेदित्यभिप्रायेणेति। अत्र ज्ञानशब्दो मुख्यार्थ एव। एतद्ग्रन्थनिर्माणे भगवतः किं प्रयोजनमित्यत उक्तं कृपालुरिति। संसारे स्वाभाविके मोक्षार्थं प्रयत्नः काकीयकार्ष्ण्यापनयनार्थप्रयत्नतुल्य इत्यत उक्तं इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनात् संसारे क्लिश्यमानानामिति। मोक्षस्य पुरुषार्थतासमर्थनार्थं वादिविप्रतिपत्तेः तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं[2] च इष्टेत्याद्युक्तम्। आत्यन्तिकेति चोपस्कर्तव्यम्। साधनं च धर्मज्ञानरूपम्। ननु वेदानामुद्धृतत्वात् तत एव धर्मादिप्रतिपत्तिसम्भवात् किं भारतनिर्माणेनेत्यत उक्तं वेदार्थेति। अनेन वेदाधिकारिणां त्रैवर्णिकानां पुंसां वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचयति। किञ्च वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तन्निर्माणं युक्तमित्याशयवानाह॥ वेदेति॥ तदनेन परमाप्तिमूलत्वात् महाभारतस्य प्रामाण्यम्। धर्मः परमपरं च तत्वं विषयः। तज्ज्ञानमवान्तरं प्रयोजनम्। मोक्षः परमम्। सज्जनाश्चाधिकारिण इत्युक्तं भवति। नष्टधर्मेत्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनाभिधानेन तयोरनन्यलभ्यत्वं सूचितम्। यदभावात्सतां संसारे क्लेशो[3] यदर्थं देवतानां प्रार्थनं यदर्थश्च भगवतोऽवतारः, तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति। एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्। यदाह भास्करः "शास्त्रप्रयोजनाभिधाने प्रस्तुते अवतारप्रयोजनाभिधानमसङ्गतं" इति। सङ्करः कृष्णावतारपुरस्कारेण गीतायाः सङ्गतिमाह। तदतिक्रमेण व्यासावतारपुरस्कारे को हेतुरिति चेत्। कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य प्रासङ्गिकत्वम्। व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति। वेदादि-

---

1. ग. "तस्मात् धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थं अवतीर्णत्वादेव" इति पाठः
2. ग. निरूपणार्थं 3. क. सतां इति न दृश्यते

संवादेनापि भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह॥ सर्वेति ॥ नैतावता वेदादिसमं भारतम्। किन्तु तदनुक्तार्थस्यापि प्रतिपादनेन ततोऽधिकमिति भावेनाह ॥ तदिति ॥ तर्हि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं प्रसज्यत इत्यत उक्तमीश्वरेति। ज्ञानदृष्टः ज्ञानविषयीकृतः। सर्वज्ञत्वस्य झडिति स्फुरणार्थं 'स्वेन' इत्यनुक्त्वा ईश्वरेत्युक्तम्। ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्यमित्यत उक्तं केवलेति। इन्द्रियाद्यनपेक्षम्। अनेन सत्स्वप्यन्येषु ग्रन्थेषु किमतेद्व्याख्यानेनेति परिहृतम्। ननु नष्टधर्मेत्यादिना मन्दान् प्रतीदं निर्मितमिति सूचितम्। ते च वेदैकदेशार्थमपि ज्ञातुमशक्ताः। तत्कथं सर्ववेदाद्युक्तानुक्तार्थवतोऽस्य प्रणयनम्। मैवम्। ब्रह्मादीनामप्यत्राधिकारात्। यथोक्तं

"वेदोत्तमं तच्च विधातृशङ्करप्रधानकैस्तन्मुखतः सुरैः श्रुतम्"।

इति। कथमेतदुभयमित्यत आह॥ सर्वेति ॥ रूपशब्दोऽभिधेयार्थः। स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्र रूपशब्देन प्रसक्तस्य बाह्यार्थस्य व्यावृत्तये स्वमित्युक्तत्वात्। स च व्याघातपरिहारार्थः। सामान्येन द्व्यर्थं भारतम्। तत्रैकोऽर्थः सर्वप्राणिनामवगाह्यः। अपरस्सर्वप्राणिनामनवगाह्यः। किन्तु केषाञ्चिदेवेति न कश्चिद्दोष इति। अनवगाह्यरूपतायां हेतुमाह ॥ परोक्षेति ॥ परोक्षोऽत्यन्तगूढः ॥ ननु धर्माद्यनेकविषयस्य कथमेकवाक्यतेत्यत आह॥ केवलेति ॥ केवलं एकमेव भगवत्स्वरूपं परं मुख्यप्रतिपाद्यं यस्यास्सा तथोक्ता। धर्मादिकं तु तादर्थ्येनामुख्यप्रतिपाद्यमिति भावः। भगवत्स्वरूपप्रतिपादनं[1] न सङ्कीर्णतया। अपि तु निष्कृष्टतयेति ज्ञापनाय स्वरूपेत्युक्तम्। कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह॥ तच्चेति ॥

भा०—तच्चोक्तम्—

"लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्याः संसारे क्लेशिनं जनम्।
वेदार्थाज्ञमधीकारवर्जितं च स्त्रियादिकम्।
अवेक्ष्य प्रार्थयामासुः देवेशं पुरुषोत्तमम्।

1. ग. भगवत्प्रतिपादनं

ततः प्रसन्नो भगवान् व्यासो भूत्वा च तेन च ।
अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितम् ।
केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतम् ।
वेदादपि परं चक्रे पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।
भारतं पञ्चरात्रं च मूलरामायणं तथा ।
पुराणं भागवतं चेति सम्भिन्नश्शास्त्रपुङ्गवः ।"

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।

"ब्रह्मापि तन्न जानाति ईषत्सर्वोऽपि जानति[1] ।
बह्वर्थमृषयस्तत्तु भारतं प्रवदन्ति हि ।"

इत्युपनारदीये ।

"ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुर्भारतं सञ्चकार ह ।
यस्मिन् दशार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयास्सर्वजन्तुभिः ।"

इति नारदीये ।

"भारतञ्चापि कृतवान् पञ्चमं वेदमुत्तमम् ।
दशावरार्थं सर्वत्र केवलं विष्णुबोधकम् ।
परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं तु[2] यत् ।"

इति स्कान्दे ।

"यदि विद्यात् चतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान् द्विजः ।
न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ।"
"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।"
"बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रचलिष्यति ।"
"मन्वादि केचिद्ब्रुवते ह्यास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते ।"

---

1. अ. जानते 2. अ. उत्तमञ्च

"[1]भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा।
देवैर्ब्रह्मादिभिस्सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः।
व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वत्यरिच्यत भारतम्।"
"महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते।"
"यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित्।"
"विराटोद्योगसारवान्"

इत्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया, ऋषिसम्प्रदायात्,

"कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृत् भवेत्।"

इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते।

प्र० दी०—

यदेतन्नष्टधर्मेत्यादिनोक्तं तत् 'लोकेशा' इत्याद्यागमचतुष्टय उक्तं च। न केवलमस्माभिरुच्यते। "उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये बहुलं" इत्यतो अधीकारेति दीर्घः। स्त्रियादिकमिति छान्दस इयङ्। व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वैव। विलम्बमकृत्वा। अभूत्वा मूलरूपेण चेति वा। तेन व्यासरूपेण अन्यावतारारूपैश्च। परं अतिशयेनोत्तमम्। कोऽसौ पञ्चमो वेद इत्यत आह॥ भारतमिति॥ पञ्चमवेदाख्यः शास्त्रपुङ्गवः। इति सम्भिन्नः प्रभिन्नः। अथवा, इति शास्त्रपुङ्गवः। स च सम्भिन्न एकार्थतया सङ्गत इत्यनेकेष्वपि ग्रन्थेष्वेकवचनमिति योज्यम्। अत्र पञ्चरात्रं नारायणावतारेण कृतम्। मूलरामायणं हयग्रीवरूपेण। आदिभागवतं मूलरूपेण। ब्रह्मा बृहस्पतिरपि। कृत्स्नमिति शेषः। सर्वोऽपि जनो जानति जानाति। बह्वर्थमिति प्रवदन्ति। भारतं चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः। दश अवरा येषु ते तथा। तेऽर्थाः यस्येति विग्रहः। याजकादेराकृतिगणत्वात् विष्णुबोधकमिति समासः। करणार्थ-

1. अ. 'भारतं सर्ववेदाश्च' इत्यारभ्य 'तत्र त्वतिरिच्यत भारतं' इत्यन्तः पाठो न दृश्यते।

घञन्तेन वा समासः । पश्चादल्पार्थे कः । उत्तममित्युक्तस्यैव विवरणं वेदादप्युत्तममिति । एषु वाक्येषु यथासम्भवं पूर्वोक्तार्थोऽवगन्तव्यः । यदि विद्यादित्यादिभारतवाक्यपर्यालोचनया चोक्तं तदवसीयत इति सम्बन्धः। चत्वारश्च ते वेदाश्चेति विशेषणसमास एवायं न द्विगुः। अङ्गानि चोपनिषदश्च अङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वन्द्वः। तेन "द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे" इति समासान्तोऽकारः। ततो बहुव्रीहिः। प्रचलिष्यति प्रचालयिष्यतीति। भारवत्त्वादित्यनेन मत्वर्थे क्तप्रत्यय इत्युक्तं भवति। भारतप्रामाण्यमङ्गीकृत्य इतरदनङ्गीकुर्वाणं प्रतीदमुक्तम् । युक्त्यनुसन्धानेन विनाऽभिप्रेतार्थो न प्रतीयते। अतः तत्पर्यालोचनयेत्युक्तम् । अनुसन्धानप्रकारं च लेशेन दर्शयिष्यति । ऋषीणां वैशम्पायनादीनां सम्प्रदायाच्छिष्येभ्यः प्रदानाच्चैतदवसीयते। न हि प्रामाण्यादिरहितं ऋषयः शिष्याणां श्रेयसे व्याकुर्युरिति युज्यते। कोऽह्यन्य इत्यादिपुराणलक्षणग्रन्थान्तर-गतवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्यैतदवसीयते । ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति। वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्याभावादन्यथानु-पपत्त्येत्युक्तम् । तच्च प्रदर्शयिष्यते । नारदस्याध्ययनव्याख्यानादि-लिङ्गैश्चोक्तार्थोऽवसीयते । ऋषिसम्प्रदायादित्यनेनैव गतमिति[1] चेन्न। ऋषीणां गृहस्थत्वेन परार्थोऽन्यविषयोऽपि व्यवहारः कथञ्चित् सम्भाव्येतापि। नारदस्य तु परमहंसस्य स्वार्थो व्यापारोऽन्यविषयो न सम्भवतीति ज्ञापनार्थत्वात् । अत एव सम्प्रदायादित्यध्ययनेति चोक्तम्। तद्वाक्यपर्यालोचनयेत्युक्तम्। कीदृशी सा पर्यालोचने-त्यतो लेशेन दर्शयति ॥ कथमिति ॥

भा०—

कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः। प्रसिद्धश्च सोऽर्थः।

महत्त्वादिति वाक्ये भारतशब्दं निरुच्य तज्ज्ञानात् सर्वपापक्षयोऽभिधीयते। न तु भारतस्योत्तमत्वं साक्षात्। तथापि पर्यालोचनया

1. क. ख. ग. गतमेतत्

गम्यत एव। यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिरुक्तिज्ञानाद्भवन् पापक्षयोऽभिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव तथायमपि। अन्यथा भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे। कथं तच्छब्दनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः स्यात्। शब्दान्तरनिरुक्तिज्ञानेन तदभावादिति। स्यादेतदनुमानम्। यदि हेतूकृतोऽर्थः प्रमितः स्यात्। न चैवम्। अयथार्थप्रशंसाया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथासिद्धेरित्यत आह॥ प्रसिद्धश्चेति॥ धियां तावत् प्रामाण्यं स्वतः। बाधकादप्रामाण्यम्। न चेह तदस्ति। अर्थवादानां चाबाधिते स्वार्थे प्रामाण्यमस्त्येव। अतो हेतूकृतो योऽर्थो भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्धः प्रमित एवेति। सर्वपापक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति चेत् तर्हि सर्वशब्दार्थ एव सङ्कोच्यताम्। न तु सर्वो वाक्यार्थः। एवमन्यान्यपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि। तथाहि। यदि विद्यादिति वाक्ये यद्यपि भारतं नोक्तम्। तथापि उत्तरत्रेतिहासशब्देन गृहीतत्वात् पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते। न ह्यनुक्तस्योपपादनं युक्तम्। ततश्च भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायताऽनेन सिध्यति। अचेतनत्वपर्यालोचनायां बिभेतीत्येतत् बिभेतीव स्वार्थमन्तर्धापयतीति ज्ञेयम्। यद्यपि मन्वादीत्येतदापाततो न प्रकृतं कमप्यर्थं प्रत्याययति। तथापि भगवत्पादैरन्यत्रोदाहृतस्य एतद्व्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसन्धाने भारतस्य भगवत्परत्वादि गमयति। तुलारोपणं भारवत्त्वं च प्रतिनिधिद्वारेणोपपादनीयम्। यदिहेत्यस्य स्तुतित्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिध्यति। विराटेत्येतत्पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धाने भारतस्य कल्पतरुरूपतां प्रतिपादयत् सर्वपुरुषार्थहेतुतां गमयतीति। 'को ह्यन्यः' इति पुराणवाक्यान्यथानुपपत्त्येत्युक्तम्। कीदृशी साऽन्यथानुपपत्तिरित्यत आह॥ कथञ्चेति॥

भा०—

कथं चान्यस्य न कर्तुं शक्यते। ग्रन्थान्तरगतत्वाच्च नाविद्यमानस्तुतिः। न च कर्तुरेव। इतरत्रापि साम्यात्।

प्र० दी०—

अन्यथेति वर्तते। अन्यस्येति व्यत्ययेन तृतीयार्थे षष्ठी। यद्वा कर्तुमिति कृद्योगे कर्तरि। 'न लोकाव्यय' इति प्रतिषेधश्च 'नञा निर्दिष्टमनित्यं' इत्यनित्यः। अत एवासुन्कुसनोः योगे षष्ठी दृश्यते, 'सूर्यस्योदेतोः क्रूरस्य विसृप' इति। कोह्यन्य इति वाक्ये तावद्भारतस्य नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते। तत्कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावे युज्यते। तथाविधानामन्यैः कर्तुमशक्यत्वस्यादर्शनादिति। नन्वन्यैः कर्तुमशक्यत्वमिति हेतुरसिद्धः। 'को ह्यन्यः' इति वाक्यस्य अविद्यमानार्थस्तुतित्वोपपत्तेरित्यत आह॥ ग्रन्थान्तरेति॥ 'अविद्यमान' इत्यतः परं अर्थशब्दोऽध्याहार्यः। इदं वाक्यमिति शेषः। यद्वा स्तुतिः गुणोत्कर्षः। अत्रोच्यत इति शेषः। नात्रार्थशब्दाध्याहारः। अनेन प्रागुक्तस्य ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम्। इयं च सम्भावनायुक्तिः। निश्चययुक्तिस्तु चशब्दसूचिता बाधकरहितत्वादिः। ननु भवेदेतद्यद्यत्र भारतस्यान्येन कर्तुमशक्यत्वलक्षणा स्तुतिरुच्येत। न चैवम्। 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परं' इति भारतस्य कर्तुर्व्यासस्य नारायणत्वलक्षणायाः स्तुतेरुपक्रमात्। उत्तरत्र तस्यैवार्थस्योपपादनादित्यत आह॥ नचेति॥ कर्तुरेवात्र स्तुतिरुच्यत इति च न वाच्यम्। किन्तु भारतस्यापि। कथमिति चेत्। अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य नारायणत्वं साध्यते। तत्र कृष्णद्वैपायनमिति पूर्वार्धः प्रतिज्ञारूपः। को ह्यन्य इत्युत्तरार्धो व्यतिरेकव्याप्तेः प्रतिपादकः। अनुक्तो हेतुः व्याप्तिवचनसामर्थ्यादूह्यः। तत्र न तावत् ग्रन्थकृत्त्वं हेतुः। कुत इत्यत आह॥ इतरत्रापीति॥ ग्रन्थकृत्त्वस्य नारायणादितरत्रापि साम्यादनैकान्त्यप्रसङ्गात्। नापि भारतकृत्त्वम्। कुत इत्यत आह॥ इतरत्रापीति॥ ग्रन्थव्यक्तिविशेषकृत्त्वेन नारायणत्वसाधनस्येतरत्र कालिदासादावपि साम्यादतिप्रसङ्गात्। तस्मात् नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमेव[1] हेतुः। न चासावसिद्धः। भारतस्य तथात्वादित्यूह्यम्। व्याप्तिवाक्यं च

1. ग. कर्तृत्वमत्र

तदभिप्रायं मन्तव्यम्। तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्नावगम्यते। श्रुत्याऽनवगमेऽप्यर्थादवगमादिति। अस्त्वेवंविधं भारतम्। व्याचिख्यासितायास्तु गीतायाः किमायातमित्यत आह। तत्र चेति॥

भा०—

तत्र च सर्वभारतार्थसङ्ग्रहां वासुदेवार्जुनसंवादरूपां भारत-पारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबबन्ध।

प्र० दी०

तत्रैवं प्रामाण्याद्युपेते भारते। गीतामुपनिबबन्ध व्यासः। किमियं गीतायाः प्रामाण्यादेः सम्भावना। उत निश्चययुक्तिः। न द्वितीयः। तथात्वे कलिङ्गोपदेशादेरपि तत्प्रसङ्गात्। अनुवादोऽसाविति चेत्। अयमपि तथैव। आद्ये निश्चायकं वाच्यमित्यत उक्तं वासुदेवेति। संवादं रूपयतीति संवादरूपा। तथापि भारतैकदेशान्तरपरिहारेणास्या[1] गीताया व्याख्याने को हेतुरित्यत आह॥ सर्वेति॥ सर्वभारतार्थस्य सङ्ग्रहो यस्यामिति गमकत्वात् व्यधिकरणबहुव्रीहिः। एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारतं व्याख्यातप्रायं भवतीति भावः। नैतावता भारतसमा गीता। किन्तु ततोऽधिका चेत्याशयेनाह॥ भारतेति॥ कुत एतदित्यत आह॥ तच्चेति॥

भा०—

तच्चोक्तम्।

"भारतं सर्वशास्त्रेषु भारते गीतिका वरा।
विष्णोः सहस्रनामापि ज्ञेयं पाठ्यं च तद्द्वयम्॥"

इति महाकौर्मे।

प्र० दी०

सर्वशास्त्रेषु वरम्। तदेवमाप्तिमूलत्वादिना प्रामाण्यात्, धर्मादि-प्रतिपादनेन सविषयत्वात्, मोक्षार्थत्वेन सप्रयोजनत्वात्, सदधि-

---

1. ग. अस्या एव व्याख्याने

कारित्वात्, दुर्गमार्थत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितम्। तत्र ज्ञानमेव केवलं मोक्षसाधनम्। धर्मस्तु ज्ञानात् प्रागनुष्ठितोऽन्तःकरणशुद्ध्यादिद्वारा[1] ज्ञानं जनयन् मोक्षसाधनम्। ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानन्दोद्रेकहेतुरित्येवं विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धोऽभिहितः। केचित्तु ज्ञानोत्तरकालं धर्माद्यनुष्ठानमेव नास्तीति ब्रुवते। अन्ये तु ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वात् मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भो न धर्मादिप्रतिपादनार्थम्। तदर्थानां मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां च प्रतिकालं विद्यमानत्वादित्याचक्षते। तदुभयं निराकर्तुमाह ॥ स हीति ॥

भा०—

"स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ॥"

इत्यादि च।

प्र० दी०

स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुपर्याप्तो ज्ञानात्प्रागनुष्ठितः। ब्रह्मणः पदवेदने[2] जातेऽनुष्ठितस्तु सुपर्याप्तः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवतैवोक्तम्। उदाहरिष्यन्ते चात्र स्पष्टार्थानि वाक्यानि। न च[3] गीतायां तथाविधमेकमपि वाक्यं दृश्यते। तथा च वक्ष्यते। मन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादेरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः। श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाभ्युपगमात्। तत्र न स्फुटं प्रतिपादनमिति चेत् समम्। यथोक्तं वेदार्थाज्ञानाच्चेति। तस्मात् यत्किञ्चिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति। इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते 'धर्मक्षेत्र' इत्यारभ्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यतः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्यातिरोहितार्थत्वात् तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति ॥

भा०—

तत्र सेनयोर्मध्ये बान्धवादिमोहजालसंवृतं विषीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ॥

---

1. ग. अन्तःकरणशुद्धिद्वारा 2. क. स्वरूपवेदने 3. क. हि

प्र० दी०—

तत्र गीतायाम्। कैश्चन श्लोकैरिदमुच्यत इति शेषः। नन्वत्र न धर्मो नापि तत्वं प्रतिपाद्यते। तत्कुतोऽस्य गीतायामनुप्रवेशः। मैवम्। भगवतोऽर्जुनबोधने प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्यात्तत्र प्रवेशोपपत्तेः। बान्धवादिविषयो मोहः ममैते, अहमेतेषां, एते च मन्निमित्तं नक्ष्यन्ति, कथमेतैर्विनाऽहं भवेयम्, पापं च मे भविष्यति, जयश्च सन्दिग्ध इत्यादिरूपो मिथ्याप्रत्ययो बान्धवादिमोहः। तेषु स्नेहो वा। स जालमिव; तेन संवृतम्। तत एव विषीदन्तम्। विषादो नाम मोहनिमित्तकात् शोकात् यन्मनोदौर्बल्यं यस्मिन् सति सर्वव्यापारोपरमो भवति। नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहस्समुत्पत्तिः। न ह्येते बान्धवादय इत्यादिकं प्राक् नाज्ञासीत्। येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षीदित्यत उक्तं सेनयोरिति। महापकारस्मरणेनानुवर्तमानोऽपि कोपो मृदुमनसां बान्धवादिस्मृतिकाले निवर्तते। स्नेहश्चोत्पद्यते। ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः। अर्जुनस्य ज्ञानित्वात् मोहजालसंवृतत्वादिकमीषदेवेति मन्तव्यम्।

भगवद्गीता—

धृतराष्ट्र उवाच—

ॐ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तस्सर्व एव हि ॥ ११ ॥

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततश्शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततश्श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलस्सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुश्शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्ष्येऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान्
सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान् समीक्ष्य स कौन्तेयस्सर्वान् बन्धूनव-
स्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगास्सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालास्संबन्धिनस्तथा ॥३४

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिस्स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्मास्सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

*

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

भा०—

प्रज्ञावादान् स्वमनीषोत्थवचनानि। कथमशोच्याः। गतासून् ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

प्रज्ञावादानित्येतत् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् वचनानीति कश्चिद्व्याख्यातवान्। तदसत्। नहि 'दृष्ट्वेमं स्वजनं' इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चित् बुद्धिमद्वादो विद्यते[1]। न हि बुद्धिमन्तो नारायणद्विट्-तदनुबन्धिनिग्रहमधर्मं वदन्ति। न च धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वादो भवति। बौद्धोपदेशादेरपि तत्त्वप्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे॥ प्रज्ञावादानिति॥ स्वस्या एव मनीषाया उत्थितानि। न तु शास्त्राचार्योपदेशप्राप्तानि। कथमेतल्लभ्यते। उच्यते। प्रज्ञाया वादाः प्रज्ञावादाः। कार्यकारणभावे षष्ठी। न हि स वादोऽस्ति यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति सामर्थ्यात् स्वेति लभ्यते। सावधारणं चैतत्। अब्भक्ष इति यथा। अन्यथा पुनर्वैयर्थ्यादिति। कथमशोच्या इत्यत आहेति शेषः। गतासूनित्यतः परमितिशब्दः। आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः। ननु प्रागशोच्यत्वानुवादेनान्वशोच इत्येवोक्तम्। न त्वशोच्यत्वम्। तत्कथमेवमाक्षेपः। मैवम्। न हि यथाश्रुतैवात्र वाक्यवृत्तिः। असिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य बोधन[2]मित्यापत्तेः। किं तु [3]यानेवान्वशोचः त्वं तेऽशोच्याः। तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः। त्वं यांश्च भाषसे ते प्रज्ञावादाः। अतो न भाषणीया इति। तथा चाशोच्याः कुतोऽवगन्तव्या इति प्रश्नो वाऽऽक्षेपो वा युज्यत एव॥ ११॥

भ० गी०—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः।
न चैव न भविष्यामस्सर्वे वयमतः परम्॥ १२॥

---

1. ग. दृश्यते   2. ख. साधनं   3. ग. ख. एव शब्दो न दृश्यते

भा०—

किमिति। न त्वेवाहम्।

प्र० दी०—

किमिति कस्मात्कारणात्। पण्डिता अपि अगतासूनिव गतासूनासन्नविनाशान् नानुशोचन्तीति शेषः। अत्र नित्यत्वादित्युत्तरम्। कुतो नित्यत्वमित्यत आहेति वाक्यं चाध्याहार्यम्। न त्वेवाहमित्यतः परमितिशब्दश्च। अर्जुनं निमित्तीकृत्य प्राप्तलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते। तत्र ये भगवतः कृष्णस्येश्वरत्वं नित्यत्वं च न जानन्ति तान्प्रति यथाश्रुतैव योजना। दृष्टान्तस्तूत्तरत्र भविष्यति। ये तु तज्ज्ञात्वा जीवनित्यतामेव न जानन्ति तान्प्रत्यन्यथा योज्यमित्याह॥ ईश्वरेति॥

भा०—

ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वात् दृष्टान्तत्वेनाह॥ न त्वेति॥ यथाहं नित्यः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः॥ १२॥

प्र० दी०—

अप्रस्तुतत्वादनाशङ्कितत्वात्। दृष्टान्तत्वेनाह जीवनित्यतायां साध्यायामीश्वरमिति शेषः। अत एव कृष्णेत्यनुक्त्वेश्वरेत्युक्तम्। नन्वीश्वरनित्यत्वं कुतस्सिद्धम्। पूर्वार्धे वाक्यत्रयसद्भावात् कथञ्चित् योजनासम्भवेऽप्युत्तरार्धस्यैकवाक्यत्वात् कथं योजनेत्यत आह॥ यथेति॥ वेदान्ता उपनिषदः। सिद्धस्यार्थस्य साध्यत्वेन निर्देशो दोषायेति सामर्थ्यात् यथैवंशब्दाध्याहारेण वाक्यभेदेन च योज्यमिति भावः। ननु वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानन्तः तत्रैवोक्तं जीवनित्यत्वं कथं न जानन्ति। उच्यते। "नित्यो नित्यानां" इत्यादौ[1]

---

1. ग. इति

निर्धारणसामर्थ्यात् जीवानां नित्यत्वमीश्वरस्य च परमनित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते। नित्यत्वं हि विनाशाभावः। न चाभावः तारतम्यवान्। अत ईश्वर एव नित्यो जीवेषु तूपचार इति। तान् प्रत्यनुमानेन जीवनित्यत्वमीश्वरदृष्टान्तेन साध्यते। तत्र "न त्वेवाहं जातु नासं" इति दृष्टान्तेनानादित्वं साधनमनुवदति। न त्वमित्यादिना तस्य पक्षधर्मतामाह। न चैवेत्यादिना दृष्टान्ते पक्षे च साध्याभिधानमिति। अत्र भगवता जीवानां परस्परं ईश्वराच्च भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरीरापेक्षयेति[1] वदतो भविष्यत्युत्तरम्। ननु चात्र किं परिदृश्यमानदेहपक्षीकारेणानुमीयते, किं वा तदतिरिक्तदेहिपक्षीकारेण। नाद्यः। देहोत्पत्तिनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्, कालात्ययापदिष्टत्वाच्चेति स्फुटत्वात् नोक्तम्। द्वितीये दोषमाह॥ देहिन इति॥

भा०—

देहिनो भाव एतद्भवति। तदेवासिद्धमिति चेत् न॥ देहिनोऽस्मिन्॥

भ० गी०—

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥ १३॥

प्र० दी०—

देहिनः देहवतः देहातिरिक्तस्यात्मनः[2] सद्भावे। एतत् नित्यत्वानुमानम्। भवति सम्भवति। देहपक्षोक्तदोषाभावात्। किन्तु तद्देहातिरिक्तात्मसत्त्वमेवासिद्धम्। प्रमाणाभावात्। ततश्चाश्रयासिद्धिरिति। अस्तु वा देहातिरिक्तात्मसत्त्वम्। तथापि नानुमानं

1. ग. शरीरापेक्षया न स्वात्मापेक्षयेति 2. क. ग. आत्मनो भावे सद्भावे

सम्भवतीत्याह ॥ देहिन इति ॥ 'देहिनः' इत्येकवचनं तन्त्रम् । तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवायमात्मेत्यस्यार्थस्य भाव एतदनुमानं सम्भवति । स्वरूपासिद्ध्याद्यभावात् । किं नाम तत्पूर्वोत्तरदेहेष्वात्मैकत्वमेवासिद्धम् । प्रमाणाभावात् । तथा च देहोत्पत्तावुत्पत्तिमतः तद्विनाशे च नाशवतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इति । उभयस्यापि परिहारदर्शनादेवं योज्यम् । अर्थद्वयानुगुण्यायैव बहुवचने प्रकृतेऽप्येकवचनम् । तथा भाव इति पुंलिङ्गे प्रकृतेऽपि 'तदेव' इति सामान्यग्रहणाय नपुंसकनिर्देशः । नेत्याहेति शेषः । देहिनोऽस्मिन्नित्यतः परमितिशब्दश्च । आक्षेपद्वयपरिहाराय पादत्रयं व्याख्याति ॥ यथेति ॥

भा०—

यथा कौमारादिशरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः । एवं देहान्तरप्राप्तावपि । ईक्षितृत्वात् ।

प्र० दी०—

अत्र 'देही तदीक्षिता सिद्धः' इति देहातिरिक्तात्मसाधनम् । तदिति कौमारादिपरामर्शः । याजकादित्वात्समासः । द्वितीयान्तस्य तृन्नन्तेन वा समासः । अस्ति तावत् कौमारादिविषयमीक्षणम् । न चेक्षणमीक्षितारं विना सम्भवति । स च वक्ष्यमाणात् परिशेषप्रमाणात् देही देहातिरिक्तस्सिद्ध इति । अत्र कौमारादिग्रहणमतन्त्रम् । ज्ञानमात्रेण ज्ञातृसिद्धेः । देहशब्दश्चेन्द्रियादिसहितशरीरवृत्तिः । श्लोके च 'कौमारं यौवनं जरा' इति विषयेण विषयीक्षणमुपलक्ष्यते । तत् देहिनो देहातिरिक्तस्येत्युक्तं भवति । यथेत्यादिसमस्तवाक्यं श्लोके च पादत्रयं देहभेदेऽप्यात्मैकत्वसाधनम् । कौमारादिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देह्येक एवेत्यर्थः ॥ तदीक्षितेति ॥ योऽहं कुमारशरीरवानभूवं स इदानीं युवशरीरवान् वर्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञातेत्यर्थः । देहान्तरप्राप्तावपीत्यनेकदेहप्राप्तावपीत्यर्थः । एक एव देही सिद्ध इति वर्तते ॥ ईक्षितृत्वादिति ॥ प्रत्यग्रजातस्य शिशोराहाराद्यभिलाषेण पूर्वदेहानुसन्धानसिद्धेरित्या-

शयः। एवमात्मनो देहातिरेकं देहभेदेप्येकत्वं च प्रसाध्य 'धीरस्तत्र न मुह्यति' इत्युच्यते। तस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य येऽस्मिन् विषयेऽन्येऽपि मोहहेतवः[1] ते धीरेण[2] स्वयं निराकार्या इत्येवमर्थत्वात्[3] न वैयर्थ्यमित्याशयवान् तत्प्रदर्शनार्थमुत्तरं प्रकरणमारभते। तत्रेक्षणेन कथं देहातिरिक्तात्मसिद्धिः। ईक्षिता हि तेन सिद्ध्यति। स च शरीरप्राणजाठरानलेन्द्रियमनोविषयसन्निधावीक्षणदर्शनात् तेष्व[4]न्यतमः किं न स्यादित्यतः शरीरस्य तावदीक्षणं निषेधति॥ नहीति॥

भा०—

न हि जडस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभवस्सम्भवति। मृतस्यादर्शनात्। मृतस्य वाय्वाद्यपगमादनुभवाभावः। 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवाच्चैतत् सिद्धमिति चेत् न। सत्येवाविशेषे देहे सुप्त्यादौ ज्ञानादिविशेषादर्शनात्।

प्र० दी०—

अत्रापि 'कौमारादि' इत्यतन्त्रम्। शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा। 'जडस्य' 'शरीरस्य' इति हेतुद्वयम्। मृतस्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्तिः। जडत्वं च भौतिकत्वं विवक्षितमिति न साध्याविशिष्टता। अप्रयोजकत्वाभिप्रायेण शङ्कते॥ मृतस्येति॥ जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वे शरीरत्वे च समानेऽपि मा भूत् मृतशरीरस्येक्षणम्। प्राणादिवायूनां जाठरानलस्येन्द्रियाणां चापगमात्। जीवतस्तु प्राणादिसन्निधानाद्भविष्यति। को विरोधः। मा हि भूदेकधर्मोपपन्नानामवान्तरकारणवैचित्र्यात् वैचित्र्याभावः। न केवलमिदमाशङ्क्यते। किन्तु 'अहं मनुष्यः' इत्याद्यनुभवादेतत् देहस्येक्षितृत्वं सिद्धं प्रमितं चेत्यर्थः। दूषयति॥ नेति॥ न प्राणादिसन्निधानं शरीरस्येक्षितृत्वे प्रयोजकं वाच्यम्। सुप्तिमूर्च्छयोः शरीरे प्राणाद्यपगमलक्षणविशेषरहिते

---

1. ग. मोहाः 2. क. धैर्येण 3. ग. इति समर्थनार्थत्वात्
4. क. तेष्वेव

सत्येव ज्ञानादीनां धर्माणामदर्शनात्। ज्ञानग्रहणमुपलक्षणम्। सुख-दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितुमादिपदम्। मृतादौ ज्ञानाद्यभावश्च तत्कार्यादर्शनात् सिद्ध इति दर्शयितुं ज्ञानादिविशेषे-त्युक्तम्। ज्ञानादीनां विशेषः कार्यमिति। एतेन सङ्घातचैतन्यपक्षः प्राणादिचैतन्यपक्षश्च पराकृतो वेदितव्यः। मनस ईक्षितृत्वमतिदेशेन निराचष्टे॥ समश्चेति॥

भा०—

समश्चाभिमानो मनसि। काष्ठादिवच्च।

प्र० दी०—

मनोविषय ईक्षितृत्वाभिमानश्च पूर्वेण समः। सुप्त्यादौ सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात्। एवं तर्ह्यात्मापि ज्ञाता न स्यादिति चेत् न। तदा तस्य मनसा सन्निकर्षाभावात्। मनसोऽपि तथाऽस्त्विति चेत्। सिद्धस्तावदात्मा। मनसो ज्ञातृत्वे दोषान्तरमाह॥ काष्ठादीति॥ मनो न ज्ञातृ। ज्ञानकरणत्वात्। यद्यस्यां क्रियायां करणं न तत्तत्र कर्तृ। यथा पाके काष्ठानि[1]। छिदायां कुठारो वा। न चासिद्धो हेतुः। 'मनसा जानामि' इत्यनुभवात्। एतेनात्मसन्निकर्षेण मनो ज्ञात्रिति निरस्तम्। ननु जन्यज्ञानं मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः। तत् कथमेतत्। मैवम्। मनोनिष्ठस्यापि ज्ञानस्य न मनः कर्तृ। किन्त्वात्मैव। यथाऽ-वयवविक्लेदलक्षणस्य पाकस्य न तण्डुलाः कर्तारः। किन्तु देवदत्त इति। एतेनेन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्तः। चक्षुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेरिति। अतीतादिज्ञानदर्शनात् विषयचैतन्यपक्षः स्फुट-दूषण इति न निराकृतः। एवं परिशेषप्रमाणेन देहातिरिक्त आत्मा सिद्धः। तस्य स्वभावादेवाहाराद्यभिलाषोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमसिद्ध-मिति वदन्तं प्रत्यात्मनित्यत्वे प्रमाणान्तरं चाह॥ श्रुतेश्चेति॥

---

1. क. काष्ठादि

भा०—

श्रुतेश्च । प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिवत् । न च बौद्धादिवत् । अपौरुषेयत्वात् । न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः ॥

प्र० दी०—

"अस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके" इत्यादिश्रुतेश्च देहातिरिक्तो नित्य आत्मा सिद्धः । अत एव न स्वभाववादावकाश इति । ननु बौद्धचार्वाकादीन् प्रति देहातिरिक्तनित्यात्मसाधनमिदम् । न च ते श्रुतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वेते । तत्कथं श्रुत्युदाहरणमित्यत आह ॥ प्रामाण्यं चेति ॥ बौद्धेन तावत् प्रत्यक्षानुमानयोः, चार्वाकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तत् कुत इति वक्तव्यम् । बोधकत्वेनेति चेत् तर्हि तद्वत् श्रुतेरप्यङ्गीक्रियताम् । ननु वाक्यत्वे समेऽपि केषाञ्चिद्बौद्धादिवाक्यानामप्रामाण्यदर्शनात् श्रुतेरपि तदाशङ्क्यत इत्यत आह ॥ नचेति ॥ बुद्धस्येदं बौद्धम् । चार्वाको बौद्धमुदाहरति । बौद्धस्त्वन्यदिति द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्कनीयमिति शेषः । तथा सतीन्द्रियलिङ्गयोरपि क्वचिदप्रामाण्यदर्शनात् सम्प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः तच्छङ्काप्रसङ्गादिति भावः । प्रसक्तापि शङ्का तत्र निर्दोषत्वेनापनीयत इति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह ॥ अपौरुषेयत्वादिति ॥ अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ सामान्योक्तित्वात् 'अपौरुषेये' इति नपुंसकोक्तिः । अन्यथा श्रुतेः प्रकृतत्वात् स्त्रीलिङ्गं स्यात् । शब्दे ह्यबोधकत्वादयो दोषाः । ते च वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादिमूलाः । यस्य तु वक्ता पुरुष एव नास्ति तत्र कथं वक्तृपुरुषाश्रिताज्ञानादयो दोषमूलत्वेन[1] कल्पयितुं शक्याः । व्याहतेरिति । अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचारात् । पुरुषशब्दात् तत्कृतवाक्यादिष्वेव ढञः स्मरणात् । ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति । वाक्यत्वात् । लौकिकवाक्यवदिति चेत् । किमेवं वदतः

1. ग. दोषाः तन्मूलत्वेन, ख. दोषा दोषमूलत्वेन

किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम्। उत किञ्चिदस्तीति। आद्ये दोषमाह॥ विना चेति॥

भा०—

विना च कस्यचित् वाक्यस्यापौरुषेयत्वं सर्वसमयाभिमतधर्माद्य-सिद्धिः।

प्र० दी०—

कस्यचिद्वाक्यस्यापौरुषेयत्वाभावे धर्माधर्मयोरनिश्चयः प्रसज्येत। निश्चायकाभावात्। न च तथाऽस्त्विवति वक्तुं शक्यम्। तत्सद्भावस्य सर्वैः समयिभिर्निश्चितत्वादिति। ननु प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यश्चार्वाको धर्माधर्मौ नाङ्गीकुरुते तस्य नेदमनिष्टम्। किमप्यपौरुषेयवाक्यमनङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्वं प्रत्याचक्षाणान् सर्वान् प्रति चायं प्रसङ्ग इत्यतस्तेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यैनं प्रसङ्गं वक्ष्याम इत्याशयेनाह॥ यश्चेति॥

भा०—

यश्च तौ नाङ्गीकुरुते नासौ समयी। अप्रयोजकत्वात्।

प्र० दी०—

तौ धर्माधर्मौ। इति प्रसज्येत इति शेषः। धर्माद्यनङ्गीकारे कुतस्तच्छास्त्रस्याशास्त्रत्वप्रसङ्गो येनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह॥ अप्रयोजकत्वादिति॥ प्रयुज्यते प्रवर्त्यते प्रणेता[1] श्रोता च शास्त्रे याभ्यां ते प्रयोजके, विषयप्रयोजने। अविद्यमाने प्रयोजके यस्य शास्त्रस्य तत् तथा। अनन्यलभ्यं कमपि पुरुषार्थमधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपादयन् वाक्यसमूहो हि शास्त्रम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। नचातीन्द्रियस्याभावेऽन्यत्तथाभूतं शक्यनिरूपणम्। अतः शास्त्रत्वसिद्धये विषयादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः। शङ्कते॥ मास्त्विति॥

1. ग. प्रणेता प्रणयने श्रोता च श्रवणे

भा०—

मास्तु धर्मोऽनिरूप्यत्वादिति चेन्न। सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धुमशक्यत्वात्। न च सिद्धिरप्रामाणिकस्येति चेन्न। सर्वाभिमतेरेव प्रमाणत्वात्।

प्र० दी०—

माऽयं, न माङ्। अस्त्वित्यव्ययं वा। धर्म इत्युपलक्षणम्। अनिरूप्यत्वात् प्रमाणाभावेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। इदमुक्तं भवति। विषयप्रयोजने हि ते भवत ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्ये। वाङ्मात्रस्य श्रोतृभिरनादरणात्। न च धर्मादिकं प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्यम्। प्रत्यक्षागोचरत्वात्। अनुमानादेश्च प्रामाण्याभावात्। अतो न शास्त्रविषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम्। नचैतावता निर्विषयत्वाद्यापत्तिः। यतो धर्माद्यभावो विषयो भविष्यति। प्रयोजनं च श्रोतॄणां धर्माद्यनुष्ठानप्रसक्तक्लेशनिवृत्तिः। धर्मादिसद्भावभ्रमोपरुद्धविषयसुखावाप्तिश्च। प्रणेतुश्च लोकोपकारः। उपकर्तारं च प्रत्युपकुर्वन्ति लोका इति। निराकरोति॥ नेति॥ एवं वदता धर्माद्यभावोऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्। सर्वाभिमतस्य धर्मादेः प्रमाणं विना वाङ्मात्रेण निषेद्धुं नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। घटाद्यभाव इव प्रत्यक्षेणैव धर्माद्यभावो निश्चेष्यत इति चेत्। स्यादेवं यद्यत्र न काचित् विप्रतिपत्तिः। यत्र त्वस्तित्वाभिमानः, तत्र पिशाचादाविव प्रत्यक्षानुपलम्भः सन्देहहेतुरेव भवतीति। तदिदमुक्तं सर्वाभिमतस्येति। पुनश्शङ्कते। नचेति॥ मा भूद्धर्माद्यभावस्य विषयत्वम्। तत्साधकप्रमाणाभावात्। तथापि धर्मादेर्विषयत्वादिकं न घटते। अप्रमाणकस्य प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिति। निराकरोति॥ नेति॥ अस्ति तावद्धर्मादिविषये सर्वेषामाविपालगोपालमस्तित्वाभिमानः। अभिमानो ज्ञानमेव। न च तस्य बाधकं किञ्चित्। धर्माद्यभावप्रतिपादकप्रमाणाभावस्योक्तत्वात्। अतः सर्वाभिमतेरेव धर्मादौ प्रमात्वात्, तत्करणस्य च प्रमाणत्वात् असिद्ध-

मप्रामाणिकत्वमिति भावः। किं तत्[1] प्रमाणमिति चेत्। धर्मादेः प्रामाणिकत्वसिद्धौ किमनया व्यर्थचिन्तया। न च तत्र प्रमाणविशेषोऽशक्यनिरूपणः। आगमस्य तत्सहकारिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात्। अत एव नान्धपरम्पराऽपि। आगमादेः प्रामाण्यं नास्तीत्युक्तमित्यत आह॥ अन्यथेति॥

भा०—

अन्यथा सर्ववाचिक[2]व्यवहारासिद्धेश्च। न च मया श्रुतमिति तव ज्ञातुं शक्यम्। अन्यथा वा प्रत्युत्तरं स्यात्। भ्रान्तिर्वा तव स्यात्।

प्र० दी०—

यद्यागमस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं स्यात्तदा सर्वस्य वाचा निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात्। परप्रत्ययनार्थो हि वाग्व्यवहारः। स यदि न परं प्रत्याययेत् व्यर्थो न क्रियेतैवेति। चशब्दः प्रमाणसामान्यसिद्ध्या तद्विशेषसिद्धेः समुच्चये। भवत्वागमाप्रामाण्ये वाचनिकव्यवहारासिद्धिः। अनुमानाप्रामाण्ये तु कथमित्यत आह॥ न चेति॥ त्वदीयवाक्यं मया श्रूयत इति ज्ञात्वा मां प्रति त्वया वाग्व्यवहारः क्रियतेऽन्यथा वा। द्वितीये निष्फलो न कर्तव्यः स्यात्। नाद्यः। परचित्तवृत्तीनां परस्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तव ज्ञातुमशक्यत्वात् मदीयं प्रत्युत्तरमेव तज्ज्ञानोपाय इत्येवं वक्तव्यमिति भावः। अस्त्वेवमित्यत आह॥ अन्यथा वेति॥ वाशब्दोऽवधारणे। प्रत्युत्तरं हि लिङ्गतया ज्ञापकम्। न च तव मतेऽनुमानं प्रमाणम्। अतः प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञापकमेव स्यादिति। ननु शब्दलिङ्गयोः प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते। ज्ञापकत्वमात्रं त्वङ्गीक्रियत एव। अतः कथं वाचिकव्यवहारसिद्धिरित्यत आह॥ भ्रान्तिर्वेति॥ ज्ञापकत्वमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्यां जायमानः प्रत्ययस्तव मते भ्रान्तिर्वा स्यात्

1. क. तत्र 2. ग. सर्ववाचनिक

संशयो वा। गत्यन्तराभावात्। न च परस्य भ्रान्त्याद्यर्थं वचनप्रयोगः। नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्तः सन्दिग्धो वा वाक्यं प्रयुङ्क्त इति युक्तम्। अतो वाचिकव्यवहारसिद्ध्यर्थमागमानुमानप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति। एवं चार्वाकशास्त्रस्य विषयं निराकृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वन् श्रोतृप्रयोजनं तावन्निराचष्टे॥ सर्वेति॥

भा०—

सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात्। एको वाऽन्यथा स्यात्।

प्र० दी०—

यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतृणां सुखकारणत्वं तथा धर्माद्यभावज्ञाने सर्वमर्यादाऽतिक्रमे परस्परहिंसादिना सर्वदुःखकारणत्वं च स्यात्। तथा च समन्वयफलं निष्प्रयोजनमेवेति। इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति॥ एको वेति॥ धर्मादिज्ञानशून्याः पशुप्राया नोपकारिणमुपकुर्वन्ति। अपि तु सर्वेऽप्यपकर्तुमलम्। तदभावेऽपि एको वाऽन्यथाऽपकारकः स्यादित्यर्थः। तदेवं धर्माद्यनङ्गीकारे शास्त्रस्य विषयाद्यभावेनाशास्त्रत्वप्रसङ्गात् सर्वैर्धर्मादिकमङ्गीकार्यमिति।

ननु स्वीकृतं धर्मादिकम्। पौरुषेयवाक्यात् तन्निश्चयः स्यादित्यत आह॥ रचितत्वे चेति॥

भा०—

रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात्। नचादोषत्वं स्ववाक्येनैव[1] सिद्ध्यति।

प्र० दी०—

ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः। निर्दोषत्वेन प्रमितोऽसाविति चेत्। तस्य निर्दोषत्वं किं तद्वाक्यात्सिद्धं प्रमाणान्तरेण वा। न द्वितीयः। तदभावात्। आद्यं दूषयति॥ न चेति॥ अतिप्रसङ्गादिति

1. अ. एवशब्दो न दृश्यते

भावः । न च प्रत्यक्षादिना धर्मादिसिद्धिः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेयं वाक्यमङ्गीकार्यम् । अङ्गीकृतं च बौद्धादिभिः स्वसमयापौरुषेयत्वम् । 'शौद्धौदनिप्रभृतयस्सम्प्रदायप्रवर्तकाः' इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेत् । वाक्यत्वहेतोः तत्रानैकान्त्यमिति ।

अस्त्वेवमनुमानस्यान्यतरानैकान्त्यात् श्रुतेरपौरुषेयत्वे बाधकाभावः । साधकं तु किमिति चेत् । कर्तुरप्रसिद्धिरपौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति ब्रूमः । एवं तर्हि गूढकर्तृकस्य कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ न चेति ॥

भा०—

न च येन[1] केनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्यसमम् । अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रामाण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

केनचित् कृतमिति शेषः । उक्तवाक्यसमं वेदवदपौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकाले यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विषयीकृतत्वात् श्रुतेः । इतरस्य तदभावात् अपौरुषेयत्वप्रसिद्धिरेव तत्र भग्नेति भावः । अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ एवं च चतुर्थपादोपयुक्तं प्रमेयमुक्त्वा तमिदानीं[2] निवेशयति ॥ अत इति ॥ यत एवं नैरात्म्यवादिभिरुत्प्रेक्षिताः कुतर्का अतस्तैः कुतर्कैः धीरः धीमान् तत्र देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये न मोहमापद्यते । "नरके नियतं वासः" इत्याद्यर्जुनवचनेन तस्य नित्यात्मप्रतिपत्तिसिद्धेः प्रथमपुरुषप्रयोगः ॥ १२ ॥

भा०—

अथवा जीवनाशं देहनाशं वाऽपेक्ष्य शोकः । न जीवनाशम् । नित्यत्वादित्याह ॥ न त्वेवेति ॥ नापि देहनाशमित्याह ॥ देहिन

1. अ. 'येन' इति न दृश्यते 2. क. तदिदानीं

3

इति ॥ यथा कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोक एवं जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं श्लोकद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ **अथवेति** ॥ न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः कार्य इति शेषः । नित्यत्वात् जीवस्य । अनेन योजना पूर्ववदेवेति ज्ञापयति ॥ १२ ॥ नापीत्यत्रापि पूर्ववत् शेषः । अत्र पूर्वयोजना न सङ्गच्छते । अतोऽन्यथा पादत्रयं व्याख्याति ॥ **यथेति** ॥ जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति निमित्तसप्तम्यौ । ततश्चायमर्थः । कौमाराद्यवस्थाविशिष्टदेहहाने तावत् नास्ति शोक इति प्रसिद्धम् । तत् कस्य हेतोरिति वाच्यम् । जरादिविशिष्टदेहान्तरलाभात्; समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत् । तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः । देहान्तरलाभादेव । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रतिविधानं तदा सुतरां समीचीनलाभेन जीर्णहानेरिति । तत्रावस्थामात्रहानिः । अत्रत्ववस्थावतोऽपीत्येतदनुपयुक्तं वैषम्यम् । निष्कप्रदानेन पटग्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं 'धीरः' इति ॥ १३ ॥

भ० गी०—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तान् तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

भा०—

तथापि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेन्नेत्याह ॥ **मात्रास्पर्शा इति** ॥ मीयन्त इति मात्रा विषयाः । तेषां स्पर्शाः सम्बन्धाः । त एव[1] शीतोष्णसुखदुःखदाः । देहे शीतोष्णादिसम्बन्धाद्धि शीतोष्णाद्यनुभव आत्मनः । ततश्च सुखदुःखे ।

1. अ. त एव हि

नह्यात्मनः स्वतो दुःखादि[1]स्सम्भवति। कुतः? आगमापायित्वात्। यद्यात्मनः स्वतः स्युः सुप्तावपि स्युः। अतो यतो मात्रास्पर्शा जाग्रदादावेव ते सन्ति नान्यदेति तदन्वयव्यतिरेकित्वात् तन्निमित्ता एव नात्मनः स्वतः।

प्र० दी०—

प्रकारान्तरेण शोकं शङ्कते॥ तथापीति॥ यद्यपि बान्धवादीनां हानिर्भविष्यतीति धिया न शोको युक्तः। उक्तविधयाऽऽत्महानेरभावात्। देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात्। तथापि तन्मरणे ममैव सुखहानिर्दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया मे शोकः समुत्पतितः। कथम्। तद्दर्शनाभावादिना। 'तत्' इति बान्धवादिदेहादिपरामर्शः। आदिपदेन विकृततद्दर्शनं च गृह्यते। प्रेमास्पदानां हि दर्शनस्पर्शनालापादिकं सुखहेतुः। तेषु मृतेषु तद्दर्शनाद्यभावात् सुखहानिः। तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्चेति। एतन्निषेधपूर्वकं श्लोकमवतारयति॥ नेति॥ 'मीयन्ते विषया एभिरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत्। पुराणादौ मात्राशब्दस्य विषये रूढत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे॥ मीयन्त इति॥ ननु गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा विषयाः। अतो भिन्नपदत्वे द्वन्द्वत्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनरुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह॥ तेषामिति॥ विषयाणाम्। तथाप्यनुपपत्तिः। विषयाणां स्पर्शाभावादित्यत आह॥ सम्बन्धा इति॥ एवं तर्हि किं षष्ठीसमासपरिग्रहेण। भिन्नपदत्वादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजयति॥ त एवेति॥ तुशब्दस्यार्थ एवेति। न हि विषयाणां सम्बन्धानां च पृथगेतत्कार्यं सम्भवतीति भावः। ननु शीतोष्णशब्दौ विषयविशेषवचनौ। तत् कथं विषयसम्बन्धा विषयविशेषं दद्युः। कथं च साक्षात् सुखदुःखे। कश्च प्रतिसम्बन्धी। कस्मै ददतीत्यत आह॥ देह इति॥ देहशब्देनात्रेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते। अनेन शीतोष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ। विषयोक्त्या च तत्साक्षात्कारो लक्ष्यत इति

1. सुखदुःखादिः

*

लक्षितलक्षणेयम् । अनुभवद्वारैव सुखदुःखदानम् । प्रतिसम्बन्धी देहः । दानं चात्मन इत्युक्तं भवति। एतेन लौकिकी प्रतीतिरर्जुनेन शङ्किताऽनूद्यते। तत्तद्विषयाणां तैस्तैरिन्द्रियैर्ये ये सन्निकर्षाः तैस्तैः तत्तद्विषयसाक्षात्कारो भवति। तत्रेष्टविषयसाक्षात्कारात् सुखं भवति। अनिष्टविषयसाक्षात्कारात्[1] दुःखं भवतीति। भवेदेतदेवं ततः किं प्रकृतशङ्काया इत्यतः तुशब्दात् परया काका सिद्धमर्थमाह॥ न हीति ॥ स्वतः विषयेन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण। दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे च। अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं शीतोष्णसुखदुःखदाः। न हि। किन्नामाभिमानसहिता इत्युक्तं भवति। अभिमानो नामात्र विषयेषु शोभनाध्यासनिमित्तः स्नेहः। अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च, शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममताऽतिशयहेतुकोऽविवेक इत्यादिः। विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानोऽप्यधिकः कारणसामग्र्यां निवेश्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे॥ कुत इति ॥ ननु कथमिदं लभ्यते। यत इत्यध्याहारादिति ब्रूमः। प्रयोजनान्तराभावात् हेत्वर्थगर्भत्वेन वा। 'सविशेषणे[2] विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति न्यायात् शीतोष्णसुखदुःखदत्वविशिष्टानां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं भवत् शीतोष्णसुखदुःखदत्वमुपसङ्क्रामति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वं यत् तस्यागमापायित्वादित्यर्थः। अनेन कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽतिप्रसङ्गमुखेन व्याचष्टे॥ यदीति ॥ मात्रास्पर्शा यदि स्वतः स्वयमेवाभिमानमनपेक्ष्य, आत्मनः शीतोष्णसुखदुःखदाः स्युः तर्हि सुप्तावपि स्युः। न हि कारणसामग्री कार्यं व्यभिचरतीत्यर्थः। न च वाच्यं सुप्तौ विषयेन्द्रियसम्बन्धा एव न सन्तीति। स्पर्शत्वगिन्द्रियसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्। अत एव शीतोष्णग्रहणं कृतम्। एतेनेन्द्रियमनस्सन्निकर्षाभावोऽपि प्रत्युक्तः। न चात्ममनस्सन्निकर्षाभावः। मनसः कदाप्यात्मवियोगाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अतिप्रसङ्गस्य विपर्यये पर्यवसानं वदन् साक्षादर्थं दर्शयति॥ अत इति ॥ अतो मात्रास्पर्शा नात्मनः स्वतः

---

1. अनिष्टविषयसाक्षात्काराच्च 2. क. ग. सविशेषणे हि

स्वयमेव केवलाः शीतोष्णसुखदुःखदा भवन्तीति सम्बन्धः। अत इत्युक्तस्यैव विवरणं यतस्तन्निमित्ता एवेति॥ तदित्यभिमानपरामर्शः। तेन निमित्तेन सहिता एव शीतोष्णसुखदुःखदा यत इत्यर्थः। तत्कुत इत्यत उक्तम्॥ मात्रेति॥ मात्रास्पर्शा जाग्रत्स्वप्नयोरभिमानवतोरेव ते तथाविधा शीतोष्णसुखदुःखदाः सन्ति भवन्ति। नान्यदा अभिमानरहिते सुप्त्यादाविति मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्याभिमानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यर्थः। नन्वभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिः तृणादौ दृश्यते। सत्यम्। सुखदुःखहेतुभूतं ज्ञानमत्राधिकृतमित्यदोष इति। इतश्चाभिमान एवात्मन उपप्लव इत्याह॥ आत्मनश्चेति॥

भा०—

आत्मनश्च तैः विषयविषयिभावसम्बन्धादन्यः सम्बन्धो नास्ति॥

प्र० दी०—

अत्र तैरिति ज्ञानसुखदुःखपरामर्शः। आत्मनो ज्ञानादिभिः सम्बन्धो नास्ति। तेषां मनोवृत्तित्वात्। तथा चान्यगतधर्माः कथमन्यस्य विक्रियाहेतवो, विनाऽभिमानात्। प्रसिद्धं च स्वाभिमतगृहदाहो देवदत्तं दुः(खी)खाकरोतीति। ज्ञानादिभिरात्मनः सम्बन्धाभावे कथमुक्तं शीतोष्णाद्यनुभव आत्मन इत्यादीत्यत उक्तम्॥ विषयेति॥ मनोवृत्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयभूतानि। आत्मा च विषयी। साक्षिचैतन्यस्य तद्विषयत्वात्। एतमेव सम्बन्धमभिप्रेत्यात्मनो ज्ञानमित्यादिव्यवहारः। उपलक्षणं चैतत्। ईश्वराधीनं स्वामित्वमपि ग्राह्यम्। तादात्म्यसमवायनिरासे तात्पर्यात्।

नन्वभिमानसहितानामेव मात्रास्पर्शानां ज्ञानादिहेतुत्वं, न केवलानामित्युपपादितमेतत्। ततोऽनित्या इति व्यर्थमिति चेन्न।

आगमापायित्वस्यैवानेन व्याख्यानात्। व्याख्यानेऽपि किं प्रयोजनमित्यत आह॥ न चेति॥

भा०—

न चागमापायित्वेऽपि प्रवाहरूपेणापि[1] नित्यत्वमस्ति। सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह॥ अनित्या इति॥

प्र० दी०—

आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयुज्यते। यत् प्रवाहरूपेण नित्यं व्यक्तिरूपेणानित्यम्। यथा गङ्गोदकम्। तदेकमागमापायीत्युच्यते। यस्य तु प्रवाहोऽपि विच्छिद्यते, यथा किंशुककुसुमं[2], तदपरमिति। तत्रागमापायिशब्दादुभयप्रतीतौ आगमापायित्वेऽपि, आगमापायिशब्दार्थत्वेऽपि यत् प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विवक्षितं नास्ति न भवति। मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्वे तदसम्भवात्। प्रकृतानुपयोगाच्च। किन्तु द्वितीयमेव। सुप्त्यादावभावेन सम्भवादुक्तरीत्या प्रकृतोपयोगा[3]दित्येतदनित्या इत्यनेनाह भगवानित्यर्थः। प्रलयो मूर्च्छा। आदिपदेनासम्प्रज्ञातसमाधेर्ग्रहणम्। नन्वनित्यपदमप्यनेकार्थमेव। सत्यम्। तथापि पुनः प्रयत्नाद्यालोचनादेतत्सिद्धिः। एतदपि विशेषणोपसंक्रान्तं विशेषणम्। आगामिव्याख्यानमपेक्ष्य भाष्यकृताऽयमर्थः प्रागुपन्यस्त इति ज्ञेयम्। उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति॥ अत इति॥

भा०—

अतश्चात्मनो देहाद्यात्मभ्रम एव सुख[4]दुःखकारणम्। अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं न सम्भवति। अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व॥ १४॥

---

1. अ. प्रवाहरूपत्वेन 2. ग. कुसुमानां

3. ग. प्रकृतोपयोगाच्च 4. ग. सुखशब्दो न दृश्यते

प्र० दी०—

उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैवैतत्[1] इत्यादिभ्रम एव। भ्रमसहिता एव मात्रास्पर्शा इत्यर्थः। ततः किमित्यतः चतुर्थपादं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह॥ अत इति॥ तद्विमुक्तस्य भ्रमविमुक्तस्य। बन्धुमरणादिदुःखं यत्प्राक् शङ्कितम्। नहि सामग्रीकार्यमेकदेशेन भवतीति भावः। ततः किमित्यतः चतुर्थपादं व्याख्याति॥ अत इति॥ तितिक्षस्व विफलीकुर्विति भावः। ननु तानिति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः। तत् कथं 'शीतोष्णादीन्' इत्युक्तम्। मैवम्। शीतोष्णादिहेतूनां मात्रास्पर्शानामेव तच्छब्देनोपलक्षणात्॥ १४॥

भ० गी०—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते॥ १५॥

भा०—

अतः प्रयोजनमाह॥ यं हीति॥ यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति। पुरिशयमेव सन्तम्। शरीरसम्बन्धाभावे सर्वेषामपि[2] व्यथाभावात् पुरुषमिति विशेषणम्। कथं न व्यथयन्ति। समदुःखसुखत्वात्। तत्कथम्। धैर्येण॥ १५॥

प्र० दी०—

अतो मात्रास्पर्शानां विफलीकरणतः, भवत्प्रयोजनमाह। दुःखाभावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवात् किं (कृत्वा) तत् कृत्वा प्रसक्तदुःखाभावायाभिमानत्यागेन इत्येतदाशङ्कापरिहारायेति शेषः। पूर्वश्लोके तितिक्षस्वेति पदं सहस्वेति कैश्चित् व्याख्यातम्। तदसत्। तदनुवादेऽत्र विफलीकरणस्यैव प्रतीतेरिति भावेनाद्यपादं व्याख्याति॥ यमिति॥ न व्यथयन्ति न चालयन्ति। न शीतोष्ण-

---

1. ग. एत इति   2. ग अपिशब्दो न दृश्यते

सुखदुःखलक्षणवैषम्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः। स्त्रीणामप्येवंविधानां मैत्रेयीप्रमुखानाममृतत्वश्रवणात् पुरुषमिति विशेषणमयुक्तमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे। पुरीति॥ शरीरसम्बन्धिनमेव सन्तम्। शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः॥ एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत आह॥ शरीरेति॥ सुप्त्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रसक्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। ननु यस्य देहादावभिमानो नास्ति तस्य दुःखं सुखं च नास्तीत्युक्तम्। तस्य कथं 'समदुःखसुखं' 'धीरं' इति विशेषणद्वयम्। अस्य पूर्वकक्ष्यागतत्वादित्याशङ्क्य तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वावस्थानुवादोऽयमिति क्रमेण पृच्छापूर्वकमाशयमाह॥ कथमिति॥ येनाभिमानत्यागेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति स कथम्। केनोपायेन भवतीत्यर्थः। दुःखं यथाऽनुपादेयमपुरुषार्थत्वात्, तथा वैषयिकं सुखमप्यमृतत्वविरोधित्वादनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः। एवं भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाध्यासलक्षणः तद्विरोधिषु द्वेषलक्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः। तत् समदुःखसुखत्वमेव। कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः॥ धैर्येणेति॥ सुखे दुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुत्सेकविषादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः॥ १५॥

भ० गी०—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः॥ १६॥

भा०—

नित्य आत्मेत्युक्तम्। किमात्मैव नित्य आहोस्विदन्यदपि। अन्यदपि। तत्किमिति। आह॥ **नासत इति**॥ असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते। "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च

सत्तम" इति वचनात् श्रीविष्णुपुराणे। पृथक् 'विद्यते' इत्यादरार्थः।
असतः कारणत्वं च—

"सदसद्रूपया चासौ गुणमय्या गुणो विभुः"।

इति भागवते। "असतस्सदजायत" इति च। अव्यक्तेश्च। सम्प्रदायतश्चैतत्सिद्धमित्याह॥ उभयोरपीति॥ अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

नत्वेवाहमित्यत्र भगवान् कृष्णोऽपि यं प्रति पक्षे निक्षिप्तः स आक्षेप्तुं प्रसक्तिं दर्शयति॥ नित्य इति॥ उक्तमनादित्वेन हेतुनानुमितम्। ततः किमित्यत आह॥ किमिति॥ अनादिश्चेत्यपि ग्राह्यम्। आद्ये दृष्टान्ताभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवः। द्वितीयस्त्वप्रमाणिकत्वादशक्योपन्यास इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः। विदिताभिप्रायः सिद्धान्ती किमृजावन्वये सम्भवति वक्रेण व्यतिरेकेणेति मन्यमानो द्वितीयं पक्षमुपादत्ते॥ अन्यदपीति॥ उक्ताभिप्रायेण पृच्छति॥ तदिति॥ इति शङ्कायामिति शेषः। दुर्गमार्थत्वात् पूर्वार्धं व्याचष्टे॥ असत इति॥ कारणस्य प्रकृतेः। अभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्च। कुत एतदित्यतो भाष्यकारस्तावत्प्रमाणमाह॥ प्रकृतिरिति॥ पुरुषः परमात्मा ब्रह्मशब्दोक्तः। अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः। नन्वसतः सतश्चाभावो न विद्यत इत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमेवं पृथग् प्रतिषेधेनेत्यत आह॥ पृथगिति॥ विद्यत इति वाक्यद्वयग्रहणम्। असतोऽभावो न विद्यते सतश्चाभावो न विद्यत इति द्वयोः पृथगभावप्रतिषेध आदरार्थ इति योज्यम्। आदरश्चानुमानव्याप्तिसद्भावे। अत एवानेकदृष्टान्तप्रदर्शनम्। ननु सतो ब्रह्मण इत्यस्तु "सदेव[1] सोम्य" इत्यादिप्रयोगात्। असतः कारणस्येति तु कथमित्यत आह॥ असत

1. ग. "सदेव सोम्य इत्यादि प्रयोगात्" इति न श्रूयते।

इति ॥ असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवतेऽभिहितमित्यर्थः। असतः असच्छब्दस्य। कारणत्वं कारणार्थत्वमिति वा। सदसद्रूपया कार्य-कारणरूपया । 'असतः' इति श्रुतेरनेकार्थत्वादत्रोदाहरणम्। कारणस्याव्यक्तेश्चासच्छब्दार्थत्वम्। गत्यर्थस्य सदेः क्विबन्तस्य कर्मणि हि सदिति रूपम्। "असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम्।" इति वचनात्। अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते॥ उभयोरपीति ॥ तदसत्। अन्यदर्शनस्य अन्यान् प्रत्यप्रत्यायकत्वादित्याशङ्क्य दर्शन-मूलकः सम्प्रदाय उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयाऽत्र प्रमाणत्वेनोच्यत इत्याह॥ सम्प्रदायतश्चेति ॥ चशब्दो भाष्यकारोदितप्रमाणसमुच्चये। आगमो ग्रन्थनिबद्धं वाक्यम् । सम्प्रदायस्तूपदेशपरम्परामात्रमिति भेदः । एतत् प्रकृतिपुरुषयोरनादिनित्यत्वम् । केचिदपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वमङ्गीकृत्य तेन सूचितं प्रमाणं प्रागुदाहृतमिति वर्णयन्ति। नन्वन्तो विनाशादिः परिच्छेदोऽत्र तत्वदर्शिभिर्दृष्ट इत्युच्यते । तत्कथं न विरोध इत्यत आह॥ अन्त इति॥ निर्णयः अनादिनित्यत्वाव-धारणम्। अपव्याख्यानं त्वन्यत्र निराकृतम्॥ ॥ १६ ॥

भ० गी०—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति॥ १७॥

भा०—

किं बहुना। यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव वेदाद्यन्यदपि इत्याह॥ **अविनाशीति**॥ नापि शापादिना नाश इत्याह॥ **विनाशमिति**॥ अव्ययं च तत्।

प्र० दी०—

अविनाशित्विति श्लोके सर्वगतस्य नित्यत्वमुच्यते। तत् प्रकृतानुपयुक्तमित्याशङ्क्य पूर्वार्धं तावत् प्रकृतोपयोगं सूचयन्

व्याचष्टे ॥ किं बहुनेति ॥ वाक्यानामुपासनार्थत्वात् सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात् प्रकृतिब्रह्मणोः स्वरूपस्यैवासिद्धेः जीवादन्यस्यानादिनित्यस्याभावात् पुनरनुमानस्य व्याप्त्यसिद्धिरित्याशङ्क्य किं बहुना प्रकृत्यादिस्वरूपसाधनेन। किं चेदं नित्यमिति बहुना प्रत्येकमुक्तेन। यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेवेत्येकसङ्ग्राहकसङ्गृहीतं वेदादिकं जीवादन्यदप्यस्ति तद्व्याप्तिग्रहणस्थलं भविष्यतीत्याह भगवानित्यर्थः। वेदशब्देन वर्णा गृह्यन्ते। आदिपदेनाकाशादयः। एतेषां च प्रत्यभिज्ञादिना नित्यत्वसिद्धिः। ननु कालावयवाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः। सत्यम्। नह्यत्र व्याप्तिरुच्यते। किन्तु बह्वुक्तिपरिहारायोपलक्षणमात्रमिति। तुशब्दार्थ एवेति। तथाप्युत्तरार्धः पुनरुक्त इत्यत आह॥ नापीति॥ पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः। अविनाशीति ताच्छीलिकप्रत्ययात्। अत्र तु नैमित्तिकः। कश्चित् कर्तुं नार्हतीति वचनात्। प्रागनुक्तस्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इत्यत आह॥ अव्ययश्चेति॥ विधानमेवेदं कैमुत्येन शापादिना विनाशस्याभावं साधयितुमिति भावः॥ १७॥

भ० गी०—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत॥ १८॥

भा०—

भवतु देहस्यापि कस्यचित् नित्यत्वमिति। नेत्याह॥ **अन्तवन्त इति**॥ अस्तु तर्हि दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बनाशवदात्मनाश इत्यत आह॥ **नित्यस्येति**॥ 'शरीरिणः' इति ईश्वरव्यावृत्तये। न च नैमित्तिकनाश इत्याह॥ **अनाशिन इति**॥ कुतः। अप्रमेयेश्वरसरूपत्वात्। नह्युपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे प्रति-

बिम्बनाशः सति च प्रदर्शके। स्वयमेवात्र प्रदर्शकः। चित्त्वात्। नित्यश्चोपाधिः कश्चिदस्ति।

"प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया।
चिद्रूपया युतो जीवः केशवप्रतिबिम्बकः॥"

इति भगवद्वचनात्॥ १८॥

प्र० दी०—

देहानामन्तवत्त्वं प्रागुक्तं किमर्थमुच्यत इत्यत आह॥ भवत्विति॥ आत्मनित्यत्वानुमानस्य प्रतिपक्षं वक्तुं स्वाभिप्रेतस्य हेतोः सिद्धान्तिनाऽप्यभ्युपगतत्वं दृढीकुर्वता पूर्वपक्षिणा देहस्यापि कस्यचित् नित्यत्वं भवतु किमिति पृष्टे नेत्याहेत्यर्थः। सिद्धार्थतापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम्। नन्वतिप्रसङ्गोऽयं कस्मान्न भवति। कस्यचिदिति विशेषणवैयर्थ्यात्। 'नित्यस्य' इत्यात्मनित्यत्वं पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह॥ अस्त्विति॥ एवं देहानित्यत्वं सिद्धान्तिनोऽपि सिद्धं कृत्वा तर्हि प्रतिबिम्बस्यात्मन उपाधेर्देहस्य नाशात् नाशोऽस्तु। दर्पणनाशात् मुखप्रतिबिम्बस्येवेति पूर्वपक्षिणा प्रतिपक्षेऽभिहिते तत्प्रतिषेधायेदमाहेत्यर्थः। अनेन 'तथाप्यात्मा नित्यः' इति वाक्यवृत्तिः सूचिता। अनुवादे प्रयोजनाभावात्। ये देहा अनित्या न तेषामुपाधित्वम्। यस्य चोपाधित्वं नासावनित्य इति भावः। तदिदमुक्तं 'इमे' इति। व्यक्तीकरिष्यते चैतत्। ननु 'शरीरिणो देहाः' इति व्यर्थम्। अशरीरस्य देहाभावादित्यत आह॥ शरीरिण इति॥ नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्यापि अन्तवत्त्वं प्रसज्यते। तद्व्यावृत्त्यर्थं 'शरीरिणः' इति विशेषणम्। "जन्तुजन्युशरीरिणः" इत्यभिधानात् शरीरिशब्दस्य जीवे प्रसिद्धेः। तथापि 'अनाशिनः' इति पुनरुक्तिरिति। अत्र केचिदेतत्परिहाराय 'विनाशिनः' इति पाठान्तरं कुर्वन्ति। तदसत्। 'अन्तवन्त' इत्यनेन पुनरुक्तितादवस्थ्यात्। कथञ्चित् समाधानेऽपि अन्यत्रापि तत् समम्। किमन्यथापाठेनेत्याशयवानाह॥ न चेति॥ उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि उपाधिबिम्ब-

सन्निधिनाशान्निमित्तात् प्रतिबिम्बस्यात्मनो नाशो भविष्यति ॥ नचासिद्धिः शङ्क्या। परिच्छिन्नस्यैव प्रतिबिम्बसम्भवेन सन्निधिनाशध्रौव्यादिति पुनः प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधायेदमिति भावः। 'अप्रमेयस्य' इत्यसम्भवि विशेषणम्। व्यर्थं चेत्यतः तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयित्वा व्याचष्टे॥ कुत इति॥ न हि प्रतिपक्षो वाङ्मात्रेण निषेद्धुं शक्यत इति भावः। अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरसिद्धिमाचष्टे। नायमात्मा घटादेः कस्यचित् प्रतिबिम्बः। किन्त्वीश्वरस्य। स चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाश इति। ननु कथमिदं लभ्यते। अतद्भावे सामानाधिकरण्यं सारूप्यं गमयतीति प्रसिद्धमेव। न च सर्वगतस्य प्रतिबिम्बासम्भवः। तदधीनसारूप्यस्य प्रतिबिम्बत्वात्। तदिदमुक्तं सरूपत्वादिति॥ ननु वक्तव्यं सर्वमुक्त्वोपसंहारः क्रियते। तत्किमात्मनित्यत्वविषये सर्वशङ्कोद्धारो जातो येन "तस्माद्युध्यस्व" इत्युपसंह्रियत इत्यतो जात इत्याह॥ न हीति॥ उपाधिबिम्बसन्निध्यनाशे सति प्रदर्शि॰ आदर्शे उपाधौ बिम्बे चाविनष्टे प्रतिबिम्बनाशो न ह्यस्ति। उपपादितश्चात्र त्रयस्यानाश इति भावः। ननु विनाशिनां देहानामनुपाधित्वात् कोऽत्रोपाधिरित्यत आह॥ स्वयमेवेति॥ उपाध्युपाधिमद्भावो विशेषबलेनेति भावः। लोकेऽदृष्टमिदं कथमङ्गीकार्यमित्यत आह॥ चित्त्वादिति॥ जडेष्वयावद्वस्तुभावित्वात् सर्वत्र भेदाभेदौ। चित्स्वरूपे तु यावद्वस्तुभावित्वादभेद एवेति भावः। स्वस्यैवोपाधित्वे मुक्तावात्मनिवृत्तिः स्यात्। उपाधिनिवृत्तिलक्षणत्वात् मुक्तेरित्यत आह॥ नित्यश्चेति॥ द्विविध उपाधिरात्मनः। नित्योऽनित्यश्च। तत्र नित्यस्यावस्थानमन्यस्य निवृत्तिर्मुक्ताविति। कुत एतदित्यत आह॥ प्रतिपत्ताविति॥ प्राप्तौ सत्याम्। युतस्तिष्ठतीति शेषः। ननूपाध्येति कथम्। किप्रत्ययान्तस्य पुल्लिङ्गतानियमात्। तर्हि इषुधिर्द्वयोः कथम्। प्रयोगदर्शनादपवादः। यथाऽह "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः" इति। समं प्रकृतेऽपि। स्वः आत्मा रूपं यस्याः सा स्वरूपा। चिद्रूपत्वात् स्वरूपत्वम्। स्वरूपत्वात् नित्यत्वम्॥ १८॥

भ० गी०—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

भा०—

व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह ॥ य एनमिति ॥ कुतः । उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते। न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया। स हि बिम्बक्रिययैव क्रियावान्। "ध्यायतीव" इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

य एनमिति पुनरात्मनित्यत्वं किमित्युच्यत इत्यतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम्। किन्तु निश्शङ्कितं चेदात्मनो नित्यत्वं तर्हि का गतिः तद्धननव्यवहारस्येत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इत्याह ॥ व्यवहारस्त्विवति ॥ व्यवहारोऽत्र ज्ञानम्। तथापि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न। ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याशङ्क्य स्वपक्षसाधकानामेवोक्तहेतूनामेतद्बाधनेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादस्येत्याह ॥ कुत इति ॥ नन्वत्र हननमेकमेव। तत्कथमुभाविति। कथं च 'नायं हन्ति न हन्यते' इति। अथैकस्या अपि क्रियायाः कारकभेदादेवमुक्तिः तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति। उच्यते। आत्मनो नित्यत्वमिव अस्वातन्त्र्यमपि प्राक् प्रतिपादितम्। यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये। तत्र हननव्यवहारवत् स्वातन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति 'उभौ' इत्याद्युपपद्यते। अत एव भाष्यकारो व्यवहारस्त्विवति सामान्येनाह। न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य। ननु नित्यत्वे बिम्बनित्यत्वादयो हेतव उक्ताः। अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि। तत् कथमुक्तहेतुभ्य इत्युक्तमिति चेन्न। प्रतिबिम्बत्वस्योक्तत्वात्। तस्य कथमस्वातन्त्र्यहेतुत्वमित्यत आह॥ न हीति॥ क्रियेति वदता

'हन्तारं' 'हन्ति' इति पदद्वयं उपलक्षणार्थमिति सूचितम्। ननु प्रतिबिम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च क्रियाऽभावे 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' (ब्र. सू. २-३-१७-१) इत्यादिविरोध इत्यत आह॥ स हीति॥ बिम्बक्रियया बिम्बाधीनक्रियया। तथा च पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम्। ननूपाधिक्रिययाऽपि प्रतिबिम्बे क्रिया भवति। तत्कथमुच्यते बिम्बक्रिययैवेति। मैवम्। स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्। जीवस्य पृथगुपाध्यभावाच्च। जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुतिं चाह॥ ध्यायतीवेति॥ ईश्वरो जीवं ध्याययतीत्यर्थः। इवशब्दोऽल्पार्थे॥ १९॥

भ० गी०—

> न जायते म्रियते वा कदाचि-
>
> न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
>
> अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
>
> न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ २०॥

भा०—

अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह॥ न जायत इति॥ नचेश्वरज्ञानवत् भूत्वा भविता। तद्धि—

> "देशतः[1] कालतो योऽसौ अवस्थातः स्वतोऽन्यतः।
>
> अविलुप्तावबोधात्मा"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धम्। कुतः? अजादिलक्षणेश्वरसरूपत्वात्। शाश्वतः सदैकरूपः। पुरं देहमणतीति पुराणः। तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे॥ २०॥

---

1. अ. 'देशतः कालतः' इत्यतः पूर्वं 'तदैक्षत' इत्याधिकः पाठः।

प्र० दी०—

तथापि "न जायते" इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेदं भगवद्वाक्यं, किन्तूक्तार्थे सम्मतित्वेन मन्त्रवर्णोऽयमुदाह्रियत इत्याह ॥ अत्रेति ॥ ननु जीवः स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितैव । तत्कथमुच्यते भूत्वा भविता नेतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ न चेति ॥ जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिह्रासवर्जितं भूत्वैव कयाचिदचिन्त्यशक्त्या भूतमिति व्यवहारावलम्बनं तथा जीवेऽपि किं जननव्यवहारस्तन्निमित्त इति पृच्छायां नेत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं कुतः सिद्धम् । येन जीवस्य[1] तथाभावासम्भावनायोदाह्रियत इत्यत आह ॥ तद्धीति ॥ तत् ईश्वरज्ञानस्योक्तप्रकारं भूत्वा भवनं श्रुतिस्मृतिसिद्धं हीति सम्बन्धः । 'तदैक्षत' इति भवनमुच्यते । देवदत्तोऽपश्यदितिवत् । "देशतः" इति वृद्धिह्रासादिराहित्यम् । नन्वीश्वरवदित्येव कस्मान्नोक्तम् । नैवं शङ्क्यम् । लोकदर्शनस्याधिकस्य तत्रोत्पादात् । 'अजो नित्यः' इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्यामाशङ्कामुक्त्वान्यथा व्याचष्टे ॥ कुत इति ॥ 'न जायते म्रियते' इत्येतत् कस्मात्कारणादित्यर्थः । अजादीत्यनेन 'अजो नित्यः शाश्वतः' इति व्याख्यातम् । 'शाश्वतः' इत्येतत् 'नित्यः' इत्यनेन गतार्थमित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ शाश्वत इति ॥ तथा च 'अजो नित्यः' इत्याभ्यां बिम्बोत्पत्तिनाशनिमित्तौ 'शाश्वतः' इत्यनेनोपाधिबिम्बसन्निधिजनननाशनिमित्तौ जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । तथापि 'अजः' इत्युक्तत्वात् 'पुराणः' इति पुनरुक्तिरिति चेत् न । भूत्वा भविता वा नेत्युक्तम् । तत्कुतः । किन्निमित्तश्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्य देहात्[2] देहान्तरप्राप्तिरस्यास्तीत्यनेनोच्यत इत्याह ॥ पुरमिति ॥ एवमपि 'न हन्यते' इति पुनरुक्तिरिति चेन्न । यदि पुराणस्तर्हि उपाधिभूतदेहनाशात् दर्पणनाशात् प्रतिबिम्बव[3]दात्मनाशः

---

1. क. जीवस्यापि 2. ग. "देहात्" इति न दृश्यते

3. क. ग. प्रतिबिम्बनाशवत्

स्यादित्याशङ्क्याऽत्र पूर्वाभिप्रायेण परिह्रियत इति भावेनाह॥ तथापीति॥ पुराणत्वेऽपि॥ २०॥

भ० गी—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्॥ २१॥

भा०—

अतो य एवं वेद स कथं कं घातयति हन्ति वा। अविनाशिनं नैमित्तिकनाशरहितम्। नित्यं स्वाभाविकनाशरहितम्। अथवाऽविनाशिनं दोषयोगरहितम्, नित्यं सदा भाविनम् इति सर्वत्र विवेकः। दोषयुक्तपुरुषादिषु नष्टशब्दप्रयोगात्॥ २१॥

प्र० दी०—

वेदाविनाशिनमिति पुनरात्मनोऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यत इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह॥ अत इति॥ उक्तैः प्रमाणैः। एवं अविनाशित्वादिरूपम्। कं घातयति हन्ति वा इत्येवं भावं[1] करोतीत्यर्थः। जीवस्यानित्यत्वादिकं मन्यमानो न जानातीत्युक्तम्। इदानीं तु ज्ञानी नैवं मन्यत इत्युच्यत इति। 'अविनाशिनं,' 'नित्यं,' इति पुनरुक्तिमाशङ्क्य द्वेधाऽर्थभेदमाह॥ अविनाशिनमिति॥ नैमित्तिकः बिम्बनाशादिनिमित्तकः। स्वाभाविकः कालकृतः। 'दोषयोगरहितं' इत्यनेन 'मात्रास्पर्शाः' इत्यत्र यदुक्तमाभिमानिकमेवात्मनो दुःखादिकं न तु स्वगतमिति तस्यानुवादः क्रियते॥ एवं व्याख्यानप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति॥ इति सर्वत्रेति॥ विवेकः शब्दार्थयोः। अविनाशिनं दोषयोगरहितमिति कुतो लभ्यत इत्यत आह॥ दोषेति॥ अनेकार्थत्वाद्धातूनामिति भावः॥ २१॥

1. क. भावं इत्यतः परं नशब्दोऽधिकः पठ्यते।

भ० गी०—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

भा०—

देहात्मविवेकानुभवार्थं दृष्टान्तमाह ॥ वासांसीति ॥२२॥

प्र० दी०—

देहानामप[1]गमोपगमयोरप्येक एवायमात्मेत्येतत् "देहिनोऽस्मिन्" इत्यत्रैव सदृष्टान्तमुक्तम् । अतो वासांसीति व्यर्थोऽयं श्लोक इत्यत आह ॥ देहेति ॥ कौमारादिदेहाना(मनतिभिन्नत्वात्) मतिभिन्नत्वाभावान्न तेन देहात्मनोर्विवेको विनाशित्वाविनाशित्वलक्षणः स्पष्टमनुभवारूढो भवतीति भावः । दृष्टान्तं पूर्वोक्ताद्विलक्षणमिति शेषः । दृष्टान्तमित्युपलक्षणम् । दार्ष्टान्तिकस्यापि कथितत्वात् ॥ २२ ॥

भ० गी०—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

भा०—

स्वतः प्रायोनिमित्तैश्च अविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात्ककच्छेदवदित्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति ॥ नैनमिति ॥ २३ ॥

---

1. क. आगमापगमयोः

प्र० दी०—

नैमित्तिकनाशस्य प्राक् निरस्तत्वात् किं नैनमिति श्लोकेनेत्यतः तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तात्पर्यमाह ॥ स्वत इति ॥ स्वतः कालतः। प्रायः बाहुल्येन। शङ्क्यमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययम्[1]। केनचित् शस्त्रादिना। स्याद्विनाश इति शेषः। असम्भावितशङ्काया न पर्यवसानमित्यतो दृष्टान्तमाह ॥ ककुच्छेदवदिति ॥ यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरच्छेदो न स्वतो जातो नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन किन्तु यज्ञपशुभावनाख्येन निमित्तविशेषेण तथेत्यर्थः। इत्यतः एवं शङ्कितत्वात्। विशिष्यन्त इति विशेषाः। विशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

भ० गी०—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

भा०—

वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत आह ॥ अच्छेद्य इति ॥ वर्तमानादर्शनाद्युक्तमयोग्यत्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन। कुतोऽयोग्यता। नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरसरूपत्वात्। 'शाश्वतः' इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम्। स्थाणुशब्देन नैमित्तिकमन्यथात्वं निवारयति। नित्यत्वं सर्वगतत्वविशेषणम्। अन्यथा पुनरुक्तेः। ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणोपादानान्नेश्वरैक्ये पुनरुक्तिः।

प्र० दी०—

तर्ह्यच्छेद्योऽयमित्यादि पुनरुक्तमित्यत आह ॥ वर्तमानेति ॥ लट्प्रयोगेण वर्तमानस्यैव छेदादेर्निषेधादिदानीं दृश्यमानत्वेनात्मनः प्राग्विनाशाभावेऽप्युत्तरत्र शस्त्रादिना विनाशः स्यादिति शङ्कायां

1. क. "अव्ययं" इति न पठ्यते

*

छेदादियोग्यतैवात्मनो नास्तीति प्रतिपादनायैतदुदितम् । "अर्हे कृत्यतृचश्च" इति कृत्यस्य अर्हार्थत्वस्मरणादिति भावः । तर्हि तेनैवालम् । किमाद्येन श्लोकेनेत्यत आह ॥ वर्तमानेति ॥ 'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' इति वचनात्प्रसक्तौ सत्यामपि वर्तमानस्य छेदादेरदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्शयति प्रथमश्लोकेन । एवं तर्हि औत्तराधर्यप्रसङ्ग इति चेन्न । उपोद्घाताभिप्रायेण भगवतोक्तेऽभिप्रायमजानानस्य शङ्कामनूद्यावतारस्य कृतत्वात् । स्वाभिप्रायेण तूपोद्घातमुक्त्वा साध्यमाहेत्यवतारः कर्तव्यः । 'नित्यः सर्वगतः' इत्यादिकं जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे ॥ कुत इति ॥ वर्तमानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यतायां किं निश्चययुक्तिः । उत सम्भावनायुक्तिः । नाद्यः । कदाचिददृष्टस्यापि पश्चाद्दर्शनात् । द्वितीये कुतोऽयोग्यतानिश्चय इति शङ्कार्थः । 'नित्यः सर्वगतः' इति भावप्रधानो निर्देशः । ईश्वरस्य तावत् छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम् । नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्वात् । नह्येवंभूतस्य छेदादिकं सम्भवति । अतः तत्प्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मन्त्रवर्णे 'शाश्वतः' इति ईश्वरविशेषणमुक्तम् । अत्र 'स्थाणुः' इति । तयोर्भेदमाह ॥ शाश्वत इति ॥ एकरूपत्वमात्रं सामान्येनान्यथात्वाभावः । तस्य सामान्यप्रकरणत्वात् । स्थाणुरित्यस्य नैमित्तिकनिषेधप्रकरणत्वात् । अस्यार्थभेदकथनस्योत्तरत्रोपयोगं वक्ष्यामः । 'नित्यः' इतीश्वरविशेषणं प्रतिभाति । तदन्यथा व्याचष्टे ॥ नित्यत्वमिति ॥ भिन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषणं विशेषणमुपसङ्क्रामति । सन्निधानाच्च सर्वगतत्वमिति भावः । द्वयं पृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ 'अजो नित्यः' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागुक्तम् । 'अप्रमेयस्य' इति सर्वगतत्वं च । अतस्ताभ्यां पुनरुक्तेरित्यर्थः । अस्याप्युत्तरत्रोपयोगः ।

ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वमत्र बहुवारमुक्तम् । अतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह ॥ ऐक्येति ॥ जीवेश्वरैक्यविषये न पुनरुक्तिर्दोषः । कुतः । ऐक्यमात्रस्य पुनः पुनरुक्तावपि पूर्वपूर्वानुक्तानां तत्र तत्रोप-

युक्तानामीश्वरविशेषणानामुत्तरत्रोपादानादिति । ऐक्यमत्र गौणं विवक्षितम् । विशेषणभेदाद्विशिष्टभेद इति भावः । नन्वेतदपि नास्ति । 'शाश्वतः' इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन ग्रहणादित्याशङ्कानिरासाय 'शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रं' इत्यादिकः प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वं तत्तत्साध्यसिद्धये हेतुत्वेनोक्तम् । नचैकस्यैव हेतोरनेकसाध्यसिद्ध्यर्थं पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति । तत्कस्य हेतोः? प्रमेयभेदात् । अतः कथमियं शङ्केति । उच्यते । एकत्रोक्तमीश्वरप्रतिबिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायताम् । किं स्वयं वचनेनेति शङ्कितुरभिप्रायः । ईश्वरप्रतिबिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्टशङ्कानिरासासामर्थ्यात्तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्शनार्थं स्वयमुपादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीश्वरस्य नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वादस्त्वच्छेद्यत्वादिकम् । जीवस्य तु कुतः । तथाविधेश्वरप्रतिबिम्बत्वादिति चेन्न । यो यस्य प्रतिबिम्बः स तद्धर्मेति नियमाभावादित्यत आह ॥ युक्ताश्चेति ॥

भा०—

युक्ताश्च बिम्बधर्माः प्रतिबिम्बेऽविरोधे ।

प्र० दी०—

बिम्बधर्माः बिम्बसमानधर्माः । यो यत्प्रतिबिम्बः सोऽसति विरोधे तद्धर्मेति व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति भावः ।

स्यादिदं व्याख्यानं यदि जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बता स्यात् । सैव कुतस्सिद्धेत्यत आह ॥ तत्ता चेति ॥

भा०—

तत्ता च "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" । "आभास एव च" (ब्र. सू. २-३-१८-८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । नचांशत्वविरोधः । तस्यैवांशत्वात् । नचैकरूपैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । न चांशस्य प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यम् । गाध्यादिष्वंशबाहुरूप्यदृष्टेरितरत्रादृष्टेः ।

प्र० दी० —

ननु जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारे 'अंशो नानाव्यपदेशात्' (ब्र. सू. २-३-४३) 'ममैवांशः' (भ. गी. १५) इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंशत्वेन विरोधः स्यात्। प्रतिबिम्बो हि बिम्बादत्यन्ताभिन्न इति केषाञ्चिन्मतम्। अत्यन्तभिन्न इत्यपरेषाम्। अंशस्तु तदेकदेशस्तेन भिन्नाभिन्नः। यथा पटांशस्तन्तुः पटेन। ततः पक्षद्वयेऽपि कथं न विरोध इत्यत आह॥ न चेति॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न तदंशत्वविरोधः। कुत इत्यत आह॥ तस्यैवेति॥ प्रतिबिम्बत्वस्यैवांशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। अयं भावः। अत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य[1] यदीश्वराधीनतत्सादृश्योपेतत्वं तत्प्रतिबिम्बत्वमुच्यते। अभेदमतस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। तदेव तदंशत्वमिति कुतो विरोध इति। नन्वंशत्वं तदेकदेशत्वम्। तत्कथमुच्यते प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमिति। तत्राह॥ न चेति॥ अंशताऽंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। न केवलमेकदेश[2]-त्वमंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। अपि तु प्रतिबिम्बताऽपीति भावः। अस्तु नाम अनेकार्थत्वमंशशब्दस्य। तथापि 'अंशो नाना' (ब्र. सू. २-३-४३) इत्यादौ प्रतिबिम्बत्वमेवांशत्वमित्यत्र किं प्रमाणम्। तदेकदेशत्वं किं न स्यादित्यत आह॥ प्रमाणञ्चेति॥ जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वं तदंशत्वं च तावदुच्यते। न च परस्परविरुद्धः शास्त्रार्थो भवितुं युक्तः। तत्रानेकार्थस्यांशशब्दस्य विरुद्धार्थं परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यत इत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमिति भावः। स्यादेतत्। यथा प्रतिबिम्बत्वमेव तत्त्वमंशशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वचन[3]द्वयविरोधशान्त्यर्थं कल्प्यते तथैकदेशत्वमेव[4] तत्त्वं प्रतिबिम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति कुतो न कल्प्यम्। वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह॥ न चेति॥ अंशस्यांशत्वस्यैकदेशत्वस्य प्रतिबिम्बत्वं प्रतिबिम्ब-

1. क. प्रतिबिम्बजीवस्य
2. क. अंशत्वं
3. क. वचनविरोध. ख. 'वचनद्वयविरोधशान्त्यर्थं' इत्यारभ्य 'कुतो न कल्प्यं' इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति।
4. क. एवशब्दो न दृश्यते

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं न कल्प्यम्। कुत इत्यत आह॥ गाध्यादिष्विति॥ गाध्यादिष्वंशशब्दाभिधेयेष्वंशत्वस्य बाहुरूप्यदृष्टेः। इतरत्र प्रतिबिम्बशब्दाभिधेयेषु सूर्यकादिषु प्रतिबिम्बत्वस्यानेकरूपत्वादृष्टेः। इदमुक्तं भवति। इन्द्रांशो गाधीत्युच्यते। तत्र विशेष एवांशशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। भेदाभेदादेः प्रमाणबाधितत्वात्। पटांशस्तन्तुरित्यत्रैकदेशत्वम्। सूर्यांशश्चक्षुरित्यत्रात्यन्तभिन्नस्य तदधीनसादृश्यम्। एवमंशशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु दृश्यते। तथाचोक्तं 'द्विरूपावंशकौ तस्य' इत्यादि। नचैवं प्रतिबिम्बशब्दस्यानेकं प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते। तथा च सावकाशस्यांशशब्दस्य निरवकाशेन प्रतिबिम्बशब्देन बाधो युक्तः। न तु वैपरीत्यमिति।

नन्वीश्वरस्य स्थाणुत्वं न युज्यते। 'तदैक्षत' 'सोऽकामयत' (तै. ब्र. वल्ली) इत्यादिकर्तृत्वविरोधादित्यत आह॥ स्थाणुत्वेऽपीति॥

भा०—

स्थाणुत्वेऽप्यैक्षतेत्याद्यविरुद्धमीश्वरस्य। उभयविधवाक्यात्। अचिन्त्यशक्तेश्च। न च माययैकम्। 'त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते' 'न योगित्वादीश्वरत्वात्' 'चित्रं न चैतत्त्वयि कार्यकारणे' इत्याद्यैश्वर्येणैव विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः।

प्र० दी०—

कुत इति चेत् किं द्वयोः परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनाद्विरोधश्चोद्यते। उत सहादर्शनात्। नाद्यः। कर्तृत्वरहितस्य कस्याप्यदर्शनात्। न द्वितीय इत्याह॥ उभयेति॥ अन्यत्र सहादृष्टं स्थाणुत्वं कर्तृत्वं च कुतो भगवतीत्यत आह॥ अचिन्त्येति॥

मायावादी तु कर्तृत्वस्थाणुत्वयोरेकं कर्तृत्वं मायामयम्। स्थाणुत्वं च पारमार्थिकम्। काल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलत्वनीरूपत्वयोरिव न विरोध इति विरोधसमाधानं मन्यते। तदसदित्याह॥ न चेति॥ कुत इत्यत आह॥ त्वयीति॥ 'ब्रह्मणि' 'ईश्वरे' इति सम्पूर्णैश्वर्ये। न योगित्वात्। किन्त्वीश्वरत्वात्। कार्यकारणे सकल-

कार्योत्पादनसामर्थ्योपेते। 'इत्यादि' इति क्रियाविशेषणम्। विरुद्धानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवत्यविरोधस्य सहावस्थानस्योक्तेः। तथा च बादरायणीयं मतमवलम्बमानस्यैवं विरोधसमाधानमसाम्प्रदायिकमिति भावः।

भा०—

महातात्पर्याच्च। मोक्षो हि महापुरुषार्थः। "तत्रापि मोक्ष एवार्थः"।

"अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे।
अन्तप्राप्तिं सुखं प्राहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः"॥

"पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। स च विष्णुप्रसादादेव सिध्यति।

"वासुदेवमनाराध्य को मोक्षं समवाप्नुयात्"

"तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे"

"तत्प्रसादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः"

"येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः
सर्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम्।
ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां
नैषां ममाहमिति धीः श्वसृगालभक्ष्ये।" (भाग० २-७-४२)

"तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते"।

"ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवाः तापत्रयेणोपहता न शर्म।
आत्मन् लभन्ते भगवन् तवांघ्रिच्छायांशविद्यामत आश्रयेम॥"
(भाग० ३-६-१८)

"ऋते भवत्प्रसादाद्धि कस्य मोक्षो भवेदिह।"

"तमेवं विद्वान्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। स चोत्कर्ष-

ज्ञानादेव भवति। लोकप्रसिद्धेः। लोकप्रसिद्धमविरुद्धमत्राप्यङ्गीकार्यम्।

प्र० दी०—

इतश्च तदयुक्तमित्याह॥ महातात्पर्यञ्चेति॥ सकलवेदानां परमेश्वरगुणोत्कर्षे महातात्पर्यम्। तत्रेक्षितृत्वादीनां मिथ्यात्वकल्पने तद्विरोधस्स्यादित्यर्थः। समस्तवेदानां भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमित्येतदेव कुत इति चेत्। उच्यते। यस्य हि शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं तद्यज्ज्ञानाद्भवति स तस्य विषय इति नियमः। अन्यथा विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धो न स्यात्। तथा च तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्न भवेत्। वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम्। स च भगव[1]द्गुणोत्कर्षज्ञानादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन्, सर्ववेदानां मोक्षः प्रयोजनमित्येवासिद्धम्। 'न स्वर्गादेः फलान्तरं' इति कैश्चिदङ्गीकृतत्वादित्यतः तत्तावत् साधयति॥ मोक्षो हीति॥ वेदो हि महच्छास्त्रम्। "वेदशास्त्रात्परं नास्ति" इति वचनात्। तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम्। मोक्षश्च महापुरुषार्थः। अतः स एव तस्य प्रयोजनमिति भावः। मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुत इत्यत आह॥ तत्रापीति॥ पुरुषार्थेष्वपि। अत्र[2] निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते। अन्तेषु धर्ममोक्षेषु। मध्येष्वर्थकामेषु। अन्तयोरन्तरं मध्यम्। नैतावता धर्मो मोक्षसमः। क्षयिफलत्वादित्याह॥ पुण्येति॥ चितः प्राप्तः। अस्त्वेवम्। ततः किमित्यत आह॥ स चेति॥ मोक्षस्य भगवत्प्रसादसाध्यत्वमन्यसाध्यत्वाभावश्चेति द्वे प्रमेये। तत्र यथायोगं वाक्यान्येतानि ज्ञातव्यानि। यदि निर्व्यलीकं छद्मना विना। सर्वात्मना सर्वप्रकारेण। श्रितपदो भगवान् येषां दययेत् दयां कुर्यात्। तर्ह्येषां श्वसृगालभक्ष्ये देहे ममाहमिति धीर्न भवति। ते देवमायां देवमहिमानं विदन्ति। अतितरन्ति च संसारमित्यर्थः। ऋते सत्ये, यद्यस्मात्, 'ईश'

---

1. क. भगवच्छब्दो न श्रूयते

2. क, "अत्र" इत्यतः परं "एवेति" इत्यधिकः पाठः

इति सम्बुद्धिः। अतस्तवाङ्घ्रिश्छाया[1]माश्रयेमेति सम्बन्धः। ज्ञानं प्रसाद-साधनमित्यनुपदं वक्ष्यते। अतः 'तमेवं' इत्याद्युदाहरणम्। ततोऽपि किमित्यत आह॥ स चेति॥ विष्णुप्रसादश्च। लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः। तद्दृष्टान्तेनानुमानादित्यर्थः। नन्वीश्वरस्यानुमानाविषयत्वात्कथं तत्र लोकप्रसिद्धमङ्गीकार्यम्। अन्यथाऽज्ञानादिकमङ्गीकार्यं स्यादित्यत आह॥ लोकेति॥ अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति भावः।

नन्विन्द्रप्रसादकामः "अहल्यायै जार" इति तन्निन्दामेव करोति। ततो भग्नव्याप्तिकमनुमानमित्यत आह॥ अहल्येति॥

भा०—

अहल्याजारत्वाद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुतरो लेप आसीदित्याद्युत्कर्षमेव वक्ति। बहुनरकफलो ह्यसौ। "तस्य लोम च न क्षीयते" इति श्रुत्यन्तराच्च।

प्र० दी०—

अहल्याजारत्वादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति। कथम्। दोषकृतोऽपि ते यस्तत्फलं बहुतरो लेपः स नासीदित्यस्यार्थस्यानेन व्यञ्जनादित्यर्थः। कुत एतत्। अत्यन्तालौकिककल्पनादेवं कल्पनस्य ज्यायस्त्वात्। तत्फलं बहुतरो लेप इत्येतत् कुत इत्यत आह॥ बहुनरकेति॥ असौ परनारीधर्षणदोषः। हीति सकलधर्मशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति। स लेपस्तस्य नासीदित्येतत्कुत इत्यत आह॥ तस्येति॥ अहल्याधर्षणेन तस्येन्द्रस्य लोमाऽपि न क्षीयत इत्यर्थः।

भा०—

"यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।" इति तदुक्तेश्च।

प्र० दी०—

भगवत्प्रसादस्तद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतन्न केवलमनुमाना-

---

1. ग. छायांशविद्यां

त्सिद्धम्। किं तर्हि भगवद्वचनाच्चेत्याह॥ यो मामिति॥ स सर्वविदित्यादिस्तुत्या प्रसादो गम्यते। तदेवं भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यं सर्वागमानामिति प्रमितम्॥

ननु ब्रह्मरुद्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धेः विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति। कुतस्तत्र सर्वागमानां महातात्पर्यमिति चेन्न। तत्प्रसिद्धेर्भ्रान्तित्वात्। तत्कुत इत्यत आह॥ सत्यमिति॥

भा०—

"सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः।
विष्णुमाहात्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा॥
पुनश्चानन्तधा तस्य पुनश्चापि ह्यनन्तधा।
नैकांशसममाहात्म्याः श्रीशेषब्रह्मशङ्कराः॥"

इति नारदीये।

अन्योत्कर्षे ऐक्यं च

"तथैव सर्वशास्त्रेषु महाभारतमुत्तमम्।
कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्॥"

इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धोत्कर्षमहाभारतविरुद्धम्। तत्र हि

"नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति।
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान् साधयाम्यहम्॥"

"यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसम्भवः।"

"न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः" इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति। अन्यत्र यत्किञ्चिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे। तद्धि अग्न्यादेरपि वेदादावस्ति "त्वमग्न इन्द्रो वृषभस्सतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः" "विश्वस्मात् इन्द्र उत्तरः" इत्यादिषु।

प्र० दी०—

सत्यं वक्ष्यमाणम्। तस्य लेशस्येति सर्वत्र सम्बन्धः। ननु

पुराणविरोधाल्लौकिकी प्रतीतिरस्तु भ्रान्तिः। पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं चोच्यते। तत्कथम्। न हि पुराणस्य पुराणं बाधकम्। साम्यादित्यत आह॥ अन्येति॥ अन्योत्कर्ष ऐक्यं च पुराणेषु प्रतीतमपि महाभारतविरुद्धम्। अतो न ग्राह्यमित्यर्थः। अत्रैक्यं प्रसङ्गादुक्तम्। महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं कुत इत्यत उक्तम्॥ तथैवेति॥ इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उत्कर्षः सर्वशास्त्रोत्तमत्वं यस्य तत् तथोक्तम्। कथं महाभारतविरुद्धमित्यत आह॥ तत्र हीति॥ तत्र महाभारते। इत्यादिवाक्येषु वक्ति भगवान् व्यासः। इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं युक्तमित्युक्तम्॥ साधारणेति॥ कस्सर्वोत्कृष्ट इति साधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंसामनुपक्रम्य स्वरूपकथनावसर इति यावत्। पुराणेऽप्येवमेवास्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह॥ अन्यत्रेति॥ अन्यत्र पुराणे। यत्किञ्चिदुक्तावप्यन्योत्कर्षाद्युक्तावपि। असाधारण एवावसरे तत्स्तुतिप्रसङ्गे। तदुक्तमिति शेषः। असाधारणावसरोक्तमपि रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि कुतो दुर्बलमित्यत आह॥ तद्धीति॥ तत् स्तुतिप्रस्तावोक्तं सर्वोत्कृष्टत्वम्। वेदादावग्न्यादेरप्यस्ति। तस्यापि ग्राह्यत्वं स्यादित्यर्थः। इतश्च न पुराणोक्तं रुद्रादेरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह॥ तद्ग्रन्थेति॥

भा०—

तद्ग्रन्थविरोधाच्च। तथा हि स्कान्दे शैवे।

“यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रविन्ध्ययोः।
यदन्तरं सूर्यसुरेज्यबिम्बयोस्तदन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि॥

यदन्तरं सिंहगजेन्द्रयोर्वने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि।
यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयोरपि॥

यदन्तरं प्रलयजवारिविप्रुषोर्यदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः।
स्फुलिङ्गसंवर्तकयोर्यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः॥

अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम् ।
माहात्म्यसूचनार्थाय ह्युदाहरणमीरितम् ॥"
"तत्समो ह्यधिको[1] वापि नास्ति कश्चित्कदाचन ।
एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम् ॥"

इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनं
"संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेष्यसि ।"

इत्यादि[2] । समब्राह्मविरोधाच्च ।

प्र० दी०—

तद्ग्रन्थः[3] शैवपुराणम् । तत्कथमित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ तद्ग्रन्थेत्युक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्बहुलं' इति 'जाह्नवि' इति ह्रस्वः । तत्रैव स्कान्द एव शिवान्मुक्तिं निषिध्य । इतश्च न पुराणोक्तं[4] ग्राह्यमित्याह ॥ समेति ॥ समं शैववैष्णवपक्षयोः । 'नाहं न च शिवोऽन्ये च' इत्यादि तद्वचनम् ।

भा०—

वेदश्चेतिहासाद्यविरोधेन योज्यः । "यदि विद्यात्" इति[5] वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा । तत्रापीष्टसिद्धिः । नामवैशेष्यात् । अतो भगवदुत्कर्ष एव सर्वागमानां महातात्पर्यम् ।

प्र० दी०—

अस्तु लौकिकी प्रतीतिर्भ्रान्तिः । पुराणं च विप्रलम्भमूलं व्यामोहनार्थम् । तथाऽपि 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदविरोध इत्यत आह ॥ वेदश्चेति ॥ सङ्कुचिताद्यर्थो व्याख्यातव्यः । कुत इत्यत आह ॥ यदीति ॥

---

1. अ. तत्समोऽभ्यधिको
2. अ. ग. "पाद्मे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवान्निषिध्य विष्णोरेव मुक्तिमाह । अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदस्तु जनार्दन इत्यादि" इत्यधिकः पाठः ।
3. ग. 'तद्ग्रन्थ' इत्यतः परं 'तत्स्तुतिग्रन्थ' इत्यधिकः पाठः ।
4. ग. 'शिवादेरुत्कृष्टत्वं' इत्यधिकः पाठः
5. अ. इत्यादि

इतिहासाधननुरुध्य यथाश्रुतवेदव्याख्यानेऽनिष्टमाह॥ अनिर्णयाच्चेति ॥ न केवलं 'विश्वाधिको रुद्रः' इत्यादिवेदो विष्णोस्सर्वोत्कर्षस्याविरोधी। किन्तु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्मदिष्टस्य विष्णोस्सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह ॥ तत्रापीति ॥ कुत इत्यत आह॥ नामेति ॥ विष्णोर्नामभिर्वैशेष्याद्विशिष्टत्वात्। रुद्रादिसर्वनामवत्त्वादित्यर्थः। 'महातात्पर्याच्च' इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति॥ अत इति ॥ अप्रामाणि[1]कत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः।

भा०—

तथापि स्वतः प्रामाण्यात्सन्नेवोच्यते। अविरोधात्। न च प्रमाणसिद्ध(दृष्ट)स्यान्यत्रादृष्ट्याऽपह्नवो युक्तः। धर्मवैचित्र्यादर्थानाम्। स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः।

प्र० दी०—

अस्त्वेवम्। तथापीक्षितृत्वादेर्न मायामयत्वे तद्विरोधः। गुणोत्कर्षस्य सत्त्वे हि स स्यात्। न च वेदतात्पर्यविषयत्वमात्रेण सत्यता। मोक्षापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुमुक्तस्य राजाद्युत्कर्षस्येवासत्त्वसम्भवात्। संवादाभावेन सत्त्वनिश्चयायोगादित्यत आह॥ तथापीति ॥ फलापेक्षयेश्वरं प्रसादयितुं प्रतिपादितत्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात् संवादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राहकेणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात्। न हि प्रामाण्यनिश्चये विषयासत्त्वशङ्का सम्भवति। एवं सति बौद्धाद्यागमविषयस्यापि सत्त्वं स्यादिति चेन्न। प्रसक्तस्यापि तत्प्रामाण्यग्रहणस्य बलवद्विरोधेनापोदितत्वात्। न च तथा प्रकृतेऽपीत्याह॥ अविरोधादिति ॥ नन्वन्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्तद्दृष्टान्तेनेश्वरेऽपि तदभावस्य साधयितुं शक्यत्वादनुमानविरोधोऽस्तीत्यत आह॥ न चेति ॥ कालातीतमनुमानमिति भावः। प्रमाणविरुद्धस्याप्यनुमानत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति ॥ धर्मेति ॥ धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम्। एवमनुमानेऽर्थानां धर्मवैचित्र्यं न स्यादिति भावः। यद्वाऽनेन ग्रन्थेनासम्भावनाविरोधं परिहर्तुं

1. क. ग. प्रामाणिकत्वात् प्रमाणाविरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः

सम्भावनां दर्शयति। भवेदेवं यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः स्यात्। तदनङ्गीकारे किमुत्तरमित्यत आह ॥ स्वत इति ॥ संवादाधीनः प्रामाण्यग्रह इत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिश्चयाय संवादकमानोक्तौ तस्यादोषत्वं प्रामाण्यमन्यसंवादेन साधयेदित्यनवस्थालक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

भा०—

अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्धमागमानाम्। "नारायणपरा वेदाः"। "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति"। "वासुदेवपरा वेदाः" इति। न चैतद्विरुद्धम्। ईश्वरनियमात्। अनादौ च तत्सिद्धं "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादौ। प्रयोजकत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन। अतः सिद्धमेतत्।

प्र० दी०—

इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचरस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यासत्त्वं शङ्कनीयमित्याह ॥ अनन्येति ॥ प्रयोजनानपेक्षया चेत्यर्थः। तर्हि तत्परत्वमेव न सिध्येत्। प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत्प्राक् साधितमित्यत आह ॥ सिद्धमिति ॥ कथमित्यत आह ॥ नारायणेति ॥ प्रयोजनापेक्षया भगवद्गुणोत्कर्षपरत्वपक्षे प्रयोजनेन तत्साधनं कृतम्। प्रयोजनानपेक्षापक्षे तु आगमैरेव तत्सिद्धम्। पक्षद्वयं च 'सर्वे वेदास्तु देवार्थाः' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रमाणसिद्धम्। एकस्यैव वाक्यस्य प्रयोजनसापेक्षत्वमनपेक्षत्वं च विरुद्धमित्यत आह ॥ न चेति ॥ प्रतिपत्तृभेदादिति भावः। ननु जडस्य वेदस्य 'एतान् प्रत्येवं प्रतिपादयिष्याम्येतान् प्रत्येवं' इति कथं चेतनवत्प्रवृत्तिरित्यत आह ॥ ईश्वरेति ॥ अनादिर्वेद इत्युक्तम्। तत्र कथमीश्वरस्य नियमनमित्यत आह ॥ अनादौ चेति ॥ अनादिपदार्थविषये। नियामकत्वमन्यत्रादृष्टं कथमीश्वरस्येत्यत आह ॥ प्रयोजकत्वन्त्विति ॥ अनादे(र्नियोजकत्वं)र्नियामकत्वं त्वीश्वरस्याचिन्त्यशक्त्या युक्तम्। 'अनन्यापेक्षया च' इत्यादिनोक्तमुपसंहरति ॥

अत इति ॥ तथा च पक्षद्वयेऽपि महातात्पर्यविरोधान्नेश्वरस्येक्षितृत्वादिकं मायामयमिति भावः।

भा०—

तच्चानन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्व[1] एव युक्तम्। अतो न मायामयमेकम्।

प्र० दी०—

अप्रामाणिकं च तन्मायामयत्वम्। तथा हि। किं स्थाणुत्व ईक्षितृत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैतत् कल्प्यत उत प्रमाणान्तरात्। नाद्यः। अन्यथैवोपपत्तेरुक्तत्वादित्याह ॥ तच्चेति॥ स्थाणोरपीक्षितृत्वम् ॥ अनन्यापेक्षा स्वतन्त्रा। न द्वितीयः। तददर्शनादिति भावेनोपसंहरति॥ अत इति॥

भा०—

अचलत्वं तु "अप्रहर्षमनानन्दमदुःखमसुखं न प्रज्ञं असद्वा" इत्यादिवत्। क्रियादृष्टेः।

"तपो मे हृदयं साक्षात् तनु[2]र्विद्या क्रिया कृतिः" इत्याद्युक्तेः। अतश्च न मायामयं सर्वम्। ऐश्वर्यादिवाचिभगशब्देनैव सम्बोधनाच्च "तन्त्वा भग" इत्यादौ। स्वरूपत्वाच्च[3] न मायामयत्वं युक्तम्। "विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः।"

"मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे।"

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥

प्र० दी०—

प्रकृतमनुसरन् 'अचलः' इत्येतत्पदं यदन्यैः 'परिस्पन्दरहित'

---

1. ग. अनन्यापेक्षाचिन्त्यशक्तित्वादेव   2. अ. क्रतुः

3. अ. 'च' इति न पठ्यते

इति व्याख्यातं तदसदिति भावेनाह॥ अचलत्वन्त्विति॥ इत्यादिवद्व्याख्येयमिति शेषः। सत्यज्ञानानन्दस्वरूपं ब्रह्माभ्युपगच्छता यथैतानि वाक्यानि व्याख्यायन्ते 'लौकिकसत्तादिरहितं' इति तथा 'अचलः' इत्येतदपि लौकिकक्रियाप्रतिषेधपरं व्याख्येयम्। सर्वथा परिस्पन्दाभावार्थत्वे 'अप्रहर्ष' इत्यादेरपि सर्वथाऽनानन्दकत्वादिकमर्थः स्यात्। अविशेषादिति भावः। ननु विषमोऽयमुपन्यासः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानं' इत्यादिभिरानन्दरूपत्वादेः प्रमितत्वेन तथा व्याख्यानोपपत्तेरिति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह॥ क्रियेति॥ कुतः क्रियादृष्टिरित्यत आह॥ तप इति॥ तप आलोचनम्। 'विज्ञानमानन्दं' इत्यादीनि निरवकाशानि। क्रियावाक्यानि सावकाशानि। सर्वस्य ब्रह्मधर्मस्य मायामयत्वात्। अतः पुनर्वैषम्यमित्यत आह॥ अतश्चेति॥ अत एव महातात्पर्यविरोधादेव। इतश्च नेश्वरधर्माणां मायामयत्वमित्याह॥ ऐश्वर्यादीति॥ सम्बोधनादीश्वरस्य। अशी आद्यजन्तोऽयं शब्द इत्येवकारेण व्यवच्छिनत्ति। नियामकाभावेनाश्रुतप्रत्ययकल्पनाऽयोगात्। एवं सम्बोधने तत्स्वरूपत्वमेवैश्वर्यादीनां स्यात्, नत्वमायामयत्वमित्यत आह॥ स्वरूपत्वादिति॥ अनन्तत्वस्वाभाविकत्वादिवचनाच्च नेश्वरशक्त्यादीनां मायामयत्वम्। मायामयस्यानन्तत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह॥ विज्ञानेति॥ २४॥

भ० गी०—

> अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
> तस्मादेनं विदित्वैवं[1] नानुशोचितुमर्हसि॥ २५॥

भा०—

अत एवाव्यक्तादिरूपः॥ २५॥

प्र० दी०—

ननु भगवान् ज्ञानिभिर्दृश्यते चिन्त्यते च। तत् कथमुच्यते

1. अ. तस्मादेवं विदित्वैनं

"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं" इति। तत्राह ॥ अत एवेति ॥ अचिन्त्यशक्तित्वादेव। यथोक्तं 'अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गं' इति ॥ २५ ॥

भ० गी०—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं[1] शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

भा०—

अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वं तथापि देहसंयोगवियोगात्मक-जनिमृती स्त एवेत्यत आह ॥ **अथ चेति ॥ २६ ॥**

प्र० दी०—

ननु सर्वशङ्कोद्धारेणात्मनित्यत्वं प्रतिपाद्य 'तस्मादेवं' इत्युप-संहृतम्। तत्किं 'अथ च' इति पुनरुच्यत इत्यतोऽङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकारान्तरेण शोकशङ्क्यमित्याशयवानाह॥ अस्त्वेवमिति ॥ युद्धे च मृतिर्नियता। जनिमृतिनिमित्तं च दुःखं मदीयानां भविष्यतीति मे शोक इति शङ्काशेषः। अनेन पूर्वार्धोऽपि व्याख्यातः। अत एव देहसंयोगवियोगात्मकजनिमृती इत्युक्तम्। अन्यथा देहसंयोग-वियोगावित्येव वा जनिमृती इत्येव वा ब्रूयात्। 'स्त एव' इत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तम्। अस्त्वेवमात्मनो नित्यत्वमिति वदता 'आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते' इति मायावादिनो व्याख्यानं[2] निरस्तं भवति। 'ध्रुवं जन्म मृतस्य' इत्युत्तरवाक्यविरोधात्। 'अव्यक्तादीनि' इत्यनेनापि विरोधात् ॥ २६ ॥

भ० गी०—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

---

1. ग. नैवं 2. क. अपव्याख्यानं

भा०—

कुतोऽशोकः । नियतत्वादित्याह ॥ **जातस्येति ॥ २७ ॥**

प्र० दी०—

अनेनैवाभिप्रायेणैतदेकवाक्यतयोत्तरं श्लोकद्वयं क्रमेणावतारयति ॥ कुत इति ॥ शङ्कामनूद्य 'तथापि त्वं न शोचितुमर्हसि' इत्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भ० गी०—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना[1] ॥ २८ ॥

भा०—

तदेव स्पष्टयति ॥ **अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥**

प्र० दी०—

स्पष्टनं च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

भ० गी०—

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वा-
प्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

भा०—

देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरसरूपत्वात् सर्वथाऽनाशान्न शोकः कार्य इत्युपसंहर्तुमैश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति ॥ **आश्चर्यवदिति ॥** दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्धि आश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात् सूक्ष्मत्वाच्चात्मनस्तद्द्रष्टा ॥ २९ ॥

---

1. अ. परिदेवना

*

प्र० दी०—

आश्चर्यवदिति श्लोकस्य न प्रकृतसङ्गतिर्दृश्यते। तदुत्तरश्लोकश्च पुनरुक्त इत्यत आह॥ देहयोगेति॥ द्वन्द्वैकवद्भावोऽयम्॥ सर्वथेति॥ बिम्बनाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारैः। इत्युपसंहर्तुमुत्तरेण श्लोकेन। ईश्वरसरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्याशङ्कापरिहारहेतुत्वादुपसंहर्तुमित्युक्तम्। 'अप्रमेयस्य' इत्यादिना प्रागुक्तत्वात् पुनरिति। एवं यः कश्चित् पश्यति स आश्चर्य[1]वदित्याद्युक्त्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं क्रियते। तं व्याचष्टे॥ दुर्लभत्वेनेति॥ दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः। तत्कथमित्यत आह॥ तद्धीति॥ 'आश्चर्यमनित्ये' इत्यादिस्मृतिं हिशब्देन सूचयति। सर्वेषामात्मद्रष्टृत्वात् कथमात्मद्रष्टा दुर्लभोऽपि येनाश्चर्य इत्युच्यत इत्यत आह॥ दुर्लभोऽपीति॥ ईश्वरसरूपत्वादिनाऽऽत्मद्रष्टा दुर्लभ इति भावः। अनेनाश्चर्य एवाश्चर्यवदित्युच्यत इत्युक्तं भवति। यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टाऽपि दुर्लभः किं तत्सामर्थ्यं वर्णनीयमितीश्वरसामर्थ्यप्रदर्शनम्। 'देहयोगवियोगस्य' इत्यादिना 'देही नित्यं' इति श्लोको व्याख्यातः। 'स्वधर्मं' इत्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थत्वान्न व्याख्याताः। एवमुत्तरत्रापि॥ २९-३८॥

भ० गी०—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥ ३०॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते॥ ३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्॥ ३२॥

1. क. आश्चर्य इत्याद्युक्त्वा

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥ ३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते॥ ३४॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्॥३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्॥३६॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥ ३७॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां श्रृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि॥ ३९॥

भा०—

साङ्ख्यं ज्ञानम्। 'शुद्धात्मतत्वविज्ञानं साङ्ख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनात् व्यासस्मृतौ। योग उपायः।

'दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये' इति प्रयोगाद्भागवते। नेतरौ साङ्ख्ययोगौ उपादेयत्वेन विवक्षितौ कुत्रचित् सामस्त्येन। 'कर्मयोगः' इत्यादिप्रयोगाच्च। निन्दितत्वाच्चेतरयो-

मोक्षधर्मेषु भिन्नमतत्वमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या। वेदानां त्वैकार्थत्वात् न विरोधः। पार्थक्यं तु साङ्ख्याद्यपेक्षया युक्तम्। तत्रैव चित्रशिखण्डिशास्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च। एवमेव सर्वत्र साङ्ख्ययोगशब्द उपादेयवाचको वर्णनीयः। युक्तेश्च। ज्ञानं हि जैवमुक्तम्। उपायश्च वक्ष्यते। बुध्यतेऽनयेति बुद्धिः। साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागाभिहितेत्यर्थः।

प्र० दी०—

पूर्वप्रकारणोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थं 'एषा तेऽभिहिता' इत्युक्तम्। तत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ कापिलपातञ्जलवचनाविति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे॥ साङ्ख्यमिति॥ प्रतीतार्थावेव किं न स्यातामित्यत आह॥ नेतराविति॥ इतरौ शास्त्रलक्षणौ। कुत्रचिदागमे। एतौ तूपादेयौ। 'बुद्ध्या युक्तः' इत्यादिवचनात्। अतो न तावत्र विवक्षिताविति वाक्यशेषः। प्रकृतिपुरुषविवेकादेस्तदुक्तस्योपादेयत्वात् कथमेतदित्यत उक्तम्॥ सामस्त्येनेति॥ एकदेशस्योपादेयतया तदुपादेयत्वे सौगतादेरपि तत्प्रसङ्ग इति भावः। इतोऽपि न योगः पातञ्जलं शास्त्रमित्याह॥ कर्मेति॥ अस्मिन्नेव योगे 'कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादिप्रयोगाच्च। न हि शास्त्रे कर्मयोगशब्दोऽस्तीति। न केवलमुपादेयत्वाभावान्नेतराविह विवक्षितौ। किं त्वित्यत आह॥ निन्दितत्वाच्चेति॥ कथं निन्दितत्वमित्यत आह॥ भिन्नेति॥

"साङ्ख्यं योगः पाशुपतं वेदारण्यकमेव च।
ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा॥"

इति साङ्ख्यादीनां (विरुद्ध) भिन्नमतत्वमुक्त्वा,

"पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्।
ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते॥"

इति पञ्चरात्रस्तुत्या। विरुद्धानां एकस्तुतिरपरनिन्दां गमयतीति प्रसिद्धमेवेति भावः। एवं तर्हि वेदारण्यकस्यापि निन्दा स्यादित्यत आह॥ वेदानान्त्विति॥ एकार्थत्वात् पञ्चरात्रेण। 'ज्ञानान्येतानि भिन्नानि'

इति पार्थक्योक्तेः कथमेकार्थत्वमित्यत आह ॥ **पार्थक्यन्त्विति** ॥ युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रकृतत्वादित्यभिप्रैति। तथाचाद्यवाक्ये वेदारण्यकपदेन पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यकमुपलक्ष्यत इति भावः। वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्वं कुत इति चेत्। उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या तावत्। अपरं च प्रमाणमाह॥ **तत्रैवेति** ॥ मोक्षधर्म एव।

> "ये हि ते यतयः ख्याताः सप्तचित्रशिखण्डिनः।
> तैरेकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्।
> वेदैश्चतुर्भिः समितं कृतं मेरौ महागिरौ॥"

इत्यादिना चित्रशिखण्डिशास्त्रस्य वेदैक्योक्तेश्च। असङ्गतमेतदित्यत आह॥ **पञ्चरात्रेति** ॥ पञ्चरात्रमूलकस्येत्यर्थः। एतच्च वैखानससंहितोपक्रम एव प्रसिद्धम्। एतद्व्याख्यानं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां', 'साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः' इत्यादावप्यतिदिशति॥ **एवमेवेति** ॥ शब्द इति जात्यभिप्रायमेकवचनम्। इतोऽप्यत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ ज्ञानोपायवाचिनावित्याह॥ **युक्तेश्चेति** ॥ तामेव युक्तिं दर्शयति॥ **ज्ञानं हीति** ॥ अत्रोक्तवक्ष्यमाणयोरर्थयोः साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रयुक्तौ। उक्तवक्ष्यमाणार्थौ च ज्ञानोपायावेवेति तदर्थावेतौ युक्ताविति॥ **जैवं ज्ञानमिति** ॥ जीवस्य तत्त्वमित्यर्थः। यद्यपीश्वरतत्वं चोक्तम्। तथापि तादर्थ्येनेत्यदोषः। ननु बुद्धिर्ज्ञानं, तदुत्पाद्यत एव। न त्वभिहितम्। नापि श्राव्यते। तत्कथमुच्यते 'साङ्ख्ये बुद्धिरभिहिता, योगे त्विमां शृणु' इति। तत्राह॥ **बुध्यत इति** ॥ वागिति शेषः। ननु साङ्ख्यं न वाचोऽधिकरणम्। तत् कथं सप्तमी। किमर्थं च प्रसिद्धवाक्छब्दपरित्यागेनाप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानमित्यत आह॥ **साङ्ख्येति** ॥ साङ्ख्यं[1] चासौ विषयश्च। अनेन विषयसप्तमीयमित्याह। नाविशदं वाङ्मात्रमुक्तम्। किन्तु तव बोधो यथोत्पद्यते तथेत्यप्रसिद्धपदोपादानप्रयोजनमित्युक्तं भवति॥ ३९॥

---

1. क. साङ्ख्यश्चासौ

भ० गी०—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

भा०—

'योग इमां बुद्धिं शृणु' इत्युक्तम्। बह्व्यो हि बुद्धयो मतभेदात्। तत् कथमेकत्र निष्ठां करोमीत्यत आह॥ **व्यवसायात्मिकेति ॥** सम्यग्युक्तिनिर्णीतानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

प्र० दी०—

ननु व्यवसायात्मिकेति श्लोके न प्रतिज्ञातो योग उच्यते। नापि 'बुद्ध्या युक्त' इत्यादिवत्तत्प्रशंसा। तत् किमर्थोऽयमित्यत आह॥ **योग इति ॥** ज्ञानोपायविषयामिमां वक्ष्यमाणां वाचं शृणु। श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्युक्तमित्यर्थः। श्रवणमात्रस्य विधिना विनाऽपि सम्भवात्। बह्व्यो बुद्धयः ज्ञानोपायविषया वाचः परस्परविरुद्धाः सन्ति। कथम्। मतभेदात्। एकं मतमवलम्बमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते। अपरं मतमाश्रिताः तत्प्रतिषेधेनान्यदाहुः। तत्र चेदमेव तत्त्वं नेदमिति विनिगमकं नास्ति। तत्तस्मात् कथमेकत्र त्वदीयायामेव वाचि निष्ठां विश्वासं करोमि। ननु सर्वाण्यपि मतानि व्यवसायात्मकान्येव। स्वे स्वेऽर्थे सर्वेषां सन्देहाभावात्। अतः कथमुच्यते 'व्यवसायात्मिका एकाऽव्यवसायिनां बुद्धय' इति। तत्राह॥ **सम्यगिति ॥** युक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते। प्रमाणेन[1] निर्णीतत्वमेवात्र व्यवसायशब्दार्थो न निश्चयमात्रमित्यर्थः। प्रामाणिकमेव मतं ग्राह्यम्। तत्र च न काचित्

1. ग. प्रमाणत्वेन

विप्रतिपत्तिः। यतस्तवैकत्र निष्ठाऽभावः। अप्रामाणिकेषु विद्यमानाऽपि विप्रतिपत्तिः किं करिष्यतीति भावः॥ ४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥ ४२॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम्।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥ ४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥ ४४॥

भा०—

स्युरवैदिकानि मतान्यव्यवसायात्मकानि। न तु वैदिकानि। तेऽपि हि केचित् कर्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह॥ **यामिमामिति॥** यामाहुस्तयेत्यन्वयः। मोक्षफलमपेक्ष्य स्वर्गादिपुष्पयुक्तां वाचं प्रवदन्ति। वेदवादरताः कर्मादिवाचकवेदवादरताः। वेदैर्यन्मुखत उच्यते तत्रैव रताः। नान्यदस्तीति वादिनः। 'परोक्षविषया वेदाः'। 'परोक्षप्रिया इव हि देवाः'। 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मां' इत्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति। भोगैश्वर्यगतिं प्रति तत्प्राप्तिं प्रति। तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः। तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समाधौ समाध्यर्थे न विधीयते। सम्यङ्निर्णीतार्थानां हीश्वरे मनस्समाधानं सम्यग्भवति। तद्धि मोक्षसाधनम्। उक्तं चैतदन्यत्र।

"न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षात्
वरीयसीरपि वाचः समासन्।

स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं
न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्" ॥

इति ॥ ४४ ॥

प्र० दी० —

'यामिमां' इति श्लोकत्रयस्य प्रकृतोपयोगादर्शनात् सङ्गतिमाह ॥ स्युरिति ॥ न तु वैदिकान्यव्यवसायात्मकानि। ततः किं प्रकृत इत्यत उक्तम् ॥ तेऽपीति ॥ व्यवसायात्मकं मतं वैदिकम[1]वलम्बमाना अपि केचित् वैदिकान्यपि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्ग[2]फलान्याहुः। भवांस्तु काम्यार्थान्येव कर्माणि स्वर्गादिफलानि। निष्कामा[3]नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितानि तु ज्ञानार्थानीत्यभिप्रैति। तथा च त्वद्वचने निष्ठाऽनुपपत्तिस्तदवस्थेति भावः। आह तेषां वैदिकाभासताप्रदर्शनाय निन्दामिति शेषः। भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात् 'तया' इति तत्परामर्शभ्रान्तिं वारयति॥ यामिति ॥ अन्यथा यच्छब्दः साकाङ्क्षोऽनन्वितः स्यादिति भावः। वाचः पुष्पितत्वं कथमित्यत आह॥ मोक्षेति ॥ अत्यल्पत्वेनोपमा। 'वेदवादरताः' इत्येतत् कथं निन्दावचनमित्यत आह ॥ वेदेति ॥ कथमेतदस्मात् पदाल्लभ्यते। कथं चैषाऽपि निन्देत्यत आह॥ वेदैरिति ॥ वादशब्दोऽत्रापाततः प्रतिपादने वर्तते। वक्ष्यते चात्राभिधानम्। आपाततः प्रतिपाद्यं च कर्मादि। सावधारणं च तत्। अब्भक्षो वायुभक्ष इति यथेत्यर्थः। सावधारणत्वं कुत इति चेदुत्तरपदबलादिति तानि पठति॥ नान्यदिति ॥ आपाततः प्रतीतार्थादन्यस्य सद्भावे भवेदेषा निन्दा। कोऽसौ कुतश्चेत्यत आह॥ परोक्षेति ॥ क्वचित् प्रकटवचनात् 'इव' इत्युक्तम्। अत एव 'प्रायः' इत्याह। देवा वेदाभिमानिनः तत्प्रकारसूचनार्थं 'मां विधत्ते' इत्याद्युदाहृतम्। वदन्ति वेदाः। गतिशब्दस्यावगतिरप्यर्थः प्रतीयते। अत आह॥ भोगेति ॥ अन्यथाऽसदनुवादत्वप्रसङ्गादिति भावः। एषाऽपि कथं निन्देत्यत आह ॥

---

1. क. ग. वैदिकमतमवलम्बमाना 2. ग. ख. स्वर्गादिफलानि
3. ग. निष्कामनया

तत्प्राप्तीति ॥ मोक्षं वेदफलं न मन्यन्त इत्यर्थः। 'तयाऽपहृत' इत्यादेर-प्रतीतिनिरासायार्थमाह ॥ तेषामिति ॥ तेषां बुद्धिः मनोवृत्तिः व्यवसायात्मिका सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका न भवति। तत एवेश्वरे सम्यक्समाधानार्थं न विधीयत इत्यर्थः। सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकत्वा-भावे कुतः समाध्यभाव इत्यत आह ॥ सम्यगिति ॥ अनेन समाधि-शब्दार्थोऽपि विवृतो भवति। किमीश्वरे मनस्समाधानेन। येन तदभावो निन्दा स्यादित्यत आह ॥ तद्धीति ॥ मोक्षाभावश्च महानिन्देति वक्ष्यति। 'सम्यङ्निर्णीतार्थानां' इत्युक्तं न केवलमानुभाविकम्। किन्तु पुराणेऽप्युक्तमित्याह ॥ उक्तश्चेति ॥ वरीयसीः वरीयस्यः। "सुपां सुलुक्" इत्यादिना जसः पूर्वसवर्णः। वाचो वेदवाचः। स्वप्ने निरुक्त्या स्वप्नप्रतीतार्थदृष्टान्तेन। हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम्। इदमेव हि सम्यङ्निर्णीतार्थत्वं यत् हेयोपदेयविवेकेन हेयहानं उपादेयो-पादानं च। तद्धि मोक्षसाधनमित्येतच्छ्रुत्यादिप्रसिद्धमेव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भ० गी०—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

भा०—

तां योगबुद्धिमाह "त्रैगुण्यविषयाः" इत्यादिनेतरदपोह्य। वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणसम्बन्धि स्वर्गादि प्रतीतितोऽर्थ इव भाति। परोक्षवादी वेदोऽयं इति ह्युक्तम्। अतः प्रातीतिकेऽर्थे भ्रान्तिं मा कुर्वित्यर्थः।

"वादो विषयकत्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्"

इत्यभिधानम्। न तु वेदपक्षो निषिध्यते।

'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।
आदावन्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते॥'

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति',
'वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।'
'आचारश्चैव साधूनामात्मनो रुचिरेव[1] च॥'
'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः'

इति वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वोक्तेः। तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मत्वोक्तेश्च॥ ४५॥

प्र० दी० —

यथैषा चतुश्श्लोकी न प्रतिज्ञातं योगमाह तथा 'त्रैगुण्य' इत्येतदपीति प्रतीतिनिरासायाह॥ तामिति॥ प्रतिज्ञाताम्। आदिग्रहणेनाषष्ठपरिसमाप्तेरिति सूचयति। सप्तमोपक्रमे पुनः प्रतिज्ञानात्। तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव कुतो नावोचदिति मन्दाशङ्कानिरासायोक्तम्॥ इतरदिति॥ स्वोक्तौ निष्ठाऽभावे कारणमेवमपोह्येदानीं प्रतिज्ञातमाह। अन्यथा तत्प्रतिबन्धेनास्यावसराभावादिति भावः। अथवा वक्ष्यमाणानां वाक्यानां द्वेधा वृत्तिमनेनाचष्टे 'कैश्चित् वाक्यैरितरद्योगविरुद्धमपोह्य कैश्चिद्योगमाह' इति। यद्वा 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्यादि प्रासङ्गिकं विहायान्यद्योगविषयं ज्ञातव्यम्[2]। तथा च वक्ष्यति 'साधनं प्राधान्येनोक्तं' इति। 'वेदाः त्रैगुण्यविषयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव' इत्यनेन वेदपरित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे॥ वेदानामिति॥ 'त्रिगुणसम्बन्धि' इत्यनेन तस्येदमित्यर्थे तद्धितोऽयं (ष्यञ्)। "विचित्रा हि तद्धितगतिः" इति वचनादिति सूचयति। सम्बन्धि कार्यम्। प्रतीतितः आपातप्रतीतितः। अर्थः प्रतिपाद्यं प्रयोजनं च। वेदानां परोक्षार्थत्वं कुत इत्यत आह॥ परोक्षेति॥ यत एवं भ्रान्तिरतः प्राप्तिसद्भावात् प्रसक्तां भ्रान्तिं मा कार्षीः। कथमेतदनेन लभ्यत इत्यत आह॥ वाद इति॥ 'वेदवादरताः' इत्यत्राप्येतदेवाभिधानम्। प्रतीत एवार्थोऽस्त्वित्यत आह॥ न त्विति॥ पक्षः परमसिद्धान्तः। उत्तानार्थो वेदो निषिध्यत एव योगविरुद्धत्वा-

---

1. अ. तुष्टिरेव 2. क. ज्ञातव्यमित्यनन्तरं इत्यर्थ इत्यधिकः पाठः

दित्यतः 'पक्षः' इत्युक्तम्। कुत इत्यत आह॥ वेद इति॥ धर्ममूलं धर्मज्ञप्तेः कारणम्। तद्विदां वेदविदां मन्वादीनाम्। स्मृतिर्ग्रन्थः। शीलं मनोगतिः। आचारो धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठानम्। आत्मनो मनसो रुचिर्विकल्पविषये। प्रणिहितो विहितः। तद्विपर्ययः प्रतिषिद्धः। विवक्षितयोगविरोधे हि वेदसिद्धान्तो निषेध्यः स्यात्। न चैवम्। प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः। धर्मशब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः॥ ४५॥

भ० गी०—

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ ४६॥

भा०—

तथापि काम्यकर्मणां फलं ज्ञानिनां भवतीति साम्यमेवेत्यत आह॥ **यावानर्थ इति॥** यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदापने कूपे भवति, तावान् सर्वतः सम्प्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येवैवं सर्वेषु वेदेषु यत् फलं तत् विजानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति। ब्रह्म अणतीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी। स हि ब्रह्म गच्छति। 'विज्ञानतः' इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति॥ ४६॥

प्र० दी०—

योगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपयोग इत्यत आह॥ तथापीति॥ "यामिमां" इत्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता। 'निस्त्रैगुण्यो भव' इति च तत्त्यागो विहितः। तत्र प्रष्टव्यं किन्निमित्तमेतदिति। ननूक्तं काम्यकर्मिणां समाध्यभावेन ज्ञानाभावात् मोक्षो न भवतीति। अत्रेदमुच्यते। यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति। तथाऽपि तन्निन्दादि नोपपद्यते। यतः काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवतीति ज्ञानकर्ममार्गयोः साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमाक्षेपे सत्याहेत्यर्थः। केचिदस्य श्लोकस्य कर्ममात्रत्यागे तात्पर्यमाहुः। अपरे तु

यत्कर्मसमुच्चितं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्[1]कर्मपर एव वेदभागोऽधिगन्तव्यः। न तु समस्तवेदाभ्यासेनायुः समापनीयमित्यत्र। तन्निरासाय व्याचष्टे॥ यथेति॥ सामर्थ्यात् यथैवंशब्दयोरध्याहारः। 'यावान्' 'तावान्' इत्येतयोरावृत्तिश्च॥ सर्वेषु वेदेष्विति॥ तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः। 'ब्राह्मणस्य' इति न क्षत्रियादिव्यावृत्तिः शङ्क्येति भावेनाह॥ ब्रह्मेति॥ वर्णविपर्ययो निरुक्तत्वात्। एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्तवाची स्यात्। न च मुक्तस्य फलमस्तीत्यत आह॥ अपरोक्षेति॥ तदुपपादयति॥ स हीति॥ तर्हि 'विजानतः' इति पुनरुक्तिरिति चेन्न। तस्य परोक्षज्ञानिवाचित्वात्। उभयग्रहणमनुपपन्नमित्यत आह॥ विजानत इति॥ तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम्। एतच्च स्वरूपकथनम्। यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणश्चान्योन्यफलाभावः। तथाऽपि ज्ञानिनः फलं महासमुद्रोदकमिव महत्। कर्मिफलं तु कूपोदकमिवात्यन्ताल्पम्। अतः कुतस्तयोः साम्यम्[2]। तथा चाल्पास्थिरफलकर्मनिन्दया महानन्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणं युक्तमेवेति भावः। अपव्याख्यानं तूक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तम्॥ ४६॥

भ० गी०—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७॥

भा०—

कामात्मनां निन्दा कृता। कथम्। एषां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहितत्वादित्यत आह॥ **कर्मण्येवेति॥** 'ते' इत्युपलक्षणार्थम्। तव ज्ञानिनोऽपि न फलकामकर्तव्यता। किम्वन्येषाम्। नत्वस्ति केषाञ्चित् न तेऽस्तीति। स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च। मोहादिस्त्वभिभवादेः। यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां

---
1. क. तावत्कर्मपर 2. अतः तयोर्न साम्यम्

न स्यात् ज्ञानं क्वान्येषाम् । उपदेशादेश्च सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । 'पार्थाष्टिसेण' इत्यादिज्ञानिगणनाच्च ।

प्र० दी०—

ज्ञानिनां कर्माभावमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्म चोच्यत इत्यन्यथाव्याख्याननिरासायाह ॥ कामात्मनामिति ॥ एषां कर्मिणाम् । सकामतया कर्म कुर्वतां या निन्दा कृता "यामिमां" इत्यादिना सा न युक्तेत्यर्थः । कुतः । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनवत् स्वर्गकामस्यापि विहितत्वात् । न हि विहितं कुर्वतां निन्द्यत्वम् । तथात्वे यजनस्यापि[1] निन्द्यत्वप्रसङ्गादिति वदन् विशिष्टविधित्वं मन्यते पूर्वपक्षी । 'ते' इत्येतदर्जुनमात्रविषयमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ त इति ॥ सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्येति तथोक्तम् । वक्तर्यायत्ते शब्दप्रयोगे वाचकमेव प्रयुज्यताम् । किं लक्षणयेत्यत आह ॥ तवेति ॥ फलकामः कर्तव्यो यस्यासौ तथोक्तः । तस्य भावः तत्ता । फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तुरिति वा । कुतोऽपि फलकामो न ज्ञानिनोऽत्यन्तबाधकः । तत्प्रतिबन्धनीयस्य ज्ञानस्यासत्वात् । मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि मोक्षविलम्बहेतुत्वात्तस्यापि न कर्तव्यः । किम्वन्येषामज्ञानिनामिति प्रदर्शनायोपलक्षकपदप्रयोग इति भावः । ननु 'कर्मण्येवाधिकारो मा फलेषु' इति द्वयमुक्तम् । तत्कथं न फलकामकर्तव्यतेत्येकस्यैव ग्रहणम् । उच्यते । फलकामकर्तव्यतानिषेधस्यैवात्र प्राधान्यात् । 'कर्मण्यधिकारः' इति हि तदर्थोऽनुवादः । तथापि न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैवम् । अधिकारभावाभावयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वसमर्थनार्थमुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथा च वक्ष्यति । 'ते' इत्युपलक्षणार्थमित्युक्तस्य व्यावर्त्यमाह ॥ न त्विति ॥ केषाञ्चित् फलकामकर्तव्यताऽस्ति, केवलं ते नास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । "कामान् यः कामयते" इत्यादौ सर्वेषां निषेधादिति भावः । नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिदम् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ स हीति ॥ हिशब्दसूचितां प्रमाणप्रसिद्धिमेव दर्शयति ॥ नरांश इति ॥ कथं तर्हि 'यज्ज्ञात्वा

1. ख. यजमानस्यापि

न पुनर्मोऽहं' इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते। कथं च प्रश्नकरणमित्यत आह॥ मोहादिस्त्विति॥ बलवता प्रारब्धकर्मादिना ज्ञानस्याभिभवान्मोहः, विशेषज्ञानाद्यर्थः प्रश्न इति भावः। नन्विन्द्रादीनामेव कुतो ज्ञानित्वमित्यत आह॥ यदीति॥ सत्वं हि ज्ञानकारणम्। "सत्वात् सञ्जायते ज्ञानं" इति वचनात्। देवाश्च शुद्धसत्वाः। अतः कारणसद्भावाद्युक्तं तेषां ज्ञानम्। अन्यथा न कस्यापि स्यात्। इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह॥ उपदेशेति॥ "एतद्ध हैवेन्द्रो विश्वामित्राय प्रोवाच" इत्यादिरुपदेशः। आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम्। अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह॥ पार्थेति॥ ज्ञानिषु गणनात्। एतेनापव्याख्यानमपि निरस्तम्।

भा०—

कामनिषेध एवात्र। फलानि ह्यस्वातन्त्र्येण भवन्ति। न हि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति। भवन्ति च काम्यकर्मिणो विपर्यययत्नेऽप्यविरोधे।

प्र० दी०—

नन्वत्र "मा फलेषु" इति फलविषयो निषेधः कृतः। तत्कथमुक्तं फलकामेति। तत्राह॥ कामेति॥ फलशब्देन तद्विषयकं काममुपलक्ष्य तद्विषयो निषेधोऽत्र क्रियते। न फलविषय इत्यर्थः। कुतो लक्षणाश्रयणमित्यत आह॥ फलानि हीति॥ यत्र हि पुरुषस्य कर्तुमकर्तुं वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधो नान्यत्र। प्रसक्तेरभावात्। न च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति। अतो मुख्ये बाधकाल्लक्षणाश्रयणमित्यर्थः। कथमस्वातन्त्र्यमित्यतः करणे तावदाह॥ न हीति॥ अकरणेऽपि तदाह॥ भवन्ति चेति॥ चोऽवधारणे। अविरोधे ब्रह्मदर्शनादितद्विरोध्यभावे। तदनेन 'ते' इति 'फलेषु' इति च पदद्वयं व्याख्यातम्।

भा०—

अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो न तु ज्ञानादिना वाऽकामनया फलाप्राप्तौ। अतः कर्मण्येवाधिकारः। अतस्तदेव कार्यम्। न तु

कामेन ज्ञानादिनिषेधेन वा फलप्राप्तिः। कामवचनानां तात्पर्यं भगवतैवोक्तं 'रोचनार्था फलश्रुतिः'। 'यथा भैषज्यरोचनं' इति भागवते। अत एव कामी यजेतेत्यर्थः। न तु कामी भूत्वेत्यर्थः। निष्कामं ज्ञानपूर्वं चेति वचनात्। वक्ष्यमाणेभ्यश्च। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिभ्यश्च। अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः। कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः। स मा भूः। तर्हि न करोमीत्यत आह॥ **मा त इति**॥ कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः। अन्यफलाभावे[1]ऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात्। इच्छा च तस्य युक्ता। 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इति महदाचारात्। अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च। सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धं 'सर्वान् आनय, नैकं मैत्रं' इत्यादौ। अतो "नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् भक्तिमन्विच्छन्तः", "ब्रह्मजिज्ञासा", "विज्ञाय प्रज्ञां", "द्रष्टव्यः" इत्यादिवचनेभ्यः स्वार्थसेवकं प्रति न तथा स्नेहः। किं ददामीत्युक्ते सेवादिवाचकं प्रति बहुतरस्नेह इति लोकन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिप्रार्थना कार्येति सिद्धम्॥ ४७॥

प्र० दी०—

स्यादेतत्। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्टं यजनादिकं कर्म कर्तव्यतयोच्यते। अतो न कामात्मनां निन्दोचितेति शङ्कायां किमेतत् "कर्मण्येवाधिकारः" इत्यसङ्गतमुच्यते। यश्च कर्मवत् कामनाया अपि कार्यतां मन्यते, कुतस्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः। "फलेषु" इति लाक्षणिकपदप्रयोगे च किं निमित्तमित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे॥ अत इति॥ अत इत्यस्य वक्ष्यमाणेन 'भूत्वा' इत्यतः परेण 'इत्यर्थः' इत्यनेनान्वयः। अत उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्षणिकत्वे सतीत्यर्थः श्लोकार्धस्य सम्पद्यत इति शेषः। तत्र तावत् कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणां, न फलकामनायां

1. अ. अन्यथाफलाभावेऽपि

इत्युक्तेऽर्थद्वये हेतुद्वयमाह ॥ कर्माकरण एवेति ॥ 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्युक्त्वा "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इत्युक्तत्वात् कर्माकरण एव प्रत्यवायोऽनिष्टप्राप्तीष्टाप्राप्तिलक्षणः। नत्व-कामनया प्रत्यवायः। प्रमाणाभावात्। ननु कामाभावे तत्फलानवाप्तेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत उक्तम्॥ फलाप्राप्ताविति ॥ काम्यफलाप्राप्तावपि न प्रत्यवाय इत्येतदुपपादनायोक्तम् ॥ ज्ञानादिना वेति ॥ वाशब्द उपमायाम्। यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाद्यलाभो न खेदहेतुः। महाफललाभेऽल्पहानेरकिञ्चित्करत्वात्। तथाऽकामनया फलाप्राप्तावपि न खेदः। निष्कामेन कर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्लाभा-दिति भावः। ततः किमित्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य गीतोक्तं साध्यद्वय-माह॥ अत इति ॥ 'न तु फलकामनायां' इति च वक्तव्यम्। यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायोऽतः कर्मण्येवाधिकारः। यतः कामाकरणे न प्रत्यवायोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः। ततः किं प्रकृत इत्यतः परम-साध्यद्वयमाह ॥ अत इति ॥ यतः कर्मण्येवाधिकारोऽतस्तदेव कार्यम्। विधिविषय इत्यर्थः। यतः कामे नाधिकारोऽतः कामेन फल-प्राप्तिः, फलप्राप्तये काम इति यावत्, न कार्यः। तत्र दृष्टान्तो ज्ञानादि-निषेधेन वेति। अत्रापि वाशब्द उपमायाम्। यथा प्रेक्षावता ज्ञाना-दिकं परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः। पूर्वोक्त एवाभिप्रायः। यदि कर्मैव विधिविषयो न कामः तर्हि "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि-वाक्यानां किं तात्पर्यमित्यत आह ॥ कामवचनान्त्विति ॥ अनादि-विषयवासनावासितान्तःकरणा न सहसा ज्ञानसाधने कर्मणि प्रवर्त-यितुं शक्यन्ते। अतस्तेषां कर्मण्यभिरुचिजननार्थं 'स्वर्गकामः' इत्यादिफलश्रुतिः प्रवृत्ता। कर्मणि प्रवृत्तांस्तु शनैः कामं त्याजयिष्या-मीत्यभिप्रायवती। यथा फलेन प्रलोभ्य बालानां भैषज्यरोचनं क्रियते तथेत्यर्थः। अस्त्वेवं तात्पर्यं, योजना तु कथमित्यत आह ॥ अत एवेति ॥ यत एवं न्यायेन कर्मण एव कार्यत्वं न कामस्येति प्राप्तमतः 'कामी यजेत' इत्येव श्रुतेरर्थः। कामानुवादेन यजनं विधीयत इति यावत्। एवशब्दव्यावर्त्यमाह॥ न त्विति ॥ कामविशिष्टयजनविधानं

तु नेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। विशिष्टविधानशङ्कायां नेदं विशिष्ट-विधानं किन्तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमत्राध्याहार्यम्। तत्कुत इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात् कामस्य तदभावादिति हेतुवचनं चोपस्कर्तव्यम्। तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिकारो न फलकाम इति गीतोक्तयोः हेत्वोरुपस्थानम्। एतदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मकामा[1]करणयोः प्रत्यवायभावाभावयोः हेत्वोरध्याहारः। एतदुप-पादनाय लाक्षणिकफलशब्दोपादानमिति।

भास्करस्त्वाह। नित्यनैमित्तिकान्येव कर्माणि मुमुक्षुणा निष्काम-तया कर्तव्यानि। न तु ज्योतिष्टोमादीनि कामाधिकारे विहितानि। तेषां निष्कामतया करणे प्रमाणाभावात्। अतोऽसदिदं व्याख्यानमिति। तत्राह॥ निष्काममिति॥ यज्ञादिकमेव प्रक्रम्य तस्य निष्कामतयाऽ-नुष्ठानवचनाद्युक्तमिदं व्याख्यानम्। "एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा" इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च। न चैतानि नित्यनैमित्तिक-विषयाणि। तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः। किं च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकस्य यज्ञस्य फलकामनया विना विधानाच्च। ज्योतिष्टोमस्यैवायं गुणविधानायानुवाद इति तु न सम्मतम्। आदिपदेन "विश्वजिता यजेत" इत्यादेर्ग्रहणम्। तत्रापि स्वर्गकामपदाध्याहारो निर्णीत इति चेत्सत्यम्। कामिनां तु तथा। स्ववचनेनानुक्तौ तु कारणमिहोक्तमिति।

ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरस्तत्वात् किमुत्तरार्धेनेत्यतः क्रमेण पादद्वयोपयोगमाह॥ अत इति॥ फलकामस्याकर्तव्यत्वात्। कर्म-फलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति निषिध्यत इत्यत आह॥ कर्मफलमिति॥ शाकपार्थिवा[2]दिवत् तत्कृतिपदलोपोऽत्रेति भावः॥ तर्हीति॥ यदि फलं नाकाङ्क्ष्यमित्यर्थः। न करोमि स्वयं क्लेशरूपत्वादिति भावः। अकर्मशब्दस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गशब्दस्य चानेकार्थत्वात् प्रकृतोप-

---

1. ग. कर्मकामकरणाकरणयोः 2. ग. शाकपर्थिवादित्वात्

*

युक्ततया व्याचष्टे॥ कर्मेति॥ सोपपत्तिकमाक्षिप्ते कथमिदमुत्तरमित्यतो भगवदभिप्रायमाह॥ अन्येति॥ प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमुपलक्ष्यते। एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात्। न च तद्युक्तम्। कामस्य निन्दितत्वात्। अन्यथा स्वर्गादिकामनाया अप्यनिषिद्धत्वप्रसङ्गात्। अतो नेदं भगवदभिप्रायवर्णनं युक्तमित्यत आह॥ इच्छा चेति॥ ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमह इति महदाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात्। नन्वकर्तव्यतायामपि कामनिन्दावचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह॥ अनिन्दनाद्विशेषत इति॥ यथा महदाचारो विशेषविषयो न तथा कामनिन्दावचनम्। किन्तु सामान्यविषयमेव। अतो महदाचारेण बाध्यत इति भावः। तर्हि तद्वत्स्वर्गादिकामनाऽपि कार्येति यदुक्तं तत्राह॥ विशेषत इति॥ चशब्देन प्रमाणाभावं समुच्चिनोति। अस्त्वाचारो विशेषविषयः। कामनिन्दावचनं च सामान्यविषयम्। तथापि कुतो बाध्यबाधकभाव इत्यत आह॥ सामान्यमिति॥ सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ। चशब्दाद्विरोधे सति। उक्तं प्रमाणमुपसंहरन् प्रमाणान्तराण्यप्यत्राह॥ अत इति॥ एकात्मतां सायुज्यम्। अस्यैव विशेषोऽयं भक्तिमन्विच्छन्त इति। ननु ब्रह्मजिज्ञासाशब्दो न ज्ञानेच्छापरः। किन्तु विचारस्योपलक्षकः। सत्यम्। तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते। अन्यथा सम्बन्धाभावात्। लोकसिद्धन्यायाल्लोकसिद्धव्याप्तिकानुमानात्॥ ४७॥

भ० गी०—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते
॥ ४८॥

भा०—

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति॥ योगस्थ इति॥ योगस्थः

उपायस्थः। सङ्गं फलस्नेहम्। त्यक्त्वा तत एव सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा। स एव च मयोक्तो योगः॥ ४८॥

प्र० दी०—

'कर्मण्येव' इत्यनेन 'योगस्थः' इत्यस्य गतार्थतापरिहारार्थमाह॥ पूर्वेति॥ निष्कामतादिविशिष्टानि कर्माण्येव योगः। अतो 'योगस्थः' इत्यनेनैव लब्धं पुनः 'कुरु कर्माणि' इति किमर्थमुच्यत इत्यत आह॥ योगस्थ इति॥ ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्नित्यर्थः। 'कर्मसम्बन्धं त्यक्त्वा कर्माणि कुरु' इत्येतद्व्याहृतमित्यत आह॥ सङ्गमिति॥ 'ईश्वरो मे प्रसीदतु' इत्यभिसन्धिमपि त्यक्त्वेति व्याख्यानं पूर्वमेव निरस्तम्। 'तत एव' इति परामर्शसौकर्याय त्यक्त्वेत्यनुवादः कृतः। 'सङ्गं त्यक्त्वा,' 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्वं योग उच्यते' इत्येकस्यैव ग्रहणमयुक्तम्। तथा सति सङ्गत्यागस्यायोगत्वप्रसङ्गादित्यत आह॥ तत एवेति॥ सङ्गत्यागादेव। एतयोः कार्यकारणभावात् कार्ये गृहीते कारणमर्थाद्गृहीतमेवेति भावः। ननु समत्वयोगयोर्भेदः केन शङ्कितो येन "समत्वं योग उच्यते" इति तयोरैक्यमुच्यत इत्यत आह॥ स एव चेति॥ 'योगस्थः' इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षायां भगवता 'सङ्गं त्यक्त्वा', 'सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा' इति योगो व्याख्यातः। मन्दास्तु पृथगेव ते विशेषणे कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षयेदमुदितमिति भावः। स एव यत्समत्वमिति शेषः। योगैकदेशे योगशब्दः॥ ४८॥

भ० गी०—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः॥ ४९॥

भा०—

इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह॥ दूरेणेति॥ बुद्धियोगाज्ज्ञानलक्षणादुपायात्। दूरेणातीव। अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम्। फलं कर्मकृतौ हेतुर्येषान्ते फलहेतवः॥ ४९॥

प्र० दी०—

नन्ु योगोपदेशमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धियोगाद्वरत्वं किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ इतश्चेति ॥ युज्यस्व प्रयतस्व। 'यावानर्थः' इति कर्मफलस्य ज्ञानफलापेक्षयाऽल्पत्वात् 'योगाय युज्यस्व' इत्युक्तम्। अत्र तु तत्रैव हेत्वन्तरमुच्यते। बुद्धियोगादिति षष्ठीसमासप्रतीति-निरासायाह॥ बुद्धियोगादिति ॥ लक्षणशब्दः स्वरूपार्थः। पुरुषार्थ-सम्बन्धिना कर्मणा सह निर्देशे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः। उपायात्पुरुषार्थस्य। दूरशब्दो विप्रकर्षवाची। तस्यात्र कथमन्वय इत्यत आह॥ दूरेणेति ॥ उक्तं ज्ञानात् कर्मणोऽतीवावरत्व-मिदानीमुपपादनीयम्। तद्विहाय किमिदं तृतीयपादेनोच्यत इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति सूचयन् व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्षणाम्। फलहेतूनां कृपणत्ववर्णनमनुपयुक्त-मित्यत आह॥ फलमिति ॥ ४९ ॥

भ० गी०—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

भा०—

ज्ञानफलमाह॥ **बुद्धियुक्त इति ॥** सुकृतमप्यप्रियं मानु-ष्यादिफलं जहाति। न बृहत्फलमुपासनादिजनितम्[1]। 'न हास्य कर्म क्षीयते', 'अविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अतः कर्मक्षय-श्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र। उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया। नहीष्ट-पुण्यक्षये किञ्चित् प्रयोजनम्। नचेष्टनाशो ज्ञानिनो युक्तः। इष्टाश्च-केचिद्विषयाः। 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति', 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये', 'यशोऽहं भवानि

1. ग. अ. उपासनादिनिमित्तं

ब्राह्मणानां' 'स्त्रीभिर्वा यानैर्वा', 'अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते', 'कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चरन्', 'स एकधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। बृहत्त्वेऽप्यात्मसुखस्य पुनरिष्टत्वात् कर्मसुखे न विरोधः। अनुभवशक्तिश्चेश्वरप्रसादात्। श्रुतेश्च। न च शरीरपातात्पूर्वमेव तत्। 'तत्र पर्येति', 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य' इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात्।

प्र० दी०—

बुद्धियुक्तः प्रेक्षावान् काम्यं सुकृतं दुष्कृतं च जह्यादिति योगस्वरूपनिरूपणपरतां निराकर्तुमाह॥ ज्ञानेति॥ कथं कर्मणो ज्ञानादतीवावरत्वमित्यतः काम्यकर्मिणः कृपणा दीनाः, "इमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति" इत्युक्तेरित्युक्तम्। तथापि कथं दूरेणावरमित्यपेक्षायां, कर्मफलाद्विलक्षणं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः। प्रतीतार्थेऽनुपपत्तिं तूत्तरत्र दर्शयिष्यति। अत्र दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि सर्वात्मना हानं प्रतीयते। तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे॥ सुकृतमपीति॥ अप्रियं सुकृतं कीदृशमित्यत आह॥ मानुष्यादीति॥ व्यावर्त्यमाह॥ नेति॥ बृहत् प्राङ् मुक्तेः ज्ञानादिगुणविवृद्धिलक्षणं, तदनन्तरं चानन्दवृद्धिरूपं फलं यस्य तद्बृहत्फलम्। तथाभूतं सुकृतमेव नास्ति, कारणाभावादित्यत आह॥ उपासनेति॥ आदिपदेन निवृत्तं कर्म। कुतः सङ्कोच इत्यत आह॥ न हास्येति॥ यजते ददाति। तप्यतेऽनेन[1]। अत्रापि "अविदित्वा" इति विशेषणाज्ज्ञानिनः सुकृताक्षयः प्रतीयते। उत्तरत्र वाऽस्या[2] श्रुतेरुपयोगः। ननु "नास्त्यकृतः कृतेन" इति[3] श्रवणात् सत्प्रतिपक्षा एताः श्रुतय इत्यत आह॥ अत इति॥ विशेषश्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः। श्रुतिः श्रवणम्। "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति ज्ञानिनोऽपि कर्मक्षयः प्रतीयत इति चेन्न। निरवकाशश्रुतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात्। 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय' इति ज्ञानिनोऽप्युभयक्षयश्रुतिरस्तीत्यत आह॥ उभयेति॥ उक्तैव युक्तिः। युक्तिविरुद्धं च ज्ञानिनः सर्वसुकृत-

1. ग. अनेनेति शेषः 2. क. ग. चास्याः 3. ग. इत्यादि

हानम् । तथाहि । उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमिष्टमुतानिष्टम् । आद्ये किं तत्तदिच्छया क्षीयत उत ज्ञानस्वभावात् । आद्यं दूषयति ॥ न हीति ॥ येन ज्ञानी तत्क्षयमिच्छेदिति शेषः । द्वितीयं निराकरोति ॥ न चेति ॥ ज्ञानस्यापुरुषार्थताप्रसङ्गादिति भावः ॥ नान्त्यः । अनिष्टत्वे कारणाभावात् । निष्फलत्वादनिष्टमित्यत आह ॥ इष्टाश्चेति ॥ केचिदित्यलौकिकाः । मुक्तौ अलौकिका विषया इष्टा भवन्ति । तत्प्राप्तिः सुकृतफलमिति भावः । मुक्तो विषयानिच्छतीत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ स यदीति ॥ यशः यशस्वी । ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यद्यत्कामयते तत्तत्कर्माऽस्मात् परमात्मनः सृजते । इष्टविषयप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदप्यनया श्रुत्योच्यते ॥ उपासनादिकमेव ज्ञानी न करोति । कृतेन वा सुकृतं न जायत इत्येतदप्यनया निराकृतम् ।

ननु मुक्तः किमर्थं विषयानिच्छेत् । न तावत् सुखार्थम् । ज्ञानेनावरणरूपाविद्यानिवृत्तावात्मस्वरूपसुखस्य व्यक्तत्वात् । पृथक्सुखस्यानङ्गीकारात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम् । अविद्यानिवृत्त्यैव तत्सिद्धेरिति । मैवम् । नाविद्यैवात्मस्वरूपावरणम् । किन्त्वीश्वरेच्छापि । तथा च वक्ष्यति । तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषानिष्टनिवृत्तिर्भवति । स्वरूपसुखं च बहुतरं व्यज्यते । न तु सर्वम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रसन्नः परमेश्वरो मुक्तौ विषयानुत्पाद्य तद्भोगेन ज्ञानानभिव्यक्तमपि स्वरूपसुखं व्यक्तीकरोति । अत्र च भाष्यकृतैव तत्र तत्र प्रमाणान्युक्तानि । अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यादिषु मुक्तेर्ज्ञानमात्रसाध्यत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वं चोच्यते ।

ननु ज्ञानमात्रसाध्यं यत्स्वरूपसुखं तदेव बहुतरमस्ति । अतः कर्मसाध्यविषयभोगव्यङ्ग्यसुखाङ्गीकारः किमर्थ इत्यत आह ॥ बहुत्वेऽपीति ॥ कर्मसुखे अङ्गीकृत इति शेषः । शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथं विषयानुभवे शक्तिरित्यत आह ॥ अनुभवेति ॥ तदुक्तं "ब्राह्मेण जैमिनिः" इति । किं च "कामरूप्यनुसञ्चरन्" इत्यादिलीलाविग्रहग्रहणश्रुतेश्च मुक्तस्य विषयानुभवो युज्यत इत्याह ॥

श्रुतेश्चेति ॥ ननु यदेतदुदाहृतासु श्रुतिषु विषयेच्छादिकं श्रूयते तच्चरमशरीरपातात् पूर्वकालीनं किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ "अस्माच्छरीरात् समुत्थाय स तत्र पर्यैति," "अस्माल्लोकात् प्रेत्य," "एतमानन्दमयं" इत्याद्युत्तरत्र श्रवणात् । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् ।

भा०—

न चैकीभूत एव ब्रह्मणा सः । "मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किन्नु दुःखतरं भवेत्" इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे । परिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च । शुकादीनां पृथग्दृष्टेश्च । "जगद्व्यापारवर्ज" इत्यैश्वर्यमर्यादोक्तेश्च । "इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः" इति च । उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य । न चैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः । आसं दुःखी नासमिति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य । अनेन रूपेणेति च । भेदाभावात् ।

प्र० दी०—

अद्वैतवादिनस्त्वाहुः । ब्रह्मैकमेव तत्वम् । तदेवोपाधिभेदभिन्नं जीवभावं प्रतिपद्यते । गगनमिव घटाद्युपाधिभिन्नं घटाकाशादित्वम् । तत्र यस्य जीवस्य ज्ञानमुत्पन्नं स ब्रह्मणैकीभवति । घटनाशे घटाकाश इव महाकाशेनेति । तत्रैके जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च मिथ्यात्वं मन्यन्ते । अन्ये च सत्यत्वम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतः तदा सकलस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य भेदस्य प्रविलयात् कुतो विषयभोगो यदर्थं सुकृतस्यावस्थानमिति ।

तद्दूषयति ॥ न चेति ॥ एवशब्देन भेदाभेदौ निराकरोति ॥

"परमात्मानमासाद्य तद्भूता यतयोऽमलाः ।
अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति चाभि भोः" ॥

इति भीष्मेण तस्मिन्[1] भूताः तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्ते मुक्तास्तद्ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमाशङ्क्य युधिष्ठिरेण—

---

1. क. तस्मात्

"आजन्ममरणं वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ"

इति विकल्प्य पृष्टं यदि ज्ञानिनो मुक्तौ ब्रह्मणैकीभवन्ति तदैवं वाच्यम्। किं ते संसारेऽनुभूतं दुःखं स्मरन्त्युत नेति। आद्यस्य दूषणमुक्तं—

"मोक्षे दोष महानेष प्राप्य सिद्धिं गतानृषीन्।
यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतयः परे॥"

इति। पूर्वं सिद्धिं गतान् ऋषीन् प्राप्य परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ, विज्ञाने विज्ञानेन, प्रागनुभूतदुःखस्य स्मरणेन युक्ता वर्तन्ते, तर्हि मोक्षे महानेष प्रसिद्धो दोषः। दोषं च भाष्यकार एव स्फुटीकरिष्यति। द्वितीयोऽपि दूषितः॥ मग्नस्य हीति॥ पूर्वानुभूतस्मरणाभावे परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दुःखतरं दुःखातिशयो न भवेत् किं, भवेदेवेति। तदेवं मोक्षधर्मेऽस्य पक्षस्य निन्दितत्वान्न ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः। ननु पूर्वपक्षस्थेन युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्मेणाचार्येणोक्तमसत्स्यात्॥ परिहारे तदुक्तदोषस्योद्धारसम्भवादित्यत आह॥ परिहार इति॥ न मयैतदुक्तम्। किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितवानसीत्याशयेन परिहारे, भीष्मेण परमात्मनः पृथक्त्वेन मुक्तानां भोगाभिधानाच्च न ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः। तथा हि भीष्मवचनं—

"तथाऽपि तत्वं परमं शृणु सम्यङ् मयेरितम्।
इन्द्रियाणि च बुद्ध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृप।
करणान्यात्मनस्तानि सूक्ष्मः पश्यति तैस्तु सः"॥

इति। यद्यपीदं दुर्बोधं तथापि स्वः स्वरूपभूतो देहः यस्य तं स्वदेहं परमात्मानं मुक्तान् अन्यान् देहिनो विषयांश्च मुक्तस्येन्द्रियाणि बुद्ध्यन्ते। किं तानि कर्तॄणि? नेत्याह करणानीति। कस्तर्हि पूर्वार्धस्यार्थ इत्यत आह 'सूक्ष्मः' इति। इतश्च न ज्ञानिनो ब्रह्मैक्यमित्याह॥ शुकादीनामिति॥

अनेन वाक्यत्रयेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षानुमानागमा उपन्यस्ताः। तत्र प्रत्यक्षं न बाधकम्। शुकादयोऽपि यद्यपि ज्ञानिनः। तथापीदानीमविनष्टोपाधित्वात्, तन्निमित्तभेदवत्तया दृश्यन्ते।

प्रारब्धकर्मक्षयादुपाधिनाशे ब्रह्मैव संवृत्ता न पृथग्दृश्यन्त इत्यत आह ॥ उपाधीति ॥ जीवास्तावद्ब्रह्मणः प्रतिबिम्बा इति समर्थितम्। तत्र यदि तदीयस्योपाधेर्नाशोऽङ्गीक्रियते तदा तेषां नाशः प्रसज्यते। दर्पणाद्युपाधिनाशे मुखादिप्रतिबिम्बनाशदर्शनादित्यर्थः। यच्चोक्तं शुकादयोऽविनष्टोपाधित्वाद्ब्रह्मणः पृथग् दृश्यन्त इति। तदप्यसदित्याह॥ न चेति॥ वस्तुत एकीभूतस्योपाधिनापि पृथग्ज्ञाने न मानं पश्यामः। गगनादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात्। सत्योपाधिभेदमतस्य चेदं दूषणम्।

किञ्चौपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदो वास्तवं त्वैक्यमिति वदन् प्रष्टव्यः। किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमेवानुसन्धत्ते न जीवगतं दुःखम्। तत्तु जीव एवानुसन्धत्त इति पक्षः। उत तदपीति। आद्यं दूषयति। न चैकीभूतस्येति॥ हस्तपाद्याद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदर्शनादिति भावः। द्वितीयं निराकरोति॥ आसमिति॥ लङत्र सर्वकालोपलक्षणार्थः[1]। जीवरूपेण दुःख्यासं स्वरूपेण तु नेति व्यवस्थयाऽनुसन्धानान्न विरोध इत्यत आह॥ अनेनेति॥ इति च न युक्तमिति शेषः। कुत इत्यत आह॥ भेदेति॥ उपाधेरभेदकत्वस्योक्तत्वादिति भावः।

अपरे तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखानुस्मरणमस्ति न वा। नेति पक्षे "मग्नस्य हि" इत्युक्तो दोषः। आद्ये किमसौ पृथक् स्मरत्युत ब्रह्मात्मक एव। प्रथमस्य दूषणम्॥ न चैकीभूतस्येति॥ द्वितीयस्य "आसम्" इत्यादीति व्याचक्षते। अनेन "मोक्षे दोषो महानेषः" इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति।

भा०—

न च प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यं लोके[2] पश्यामः। उपाधिनाशे मानं वा। 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च। 'यावदात्मभावित्वात्' इत्युपाधिनित्यताऽभिधानाच्च। अतोऽन्य[3]वचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम्।

---

1. ख. सर्वलकारोपलक्षणार्थः   2. अ. 'लोके' इति न दृश्यते

3. ग. अनन्यवचनम्

प्र० दी०—

ननु 'उपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिबिम्बस्य' इति यदुक्तम् तदसत्। भेदे हि बिम्बप्रतिबिम्बयोरेतत्स्यात्। न चैवम्। किन्तु बिम्बमेव प्रतिबिम्बम्। तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात्।

"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्"॥

इति स्मृतावुद्यदादाविव वारिस्थप्रतिबिम्बेऽप्यादित्यशब्दप्रयोगात्। भेदस्तु दर्पणाद्युपाधिकृतः। तथाचोपाधिनाशे भेद एव नश्यति। प्रतिबिम्बस्य कुतो नाशः। एवं जीवस्यापीत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानं तावदसिद्धमित्याह। न चेति॥ न पश्यामो न प्रत्यभिजानीमः। प्रत्युत प्रत्यक्पराग्भावादिना तयोर्भेदमेव पश्याम इति चार्थः। यच्चोक्तं जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधिको भेद इति तन्नास्माकमनिष्टम्। किन्तु परस्यैव। जीवोपाधिनाशे प्रमाणाभावेन नित्यत्वात्। तन्निमित्तस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितेरित्याशयवानाह॥ उपाधीति॥ 'न पश्यामः' इत्यनुवर्तते। न केवलमुपाधिनाशे प्रमाणाभावः। किन्तु तन्नाशाङ्गीकारे बाधकश्चास्तीत्याह॥ मग्नस्येति॥ उपाध्यभावे स्मरणादिविलोपात्। न केवलमेतावत्। उपाधिनित्यत्वे प्रमाणं चास्तीत्याह॥ यावदिति॥ अस्तु तर्ह्युदाहृतं स्मृतिवाक्यं बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये प्रमाणमित्यत आह॥ अत इति॥ प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात्। प्रतीयमानमपीत्यनेन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनस्वरूपे न विवादोऽस्तीत्याह। वारिस्थमिति च[1] न परस्य मुख्यं सम्भवति। अनौपचारिकैः सहपाठेऽपि बाधकवशादौपचारिकत्वं "ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः" इत्यादौ दृष्टमिति।

भा०—

दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन। प्रतिशाखं च 'स एकधा' इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते। विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम्।

1. क. चशब्दात् परतः वचनमित्यधिकः पाठः

युक्तयश्चात्रोक्ता 'मग्नस्य हि' इत्यादयः। अतो जले जलैकीभाववदेकीभावः। उक्तं च "यथोदकं शुद्धे शुद्धं", "यथा नद्यः" इत्यादौ। तत्राप्यन्योन्यात्मकत्वे वृद्ध्यसम्भवः। अस्ति चेषत् समुद्रेऽपि द्वारि। महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः।

"ता एवापो ददौ तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः" इति महाकौर्मे समर्थानां भेदज्ञानाच्च।

"नैव तत्प्राप्नुवन्त्येते ब्रह्मेशानादयः सुराः।
यत्ते पदं हि कैवल्यम्"॥

इति निषेधाच्च नारदीये। सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेषु। बलवांश्च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात्। अतो 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवाचि। अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्। न च तन्मायामयमित्युक्तम्। अन्यथा कथं तत्रैव "स एकधा" इत्यादि ब्रूयात्।

प्र० दी०—

एवं शुकादीनामित्युक्तं प्रत्यक्षमुपपादितम्। अधुनाऽस्तां तावदुपपादनसापेक्षं प्रत्यक्षम्। तन्निरपेक्षं चास्तीत्याह॥ दृष्टाश्चेति॥ ते निवृत्तसकलकर्माणो मुक्ताः। एतच्च मोक्षधर्मे स्पष्टमुक्तम्। प्राङ् मुक्तेश्वरभेदे स्मृतिरुदाहृता। श्रुतिं चोदाहरति। प्रतिशाखश्चेति॥ ननु भेद इवाभेदेऽपि "परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" इत्यादिवाक्यानि सन्ति। तत्कथं निर्णय इत्यतः सामान्यन्यायं तावदाह॥ विरोधे त्विति॥ बलवद्विरोधेन दुर्बलं बाध्यत इति भावः। ततः किं प्रकृत इत्यत आह॥ युक्तयश्चेति॥ अत्र भेदपक्षे। उपलक्षणमेतत्। प्रत्यक्षानुकूल्यं च भेदवाक्यानां प्राबल्याय ग्राह्यम्। तर्हि "एकीभवन्ति" इत्यस्य का गतिरित्यत आह॥ अत इति॥ उभयत्र एकीभावशब्देन[1] तद्वादिवाक्यं गृह्यते। स्थानैक्यविषयमैक्यवाक्यमित्यर्थः। इयं च

1. ग. वादेन

रूढलक्षणेति न प्रयोजनमन्वेषणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः। न केवलमियं गतिर्न्यायप्राप्ता। किन्तु श्रौती चेत्याह॥ उक्तं चेति॥ उदकेऽप्यैक्याद-सम्मतो दृष्टान्त इत्यत आह॥ तत्रापीति॥ नास्त्येव समुद्रे वृद्धिरनु-पलम्भादित्यत आह॥ अस्ति चेति॥ समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः॥ अनुपलम्भस्यासिद्धिमाह॥ द्वारीति॥ नदीनां द्वारि। दृश्यते चेति शेषः। अन्यत्र कुतो न दृश्यत इत्यत आह॥ महत्त्वादिति॥ सामुद्रोदकस्य महत्त्वात्। न केवलं वृद्धिलिङ्गकादनुमानादुदके भेद-सिद्धिः। किं तर्हि प्रत्यक्षादपीत्याह॥ ता एवेति॥ या इन्द्रकमण्ड-लोरादाय स्वकमण्डलूदके क्षिप्तास्ता एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकौर्मवचनात् समर्थानां वसिष्ठादीनां जलभेददर्शनाच्च। भेदा-दर्शने विभज्य कथं दद्यादिति। इतश्च मुक्तभेदवाक्यमेव प्रबलम्। अभेदनिषेधात्मकत्वादित्याह॥ नैवेति॥ कैवल्यं सर्वोत्तमत्त्वम्। इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तुमाह॥ सविचारश्चेति॥ पूर्वोत्तरपक्ष-बलाबलचिन्ता विचारः। निर्णयो जीवेशभेदावधारणम्। "बहवः पुरुषा ब्रह्मन्" इत्यादिनेति शेषः। न हि भिन्नयोर्मुक्तावभेदः सम्भवतीति भावः। ततः किमित्यत आह॥ बलवांश्चेति॥ निर्णय-श्चेति सम्बन्धः। वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः। कथं तर्हि 'यत्र' इत्यादि भूमलक्षणमुच्यत इत्यत आह॥ अत इति॥ सविचारनिर्णय-विरोधादेव विद्यमानस्याप्यन्यस्य भगवदधीनसत्तादिवाचि। इतश्चैव-मित्याह॥ अन्यथेति॥ यद्यन्यदेव न स्यात्, तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसार्वज्ञादिकं श्रुत्यादिसिद्धं स्यात्। मायामयमेव तच्छ्रुत्या-दावुच्यत इत्यत आह॥ न चेति॥ बाधकान्तरमाह॥ अन्यथेति॥ यदि भूमाऽद्वितीयः स्यात् तर्हि कथं तज्ज्ञानान्मुक्तस्य, "स एकधा" इत्यादि भेदेनावस्थानं श्रुतिर्ब्रूयात्। न तद्भूमज्ञानफलम्। किन्तु सगुणविद्योपासनफलमित्यत उक्तम्॥ तत्रैवेति॥ भूमप्रकरण एव।

भा०—

न च "न ह वै सशरीरस्य" इत्यादिविरोधः। वैलक्षण्या-

तच्छरीराणाम् । अभौतिकानि हि तानि नित्योपाधिविनिर्मितानीश्वरशक्त्या । तथाचोक्तम् ।

"शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव च"

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे[1] । वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दं "अप्रहर्षमनानन्दं सुखदुःखबाह्य" इत्यादिषु । निरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि । तथाहि श्रुतिः "अशारीतीँ तच्छरीरमभवत्" इति । न हि तानि शीर्णानि भवन्ति ।

"सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च"

इत्यादिवचनात् । साम्यात् प्रयोगः । प्रयोगाच्च—

"अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दास्सुगन्धिनः ।
देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ॥"

इत्यादि दृष्टदेहेष्वेव ।

प्र० दी०—

ननु नारदेन ये श्वेतद्वीपे भगवतो भिन्ना दृष्टास्ते मुक्ता एव न भवन्ति । सशरीरत्वात् । सशरीराणामपि मुक्तत्वाङ्गीकारे

"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति"

इत्यादि श्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ न चेति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ वैलक्षण्यादिति ॥ किं तदस्मदादिशरीरेभ्यस्तेषां वैलक्षण्यमित्यत आह ॥ अभौतिकानीति ॥ अजडानीत्यर्थः । तर्हि किमात्मकानीत्यत आह ॥ नित्येति ॥ विकारित्वाद्विनाशस्स्यादित्यत उक्तम् ॥ ईश्वरशक्त्येति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ नित्योपाधिरेव षोडशी कला । एतदुक्तं भवति । यच्छ्रुतौ सशरीरस्य दुःखानपहतिवचनं तत्कर्माधीनजडशरीराभिप्रायम् । श्वेतद्वीपे नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि चिन्मयानि । जडान्यपि न कर्माधीनानि । अतो न दुःखकारणानि । तथा च न तेषां सशरीराणामपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोध इति । यदि मुक्ताः सशरीरास्तर्हि कथं तेषु

1. अ. नारायणरामकल्पे

"अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृश तः।"

इति शरीराभाववचनमित्यत आह॥ वदन्ति चेति॥ लौकिका-द्वैलक्षण्ये सति। तद्वदत्रापीति शेषः। इतश्चाशरीरत्वोक्तिर्युक्तेत्याह॥ निरुक्तीति॥ निरुक्तिलभ्यार्थस्य तत्राभावादित्यर्थः। कोऽसौ निरुक्ति-रित्यतः प्रक्रियासम्पादनगौरवपरिहाराय श्रुतिमेव तत्परां दर्शयति॥ तथा हीति॥ अशारि शीर्णमभवत्। इति हेतोः तच्छरीरशब्दमभव-दित्यर्थः। कथं निरुक्तिलभ्योऽर्थः तेषु नास्तीत्यत आह॥ न हीति॥ एवं तर्हि कथं तेषु "शरीरं जायते तेषां" इति शरीरशब्दप्रयोग इत्यत आह॥ साम्यादिति॥ अस्मदादिशरीरैः करचरणादिमत्त्वसाम्या-द्गौण इत्यर्थः। कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्रायः। सर्वथा विग्रह-राहित्यमेव किं न स्यादित्यत आह॥ प्रयोगाच्चेति॥ नारदादिभिः दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेषु एतद्वाक्यद्वये देहाभावप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽय-मर्थः सिद्धो न केवलं सम्भावनामात्रेणेति चार्थः। इत्यादीति क्रिया-विशेषणं 'प्रयोगात्' इत्यनेन सम्बध्यते।

भा०—

नचैषाऽन्या गौणी मुक्तिः।

"बहुनाऽत्र किमुक्तेन यावच्छ्वेतं न गच्छति।
योगी तावन्न मुक्तस्यादेष शास्त्रस्य निर्णयः॥"

इत्यादित्यपुराणे तदन्यमुक्तिनिषेधात्। ये त्वत्रैव भगवन्तं प्रविशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति। योग्यत्वं चात्र विवक्षितम्। युधिष्ठिरप्रश्न इतरनिन्दनाच्च। सायुज्यं च ग्रहवत्। तदुक्तेश्च—

"भुञ्जते पुरुषं प्राप्य यथा देवग्रहादयः।
तथा मुक्तावुत्तमायां बाह्यान् भोगांस्तु भुञ्जते॥"

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। अतोऽनिष्टस्यैव वियोगः।

प्र० दी०—

सन्तु नारदेन दृष्टाः श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ताः। तथाऽपि नास्माकं प्रत्यक्षविरोधः। यत एषा श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपा निर्गुणमुक्तेरन्या

गौणी मुक्तिः। निर्गुणायामेव तु मुक्तौ वयमैक्यं ब्रूम इत्यत आह ॥ न चेति ॥ श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषेधादियमेव मुक्तिरित्यर्थः। ननु शिशुपालादयः श्वेतद्वीपगमनेन विनाऽत्रैव भगवन्तं प्रविश्य मुच्यन्ते ॥ तत्कथमेतदित्यत आह ॥ ये त्विति ॥ ते न तदा मुच्यन्त इति शेषः। तर्हि कदेत्यत आह ॥ तेऽपीति ॥ ततो मुच्यन्त इति शेषः। ननु "केचिदत्रैव मुच्यन्ते" इत्याद्युक्त्वा "महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरसागरं" इति महायोग्यतावतामेव श्वेतद्वीपगमनोक्तेः, कथमयं नियम इत्यत आह ॥ योग्यत्वश्चेति ॥ अत्र निवास इति शेषः। अस्ति सर्वेषां श्वेतद्वीपप्राप्तिः। महाज्ञानत्वलक्षणं योग्यत्वं त्वत्र निवासे विवक्षितमित्यर्थः। नन्विदं वाक्यं श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सगुणमुक्तिः नास्तीत्येतत्परम्। निर्गुणमुक्तिस्त्वन्याऽस्तीत्यत आह ॥ युधिष्ठिरेति ॥ सायुज्यं तावत्प्रसिद्धम्। सैव निर्गुणमुक्तिः। तत्रात्मनो ब्रह्मणैकत्वमित्यत आह ॥ सायुज्यश्चेति ॥ यथा ग्रहस्य पुरुषान्तरं प्रविश्य भोगः, तथा मुक्तस्येश्वरं प्रविश्य भोग एव सायुज्यम्। नत्वैक्यमित्यर्थः। कुत एतत्। सायुज्यशब्दसामर्थ्यादागमवाक्याच्चेत्याह ॥ तदुक्तेश्चेति ॥ उत्तमायां मुक्तौ सायुज्यलक्षणायाम्। ईश्वरं प्रविश्येति शेषः। ईश्वरानन्दादिव्युदासाय बाह्यानिति ॥ बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवसेयः। 'सुकृतमप्यप्रियं इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति ॥ अत इति ॥

भा०—

सोऽस्त्येव सर्वात्मना। 'अदुःखं', 'सर्वदुःखविवर्जिताः', 'अशोकमहिमम्', 'यत्र गत्वा न शोचति', इत्यादिश्रुतिभ्यः। विशेषवचनाभावाच्च। येषां त्वीषद्दृश्यते ते न सायुज्यं प्राप्ताः। सामीप्याद्येव तेषाम्। अतः प्रारब्धकर्मशेषभावात्तद्भुक्त्वा सायुज्यं गच्छन्ति। तच्चोक्तं—

"सङ्कर्षणादयस्सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम्।
प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्यत्र संशयः॥"

इति व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः।

"परब्रह्मत्वमिच्छामि परब्रह्मन् जनार्दन"

इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात् ।

"न मोक्षसदृशं किञ्चिदधिकं वा सुखं क्वचित् ।
ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोऽगोचरं महत् ॥"

इत्यादेश्च ब्रह्मादिपदादप्यधिकतमं सुखं च मोक्ष इति सिद्धम् । अतो योगाय युज्यस्व । ज्ञानोपायाय । तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

प्र० दी०—

यथा सुकृतत्यागे सङ्कोचस्तथाऽनिष्टत्यागेऽप्यस्ति किमिति जिज्ञासायामाह ॥ सोऽस्त्येवेति ॥ प्राचुर्याभिप्रायाण्येतानि वाक्यानि किं न स्युरित्यत आह ॥ विशेषेति ॥ सङ्कर्षणादयः समष्टिजीवाः तावन्मुक्ताः । तेषां च बललक्ष्मणादिरूपेषु दुःखं दृश्यते । तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह ॥ येषान्त्विति ॥ न सायुज्यं प्राप्ताः न मुक्ता इत्यर्थः । सायुज्ययोग्यानां तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषां मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिरित्यत आह ॥ सामीप्यादीति ॥ मुक्तत्वोक्तौ बीजमिति शेषः । कुतस्ते न मुक्ता इत्यत आह ॥ अत इति ॥ दुःखदर्शनात्तद्धेतुभूतप्रारब्धकर्मभावान्न ते मुक्ताः । कदा तर्हि ते मुच्यन्त इत्यत आह ॥ तद्भुक्त्वेति ॥ अत्रागमसम्मतिं चाह ॥ तच्चेति ॥ 'सोऽस्त्येव' इत्याद्युक्तमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ तत्किमनिष्टनिवृत्तिमात्रं मुक्तिरित्यतोऽनुमानागमाभ्यां परमसुखं चेत्याह ॥ परब्रह्मत्वमिति ॥ मुक्तत्वम् । ब्रह्मादिभिः दुःखहीनैरपि । मोक्षे सक्तिस्स्तुत्यर्थमेतदित्यतो न ब्रह्मण एकान्तित्वविरोधः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् वाङ्मनोऽगोचरमित्युक्तम् । महदित्येतत् सुखमित्यनेन सम्बध्यते ॥ ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति ॥ ब्रह्मणे ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य शेषपदादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम् । एवं ज्ञानफलप्रदर्शनपरत्वेन पूर्वार्धो व्याख्यातः । उक्तविधया योगस्वरूपनिरूपणपरः किं न स्यादित्यतो अस्मदुक्तेऽर्थे तृतीयपादसङ्गतेरन्यथा तदसङ्गतेरित्यभिप्रेत्य तं पठति ॥ अत इति ॥

न दूरस्थहेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्ये 'अतः' इत्युक्तम्। ज्ञानस्य महाफलत्वात् 'योगाय युज्यस्व' इति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतः 'योगाय' इत्येतद्व्याचष्टे॥ ज्ञानेति॥ ननु 'समत्वं योग उच्यते' इति योगो व्याख्यातः। 'योगः कर्मसु कौशलं' इत्यादि किमिति पुनर्व्याख्यायत इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य क्रियत इति भावेनाह॥ तद्धीति॥ तत् योग इति शेषः॥५०॥

भ० गी०—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्॥५१॥

भा०—

तदुपायमाह॥ **कर्मजमिति॥** कर्मजं फलं त्यक्त्वा। अकामनयेश्वराय समर्प्य। बुद्धियुक्ताः सम्यग्ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति। स योगः कर्मज्ञानसाधनम्। तन्मोक्षसाधनमिति भावः॥५१॥

प्र० दी०—

ननु कर्मजमिति श्लोकः पूर्वोक्तान्न विशिष्यत इत्यत आह॥ तदुपायमिति॥ तस्य ज्ञानस्योपायं योगं, तज्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह विवृणोतीत्यर्थः। व्यवहितत्वादन्वयमाह॥ कर्मजमिति॥ अप्राप्तस्य फलस्य कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे॥ अकामनयेति॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात्तृतीया। एतत्प्रागुक्तमित्यतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे॥ ईश्वरायेति॥ 'बुद्धियुक्ताः, मनीषिणः' इति पौनरुक्त्यपरिहारायाह॥ बुद्धियुक्ता इति॥ सम्यग्ज्ञानिनः शास्त्रजनिततत्वज्ञानिनः। अनेन 'मनीषिणः' इत्यपरोक्षज्ञानिन इति सूचितम्। प्रशंसायां मत्वर्थीयस्य विधानात्। नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य विवरणम्। मोक्षस्वरूपविवरणेऽपि योगो न सम्यग्विवृतः।

*

अङ्गिनः कर्मण एवानभिधानात्। अङ्गानां च सङ्कल्पत्यागादीनामित्यत आह॥ स योगेति॥ समस्ताङ्गसङ्ग्रहाय योगग्रहणम्। तज्ज्ञानम्। यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाक्यम्। तथाप्यर्थवशाद्द्वे[1] वेदितव्ये। योगश्च 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन समग्रो लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

भ० गी०—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गन्ताऽसि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥५२॥

भा०—

कियत्पर्यन्तमवश्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुणैवं कर्माणीत्याह॥ **यदेति॥** निर्वेदं नितरां लाभम्। प्रयोगात्—

'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्।"

इत्यादि। न हि तत्र वैराग्यमुपपद्यते। तथा सति 'पाण्डित्यात्' इति स्यात्। न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्तिर्भवति।

'आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः॥"

इति वचनात्। अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम्। न च तेषां फलं सुखं नास्ति। तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषाम्।

'या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म-
ध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात्।
सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भू-
त्किम्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात्"॥

इत्यादिवचनात्। तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्।

---

1. ग. अर्थद्वयवशात्

प्र० दी० —

'यदा ते' इति श्लोके योगसम्बन्धि न किमप्युच्यत इत्यतस्तत्सङ्गतिमाह ॥ कियदिति ॥ एवं फलकामनादिवर्जितानीश्वराराधनरूपाणि । इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ।

नन्वियमाकाङ्क्षैवानुपपन्ना । योगो हि ज्ञानसाधनतयोपदिष्टः । साधनं च साध्यप्राप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रसिद्धमेव । नियतपूर्वक्षणवृत्ति कारणमिति हि तल्लक्षणम् । उच्यते । योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम् । किन्तु श्रवणादिकमेव । प्रमितेः प्रमाणफलत्वात् । योगस्त्वदृष्टद्वारा सत्वशुद्धिमुत्पाद्य श्रवणादीनामुपकरोति । उपकारकस्य[1] च द्वयी गतिर्दृष्टा । अतो युक्तैवेयमाकाङ्क्षेति । तथापि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम् । सत्यम् । मोक्षसाधनज्ञानार्थिनेत्येतावतोऽर्थस्य ग्रहणाय मुमुक्षुणेत्युक्तम् ।

निर्वेदं वैराग्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ निर्वेदमिति ॥ ननु निष्पूर्वो विदिर्वैराग्ये रूढः । तत्कुतो लाभार्थतेत्यत आह ॥ प्रयोगादिति ॥ अस्यामपि श्रुतौ वैराग्यार्थता किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ कुतो नोपपद्यत इत्यत आह ॥ तथा सतीति ॥ 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्' इति कात्यायनवचनात्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगेनापादानत्वप्राप्तावपादाने च पञ्चमी स्यान्न द्वितीयेत्यर्थः । इदमत्राभिप्रेतम् । निरुपसर्गः सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं बाधित्वा तं वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति । निर्विद्यत इति कर्तरि प्रयोगदर्शनात् । लाभार्थस्य विदेरर्थं तु विशिनष्ट्येव । केवलं निर्विदन्ति निर्विदन्त इति वैराग्ये तत्प्रयोगदर्शनादिति । अथवाऽस्तु सर्वत्र निरो धात्वर्थबाधकत्वम् । विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात् । 'व्याददाति' इत्यादावुभयदर्शनादिति । न केवलं गीतायां प्रयोगाल्लाभार्थता । किन्तु वैराग्यार्थानुपपत्तेश्चेत्याह ॥ न चेति ॥ अनेनान्तःकरणस्य मोहकलिलातिक्रमो नाम ज्ञानप्राप्तिरिति सूचितं भवति । आदिपदेन

1. ग. उपकारस्य

तदुपयुक्तं गृह्यते। कुतो न भवतीत्यत आह॥ आत्मेति॥ भक्तिं श्रवणादिलक्षणां 'कस्य वा बृहती[1]मेतामात्मारामः समभ्यसत्' इत्यस्योत्तरत्वात्। अनुष्ठानाच्च श्रवणादेरिति शेषः।

ननु शुकादीनां श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि फलं नास्ति। तत्फलस्य ज्ञानस्य प्राप्तत्वात्। फलाभावानुसन्धानमेवात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम्। यथाऽह मायावादी—'तदा श्रोतव्यं च श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः' इति। अनुष्ठानं तु लोकसङ्ग्रहार्थं संस्काराद्वेत्यत आह॥ न चेति॥ कुतो नेत्यत आह॥ तस्यैवेति॥ तस्यैव श्रवणादेरेव। स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन च 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनात्, "महत्त्वाद्विकुर्वाणात्" इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च महत्सुखत्वादिति युक्तम्। तथाऽपि श्रवणादिकमेव कथं सुखम्। उत्तरक्षण एव महासुखोदयादैक्योपचार इत्यदोषः। तिष्ठतु तावत्कालान्तरभाविफलमित्येवशब्दः। नन्वसदादीनां श्रवणोत्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत इत्यत आह॥ तेषामिति॥ रसिकानामित्यर्थः। न हि पितृजीवनादिवार्ताश्रवणेनान्येषामिव पुत्रस्यापि न सुखेनोत्पत्तव्यमिति। अस्तु सम्भावना। निश्चयस्तु कुत इत्यत आह॥ येति॥ भवतो भवज्जनानां च स्वमहिमन्याविर्भूतस्वरूपे। आब्रह्मणि अल्पमुक्तेऽपि। न केवलं तात्कालिकं सुखं तत्फलम्। किन्तु मुक्तावानन्दवृद्धिश्चेत्याह॥ तेषामपीति॥ ज्ञानिनामपि।

भा०—

तारतम्याधिगतेश्च। तथाहि—यदि तारतम्यं न स्यात्। 'नाऽत्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं', 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्, 'एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति',। इति मुक्तिमप्यनिच्छतां मोक्ष एव फलं, तमिच्छतामपि स भवति सुप्रतीकादीनामिति कथमनिच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात्। वचनाच्च।

---

1. क. महतीं

"यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।
तथा मुक्तिविशेषोऽपि[1] ज्ञानिनां लिङ्गभेदने ॥
योगिनां भिन्नलिङ्गानामाविर्भूतस्वरूपिणाम् ।
प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदैव हि ॥"

इति ।

"न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन[2] ।
मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि ॥"

इति च । साम्यवचनं तु प्राचुर्यविषयं दुःखाभावविषयं च । तथा चोक्तं—

"दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदस्समा[3] मताः ।
तथापि परमानन्दो ज्ञानभेदात्तु भिद्यते ॥"

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम् । न च सङ्कोचे मानं किञ्चिद्विद्यमान इतरप्रयोगे । महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ।

प्र० दी०—

ज्ञानोत्तरस्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात् तर्ह्यनुष्ठास्यैक्यविध्य-नियमासम्भवात् स्वर्गवदपवर्गेऽपि तारतम्यं प्रसज्येत । न च तद्युक्तम् । अप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेदमनिष्टमिति भावेनाह ॥ तारतम्येति ॥ प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चार्थः । कुतः प्रमाणान्मुक्त-तारतम्याधिगतिरित्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह ॥ तथाहीति ॥ यदि मुक्तानां तारतम्यं न स्यात् तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिनां मोक्षमात्रं फलम् । तं मोक्षमिच्छतां सुप्रतीकादीनां स मोक्षो भवतीत्यङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च 'नात्यन्तिकं' इति मोक्षमनिच्छतां स्तुतिः कथमुपपन्ना स्यात् । निमित्ताभावात् । अतः स्तुत्यन्यथाऽनुपपत्त्येच्छतां मुक्तेरनिच्छतां मुक्तिरधिकेति गम्यत इत्यर्थः । आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुम् । एकात्मता

1. अ. मुक्तिविशेषोऽस्ति 2. ग. कदाचन 3. ग. समो मतः

सायुज्यम्। एकत्वमपि तदेव। आगमाच्च तारतम्याधिगतिरित्याह॥ वचनाच्चेति॥ आविर्भूतस्वरूपिणामिति कर्मधारयादतिशयार्थ इनिः। अनेन जीवन्मुक्तावैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता। 'लिङ्गभेदेन', 'भिन्नलिङ्गानां' इत्यद्युक्तेः। 'परमं साम्यमुपैति' इत्यादिवचनविरुद्धं मुक्ततारतम्यमित्यत आह॥ साम्येति॥ प्राचुर्यं पूर्णत्वम्। कुत एतत्। उक्तप्रमाणविरोधाद्विशेषवचनाच्चेत्याह॥ तथा चेति॥ यद्यपि परानन्दोऽलम्बुद्धिगोचरत्वमात्रेण समस्तथापीत्यन्वयः। 'न च ज्ञानिनां' इत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति॥ अत इति॥

अस्तु तर्हि भगवन्महिमादिव्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र विवक्षितमित्यत आह॥ न चेति॥ निर्वेदशब्दस्य वैराग्यैकार्थकत्वे निश्चिते तद्बलाच्छ्रोतव्यादिशब्दस्यार्थसङ्कोचः क्रियेतापि। इतरत्र, नितरां लाभे तस्य श्रौतप्रयोगे विद्यमाने तु निर्मूलं सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः। ननु लाभार्थतायामप्यसच्छास्त्रादिव्युदासाय सङ्कोचः कार्य एवेत्यत आह॥ महद्भिरिति॥ अयोग्यतयैव तन्निरासः प्रकरणाद्वेति भावः॥ ५२॥

भ० गी०—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भा०—

तदेव स्पष्टयति॥ **श्रुतिविप्रतिपन्नेति**॥ पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सती यदा वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति। ततश्च समाधावचला ब्रह्मप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात्। तदा योगमवाप्स्यसि। उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः॥ ५३॥

प्र० दी०—

ननूत्तरश्लोकेऽपि योगानुष्ठानावधिरेवोच्यते। अतः पुनरुक्तिदोष

इत्यत आह ॥ तदेवेति ॥ किं तन्मोहकलिलम्। कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षायां पुंसामधममध्यमोत्तमावस्थादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव योगानुष्ठानावधिमनेन स्पष्टं करोतीत्यर्थः।

नन्वत्र 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इति श्रवणादितो वैराग्यमुच्यते। यथाह भास्करः "वस्त्वन्तरश्रवणाद्विरक्ता" इति। ततः पूर्वत्रापि वैराग्यमर्थस्स्यात्। 'निश्चला', 'अचला', इति पुनरुक्तिश्च। योगावाप्तेरुत्तरा चेयमवस्था। तत्कथमुच्यते 'तदा योगमवाप्स्यसि' इतीति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे॥ पूर्वमिति॥ पूर्वावस्थात उत्तरावस्थायाः सामर्थ्यलब्धं वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम्॥ वेदार्थेति॥ चलनप्रसक्तिं दर्शयति॥ विपरीतवाग्भिरिति॥ असच्छास्त्रैरित्यर्थः। अनेन परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। परोक्षतत्वनिश्चयानुवृत्तिव्युदासायोक्तम्॥ ब्रह्मेति॥ अत्रापि चलनप्रसक्तिमाह॥ भेरीति॥ तत्कथमित्यत आह॥ परमेति॥ एतेना[1]परोक्षज्ञानकाष्ठा दर्शिता। उपायेन सिद्धः प्राप्तफलः। योगशब्देन तत्फलमुपलक्ष्यत इति भावः। श्लोकद्वयेऽप्येतदवस्थाप्राप्तिः योगानुष्ठानावधिरिति तात्पर्यम्॥ ५३॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्
॥ ५४ ॥

भा०—

स्थिता प्रज्ञा ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः। भाष्यतेऽनयेति भाषा। लक्षणमित्यर्थः। उक्तं लक्षणमनुवदति लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्। **समाधिस्थस्येति**॥ कं ब्रह्माणमीशं रुद्रं च वर्तयतीति

1. क. एतेनेत्यतः पूर्वं परमानन्दे उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः इत्यधिकः पाठः

केशवः। तथा हि निरुक्तिः कृता हरिवंशेषु रुद्रेण[1] कैलासयात्रायाम्।

"हिरण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशश्शङ्कर एव च।
सृष्ट्यादिना वर्तयति तौ यतः केशवो भवान्॥"

(अ. ८८, श्लो. ४८)

इति वचनान्तराच्च। किमासीत किं प्रत्यासीत। न चार्जुनो न जानाति तल्लक्षणादिकम्।

"जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च।
तथापि धर्मान् पृच्छन्ति वार्तायै गुह्यवित्तये।
न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पबुद्धिनाम्॥"

इति वचनात्॥ ५४॥

प्र० दी०—

ज्ञानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छतीति सङ्गतेः स्फुटत्वात्तामनुक्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासाय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह॥ स्थितेति॥ प्रतिष्ठां प्राप्ता। ज्ञानमपरोक्षम्। 'किं प्रभाषेत' इत्यतः 'का भाषा' इत्यस्यार्थान्तरमाह॥ भाष्यत इति॥ ज्ञानीति व्यवह्रियत इत्यर्थः। भाषाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वादनयेत्युक्तम्। व्यवहारकारणानामनेकत्वात्कस्यायं प्रश्न इति न ज्ञायते। अत आह॥ लक्षणमिति॥ सास्नादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्यवह्रियते।

ज्ञानिमात्रव्युदासाय 'समाधिस्थस्य' इति विशेषणमिति प्रतीयते। समाधिं कुर्वत इति। यथाह शङ्करः 'लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच' इति। तदसदिति भावेनाह॥ उक्तमिति॥ ज्ञानिसामान्यलक्षणविषय एवायं प्रश्नः। किमर्थं तर्हि 'समधिस्थस्य' इत्युक्तमिति चेत् 'समाधावचला बुद्धिः' इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेनानुवदतीति ब्रूमः। न हीदं न लक्षणम्। ज्ञानिमात्रनिष्ठधर्मत्वात्। किमर्थोऽनुवाद इति चेत्, तज्ज्ञातं मयेति ज्ञापनार्थमिति

1. ग. 'रुद्रेण' इति न दृश्यते

वदामः । एतज्ज्ञापनेऽपि किं प्रयोजनमिति चेल्लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । अन्यथा सिद्धप्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्यः प्रसज्येतेति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम् । अयावल्लक्ष्यभावित्वान्न तत्सम्यग्व्यवहारोपयोगि । यावल्लक्ष्यभावि तु सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति । अत एव प्रसिद्धलक्षणपदपरित्यागेनाप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति ।

कश्च अश्च ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ते यस्यावयवभूताः स केशवः परमात्मोच्यत इति भास्करो निरुक्तवान् 'एतच्छ्रुत्वा केशवस्य' इत्यत्र । तदसदिति भावेनाह ॥ कमिति ॥ कुत इयं निरुक्तिरित्यत आह ॥ तथाहीति ॥

'को ब्रह्मेति समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु ।
आवां तवाङ्गे सम्भूतौ ततः केशवनामवान् ॥"

इति हरिवंशवचनम् । वचनान्तराच्चेयमेव निरुक्तिः स्वीकार्येत्याह ॥ हिरण्यगर्भ इति ॥ अत इति लभ्यते । तेनैवशब्दस्यान्वयः । हिरण्यगर्भ एव नत्वन्यः प्रजापतिः । शङ्कर एव नत्वन्यः समर्थ इति वा । अनेन केशयोः कर्मणोरुपपदयोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'वृतु वर्तने' इत्यस्माद्धातोः 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति डप्रत्यय इत्युक्तं भवति । आसेरकर्मकत्वात्कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह ॥ किमिति ॥ अध्याहृतप्रतियोगनिमित्ता द्वितीया । न कर्मणीत्यर्थः ।

प्रश्नकरणादर्जुनस्याज्ञत्वं प्रतीतम् । तन्निवारयति ॥ न चेति ॥ तल्लक्षणादिकं ज्ञानिलक्षणं, तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिं समाधानं च । प्रश्नस्यान्यथोपपत्तेरिति भावः । कुत इत्यत आह ॥ जानन्तीति ॥ समासान्तोविधिरनित्यः । अतः 'पूर्वेराजानः' इति साधु । देवर्षयश्च तथैव जानन्त्येव । धर्मानित्युपलक्षणम् । वार्तायै गुरोरात्मनां च ख्यात्यै । लोकस्य गुह्यार्थवित्तये च । एतेषां प्रश्नकरणं लोकानां कथं गुह्यार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ न त इति ॥ 'छन्दस्युभयथा' इत्यतोऽल्पबुद्धीनामिति नामि दीर्घत्वाभावः ।

गुह्यास्तेऽर्थाः, पुराणादिषु प्रश्नोत्तर[1]निबन्धनेन विनोक्तिमात्रेणाल्पबुद्धीनां व्यक्तं न प्रकाशन्ते। न च प्रश्नाकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीत्यर्थः। एतेन "मोहादिस्त्वभिभवादेः" इत्येतत्प्रपञ्चितं भवति ॥ ५४ ॥

भ० गी०—

श्री भगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

भा०—

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्यभिसन्धिपूर्विका। मत्तादिप्रवृत्तिवदिति "या निशा" इत्यादिना दर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमत आह ॥ **प्रजहातीति** ॥ एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्नाभिप्रायः। प्रारब्धकर्मणेषत्तिरोहितब्रह्मणो वासनया प्रायोऽल्पाभिसन्धिपूर्विका प्रवृत्तिस्सम्भवतीत्याशयवान् परिहरति। प्रायः सर्वान् कामान् प्रजहाति। शुकादीनामपीषद्दर्शनात्।

'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेस्तामिच्छन्ति। यदा त्विन्द्रादीनामाग्रहो दृश्यते तदाभिभूतं तेषां ज्ञानम्। तच्चोक्तम्—

"आधिकारिकपुंसां तु बृहत्कर्मत्वकारणात्।
उद्भवाभिभवौ ज्ञाने ततोऽन्येभ्यो विलक्षणा।"

इति। अत एव वैलक्षण्यादनधिकारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम्।

---

1. क. प्रश्नोत्तरोपनिबन्धनेन

प्र० दी०—

लक्षणप्रश्नस्यैवोत्तरं प्रतीयते। न तु 'स्थितधीः' इत्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्ननन्तरप्रकरणार्थं दर्शयति॥ गमनादीति॥ अभिसन्धिः प्रयोजनोद्देशः। ईषदभिसन्धिसूचनायातिशब्दः। प्रवृत्तिमात्रमिहाभिप्रेतम्। न भाषणादिकमेवेति ज्ञापनाय 'भाषणादि' इति नोक्तम्। व्यवहाराय लक्षणप्रश्नो घटते। प्रवृत्त्युद्देश्यप्रश्नस्तु व्यर्थ एव। न च शक्यः प्रतिवक्तुम्। अनेकेषां प्रवृत्त्युद्देश्यस्यैकरूपस्याभावादित्यभिप्रायेण भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात्। किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेन। अन्यथाऽल्पमप्युद्देश्यं वक्तव्यमित्यत आह॥ एवमिति॥ एवं भेरीताडनादावप्यचलेत्युक्तप्रकारेण परमानन्दतृप्तश्चेत् किमर्थं प्रवृत्तिं करोति। न कुर्यात्। करोति च। तस्मादुक्तमसदित्युक्ताक्षेप एवात्राभिप्रेतः। प्रश्नस्तु मुखत एव। अतो नोपेक्षामर्हतीति भावः। एतच्चार्जुनस्य प्रेक्षावत्त्वाद्गम्यते। एवं चेत् "गमनादिप्रवृत्तिः" इत्युक्तः परिहारो न पूर्णः। प्रवृत्तिकारणानुक्तेरित्यत आह॥ प्रारब्धेति॥ ईषत् तिरोहितं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः। परिहरति द्वितीयं प्रश्नं 'या निशा' इत्यादाविति शेषः।

ननु सर्वकामप्रहाणि[1]र्ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते। तत्कथमल्पाभिसन्ध्यङ्गीकार इत्यत आह॥ प्राय इति॥ कुतस्सर्वशब्दसङ्कोच इत्यत आह॥ शुकादीनामपीति॥ विरुद्धकामस्येति शेषः। तच्च प्रवृत्तिलिङ्गेन आगमाच्च ज्ञातव्यम्। अनुकूलकामस्तु सर्वथाऽस्त्येव। अतोऽपि सङ्कोच इत्याह॥ त्वत्पादेति॥ तां भक्तिम्। उपलक्षणमेतत्। प्रायेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिलक्षणं चेदिन्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्। बहुतरविरुद्धकामदर्शनात्। तथाभूता अपि चेज्ज्ञानिनस्तर्हि देवदत्तादयोऽपि किं न स्युरित्यत आह॥ यदा त्विति॥ आग्रहो विरुद्धकामाभिनिवेशः। एतत्प्रमाणेन स्थापयति॥ तच्चेति॥ 'आधिकारिकाः' इति पुरुषविशेषसञ्ज्ञा। 'प्रजापाश्च तथा देवाः' इत्यादिवचनात्। देवदत्तादिप्रतिबन्दीं मोचयति॥ अत एवेति॥ एतदागमोक्तादेव। आदिपदेन

1. क. ग. सर्वकामप्रहाणं

विरुद्धक्रोधादिग्रहणम् । अनेन कामशब्दः क्रोधादीनामप्युपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति ।

भा०—

न चात्र समाधिं कुर्वतो लक्षणमुच्यते । 'यस्सर्वत्रानभिस्नेहः' इति स्नेहनिषेधात् । न हि समाधिं कुर्वतस्तस्य शुभाशुभप्राप्तिरस्ति । असम्प्रज्ञातसमाधेः । सम्प्रज्ञाते त्वविरोधः । तथापि न तत्रैवेति नियमः ।

"कामादयो न जायन्ते ह्यपि विक्षिप्तचेतसाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवसंश्रयात् ॥"

इति[1] स्मृतेः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं तेषामिति दर्शयति ॥ **मनोगतानिति ॥** विरोधश्चोच्यते 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति । न चैतददृष्ट्याऽपलपनीयम् । पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्मन्येव स्थितस्सन् । आत्माख्ये तस्मिन् स्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति ।

"विषयांस्तु परित्यज्य रामे स्थितिमतस्ततः ।
देवाद्भवति वै तुष्टिर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥"

इत्युक्तं हि नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अतो नात्मा जीवः ॥ ५५ ॥

प्र० दी०—

ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षणमेतदिति व्याक्रियताम् । तथा सति प्रश्नवाक्यस्थं 'समाधिस्थस्य' इति पदं समञ्जसं स्यात् । सर्वशब्दश्चासङ्कुचितार्थः स्यात् । इन्द्रादिविषयाक्षेपाप्रसक्तिश्चेत्यत आह ॥ न चेति ॥ समाधिं कुर्वतस्स्नेहनिषेधोऽनुगुण एवेत्यत आह ॥ न हीति ॥ नात्र स्नेहनिषेधमात्रमुच्यते । किन्तु "तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं' इति शुभाशुभार्थप्राप्तिपूर्वकम् । न च तत्प्राप्तिस्समाधिं कुर्वतो

1. ग. इतिशब्दात् परं 'च' इति श्रूयते

ज्ञानिनोऽस्ति। कुत इत्यत उक्तम्। असम्प्रज्ञातेति ॥ असम्प्रज्ञातः समाधिः यस्यासौ तथोक्तः। बाह्यार्थानुसन्धानं यत्र नास्ति सोऽसम्प्रज्ञातसमाधिः। इतरः सम्प्रज्ञातसमाधिरिति योगशास्त्रे प्रसिद्धः। तथा च लक्षणमसम्भवि प्रसज्येत। सावकाशेभ्यो बहुभ्यो निरवकाशस्यैकस्यैव[1] बलवत्त्वमिति भावः। एवं तर्हि सम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यै[2]तल्लक्षणमस्तु। तत्रोक्तदोषाभावादित्यत आह॥ सम्प्रज्ञाते त्विति॥ यद्यपि सम्प्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीति[3]सम्भवेनासम्भवित्वं नाम लक्षणविरोधो नास्ति। तथापि कामादिहानं समाधिस्थ एव पुंसीति नियमो नास्ति। असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वात्। तथा-चातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि कामाद्यभावः कुत इत्यत आह॥ कामाद्य इति॥ तदर्थं 'सर्वेथा' इति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽतिव्याप्तिपरिहारो दुर्घट एव। न च अस्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः। असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तविषयत्वात्। सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिति।

कामानां मनोगतत्वाव्यभिचाराद्व्यर्थं विशेषणमित्यतो नेदं विशेषणम्। किन्तु सर्वकामत्यागस्यासम्भवित्वमाशङ्क्य तदुपपादनाय युक्तिरियमुक्तेत्याह॥ मनोगता हीति॥ तत्रैव मनस्येव। कामज्ञानयोर्विरोधः कुत इत्यत आह॥ विरोधश्चेति॥ रसो राग इति वक्ष्यति। ननु सर्वकामप्रहाणमस्मदादिषु न दृष्टम्। तद्दृष्टान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावानुमानादसम्भवित्वं लक्षणस्येत्यत आह॥ न चेति॥ कुतः। उदाहृतप्रमाणात्[4]। प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने च पण्डितमूर्खादिवैचित्र्यापलापप्रसङ्गादित्याह॥ पुरुषेति॥ 'आत्मनि', 'आत्मना' इति पदद्वयेन जीव एवोच्यत इति कश्चित्। तृतीयान्तेन मन इत्यपरः। तदुभयमसदिति भावेनाह॥ आत्मनेति॥ स्थितस्सन्निति शेषोक्तिः।

---

1. क. एवशब्दो न श्रूयते
2. क. समाधिस्थस्य इत्यतः परं "एव" इत्याधिकः पाठः
3. क. शुभाशुभप्राप्तिसम्भवेन
4. क. ग. उदाहृतप्रमाणविरोधात्

वाक्यार्थं वदन् स्वव्याख्यानोपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्ति-माह॥ आत्माख्य इति॥ तस्मिन् स्थितस्य तदेकाग्रचित्तस्य। अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते। सा च परमात्मपरिग्रहे सम्भवति। नान्यथेत्यर्थः। कुत इत्यत आह॥ विषयांस्त्विति॥ ततः किमित्यत आह॥ अत इति॥ ५५॥

भ० गी०—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ ५६॥

भा०—

तदेव स्पष्टयति उत्तरैस्त्रिभिः श्लोकैः। एतान्येव ज्ञानोपायानि। तच्चोक्तम्—

"तद्धि जिज्ञासुभिः साध्यं ज्ञानिनां यत्तु लक्षणम्।"

इति। शोभनाध्यासो रागः।

"रसो रागस्तथा रक्तिः शोभनाध्यास उच्यते।"

इत्यभिधानम्।

प्र० दी०—

ननु लक्षणस्यानेनैवोक्तत्वात्किं 'दुःखेषु' इत्यादिनेत्यत आह॥ तदेवेति॥ उक्तं लक्षणमेव। स्पष्टनं च कामशब्दोपलक्षितदोषान्तरत्यागकथनादिनेति ज्ञेयम्।

ननु कामत्यागादीनि ज्ञानसाधनतयोच्यन्त 'अमानित्वं' इत्यादौ॥ ततो ज्ञानिलक्षणस्य जिज्ञासावतिव्याप्तिरित्यत आह॥ एतान्येवेति॥ उप समीपे आयः फललाभो येषां तान्युपायानि साधनानि। सत्यमेतत्। तथापि जिज्ञासौ प्रयत्नसाध्यानि, ज्ञानिनि तु स्वभावसिद्धानीति न दोष इति भावः। अत्र प्रमाणमाह॥ तच्चेति॥ समुच्चयवादी त्वाह —'यानीह स्थितप्रज्ञलक्षणान्युच्यन्ते तान्येवापवर्गसाधनानि' इति।

तद्वाऽनेन दूषयति। "ज्ञानसाधनान्येव नापवर्गसाधनानि"। यथोक्तं "कामकारेण चैके" इति। आनन्दवृद्ध्यर्थता त्वङ्गीकृतैव। "योगे त्विमां शृणु' इत्युक्त्वा कथं योगादन्यदुच्यत इत्यतो वेदमुदितमिति। विगतस्पृहपदेनैव 'वीतरागः' इत्येतद्गतार्थमित्यत आह ॥ शोभनेति॥ अशोभनेषु विषयेषु शोभनत्वभ्रान्तिः। रसो रागो रक्तिरित्येतैः काम उच्यते। तथा शोभनाध्यास उच्यत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भ० गी०—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

भा०—

सर्वत्रानभिस्नेहत्वाच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्र० दी०—

वीतक्रोध इत्युक्तत्वान्न द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ सर्वत्रेति ॥ सकारणकं द्वेषवर्जनमत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

भ० गी०—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

भा०—

न चैतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतो भवतीत्याहोत्तरैः श्लोकैः। निराहारत्वेन विषयभोगसामर्थ्याभाव एव भवति। इतरविषयाकाङ्क्षाभावो

वा। रसाकाङ्क्षादिर्न निवर्तते। स त्वपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत इत्याह॥
विषया इति॥

"इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः।
वर्जयित्वा च रसनामसौ रस्ये तु वर्धते॥"

इति वचनाद्भागवते। रसशब्दस्य रागवाचित्वाच्च॥५९॥

प्र० दी०—

"विषया विनिवर्तन्त" इत्यादिश्लोकत्रयान्तेऽपि 'तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता' इत्युक्तत्वादिदमपि लक्षणविवरणमिति भ्रान्तिस्स्यात्। तन्निराकरणार्थमाह॥ न चेति॥ एतल्लक्षणं यस्माद्भवति तदेतल्लक्षणम्। अयत्नतः अल्पयत्नतः। अनुदरा कन्येति यथा। यद्येवंलक्षणं ज्ञानं तर्हि सर्वोऽपि जनः कस्मान्न तत्साधयति। कामाद्युपद्रवपरिहारार्थं किं दन्दह्यमानशिरा इव बम्भ्रमीति। अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः। त्रिभिरित्यनुवर्तते। ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वमत्र न प्रतीयत इत्याशङ्क्योपोद्घातप्रक्रिययेन्द्रियजयस्य तावन्महाप्रयत्नसाध्यत्वमाद्येन श्लोकेनोच्यत इति भावेन तं व्याचष्टे॥ निराहारत्वेनेति॥ एतेन 'रसवर्जं' इत्येतदन्तस्य वाक्यस्यार्थ उक्तः। एवशब्देन 'रसवर्जं' इत्येतद्व्याचष्टे। तथाहि। निराहारस्य देहिनः तेन निराहारत्वेनेति यावत्। विषया रूपादयः। तद्भोगसमर्थानीन्द्रियाण्यनेनोपलक्ष्यन्ते। तानि विनिवर्तन्ते। 'रसवर्जं' रसो रागः तं वर्जयित्वा। विषयाभिलाषः चैतसिको निराहारत्वेन न विनिवर्तेत इति। अस्यैवार्थान्तरमाह॥ इतरेति॥ आकाङ्क्षाशब्देन भोगशक्तयोपि लक्ष्यन्ते। 'रसवर्जं' इत्यस्यार्थो रसाकाङ्क्षादिरिति॥ ततश्चेयं योजना। निराहारत्वेन रसादितरे विषयाः तद्भोगशक्तयः तदाकाङ्क्षा चेति यावत्। विनिवर्तन्ते रसं वर्जयित्वा। मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तत इति। रसोऽपीत्यस्यार्थमाह॥ स त्विति॥ आद्येऽर्थे स रसः सर्वविषयविषयको रागः। द्वितीये स रसस्तद्भोगशक्तिस्तदाकाङ्क्षा च। उक्तमर्थं श्लोकारूढं करोति॥

इत्याहेति ॥ द्वितीयार्थे प्रमाणमाह ॥ इन्द्रियाणीति ॥ जयन्ति भोग-शक्तिक्षयेण, रागक्षयेण च। असौ रसना तु। रस्ये विषये। प्रकारद्वयेन च वर्धते। आद्यमर्थमुपपादयति ॥ रसशब्दस्येति ॥ 'उक्तं युक्तं' इत्युभयत्र शेषः। रसशब्दस्य रागवाचित्वं तूक्ताभि-धानादवगन्तव्यम्। अचेतने चेतनवदुपचारात् "रसः परं दृष्ट्वा निवर्तते" इति युक्तम्।

अयमर्थसङ्ग्रहः। यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैस्सन्निकृष्यन्ते तदा तद्द्वारा मनस्तत्र प्रवर्तते। प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति, तत आत्मनः क्षोभ[1] इत्येष इन्द्रियाणामविजयः। यो हि यं व्याकुलं करोति स तेन विजित इत्युच्यते। यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयसन्निधानेऽपि न तैस्सन्निकृष्यन्ते, सन्निकृष्टान्यपि न मनस्तदाभिमुख्येनाहरन्ति; आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जायते तदा नात्मनः क्षोभो भवतीत्येष इन्द्रियजयः। सोऽयं सङ्ग्रहेण द्वेधा। बाह्येन्द्रियाणां शक्तिक्षयान्मनसो रागक्षयाच्च। एतद्द्वयं च पुरुषभेदेनोक्तप्रकारद्वयेन निराहारत्वब्रह्म-साक्षात्काराभ्यां भवतीत्येवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नसाध्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

भ० गी०—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

भा०—

अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि। पुरुषस्य शरीराभिमानिनः। को दोषस्ततः। प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि। पुरुषस्य ॥ ६० ॥

प्र० दी०—

ननु यत्नज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा "यततो ह्यपि" इति

1, क, शोक

तद्विरुद्धं कथमुच्यत इति चेन्न। इन्द्रियजयार्थं किं निराहारत्वलक्षणेन महाप्रयत्नेन। प्रत्याहारादिना साधारणप्रयत्नेन तत्सम्भवात्। तथा किमपरोक्षज्ञानेन[1]। नित्यानित्यविवेकज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र क्रियत इत्याशयवान्व्याचष्टे॥ अपरोक्षेति॥ ज्ञानस्य प्राधान्यसूचनाय "विपश्चितोऽपि" इत्येतत्पश्चादुक्तमपि "अपरोक्ष" इत्यादौ व्याख्यातम्। यततोऽपीत्यस्यार्थः साधारणेति॥ हरन्ति विषयसन्निकृष्टानि तदभिमुखं कृत्वा तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः। पुरुषस्येति व्यर्थम्। स्त्रीणामप्येवंभावादित्यत आह॥ पुरुषस्येति॥ एतच्चोक्तोपपादनार्थम्। 'प्रमाथीनि' इत्यस्य प्रयोजनं वक्तुमाह॥ क इति॥ एतावताऽऽत्मनस्तद्विजयः कथमित्याशयः। मनोहृतवन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानीति न तेन जितानीति भावः। 'पुरुषस्य' इत्यनेन उभयत्रास्यान्वयं दर्शयति॥ ६०॥

भ० गी०—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥६१॥

भा०—

तर्ह्यशक्यान्येवेत्यत आह॥ **तानीति**॥ बहुयत्नवतः शक्यानि। अतो यत्नं कुर्यादित्याशयः। युक्तो मयि मनो[2] युक्तः। अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः। फलमाह॥ **वशे हीति**॥ ६१॥

प्र० दी०—

उपोद्घातस्य साध्ये वक्तव्ये 'तानि सर्वाणि' इति किमुच्यत इत्यतो अन्तरापतितां शङ्कां निवर्तयितुमेतदिति भावेनाह॥ तर्हीति॥ यदि साधारणयत्नविवेकज्ञानाभ्यां न जीयन्त इत्यर्थः। अशक्यान्येव

---

1. क. परब्रह्मापरोक्षज्ञानेन 2. ग. मनोयोगयुक्तः

जेतुमिति शेषः। निराहारस्य देहावस्थानासम्भवाद्ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतरेतराश्रयप्रसङ्गादिति भावः। तथा च तज्जयस्य ज्ञानसाधनत्वं[1] यद्विवक्षितं तन्नसम्भवतीति शङ्काशेषः। इन्द्रियसंयमोऽशक्य एवेति शङ्कायां 'तानि सर्वाणि संयम्यासीत' इति किमेतदुच्यत इत्यत आह॥ बहुयत्नवत इति॥ यत्नं बहुमिति शेषः। यद्यपि तज्जये न परोक्तं साधनमस्मदुक्तं[2] च शक्यम्। तथापि तत्प्रतिनिधिना महता प्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः। एतदप्युपोद्घातत्वेनैवोक्तमिति ज्ञातव्यम्। 'युक्त' इति नैतद्युजिरो रूपम्। येन प्रतिसम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तदनुक्तिदोषः स्यात्। किन्तु समाध्यर्थस्य युजेरिति भावेनाह॥ युक्त इति॥ 'मत्परः' इत्युत्तरत्र श्रवणान्मयीत्युक्तम्। 'मत्परः' इत्यद्वैतज्ञानमन्यैर्व्याख्यातम्। तन्नाक्षरानुसारीत्याशयवान्व्याचष्टे॥ अहमेवेति॥ भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तरं मनसो योजनमिन्द्रियजये परं साधनमिति भावः। निराहारत्वादिकं तु वस्तुगतिप्रदर्शनार्थमेवोक्तमिति मन्तव्यम्। यदर्थमयमुपोद्घात उक्तस्तत्प्रदर्शनपरतयोत्तरार्धतात्पर्यमाह॥ फलमिति॥ यद्येवं ततः किमित्याकाङ्क्षायामिन्द्रियजयस्य ज्ञानं फलमाहेत्यर्थः। यत एवं ज्ञानं महायाससाध्येन्द्रियजयफलमत एवायासभीरुर्जनो न तत्साधयति। न तु ज्ञानस्योक्तलक्षणत्वाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः॥ ६१॥

भ० गी०—

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते॥६२॥
क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥६३॥

---

1. क. ज्ञानसाध्यत्वम् 2. ग. वा

भा०—

रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन। सम्मोहोऽकार्येच्छा[1]। तथा हि मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु—

"मोहसञ्ज्ञितम्[2]। अधर्मलक्षणश्चैव नियतं पापकर्मसु।"

इति। तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति। स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिबुद्धिनाशः[3]। बुद्धिनाशः सर्वात्मनादोषबुद्धिनाशः। विनश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोति। तथा ह्युक्तं—

"अधर्मकामिनः शास्त्रे विस्मृतिर्जायते यदा।
दोषाद्दृष्टेस्तत्कृतेश्च नरकं प्रतिपद्यते॥"

इति॥ ६२॥ ६३॥

प्र० दी०—

'ध्यायत' इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तं किमेतदुच्यत इत्यत आह॥ रागादीति॥ रागादिदोषस्य कारणं रागादिदोषकारणम्। तथा रागादिदोषः कारणं यस्य तद्रागादिदोषकारणम्। परिहाराय रागादिदोषस्य। इदमुक्तं भवति। 'मत्परो युक्त आसीत' इतीन्द्रियजयस्य परमसाधनमुक्तम्। रागादिदोषपरिहारोऽप्यपरं साधनमिति वक्ष्यति। तत्र स एव कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामुपोद्घातप्रक्रिययेदमुच्यत इति। सम्मोहो मूर्च्छाऽत्र न सङ्गच्छत इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे॥ सम्मोह इति॥ अकार्येच्छाऽधर्मेच्छा। कुत इत्यत आह॥ तथा हीति॥ संशब्दस्तु तस्यैव विशेषक इति भावः। अदृष्टरूपाधर्मविषयं तद्धेतुषु पापकर्मसु च नियतं कामनं मोहसंज्ञितमित्यर्थः। स्पष्टं चात्र प्रमाणमाह॥ तथा चेति॥ यत्किञ्चिद्विषयस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुपयोगात्सम्यग्व्याचष्टे॥ स्मृतीति॥ विभ्रमोऽनवस्थानम्। नाश इति यावत्। चेतनस्य कथं बुद्धिनाश इत्यत आह॥ बुद्धीति॥ स्मृतिविभ्रम एवायमित्यतः सर्वात्मनेत्युक्तम्। नित्य आत्मेत्युक्तम्। तत्कथं

---

1. ग. अधर्मेच्छा 2. अ. संमोहसंज्ञितम् 3. ग. अ. प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः

विनश्यतीत्यत आह ॥ विनश्यतीति ॥ उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह ॥ तथा-हीति ॥ तदा दोषादृष्टेः । एतदुक्तं भवति । रागद्वेषयोः परम्परया नरकाद्यनर्थप्राप्तिः कार्यमिति ज्ञानेन तत्परिजिहीर्षायां विषयध्यानं परम्परया तत्कारणमिति ज्ञानेन तदकरणात्तयोरनुत्पादो भवतीति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

भ० गी०—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

भा०—

इन्द्रियजयफलमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम् । विषयाननु-भवन्नपि । विधेय आत्मा मनो यस्य सः । जितात्मेत्यर्थः । प्रसादं मनःप्रसादम् ॥ ६४ ॥

प्र० दी०—

रागद्वेषेति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह ॥ इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियजयश्च तत्फलं चेन्द्रियजयफलम् । इन्द्रियजयस्य फलं इन्द्रियजयफलम् । अस्त्वेवं रागद्वेषपरिहारः । ततः किमित्याकाङ्क्षायां रागद्वेषपरिहारस्ये-न्द्रियजयाख्यं फलमाह । इन्द्रियजयेन किं भवति । ("वशे हि यस्येन्द्रियाणि" इति) ज्ञानं भवतीत्युक्तमिति चेत्सत्यम् । तत्किं साक्षादिन्द्रियजयफलमुत व्यवहितमित्याकाङ्क्षायामिन्द्रियजयस्य फलं ज्ञानं यथा स्यात्तथाऽऽहेत्यर्थः । रागद्वेषपरिहारवद्विषयचरणस्यापीन्द्रिय-जयसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ विषयानिति ॥ निराहारत्वमिन्द्रियजये कारणम् । तच्चाशक्यम् । अतः कथमिन्द्रियजय इत्याशङ्क्य देहधारणमात्रोपयुक्तविषयानुभवो न दोषायेति तदभ्युपगम-मात्रमनेन क्रियत इति भावः । इन्द्रियजयवाचकं पदमत्र न श्रूयत इत्यतस्तद्व्याचष्टे ॥ विधेय इति ॥ स विधेयात्मेति शेषः । किमनेना-पीत्यत आह ॥ जितेति ॥ अनेन पादत्रयेण रागद्वेषपरिहारस्येन्द्रिय-

जयाख्यं फलमुक्तम्। यद्यप्यनुवादोऽयं प्रतीयते। तथाप्यप्राप्तत्वादन्यथावाक्यवृत्तिः। तथा हि। य उक्तविधया त्यक्तरागद्वेषः। स रागद्वेषवियुक्तैस्ताभ्यामप्रयुक्तैः केवलं शरीरधारणार्थं विषयान् चरति। स विधेयात्मा भवति। तत एव बाह्येन्द्रियाण्यपि तस्य वश्यानि भवन्तीति। अत एव क्रमेण वाक्यद्वयस्य पृथक् तात्पर्यं नोक्तम्। द्वितीयाकाङ्क्षोत्तरत्वेनेन्द्रियजयस्य ज्ञानं व्यवहितफलमिति दर्शयितुं साक्षात्फलमुक्तं विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छतीति॥ तत्र प्रसादो नामात्मधर्म इति प्रतीयते। तन्निवृत्त्यर्थमाह॥ प्रसादमिति॥ "प्रसन्नचेतसः" इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ ६४॥

भ० गी०—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति[1]॥ ६५॥

भा०—

कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः। प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठति। ब्रह्मापरोक्ष्येण सम्यक्स्थितिं करोति। प्रसादो नाम स्वतोऽपि प्रायो विषयागतिः॥ ६५॥

प्र० दी०—

प्रसादे सति किं स्यादित्यत उक्तं प्रसाद इति॥ तदाक्षिपति॥ कथमिति॥ "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादि विरोधादिति भावः। किं च प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्तरं वा वक्तव्यम्। तन्नोक्तम्। सर्वदुःखहानिस्त्ववक्तव्यैवोक्तेति चाक्षेपशेषः। एतत्परिहारत्वेनोत्तरार्धं व्याख्याति॥ प्रसन्नेति॥ एतेन प्रसादस्य फलद्वयमुच्यत इत्यपि प्रतीतिर्निरस्ता भवति। प्रसादे सति ब्रह्मापरोक्षज्ञानं भवति। तच्च व्यवधानेनेति भविष्यति। ततो भवन्ती सर्वदुःखहानिः

1. ग. पर्यवतिष्ठते

प्रसादफलतयोक्तेति न वक्तव्यानुक्तिः। नाप्यवक्तव्योक्तिः। 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोके सुकृतदुष्कृतहानं ज्ञानफलमुक्तम्। तदयुक्तम्। अपुरुषार्थत्वादित्याशङ्कां परिहर्तुं प्रसङ्गादिदमुक्तमिति[1]। ननु यस्यानायासेनाभिलषितविषयोपनतिस्तस्य मनोऽव्याकुलं प्रसन्नमित्युच्यते। ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्वं ज्ञानफलकत्वं चोच्यत इत्यत आह॥ प्रसादो नामेति॥ 'अत्र विवक्षिता' इति शेषः। स्वतोऽपि प्रयत्नं विनाऽपि। विषयागतिर्विषयान् प्रत्यप्रवृत्तिः॥ ६५॥

भ० गी०—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतस्सुखम्॥६६॥

भा०—

प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्। न हि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्तनिरोधः। अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं नास्ति। तदेवोपपादयति॥ न चायुक्तस्येति॥ शान्तिर्मुक्तिः। 'शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणं' इत्यभिधानात्॥ ६६॥

प्र० दी०—

वक्तव्यस्योक्तत्वात् "नास्ति बुद्धिः" इत्यादिकं किमर्थमित्यत आह॥ प्रसादेति॥ श्रवणमननाभ्यामुपकृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमनेन प्रसादेन। यदर्थमिन्द्रियजयोऽपेक्षित इत्याशङ्क्येति शेषः। नन्वत्र प्रसादाभाव इदं स्यादिति नोच्यते। अतः कथमेतदुक्तमित्यतः प्रकरणप्राप्तमध्याहरति॥ न हीति॥ ननु प्रसादरहिता अनुमिमत इत्यत आह॥ चित्तेति॥ एकाग्रतेत्यर्थः। एवमध्याहारे सति "नास्ति बुद्धिः" इत्येतत्सम्बध्यत इति भावेनाह॥ अयुक्तस्येति॥ ज्ञानमात्रं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यत आह॥ सम्यगिति॥

1. क्वचित् इतीति न श्रूयते

ब्रह्मापरोक्षज्ञानमित्यर्थः। एतावता प्रसादाभावे दोष उक्तः। तत्किमर्थं "न चायुक्तस्य" इत्येतदित्यत आह॥ तदेवेति॥ ध्यानेनैव ज्ञानोत्पादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्याशङ्क्येति शेषः। भावना ध्यानम्। अत एव न चाभावयतो ज्ञानम्। न चाज्ञानिनः शान्तिरिति योज्यम्। ननु शान्तिः प्रसादः। तस्य ज्ञानसाधनत्वेनोक्तत्वात्कथं ज्ञानोत्तरत्वमुच्यत इत्यत आह॥ शान्तिरिति॥ एतच्च न केवलं मुक्तौ सर्वदुःखहानिः। किन्तु संसारिभिरलभ्यं परमसुखं चेति ज्ञापयितुं प्रसङ्गादुक्तम्। एतदेवावेक्ष्य भाष्यकृता "ब्रह्मादिपदात्" इत्याद्युक्तम् ॥ ६६ ॥

भ० गी०—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

भा०—

कथमयुक्तस्य भावना न भवति। आह॥ **इन्द्रियाणामिति॥** अनुविधीयते क्रियते। नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु बुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात्। प्रज्ञां ज्ञानम्[1]। उत्पत्स्यदपि निवारयतीत्यर्थः। उत्पन्नस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥

प्र० दी०—

एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य मुद्रितत्वात् 'श्लोकाभ्यां' इति किमर्थमुक्तं इत्यत आह॥ कथमिति॥ कृतश्रवणमननस्य ध्यानोपपत्तेरिति भावः। न भवतीत्याशङ्क्येति शेषः। अनुविधानं सदृशभवनम्। तदत्रासङ्गतम्। कर्ता चात्र जीव इति प्रतीयत इत्यत आह॥ अनुविधीयत इति॥ विपूर्वो दधातिः करोतीत्यर्थे वर्तते। कर्ता चात्रेश्वर एवेत्यर्थः। अत्रानुः पृष्ठभावित्वार्थो न लक्षणाद्यर्थ इति कर्मप्रवचनीयो

1. अ. प्रज्ञानम्

न भवति । नन्विति सम्प्रतिपत्तिरुक्ता । सा कुत इत्यत आह ॥ बुद्धिरिति ॥ ग्रहणशक्तिः प्रज्ञा । तद्ग्रहणमत्रायुक्तमित्यत आह ॥ प्रज्ञामिति ॥ परोक्षनिश्चयम् । यस्य प्रज्ञानं नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं करिष्यति । विद्यमानस्य हि हरणमित्यत आह ॥ उत्पत्स्यदिति ॥ तर्ह्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह ॥ उत्पन्नस्यापीति ॥ चित्तनिरोधरहितश्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनी तत्त्वनिश्चयवेदार्थनियमौ कुरुत इति भावः ॥ ६७ ॥

भ० गी०—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

भा०—

तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति ॥ **तस्मादिति ॥ ६८ ॥**

प्र० दी०—

अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानिलक्षणं[1] प्रकृतम् । तस्यासम्भवपरिहाराय ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाध्येन्द्रियनिग्रहसाध्यत्वं च । तत्र कस्यायमुपसंहार इति न ज्ञायते ॥ अत आह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञानी जायत इति शेषः । यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रसादः, प्रसादवत एव युक्तिर्युक्तिमत एव श्रवणमननाभ्यां तत्वज्ञानं, तत्वज्ञानवत एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानं नान्यथा तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

भ० गी०—

या निशा सर्वभूतनां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

---

1. क. ज्ञानिलक्षणमित्यनन्तरं 'च' इत्यधिकः पाठः

भा०—

उक्तलक्षणं पिण्डीकृत्याह ॥ **या निशेति ॥** या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा। यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्जानन्ति तस्यामिन्द्रियसंयमयुक्तो ज्ञानी जागर्ति। सम्यगापरोक्ष्येण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः। यस्यां विषयलक्षणायां भूतानि जाग्रति तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति। मत्तादिवद्गमनादिप्रवृत्तिः। तदुक्तं 'देहं तु तं न चरमं', 'देहोऽपि दैववशगः' इति श्लोकाभ्याम्। मननयुक्तो मुनिः। 'पश्यतः' इत्यस्य साधनमाह ॥ ६९ ॥

प्र० दी०—

ज्ञानिनः सर्वकर्मपरित्यागप्रतिपादनार्थो "या निशा" इत्ययं श्लोक इति कश्चित्। तन्न। तत्प्रतिपादकाक्षराश्रवणात्। प्रमाणविरोधाच्चेत्याशयेन तत्प्रतिपाद्यमाह ॥ उक्तमिति ॥ चतुःश्लोक्या विक्षिप्योक्तम्। नन्वत्रोक्तं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह ॥ येति ॥ परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्यमुपपादयति ॥ यस्यामिति ॥ विषयत्वमधिकरणत्वं चाविवक्षित्वा कारकत्वमात्रविवक्षया साम्यमिदमुक्तम्। संयमीत्यस्याक्षरार्थ इन्द्रियेति ॥ प्रकरणलभ्योऽर्थो ज्ञानीति ॥ उत्तरार्धार्थमाह ॥ यस्यामिति ॥ अत्रापि पूर्ववत्साम्यम्। यदि न किञ्चित्पश्यति कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिरित्यत आह ॥ मत्तादिवदिति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ तदुक्तमिति ॥ मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थाश्रमिण[1] एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ मननेति ॥ याज्ञवल्क्यादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः। मननस्य प्राङ्निवृत्तत्वात् 'पश्यतो मुनेः' इति कथमित्यत आह ॥ पश्यत इति ॥ दर्शनसाधनत्वेन मननमिहोक्तम्। न तु तत्समकालीनतयेत्यर्थः। एतच्च प्राङ्मननादेः स्पष्टं दर्शनसाधनत्वानुक्तेः प्रसङ्गादिहोक्तम्।

---

1. क. चतुर्थाश्रम एव

ननु 'स्थितधीः किं प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमयं श्लोक इति प्रागुक्तम्। तत्कथमिदानीं लक्षणपरतया व्याख्यातः। अन्यपरादपि तल्लाभ इत्याशयेनेति ब्रूमः। अन्यथा 'किं प्रभाषेत' इत्यादेरुत्तरमाहेत्यत्रैवावक्ष्यत्। किं तत्र स्थानप्रदर्शनादिनेति ॥ ६९ ॥

भ० गी०

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

भा०—

तेन विषयानुभवप्रकारमाह ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ यो विषयैरापूर्यमाणोप्यचलप्रतिष्ठो भवति, नोत्सेकं प्राप्नोति, न च प्रयत्नं करोति नचाभावे शुष्यति। न हि समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्त[1]वृद्धिशोषौ बहुतरौ प्राप्नोति प्रयत्नं वा करोति। स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

प्र० दी०—

पृष्टस्य समस्तस्योत्तरमुक्तम्। तत्किमापूर्यमाणमित्यनेनेत्यत आह ॥ तेनेति ॥ क्रियमाणेत्युपस्कर्तव्यम्। नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्याभावः। बाह्यानुसन्धानरहितस्य युज्येतापि कथञ्चिद्गमनादिकम्। विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात्। तस्य नियतसाधनसाध्यस्यानुसन्धानेन विनाऽनुदयादित्याशङ्कापरिहारार्थमिति शेषः। "तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति" इति सङ्क्षेपेणोक्तं। तद्विवृणोति ॥ य इति ॥ कामशब्दस्यार्थो विषयैरिति। अन्यथा "विहाय कामान्" इत्युत्तर[2]-

1. ग. सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्तौ

2. ग. इत्युक्तविरोधात् क. इत्युक्तिबिरोधात्

विरोधात्। "अचलप्रतिष्ठं' इत्यस्यैव व्याख्यानं नोत्सेकमित्यादि ॥ कुत एषोऽर्थ इत्यतः समुद्रदृष्टान्तोपादानसामर्थ्यादिति भावेनाह ॥ न हीति ॥ 'स शान्तिमाप्नोति' इत्यस्यार्थमाह ॥ स इति ॥ ज्ञानिप्रशंसार्थमेतत्। एतद्दृष्ट्वा केचित् 'ज्ञानिन एव मुक्तिरित्यनेनाह' इत्याहुः। तदसत्। गतार्थत्वात् ॥ ७० ॥

भ० गी०—

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमान् चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

भा०—

एतदेव प्रपञ्चयति ॥ **विहायेति ॥** कामान् विषयान्। निःस्पृहतया विहाय यः चरति भक्षयति। भक्षयामीत्यहङ्कारममकारवर्जितश्च। स हि पुमान्। स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥७१॥

प्र० दी०—

'विहाय' इत्यनेनायमेवार्थ उच्यते। अतः पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ एतदेवेति ॥ यद्यत्र कामा इच्छाविशेषास्तर्हि "निःस्पृहः' इति पुनरुक्तिः। यदि काम्यन्त इति विषयास्तदा चरतिर्यदि भक्षणार्थः तदा व्याघातः। अथ गत्यर्थस्तदा व्यर्थ इत्यतो व्याचष्टे ॥ कामानिति ॥ 'निर्ममो निरहङ्कारः' इत्येतदसम्भवपरिहाराय व्याचष्टे ॥ भक्षयामीति ॥ कर्तृत्वाभिमान एवाहङ्कारः। स्वामित्वाभिमान एव ममता। नत्वहंप्रत्ययादिमात्रमिति भावः। स हि पुमानन्यः पशुरित्यर्थः। कुत इत्यत आह ॥ स एवेति ॥ स हि पुमानित्यनेनान्वयसमाप्तिं वदता ज्ञानिन एव मुक्तिरित्येषोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम्। स्त्रीव्यावृत्त्यभावश्च ॥ ७१ ॥

भ० गी०—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति

॥ ७२ ॥

॥ ॐ तत्सदिति भगवद्गीतासूपनिषत्सु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भा०—

उपसंहरति ॥ **एषेति** ॥ ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः । लक्षणम् । अन्तकालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छति । अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति । 'यं यं वाऽपि' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ज्ञानि-नामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम् । 'भोगेन त्वितर' इति ह्युक्तम् । सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि । 'सप्तजन्मानि विप्रस्स्यात्' इत्यादेः । दृष्टेश्च ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः । तथा ह्युक्तम् ।

'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रं[1] पदं ततः ।
साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः' ॥

इति गारुडे ।

'महादेव परेजन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते'

इति नारदीये । निश्चितफलं च ज्ञानम् । 'तस्य तावदेव चिरं', 'यदु च नार्चिषमेवाभिसम्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

प्र० दी०—

ज्ञानी स्तूयत 'एषा' इत्यनेनेत्यसत् । प्रथमवाक्ये तद्दर्शनादिति

1. ग. रुद्रपदं गतः श्रूयते

भावेनाह ॥ उपसंहरतीति ॥ प्रकरणं समापयतीत्यर्थः। ब्रह्मधर्मभूतेति प्रतीतिनिरासायाह ॥ ब्राह्मीति ॥ स्थितिर्नोक्ता। तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह ॥ लक्षणमिति ॥ ब्रह्मविषयज्ञानवतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः। 'किं प्रभाषेत' इत्यादिप्रश्नपरिहारस्यार्थादुक्तत्वादनुपसंहारः।

'अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः परिव्रज्यास्यां स्थितौ तिष्ठति सोऽपि ब्रह्माप्नोति। किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्य' इति व्याख्यानमसत्। अप्रकृतत्वादित्याशयवान् व्याचष्टे ॥ अन्तकालेऽपीति ॥ ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिरुक्ता। सा किं तद्देहपातानन्तरमेवोतान्यथेत्यपेक्षायामिदमुच्यते। कुतोऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वमित्यत आह ॥ यं यमिति ॥

ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्। कारणपौष्कल्ये च कार्यं भवत्येव। अतः कथं ज्ञानिनः शरीरान्तरप्राप्तिरित्यत आह ॥ ज्ञानिनामपीति ॥ प्रारब्धकर्म सामग्र्याः प्रतिबन्धकम्। तदेवान्तकाले ब्रह्मानुसन्धानं प्रतिबध्नातीति भावः। ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह ॥ भोगेनेति ॥ अस्तु प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः। स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाभूत्। अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत आह ॥ सन्ति हीति ॥ तानि कथमेकेनैव शरीरेण भुज्येरन्निति शेषः। सप्तजन्मनीति द्विगुः। इतश्चैतदेवमित्याह ॥ दृष्टश्चेति ॥ बह्वित्यनेकोपलक्षणम्। कथं ज्ञानिनां बहुशरीरप्राप्तिर्दृश्यत इत्यत आह ॥ तथा हीति ॥ ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्राप्तिस्तर्हि गर्भवासादिदुःखैर्विलुप्तशक्तिकं ज्ञानं न मोक्षाय पर्याप्तं स्यादित्यत आह ॥ निश्चितेति ॥ तस्य ज्ञानिनः। तावदेव चिरम्। तावानेव विलम्बः। यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते। प्रारब्धेन कर्मणा। अथावसिते कर्मणि। ब्रह्म सम्पत्स्यत इत्यर्थः। अवसितकर्मणि ज्ञानिनि विषये पुत्रादयो यदि शव्यं कर्म कुर्वन्ति यदु च न यदि वा न कुर्वन्ति। सर्वथार्चिषमभिसम्भवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः। तदिदमुक्तं नैनां प्राप्य विमुह्यतीति ॥

भा०—

न च कायव्यूहापेक्षा। 'तद्यथेषीकातूलं', 'तद्यथा

पुष्करपलाशे', 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि', इत्यादिवचनेभ्यः। प्रारब्धे त्वविरोधः। प्रमाणाभावाच्च। न च तच्छास्त्रं प्रमाणम्।

'अक्षपादकणादानां साङ्ख्ययोगजटाभृताम्।
मतमालम्ब्य ये वेदं दूषयन्त्यल्पचेतसः॥'

इति निन्दनात्[1]। यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव। न सत्यत्वम्। न हि तेषामपीतरग्रन्थविरुद्धार्थे प्रामाण्यम्। तथा ह्युक्तं—

'एष[2] मोहं सृजाम्याशु यो जनान् मोहयिष्यति।
त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय॥'
'अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज।
प्रकाशं[3] कुरुचात्मानमप्रकाशं च मां कुरु॥'

इति वाराहे।

'कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो विष्णुप्रचोदितः।
चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः॥
दधीच्याद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु।
चक्रुर्वेदैश्च ब्राह्माणि वैष्णवान्[4] विष्णुवेदतः।
पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा।
तथा पुराणं भागवतं विष्णुवेद इतीरितः।
अतः शैवपुराणानि योज्यान्यन्याविरोधतः॥'

इति नारदीये।

अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः।

---

1. ग. निन्दावचनात्
2. 3. अ. 'एष मोहं' इति श्लोकार्धं 'प्रकाशं कुरु' इति श्लोकार्धं च न दृश्यते
4. ग वैष्णवाः

प्र० दी०—

पाशुपतवैशेषिकादयस्त्वाहुः—अनियतकालविपाकान्यपि कर्माणि ज्ञानी योगसामर्थ्यात् समाहृत्यानेकशरीरफलान्यपि कायव्यूहनिर्माणेन क्षपयित्वाऽपवृज्यते। तत्कुतोऽस्य देहान्तरमिति। तत्राह॥ न चेति। ज्ञानिनः कर्मक्षयार्थमिति शेषः। तथाहि। अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्। प्रारब्धक्षयार्थं वा। नाऽद्यः। तेषां ज्ञानेनैव क्षीणत्वादिति भावेनाह॥ तद्यथेति॥ द्वितीये तु यः कश्चिज्ज्ञानी तथा करोति, सर्वो वा। आद्ये सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह॥ प्रारब्धे त्विति॥ द्वितीयासम्भवे हेतुमाह॥ प्रमाणेति॥ चशब्दात्प्रागुदाहृतप्रमाणविरोधाच्च। पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह॥ न चेति॥ तच्छिष्या अपि तच्छब्देनोच्यन्त इति बहुवचनम्।

"उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणस्सुतः।
उक्तवानिदमव्यग्रं ज्ञानं पाशुपतं शिवः॥"

इत्यादौ तत्स्तुतिरपि दृश्यत इत्यत आह॥ यत्र त्विति॥ वैष्णवशास्त्रोक्तप्रकारेण शिवभक्तानाम्। लक्षणयेति शेषः। सत्यत्वं तदुक्तार्थस्येति शेषः। उक्तनिन्दाविरोधादिति भावः। तर्हि शैवपुराणानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ प्रमाणानीत्यत आह॥ न हीति॥ तेषामिति बुद्धिस्थशैवपुराणपरामर्शः। इतरग्रन्था उदाहृतगारुडादयः।

शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च को विशेषो येन बाध्यबाधकभाव इत्याशङ्क्य, दुर्जनव्यामोहनार्थप्रणीतपाशुपतादिमूलानि शैवपुराणानि, सम्यग्ज्ञानार्थप्रणीतपञ्चरात्राद्यनुसारिणो गारुडादिग्रन्था इत्याशयवान् पाशुपतादिशास्त्राणां मोहनार्थत्वे तावत्प्रमाणमाह॥ तथा हीति॥ कारयेति स्वार्थे णिच्। अतथ्यानि सर्वथाऽप्यविद्यमानानि। वितथ्यानि व्यधिकरणानि च तेषु दर्शयस्व। प्रकाशं प्रसिद्धम्। इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानामितरेषां पञ्चरात्रादिमूलत्वमित्यत्र प्रमाणमाह॥ कुत्सितानीति॥ तच्छास्त्रसमयेन तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य। वेदैरिति वेदानामापातप्रतीतिमनुसृत्य। भागवतं

भगवद्विषयम्। उक्तमुपसंहरति॥ अत इति॥ ज्ञानिनां मुक्तिर्भवत्येव। न तु तद्देहपातानन्तरमिति नियम इत्युपसंहारार्थः।

भा०—

भीष्मादीनां तत्क्षणे युक्त्यभावः। स्मरन् त्यजतीति वर्तमाना[1]पदेशो हि कृतः। तच्चोक्तम्—

'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा।
विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्यं करोति हि॥'

इति गारुडे। न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति।

'बहुजन्मविपाकेन[2] भक्तिज्ञानेन ये हरिम्।
भजन्ति तत्स्मृतिं त्वं ते देवो याति न चान्यथा॥'

इत्युक्तेर्ब्रह्मवैवर्ते।

प्र० दी०—

ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽन्तकाले ब्राह्म्यां स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताः। तत्कथमेतदुक्तमित्यत आह॥ भीष्मादीनान्त्विति॥ साक्षाद्देहत्यागक्षणे। युक्त्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाव्यमित्येव कुत इत्यत आह॥ स्मरन्निति॥ 'यं यं वाऽपि' इत्यत्र। भीष्मादीनां तस्मिन् क्षणे युक्त्यभाव इत्येतत्कुत इत्यत आह॥ तच्चेति॥ ननु तत्क्षणे युक्त्या मुक्तिश्चेदज्ञानिनामपि तत्सम्भवेन मुक्तिप्रसक्तिरित्यत आह॥ न चेति॥ भक्तिज्ञानेनेति द्वन्द्वैकवद्भावः। भक्तिसहितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा।

भा०—

निर्वाणमशरीरम्। 'कायो वाणं शरीरं च' इत्यभिधानात्। 'एतद्वाणमवष्टभ्य' इति प्रयोगाच्च। निर्वाणशब्दप्रतिपादनं 'अनिन्द्रियाः' इत्यादिवत्। कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धा कृतिर्भगवत उपपद्यते[3]। न चान्यद्भगवत उत्तमं ब्रह्म।

---

1. ग. वर्तमानव्यपदेशो 2. अ. बहुजन्मविपक्वेन 3. अ. उपपद्येत

*

'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते।'

इति भागवते।

"भगवन्तं परं ब्रह्म परं ब्रह्म[1] जनार्दनः[2]।"

"परमं यो महद्ब्रह्म।" "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।" "योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः।" "नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति।" "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः।" इत्यादिभ्यः। न च तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्प्यम्। तस्यापि शरीरश्रवणात् 'आनन्दरूपं[3]', 'सुवर्णज्योतीः[4]' 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश' इत्यादिषु। यदि रूपं न स्यादानन्दमित्येव स्यात्। न त्वानन्दरूपमिति। कथं[5] च सुवर्णरूपत्वं स्यादरूपस्य। कथं[6] च दहरत्वम्। दहरस्थश्च 'केचित् स्वदेह' इत्यादौ रूपवानुच्यते। 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'रुक्मवर्णं कर्तारं', 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'सर्वतः पाणिपादं तत्', 'विश्वतश्चक्षुः' इत्यादिवचनात्, विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसीयते।

प्र० दी०—

ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वरूपानन्दमिति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमित्याशयवान्निर्वाणमिति भिन्नं पदं व्याचष्टे॥ निर्वाणमिति॥ कथमेतदित्यत आह॥ काय इति॥ कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमेतत्। अनेन ब्रह्मणो निराकारत्वं प्राप्तम्। तत्प्रतिषेधार्थमाह॥ निर्वाणेति॥ प्रतिपादनं व्याख्यानम्। इत्यादिवदित्यादेरिव। प्राकृतादिविग्रहराहित्यार्थत्वेनेत्यर्थः।

किमनेन व्याख्यानेन। निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेदित्यत आह॥ कथमिति॥ भगवतो विष्णोः साकारत्वेऽपि ब्रह्मणो निराकारत्वमेव।

---

1. ग. परंब्रह्मन्
2. अ. ग जनार्दन
3. अ. ग. आनन्दरूपममृतं
4. ग. सुवर्णज्योतिः
5. ग. कथं सुवर्णरूपत्वं
6. ग. कथं दहरत्वं

न च भगवानेव ब्रह्म। तस्य तदुत्तमत्वेन ततोऽन्यत्वात्। अतो न पुराणादिविरोध इत्यत आह ॥ न चेति ॥ महद्ब्रह्मेत्यन्तानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्वप्रतिपादकानि। यस्मादित्यादीनि तस्यैव सर्वोत्तमत्वेन तदुत्तमाभावप्रतिपादकानि। इन्द्रियग्राह्यमतिक्रान्तः तदुत्तमः। सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम्।

उत्तमाधमभावेन ब्रह्मेश्वरयोर्भेदो माभूत्। ब्रह्माशरीरम्। ईश्वरस्तु सविग्रह इत्यतो भेदोऽस्तु। अभेदस्यापि सत्त्वाद्ब्रह्मशब्दोपपत्तिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ तस्य पराभिमतस्य। एतत् भगवतोऽन्यत्वम् ॥ कुत इत्यत आह ॥ तस्यापीति ॥ "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं" इत्यन्तं वाक्यमिह विवक्षितम्। इत्यादिषु ब्रह्मविद्यात्वेन सम्मतेष्विति शेषः। कथमत्र शरीरश्रवणमित्यत आह ॥ यदीति ॥ रूपं विग्रहः। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनात् तथोपादानम्। ज्योतिःशब्दो भास्वर[1]रूपस्य वाचकः। अत उक्तं सुवर्णरूपत्वमिति। दहरत्वं दहरस्थत्वम्। अविग्रहस्येति वर्तते। दहरस्थत्वं कथमविग्रहस्यानुपपन्नमित्यत आह ॥ दहरस्थश्चेति ॥ एवमुपपत्तिसापेक्षाणि वाक्यान्युदाहृत्य स्पष्टान्यप्युदाहरति ॥ सहस्रेति ॥ अवसीयते परमात्मा।

भा०—

अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यवीर्यानन्द[2]श्रीशक्त्यादिमांश्च भगवान्।
"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"
"यः सर्वज्ञः", "आनन्दं ब्रह्मणः"
"एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति"
"अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं सहस्रलक्षामितकान्तिकान्तम्[3]।"

---

1. क. भास्वरूपस्य
2. ग. . . . . . . वीर्यानन्दयशश्श्रीशक्त्यादिमान्
3. अ. सहस्रलक्षामितकान्तिकान्त

"मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे।"

"विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः।"

"तुर्यं तु[1] सर्वदृक् सदा" "आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान्।

"अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः" "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य।"

"अतीवपरिपूर्णं ते सुखं ज्ञानं च सौभगम्।
यच्चात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः॥"

इत्यादिभ्यः[2]।

प्र० दी० —

प्राक् भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविरुद्धमित्युक्तम्। इदानीं व्याहतं च तदिति भावेनाह॥ अतीति॥ अत्यादिशब्दैः निरतिशयत्वं द्योत्यते। ऐश्वर्यं वशित्वम्। श्रीः कान्तिः। परमेश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वपरिहारायैषां गुणानां सद्भावे प्रमाणान्याह॥ पराऽस्येति॥ "आनन्दं ब्रह्मणः" इत्यत्र "यतो वाचः" इति पूर्ववाक्यमप्यभिप्रेतम्। अमितशब्दात् परं चन्द्रशब्दोऽध्याहार्यः। द्रष्टृपुरुषयोग्यताभेदात् त्रिधोक्तिः। ऐश्वर्याद्यनन्तगुणत्वे 'मयि' इति प्रमाणम्। सङ्ख्यापरिमाणाभ्यां गुणानामानन्त्यमनेनोच्यते। शक्तेः परत्वं प्रागुक्तम्। तदस्पष्टमित्यतो॥ विज्ञानेति॥ ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपादनाय॥ तुर्यमिति॥ ईश्वरो नात्मानं वेत्ति, कर्तृकर्मभावविरोधादित्येतन्निरासाय॥ आत्मानमिति॥ ईश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वासम्भवं प्रदर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थतानिरासाय॥अन्यतम इति॥ अन्य एवान्यतमः। भगवच्छब्दस्याय[3]मर्थ इत्यत्र ऐश्वर्यस्येति प्रमाणम्। अत्र षण्णामित्युपलक्षणम्। षाड्गुण्ये सर्वगुणान्तर्भावो वा। तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव। भगवत्त्वात् स एव सर्वोत्तम इति। समग्रार्थेऽतीवेति। यदन्येन करिष्यामीति स्मर्तुं बुद्धिस्थीकर्तुं वाऽयुक्तं[4]। तच्च त्वं कर्तुं शक्तः।

1. अ. तुर्यं तत् 2. अ. इत्यादिभ्यो ब्राह्मे 3. क. अयमेवार्थः
4. क. अशक्यम्

भा०—

"तानि सर्वाण्यन्योन्यरूपाणि[1]"। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म", "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्", "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", "यस्य ज्ञानमयं तपः", "समा भग प्रविश स्वाहा",

"न तस्य प्राकृता मूर्तिः मांसमेदोऽस्थिसम्भवा।
न योगित्वादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः।
सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः।
ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽक्षरः॥"

इति पैङ्गिखिलेषु।

"देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः।
परिपूर्णश्च सर्वत्र तेन नारायणोऽस्म्यहम्"॥

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते। तदेव लीलया चासौ[2] परिच्छिन्नादिरूपेण दर्शयति मायया।

"न च गर्भेऽवसद्देव्या न चापि वसुदेवतः।
न चापि राघवाज्जातो नचापि जमदग्नितः।
नित्यानन्दोऽव्ययोऽप्येवं क्रीडते मोघदर्शनः॥"

इति पाद्मे।

"न वै स आत्माऽत्मवतामधीश्वरो
भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान् वासुदेवः।"

"सर्गादे[3]रीशिताऽजः परमसुखनिधिर्बोधरूपोऽप्यबोधं
लोकानां दर्शयन् यो मुनिसुतहृतात्मप्रियार्थे जगाम"

"स ब्रह्मवंद्यचरणो[4] जनमोहनाय
स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयंश्चचार।"

---

1. अ. अन्योन्यस्वरूपाणि 2. अ. चशब्दो न श्रूयते 3. ग. स्वर्गादेः
4. अ. 'ब्रह्मवन्द्यचरण' इत्यतः परं 'नरवत् प्रलापी' इत्यधिकः पाठः। 'जनमोहनाय' इति न दृश्यते च।

"पूर्तेरचिन्त्यवीर्यो यो यश्च दाशरथिः स्वयम् ।
रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः ।
योऽजितो विजितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह ।
न चाम्बां ग्राहयामास करुणः कोऽपरस्ततः ॥"

इत्यादि[1] स्कान्दे । न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः । यत्र परावर-भेदोऽवगम्यते तत्राज्ञबुद्धिमपेक्ष्यावरत्वं विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र । तच्चोक्तं—

"परिपूर्णानि रूपाणि समान्यखिलरूपतः ।
तथाऽप्यपेक्ष्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि ।
परावरं वदन्त्येव ह्यभक्तानां विमोहनम्[2] ॥"

इति गारुडे । न चात्र किञ्चिदुपचारादिति[3] वाच्यम् । अचिन्त्य-शक्तेः । पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् ।

"कृष्णरामादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा ।
न चाणुमात्रं भिन्नानि तथाऽप्यस्मान् विमोहसि ॥"

इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात् सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणितानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषदोषं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञानृच्छतीति सिद्धम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्र० दी०—

मतुपा ज्ञानादीनां भगवतो भेदः प्रतीतः । षण्णामित्यादिना परस्परं च । तथा "आकृतिर्भगवतः" इत्युक्त्याऽऽकृतेश्च । तन्नि-रासार्थमाह ॥ तानीति ॥ तत्र प्रमाणान्याह ॥ विज्ञानमिति ॥ तप

1. अ. 'इत्यादिभ्यश्च स्कान्दे न तत्र संसारधर्माः निरूप्याः' इत्येकमेव वाक्यम्
2. अ. विमोहने 3. अ. उपचारतादि

आलोचनक्रिया। ज्ञानमयं ज्ञानात्मकमिति धर्माणां परस्परभेदोक्तिः। प्राकृतेति ङीबभावः छान्दसः। अणञ्भ्यामन्यो वा प्रत्ययः। मांसमेदोऽस्थिभिः सम्भवो यस्याः सा तथोक्ता। एतच्च न योगित्वात्। किन्त्वीश्वरत्वात्। अत एव विभुः। निर्दोषगुणात्मकविग्रहादच्युतः। "ज्ञानज्ञानः" इत्यादेरतिशयितज्ञानादिरित्यर्थः। तेन निर्दोषत्वादिना।

भगवद्रूपस्यैवं भावे कथं परिच्छिन्नत्वम्। गर्भवासादिसंसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्त इत्यत आह॥ तदेवेति॥ किमर्थमित्यत उक्तं लीलयेति॥ मायया व्यामोहकशक्त्या। अत्र प्रमाणमाह॥ न चेति॥ देव्या देवक्याः। एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेन। मोघं दर्शनं यस्मिन् विषये स तथा। आत्मवतां भागवतानाम्। आत्मा निरुपाधिकप्रिय इति यावत्। मुनिसुतो रावणः। ब्रह्मवाक्यवद्रुद्रवाक्यमप्यतुलं प्रत्यस्तीत्यतो रुद्रवाक्यमित्युक्तम्। करुणः करुणावान्। (अर्श आदित्वादच्) 'तदेव' इत्याद्युक्तमुपसंहरति। न तत्रेति॥ अत इत्युपस्कर्तव्यम्।

यद्येवं तर्हि विश्वरूपं परं, तदपेक्षया कृष्णादिरूपाण्यवराणीति कथं ग्रन्थेषूच्यत इत्यत आह॥ यत्र चेति॥ यत्र ग्रन्थे। तत्र विश्वरूपमपेक्ष्यान्यत्र कृष्णादाववरत्वमज्ञबुद्धिमपेक्ष्योक्तं ज्ञातव्यमित्यर्थः। कुत एतदित्यत आह॥ तच्चेति॥ अखिलरूपतोऽखिलधर्मैः। विमोहनं कर्तुम्। नन्वयमुपचारो वा स्तुतिर्वा किं न स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ असम्भवे ह्येषा कल्पना। अचिन्त्यशक्त्यैकस्यैवानेकपरिमाणत्वादिकं सम्भवति। अन्यत्रादर्शनेन त्वपलापेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्रैव प्रमाणमाह॥ कृष्णेति॥ विमोहसि विमोहयसि। श्लोकार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र । ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत उत्तराध्याये ।

कर्मणो ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्यादौ । एवं चेत्किमिति कर्मणि घोरे युद्धाख्ये नियोजयसि निवृत्तधर्मान् विहायेत्याह[1] ॥ ज्यायसीति ॥ कर्मणः सकाशाद् बुद्धिर्ज्यायसी चेत्ते तव[2] मता तत्तर्हि ॥ १ ॥ २ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वोत्तराध्यायेभ्योऽस्य भेदं, स्वस्मिन्नेकवाक्यतां च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वाध्यायार्थसङ्गतत्वेन विवक्षुः तत्प्रतिपाद्यं तावदाह ॥ आत्मेति ॥ जीवेश्वरस्वरूपं साङ्ख्याख्यमित्यर्थः । ज्ञानसाधनमात्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् । पूर्वत्र पूर्वस्मिन्नध्याये । न चैवं द्वितीयाध्यायस्यैक्यानुपपत्तिः । साधनस्यैव प्राचुर्यात् । प्रचुरेण च व्यपदेशात् । तथा च सप्तमादौ वक्ष्यति "साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः" इति । 'आत्मस्वरूपं' इत्यादि तु प्रकरण-

---

1. अ. ग. विनेत्याह 2. अ. 'तव' इति न श्रूयते

भेदप्रदर्शनायोक्तमिति। एतत्सङ्गतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह॥ ज्ञानेति॥ योगो द्विविधः। कर्मसमाधिभेदात्। तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते कर्तव्यमेवेति ज्ञाप्यते कैश्चन वाक्यैः। अकर्म कर्माकरणम्। विनिन्द्य अस्मिन्नध्याये। अकर्मनिन्दाऽपि कर्मविध्यर्थेत्येकार्थता। तथापि प्रकरणभेदार्थमेवमुक्तम्। ज्ञानसाधनत्वेनेति वदता मोक्ष-साधनता निरस्ता। तेन प्रश्नप्रतिवचनापव्याख्यानमप्यपहस्तितम्। आनन्दवृद्ध्यर्थता त्वनुज्ञायत एव। बीजं प्रदर्शयन् प्रश्नवाक्यतात्पर्य-माह॥ कर्मण इति॥ आदिपदेन "कृपणाः फलहेतवः" इत्यादे-र्ग्रहणम्। घोरे रागद्वेषाद्युपेते। अत्रोभयत्र कर्मशब्देन काम्यं कर्माभि-प्रेतम्। निवृत्तधर्मान् निष्कामधर्मान्। यत्याश्रमविहितान् शमदमा-दीन्। अत्र "कर्मणि किमिति नियोजयसि" इत्येकः प्रश्नः। "घोरे" इति द्वितीय इत्यवधेयम्।

इदमुक्तं भवति। आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च कर्माणि काम्यान्येव। फलश्रवणात् "सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति" इत्यादि। तथाऽत्रापि "हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं" इत्यादि। चतुर्था-श्रमविहितानि शमदमादीन्यकाम्यानि। फलाश्रवणात्। "शान्तो दान्तः" इत्युपक्रम्य "आत्मानं पश्येत्" इति ज्ञानार्थत्वश्रवणाच्च। ज्ञानं च काम्यात् कर्मणोऽत्युत्तममित्यभिहितम्। ततश्च काम्ये कर्मणि युद्धे "युध्यस्व भारत" इति नियोजनमयुक्तम्। किन्तु चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तद्धर्मनिष्ठो भवेति नियोक्तव्यम्। ननु युद्धमपि "कर्मबन्धं प्रहास्यसि" इत्युक्तत्वाज्ज्ञानार्थं भवतीति मतम्। तदा व्यामिश्रेण वाक्येन बुद्धिमोहनमिवापद्यते। अथैवं मतम्। युद्धादीनि कर्माणि काम्यान्यकाम्यानि च। तत्र यः सकामः तं प्रति 'हतो वा' इत्याद्युक्तम्। यः पुनर्ज्ञानार्थी तमुद्दिश्य 'कर्मण्येवाधिकारः' इत्युक्तम्। तत्र का व्यामिश्रतेति। तथापि शुद्धेषु निवृत्तलक्षणेषु यत्याश्रमधर्मेषु सत्सु वैकल्पिकेषु नियोजनमयुक्तमेव। तत्र मनोविक्षेपाभावात्। अत्र तद्भावादिति। किं च कामक्रोधादीनां नरकफलत्वमुक्तम्। युद्धे च कामादयोऽवर्जनीयाः। ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम्। नन्वस्योत्तरं

"सुखदुःखे समे कृत्वा" इत्युक्तम्। सत्यम्। तथापि रागादिप्रसक्तिहीनेषु शक्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्स्वशक्यानुष्ठेये[1] युद्धे नियोजनमयुक्तमेवेति।

प्रथमश्लोके पदानां व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयन् किञ्चिद्व्याचष्टे ॥ कर्मण इति ॥ षष्ठीभ्रान्तिनिरासाय 'सकाशात्' इत्युक्तम्। बुद्धिरात्मज्ञानम्। ज्यायसी प्रशस्ततरा ॥ १ ॥ २ ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

भा०—

ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेराधिकारिकत्वात्त्वं कर्मण्येवाधिकृत इति तत्र नियोक्ष्यामीत्याशयवान् भगवानाह ॥ **लोक इति** ॥ द्विविधा अपि जनास्सन्ति। गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत्। तत्स्था एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्। मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः। साङ्ख्यानां ज्ञानिनां सनकादीनाम्। योगिनामुपायिनां जनकादीनाम्। ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारिकत्वादीश्वरेच्छया लोकसङ्ग्रहार्थत्वाच्च ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः। निष्ठा स्थितिः। त्वं तु जनकादिवत्सकर्मैव ज्ञानयोग्यो न तु सनकादिवत्तत्त्यागेनेत्यर्थः। सन्ति हीश्वरेच्छयैव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव। तथा ह्युक्तम् "ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः" इति (भा. ५-१-२३) ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

एवं चेत्प्रश्नस्तर्हि कथं परिहारवाक्यं सङ्गच्छते। तत्र निष्ठाद्वैविध्यकथनादित्यतस्तदभिप्रायं वदन्नवतारयति ॥ ज्यायस्त्वेपीति ॥ बुद्धिः काम्यकर्मभ्यो ज्यायसीति यदुक्तं तत्तथैवेत्यर्थः[2]।

---

1. अ. अशक्यानुष्ठाने 2. ग. "इत्यर्थः" इति न श्रूयते

तथापि त्वां तत्रैव वैकल्पिके युद्धादिकर्मणि प्रेरयामि। कुतः? आधिकारिकत्वात्। त्वं कर्मण्यपि विक्षेपकारिण्यपि वैकल्पिकेऽधिकृत इति कृत्वा।

अयमत्रोत्तरक्रमः। आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि युद्धादीनि च न शुद्धकाम्यानि। किन्तु कर्तुरिच्छया स्वर्गाद्यर्थानि ज्ञानाद्यर्थानि च भवन्ति। अतो बुद्धेः काम्यकर्मणो ज्यायस्त्वेऽपि युद्धस्य बुद्ध्यर्थत्वसम्भवात्तत्र नियोगो नानुपपन्नः। यतिधर्मान्विना किमेतेन नियोगेनेति चेदनधिकारिकाणामेव यत्याश्रमस्वीकारो नाधिकारिकाणाम्। तैर्गृहस्थाद्याश्रममपरित्यज्यैव तद्विहितानि कर्माणि निष्कामतयाऽनुष्ठेयानीतीश्वरनियमात्तव चाधिकारिकत्वादिति। "स्वराद्यन्तोपसृष्टाच्च" इति कात्यायनवचनमनित्यम्। अत एव न पाणिनिरभाणीत्। अयमाशयः श्लोकात्कथं लभ्यत इत्यतो व्याचष्टे॥ द्विविधा अपीति॥ निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने क्रमेणैकस्यैव पुरुषस्य तत्सम्भवान्नोक्ताभिप्रायो लभ्यत इत्येवं व्याख्यानम्। न केवलमेकविधाः साङ्ख्या एवेत्यपेरर्थः। द्वैविध्यमेव सोदाहरणमाह॥ गृहस्थादीति॥ यत्याश्रमपरिग्रहेणेत्यपि ग्राह्यम्। ज्ञाननिष्ठा यत्याश्रमविहितैरेव कर्मभिर्ज्ञानसाधने[1]ऽभियुक्ताः। सनकादिभिस्तुल्यं वर्तन्त इति सनकादिवत्। एवं जनकादिवदित्यपि। तत्स्था एव गृहस्थाद्याश्रमस्था एव। तद्धर्मैर्युद्धादिभिर्ज्ञानसाधनेऽभि[2]युक्ताः। द्विविधा अपि जनास्सन्तीत्युक्ते कर्ममार्गस्था ज्ञानमार्गस्थाश्चेति द्वैविध्यं प्रतीयते। तन्निवृत्त्यर्थमाह॥ मद्धर्मेति॥ ज्ञानमार्गस्था एव। ततश्च मद्धर्मस्था एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः। तत्कथमित्याकाङ्क्षायामुत्तरं वाक्यद्वयम्। साङ्ख्यानां योगिनामिति पदद्वयमन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे॥ साङ्ख्यानामिति॥ सम्यक्ख्यातिर्ज्ञानं सङ्ख्या। तत्र भवाः साङ्ख्याः। तेषां, ज्ञानिनाम्। ज्ञाननिष्ठानामित्यर्थः। ननु जनकादयोऽपि ज्ञाननिष्ठाः। तत्कथं योगिन इत्यत आह॥ ज्ञाननिष्ठा भवति॥ कर्मयोग्याः गृहस्थादिकर्मयोग्याः।

---

1. ग. ज्ञानसाधनैर्युक्ताः 2. ग. ज्ञानसाधनैर्युक्ताः

साङ्ख्ययोगशब्दौ प्रसिद्धार्थौ किं न स्यातामित्यतो मुक्तिवचनादिति भावेनाह ॥ निष्ठेति ॥ स्थितिः स्वरूपेणेति शेषः । अस्त्वेवं श्लोकार्थः । तथाप्याधिकारिकत्वादिकमत्र न श्रूयत इत्यतोऽध्याहृत्याह ॥ त्वन्त्विति ॥ सकर्मा गृहस्थादिकर्मवान् । भवेदिदं व्याख्यानं यदि ते जनाः प्रमिताः स्युर्येषां ज्ञाननिष्ठानामपि गृहस्थादिकर्मस्वेवाधिकारो न यत्याश्रमकर्मसु । जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठितवन्त इत्येव प्रमितम् । न तु तत्रानधिकारिण इति तत्राह ॥ सन्ति हीति ॥ निवेशितः कर्माधिकारो गृहस्थकर्माधिकारो यस्मिन् स तथोक्तः । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिकीर्षुराधिकारिकत्वयुक्त्या हिरण्यगर्भेण निवारित इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

भ० गी०—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

भा०—

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह ॥ न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनारम्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नाश्नुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न तु कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु जीवः । यदि कर्माकरणेन मुक्तिः स्यात् स्थावराणां च[1] । न चाकरणे कर्माभावान्मुक्तिर्भवति । प्रतिजन्मकृतानामनन्तनां कर्मणां भावात् । न च सर्वाणि कर्माणि[2] भुक्तानि । एकस्मिन् शरीरे बहूनि हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् । तत्र चैकैकानि कर्माणि भुञ्जन्प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलानि कर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तं—

---

1. अ. ग. चशब्दो न श्रूयते 2. ग. 'कर्माणि' इति न पठ्यते

"जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु ।
स्त्री वाऽप्यनूनदशकं देहं मानुषमार्जते ॥
चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः ।
अतोऽविच्चा परं देवं मोक्षाशा का महामुने" ॥

इति ब्राह्मे[1]। यदि सादिः स्यात्संसारः पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः। अबन्धकत्वं त्वकामेनैव भवति। तच्च वक्ष्यते "अनिष्टमिष्टं" इति।

प्र० दी०—

"न कर्मणाम्" इति मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथा-प्रतीतिनिरासायाह॥ इतश्चेति॥ स्ववर्णाश्रमोचिते युद्धादाविति शेषः। प्रागाधिकारिकत्वात्त्वया कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्। इदानीं को परो हेतु-रुच्यत इत्यतो व्याचष्टे॥ कर्मणामिति॥ अयमभिप्रायः। कर्माणि न कार्याणीति वदन्प्रष्टव्यः। किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। अपि तु कर्मा-करणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते। उत ज्ञानं मोक्षसाधनं भवत्येव। किन्तु "कर्मणा बध्यते जन्तुः" इत्यादेः कर्माणि तत्प्रतिबन्धकानीति मत्वा। आद्येऽपि किं मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमाश्रित्येद-मुच्यते। अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मैव बीजम्। अकरणे च बीजाभावात्संसारो न भविष्यतीति युक्तिमाश्रित्य। आद्यस्य दूषणं न कर्मणामिति॥ नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्यानान्नाऽद्य इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह॥ ज्ञानमेवेति॥ उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते॥ कुत इति॥ नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाध-नत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः। कथमस्य हेतुत्वमित्यतो व्याचष्टे॥ सर्वदेति॥ प्रलयेऽपि सम्भवार्थं स्थूलेन सूक्ष्मेण वेत्युक्तम्। तथापि कथं हेतुत्वमित्यत आह॥ यदीति॥ "स्यात्" इत्यस्य पूर्वोत्तराभ्यां सम्बन्धः। "स्थावराणां" इत्यनधिकृतोपलक्षणम्। ततश्चानादौ संसारेऽनधिकृतदेहस्य सम्भवेन मुक्तिप्रसङ्गादधुनापि दृश्यमानं पुरुषत्वं न स्यादिति भावः। द्वितीयनिरासेऽप्यस्यैवार्धस्य तात्पर्यमाह॥

1. अ. 'ब्राह्मे' इति न पठ्यते

न चेति ॥ कर्माभावात्संसारबीजाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिनामैव । न तु परप्रमाणानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽत्रापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह ॥ प्रतीति ॥ जन्मनि जन्मनि कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिकृतानन्तजन्मसम्भवात्तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात् किमद्याकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि । तत्कुतोऽनन्तकर्मणां भाव इत्यत आह ॥ न चेति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ एकस्मिन्निति ॥ हिशब्दो हेतौ । बहून्यपि भुज्यतां को दोष इत्यत आह ॥ तानि चेति ॥ तानि च कानिचिदिति सम्बन्धः ॥ एकैकानीति ॥ प्रत्येकमित्यर्थः । तथाविधान्यप्यनधिकृतजन्मभिर्भुक्तानीत्यत आह ॥ तत्र चेति ॥ तेषु कर्मसु । भुञ्जन् भुञ्जानः । शेषेण कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसम्भावितमित्याह ॥ ततश्चेति ॥ असमाप्तिर्भोगेनैव कर्मणामिति शेषः । सम्भावनामात्रेणेदमुदितं न तु प्रमितमित्यत आह ॥ तच्चेति ॥ चतुर्दशाद्वर्षात् । अनूनो दशको यस्येति विग्रहः । ह्रस्वदीर्घव्यत्ययेन "चतुर्दशोर्ध्वजीविनी" इति स्त्रिया विशेषणम् । संसारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम् । अतो भोगेन क्षयासम्भवात् । अविद्वा अविदित्वा । पुरुषशब्देनानादिदेहसम्बन्ध उक्तः । सोऽसिद्ध इत्यत आह ॥ यदीति ॥ अतत्प्राप्तिराकस्मिकस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात् । अतः पुरुषत्वं सिद्धमिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि । तथापि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन् । न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताऽद्य क्रियन्त इत्यत आह ॥ अबन्धकत्वं त्विति ॥ कर्मणां बन्धाहेतुत्वं त्वकामादिनैव भवति । न त्वकरणेन । प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अकामे[1]ऽबन्धकत्वं भगवत्सम्मतमिति भावेनाह ॥ तच्चेति ॥

सङ्करस्त्वकरणमसन्न सन्तं प्रत्यवायं जनयति । "कथमसतस्सज्जायत" इति श्रुतेरित्यवादीत् । तद्भास्करः प्रत्यषेधीत् । द्रव्यविषया श्रुतिः । गुणस्त्वसतोऽपि जायत इति । उभावपि स्थूलदृश्वानौ ।

1. ग. अकामेन

न ह्यकरणमसत्। तथा सति करणप्रसङ्गात्। किन्त्वभावः। स च भाववत्तत्वमेवेति कथमकरणम्। गुणं प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत्। न ह्यत्रोपादानत्वं विवक्षितम्। किन्तु निमित्तत्व-मेवेत्यलम्।

भा०—

ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः स्मृतः—

" निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिति चोच्यते।
निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्॥"

इति मानवे। अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह॥ **न चेति**॥ सन्यासः काम्यकर्मपरित्यागः। "काम्यानां कर्मणां" इति वक्ष्य-माणत्वात्। अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या ज्ञानान्मोक्षो भवति। तच्चोक्तं—

" कर्मभिश्शुद्धसत्वस्य वैराग्यं जायते हृदि।"

इति भागवते। विरक्तानामेव च ज्ञानमित्युक्तम्[1]।

" न तस्य तत्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचस्समासन्।
स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न तस्य हेयानुमितं
स्वयं स्यात्॥" (भा. ५-११-३)

इति। न तु फलाभावात्। कर्माभावात्। अतो न कर्मत्याग एव मोक्षसाधनम्। यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोषणार्थश्च। अप्रयतत्व-मेव हि प्रायो गृहस्थादीनामितरकर्मोद्योगात्। अप्रयतानां च न ज्ञानम्। तथा हि श्रुतिः "नाशान्तो नासमाहितः" (कठ. २-२३) इति। महांश्च यत्याश्रमे तोषो भगवतः। तथा ह्याह—

" यत्याश्रम[2]तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम्।"

1. अ. ग. इतिशब्दो न श्रूयते 2. अ. यत्याश्रमं

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे। आधिकारिकास्तु तत्स्था एव प्रायत्ये समर्थाः। स एव च महान् भगवतस्तोषः। तच्चोक्तम्—

"देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगेऽपि नो[1] मनः।
विष्णोश्चलति तद्योगोऽप्यतीव हरितोषणम्॥"

इति पाद्मे ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

"न च संन्यसनादेव" इति पुनरुक्तम्। अत्रापि कर्मसंन्यसनस्या-मोक्षसाधनत्वोक्तेरित्यत आह ॥ नन्विति ॥ "निष्कामं ज्ञानपूर्वं च" इति मानवे वाक्ये तावन्निष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः। स चोपपत्त्यन्तरा-दर्शनान्निष्कामकर्मणः फलाभावादित्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या। यत एवं फलाभावस्यैव प्राधान्यमतोऽकरणेऽपि फलाभावस्यैव साम्या-न्मोक्षो भवत्येव। यत्प्राग्भवीयकर्मफलमुक्तं निष्कामकर्मपक्षेऽपि[2] तत्समानम्। न च विनिगमने कारणाभावः। आयासाभावस्य सत्त्वात्। न च प्रत्यवायप्राप्तिः। अमुमुक्षुविषयत्वसम्भवात्। अतो न कर्माणि करोमीति भावः। अनेन कथमस्य परिहार इत्यत आह ॥ संन्यास इति ॥ तेन च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः। निष्कामकर्मकरणान्मोक्षं न प्राप्नोति। अतो न तत्प्रतिबन्दीग्रहणं युक्त-मित्यनेनोक्तम्। तथा च स्मृतिविरोध इत्यतस्स्मृतेरभिप्रायमाह ॥ अकामेति ॥ सकाशादिति शेषः। पुंसामिति वा। अकामकर्मभिरन्तः-करणशुद्धिद्वारा ज्ञानं जायत इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्युच्यते, न तु ज्ञानमिति। तत्राह ॥ विरक्तानामेवेति ॥ प्रागपि वैराग्यद्वारेत्यभिमतमिति भावः। तथापि कथं विरोधपरिहारः। गीतायामकामकर्मणां मोक्षसाधनत्वाभावाव-धारणादित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ न त्विति ॥ फलाभावोपपत्तिकं[3] मोक्षसाधनत्वं निषिध्यते। न तु सर्वथाऽपीत्यर्थः। प्रतिबन्दीं मोचयति।

1. ग. भोगिनः 2. ग. निष्कामकरणपक्षे
3. ग. "कर्मणाम्" इत्यधिकः पाठः

कर्माभावादिति ॥ अतः कर्माभावान्न मोक्ष इत्यर्थः । श्लोकतात्पर्यमुपसंहरति ॥ अत इति ॥

ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धः । तत्र चेयमेवोपपत्तिर्यत्तद्धर्माणां फलाभावः । अतः तत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्कानिरासार्थं चोक्तम् "न च संन्यसनादेवेति"। एवं तर्हि श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह ॥ यत्याश्रमस्त्विति ॥ प्रायत्यं प्रयतत्वम् । ईश्वरे मनःसमाधानम् । एतद्द्वारद्वयेन मोक्षसाधनत्वं श्रुत्यादेरभिप्रेतम् । फलाभावोपपत्तिकं तु गीतायां निवारितमतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यसम्भवात्किं तदर्थं यत्याश्रमेणेत्यत आह ॥ अप्रयतत्वमेवेति ॥ इतरकर्मसु यजनादिषु । प्रायत्यं कथं मोक्षसाधनमित्यतो व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ अप्रयतानां चेति ॥ "प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" (कठ. २-२६) इति श्रुतिशेषः । अशांतोऽभगवन्निष्ठः । असमाहितस्तत्र चित्तसमाधानहीनः । भगवत्तोषणस्याऽश्रमान्तरेण[1] सम्भवात्किं यत्याश्रमेणेत्यत आह ॥ महांश्चेति ॥ तुरीयं परमहंसाख्यम् । वाक्यशेषेणान्वयः । यत्याश्रम एव चेत्प्रायत्यं महान् भगवतस्तोषश्च तर्हि तद्रहितानामाधिकारिकाणां तदुभयाभाव इत्यत आह ॥ आधिकारिकास्त्विति ॥ तत्स्थाः अधिकारस्थाः । स एव अधिकार एव । तुष्यत्यनेनेति तोषः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्दादिराज्ञामिति युक्तम् । यथा भाष्ये[2] "शुच्यम्पि तटाकानि" इति ॥ ४ ॥

भ० गी०—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

भा०—

न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह ॥ न हीति ॥ ५ ॥

---

1. ग. आश्रमान्तरेऽपि 2. ग. यथोक्तं महाभाष्ये

*

प्र० दी०—

ज्ञानरहितात् कर्मत्यागरूपात् यत्याश्रमात्सिद्धिं न समधिगच्छतीति किल पूर्वमुक्तम्। तत्र हेत्वाकाङ्क्षायां "न हि कश्चित्" इत्युच्यत इति व्याख्यानमसदिति भावेन श्लोकतात्पर्यमाह ॥ न त्विति ॥ न ह्यत्र ज्ञानस्यावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते। नापि यज्ञादिकर्माकरणस्यासम्भवोऽभिधीयते। येन प्रकृतसङ्गतिस्स्यात्। किन्तु शरीरयात्राद्यर्थानां कर्मणामपरिहार्यत्वम्। अतो नेदं व्याख्यानम्। अपि तर्हि "कर्मणा बध्यते जन्तुः" इति स्मृतिमाश्रित्य यस्तृतीयः पक्षस्तमाशङ्क्य "यज्ञार्थात्" इति स्मृतेरर्थसङ्कोचं वक्ष्यति। तत्र कुतः स्मृतेरर्थसङ्कोच इत्याकाङ्क्षा स्यात्। तामपाकर्तुमुपोद्धातन्यायेन कर्मशब्दस्तावदसङ्कुचितार्थः परेणाप्यङ्गीकर्तुमशक्य इति प्रतिपादयितुं कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं नैव शक्यानीत्यनेनाहेति भावः ॥ ५ ॥

भ० गी०—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ॥६॥
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽरभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥ ७ ॥

भा०—

तथापि शक्तितस्त्यागः कार्य इत्याह ॥ **कर्मेन्द्रियाणीति** ॥ मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुमन्वयव्यतिरेकावाह **मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति**। कर्मयोगं स्ववर्णाश्रमोचितम्। न तु गृहस्थकर्मैवेति नियमः। संन्यासादिविधानात्[1]। सामान्यवचनाच्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

---

1. अ. न्यासादिविधानात्

प्र० दी०—

तथापि "कर्मेन्द्रियाणि" इत्यसङ्गतम्। तृतीयपक्षस्थेन मनसेन्द्रियार्थस्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ यद्यपि शरीरयात्राद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि। तथापि शक्तितः शक्यत्वाद्यज्ञादिकर्मणां त्यागः कार्यः। एतदुक्तं भवति। नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिरित्यतस्तद्व्यतिरिक्तकर्मार्थः स्मृतो कर्मशब्दो भविष्यतीति। एतच्छङ्कापरिहारः श्लोके न दृश्यते। द्वितीयश्लोकश्च व्यर्थ इत्यत आह ॥ मन एवेति ॥ मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकम्। न कर्मकरणाकरणे। अतस्तन्निग्रह एव कार्यो न कर्मत्याग इति ज्ञापयितुमित्यर्थः। अनिगृहीतत्वे मनसो बन्धापेक्षयाऽद्योऽन्वयः। द्वितीयो व्यतिरेकः। मोक्षापेक्षया तु व्यत्यास इति। एतेन स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचारात् "मनसा" इति व्यर्थमित्यपि परास्तम्। "कर्मयोगेन योगिनां" इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतत्वादत्रापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात्। तन्निरासार्थमाह ॥ कर्मयोगमिति ॥ गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित इत्यर्थः। "संन्यासादि" इत्यादिपदेन यो नियम्यते तद्व्यतिरिक्तग्रहणम्। कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च। पूर्वं "ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानाम्" इति यत्याश्रमकर्मणः पृथगुक्तत्वात्सामान्यशब्दोऽपि विशेषे व्यवस्थितः। न चात्र तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

भ० गी०—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

भा०—

अतो नियतं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोकपर्यालोचनया चैवमेवेति भावेन सङ्गतिं सूचयन्

व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ अतश्शब्दपरामर्श्यं "कर्म ज्यायः" इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

भ० गी०—

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥ ९ ॥

भा०—

"कर्मणा बध्यते जन्तुः" इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह ॥ **यज्ञार्थादिति** ॥ कर्म बन्धनं यस्य लोकस्य स कर्मबन्धनः । यज्ञो विष्णुः । यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः । "मुक्तसङ्गः" इति विशेषणात् । "कामान्यः कामयते" (मुं. ३-२-२) इति श्रुतेश्च । "अनिष्टमिष्टं" इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । "एतान्यपि तु कर्माणि" इति च । "तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्" (बृ. १-५-२) इति च । विशेषवचनत्वे समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥ ९ ॥

प्र० दी०—

इदानीं तृतीयपक्षमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति ॥ कर्मणेति ॥ बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकम् । अतो न करोमीति शेषः । तत्पुरुषभ्रान्तिनिरासायाह ॥ कर्मेति ॥ तत्पुरुषत्वेऽसङ्गतिः स्यादिति भावः । यज्ञशब्दस्य यागार्थत्वप्रतीतिमपाकर्तुमाह ॥ यज्ञ इति ॥ अवैष्णवयागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । तदर्थमित्युत्तरवाक्यस्यासङ्गतिपरिहारायार्थात्सिद्धं पूर्ववाक्यार्थमाह ॥ यज्ञार्थमिति ॥ सङ्गरहितमित्यनुक्तं कस्मादुक्तमित्यत आह ॥ मुक्तेति ॥ इष्टियाजुकः फलेच्छया यष्टा ।

ननु कर्मणा बध्यते जन्तुरित्यपि विशेषवचनम् । अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यानुपात्तत्वात् । गीतावाक्यं "न कर्म बन्धकं" इतीदमपि विशेषवचनम् । तत्कथं तत्परि-

द्वारायावतार्य व्याख्यातमित्यत आह ॥ विशेषेति ॥ यद्यप्युक्तविधया द्वयोर्विशेषवचनत्वं समम्। तथापि गीतावाक्ये "यज्ञार्थात्" इत्यादिविशेषणमतिरिच्यते[1]। अतस्तदपेक्षया तत्सामान्यवचनमेव। अतो युक्तमेतद्व्याख्यानमिति भावः।

अयमत्र प्रत्युत्तरक्रमः। "कर्मणा बध्यते" इति वाक्यमाश्रित्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः। तस्यावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात्। कुतः सङ्कोच इति चेत्। परेणापि परिस्पन्दमात्रस्य त्यक्तुमशक्यत्वेनासङ्कुचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात्। तद्धेत एव बाधकाच्छरीरयात्रार्थकर्मव्यतिरिक्तविषयत्वं कल्प्यत इति चेन्न। वैयर्थ्यात्। एवमपि मनोव्यापारस्यात्यक्तत्वेन प्रतिबन्धकाभावो न सिध्यति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकत्वावधारणात्। बाधकात्सङ्कोचमङ्गीकुर्वतां चायमपि सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः। विधानसामर्थ्याद्युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात्। न च विधानस्यामुमुक्षुविषयत्वम्। कल्पकाभावात्। न चेदमेव वाक्यं कल्पकम्। तस्यावैष्णवत्वादिधर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्। धर्मिपरित्यागाद्धर्ममात्रपरित्यागस्य ज्यायस्त्वात्। अतो न कर्मस्वरूपं त्याज्यमिति ॥ ९ ॥

भ० गी०—

सहयज्ञाः प्रजास्सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

1. ख. ग. विशेषणमुच्यते

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

भा०—

अत्रार्थवादमाह ॥ **सहयज्ञा इति** ॥ १०–१३ ॥

प्र० दी०—

"सहयज्ञा" इत्यदेर्न प्रकृतेन[1] सङ्गतिर्दृश्यते । अत आह ॥ अत्रेति ॥ वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वथा कर्तव्यत्वे । स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः ॥ १०–१३ ॥

भ० गी०—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

भा०—

हेत्वन्तरमाह ॥ **अन्नादिति** ॥ यज्ञः पर्जन्यान्तत्वात् तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञविवक्षायां चक्रप्रवेशो न भवति । तद्व्यापाद्यं कर्मविधये । न तु साम्यमात्रेणेदानीं कार्यम् । मेघचक्राभिमानी च पर्जन्यः । तच्च यज्ञाद्भवति ।

"अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठति ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥"

इति स्मृतेः[2] । उभयवचना[3]दादित्यात्समुद्राच्चाविरोधः । अतश्च यज्ञात्पर्जन्योद्भवस्सम्भवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः कर्मेतरक्रिया ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

"अन्नात्" इत्यादेः सङ्गतिमाह ॥ हेत्वन्तरमिति ॥ अत्रेत्यनु-

1. ग. प्रकृते 2. क. ग. स्मृतेश्च 3. ग. उभयवचनाच्च

वर्तते। अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च विवक्षितौ। तत्रादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं "यज्ञाद्भवति पर्जन्यः" इति यज्ञः कारणत्वेनोच्यत इत्यत आह॥ यज्ञ इति॥ यद्यपि यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्याग इति वक्ष्यति। तथाऽप्यत्र परित्यज्यमानं द्रव्यं गृह्यते। तस्य पर्जन्यान्नत्वात् पर्जन्योपभोग्यत्वात्। उपभुक्तेन च तस्य बलाद्युपचयाद्यज्ञः तस्य पर्जन्यस्य कारणमुच्यते। ननु पर्जन्यो देवतात्मा येन यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्राप्तः स यज्ञो विवक्षितोऽत्रास्तु। तथा सति यज्ञात्पर्जन्योद्भवो मुख्य एव सम्पत्स्यत इति। नेत्याह॥ पूर्वेति॥ तस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्यज्ञस्येति शेषः। ननु तदा चक्रं प्रवृत्तमेव। अतः कथं पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेश इत्यत आह॥ तद्धीति॥ तच्चक्रमापाद्यं ह्यत्र विवक्षितम्। न तु प्रागापादितम्। कुतः? कर्मविधये ह्येतदुच्यते। यदि विहितं कर्म करिष्यसि तदा जगच्चक्रप्रवृत्तिर्भविष्यति। अन्यथा तद्विघातः। अतस्त्वया कर्म कर्तव्यमिति। कर्मविध्युपयोगिता चापाद्यस्यैव। न त्वापादितस्य। आपाद्ये च यज्ञव्यक्तिविशेषस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोर्न प्रवेश इत्यर्थः।

प्राक्पर्जन्येन कर्म कृतम्। तेन च यज्ञादिद्वारा चक्रं प्रवृत्तम्। अतस्त्वयापि कर्म कर्तव्यमित्येवं प्रागापादितचक्रोक्तिरपि कर्मविध्युपयोगिनी भवतीति चेन्मैवम्। अत इति कोऽर्थः। त्वत्कर्मणापि चक्रप्रवृत्तिसम्भवादिति वा कर्मत्वादिति वा। नाद्यः। इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः। न हि सर्वेऽपि कर्मकारिणः पर्जन्यत्वं प्राप्नुवन्ति। द्वितीयं दूषयति॥ न त्विति॥ फलरहितेन कर्मत्वसाम्ये[1]नेदानीं कर्म कार्यं न भवति स्वयं क्लेशरूपत्वादिति।

प्रकारान्तरेणापि "यज्ञाद्भवति पर्जन्यः" इत्येतद्घटयितु[2]माह॥ मेघेति॥ चक्रं समूहः। ततः किमित्यत आह॥ तच्चेति॥ मेघचक्रम्। कुत इत्यत आह॥ अग्नाविति॥ "ननु स्वकीयमुदकं नद्यः" इति समुद्राद्वृष्टिरुच्यते। अत आदित्याद्वृष्ट्यङ्गीकारे तद्विरोधः स्यादित्यत

1. ग. कर्मत्वसामान्येन　　2. ग. दर्शयितुं

आह ॥ उभयेति ॥ वृष्ट्यङ्गीकारादिति शेषः । वर्षुका[1] मेघा इह वृष्टिशब्देनोच्यन्ते । अतोऽपि किमित्यत आह ॥ अतश्चेति ॥ प्राक् पर्जन्यस्य भवनं गौणमङ्गीकृत्य व्याख्यातम् । इदानीं त्वभिमन्यमानगतस्या[2]भिमानिनि लक्षणामाश्रित्येति भेदः । यद्वाऽभिमानिगतस्य पर्जन्यशब्दस्याभिमन्यमाने लक्षणामाश्रित्य द्वितीयं व्याख्यानम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघसन्ततौ पर्जन्यशब्दो यौगिकोऽङ्गीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः । तत्कथमुच्यते "यज्ञः कर्मसमुद्भवः" इति । तत्राह ॥ यज्ञ इति ॥ इतरक्रिया यज्ञाङ्गभूता । अपूर्वाङ्गीकारे रूढित्यागेन लक्षणाश्रयणां स्यात् ॥ १४ ॥

भ० गी०—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भा०—

कर्म ब्रह्मणो जायते 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'बुद्धिर्ज्ञानं" इत्यादिभ्यः । न च मुख्ये सम्भाव्यमाने पारम्पर्येणौपचारिकं कल्प्यम् । न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिस्सम्भवति । "एतस्य वाऽक्षरस्य" इत्यादिसर्वनियमनश्रुतेश्च । "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादेश्च । अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता । जीवस्य च प्रतिबिम्बस्य बिम्बपूर्वैव चेष्टा । 'न कर्तृत्वं' इत्यादिनिषेधाच्च ।

प्र० दी०—

कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाश्यमिति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ कर्मेति ॥ ब्रह्मणः परब्रह्मणः । कुत इत्यत आह ॥ एष हीति ॥ अपव्याख्यानं प्रत्याख्याति ॥ न चेति ॥ उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न

1. ग. वार्षुकाः (वार्षिकाः) 2. ग. अभिमन्यमानगतस्य भवनस्य

कल्प्यम्। तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परे ब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकममुख्यं वेदाख्यं ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्प्यम्।

किं चैवं व्याचक्षाणेनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्यामिद्वारा परम्परयाऽङ्गीकार्यम्। तथाचान्ततोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्ये शब्दत एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्नः। ननु वेदः स्वयमेव कर्म प्रकाशयति। किं परब्रह्मणा। अतो न परम्परेत्यत आह॥ न चेति॥ न केवलं वेदस्य जडत्वादन्याधीनत्वं, किं त्वागमाद्विष्णवधीनत्वं सिद्ध[1]मित्याह॥ एतस्येति॥ विष्णोरिति शेषः। ननु शब्दस्यार्थप्रकाशनं स्वभावः। न त्वागन्तुको व्यापारः। यथाऽग्नेरौष्ण्यम्। ततो जडत्वेऽपि न परापेक्षेत्यतः स्वभावस्यापि भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह॥ द्रव्यमिति॥ एतत्प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनियमनं विष्णोरसम्भावितमित्यत आह॥ अचिन्त्येति॥ यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिः तर्ह्यभिमानिदेवता-द्वाराऽस्तु। तथा च नान्ततोऽपि परब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह॥ जीवस्य चेति॥ ततश्चाधिक्येन परम्परेति भावः। न केवलं प्रति-बिम्बत्वाज्जीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावः। किन्त्वागमाच्चेत्याह॥ नेति॥

भा०—

अक्षराणि प्रसिद्धानि। तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते परं ब्रह्म। अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति। न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः। परामर्शाच्च "तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म" इति। न ह्येकेन शब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्र-चिदुच्यते।

प्र० दी०—

"ब्रह्माक्षरसमुद्भवं" इत्यस्य "ब्रह्म वेदो अक्षरात्परब्रह्मणो जायते" इति परेषां व्याख्यानमसदिति भावेनाह॥ अक्षराणीति॥ प्रसिद्धा-कारादीनि नियतानुपूर्वीविशिष्टानि। वेद इति यावत्। ननु समुद्भव-शब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारे किं बाधकम्। येनाभिव्यज्यत इत्यमुख्योऽर्थः।

1. ग. प्रसिद्धं

स्वीक्रियते। किं च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिव्यक्तिसम्भवात् "तेभ्यः" इति किमर्थमुक्तमित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ व्यक्त्यर्थत्वानङ्गीकारे। अनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायेत इति शेषः। तथा वेदस्य तदभिव्यञ्जकत्वानङ्गीकारे परिपूर्णत्वादचिन्त्यं ब्रह्म को जानाति। वाक्यार्थद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दः। समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थलाभात्परोक्तार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ ब्रह्मशब्दो हि परब्रह्मणि रूढः। वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः। तथाऽक्षरशब्दो वर्णेषु रूढः। ब्रह्मणि[1] त्वक्षरणयोगेन प्रवृत्तः। तथा चान्यथा व्याकुर्वता रूढिं परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्। तच्च न्यायबाह्यमित्यर्थः। इतश्च ब्रह्मशब्दः परब्रह्मवाचीत्याह ॥ परामर्शाच्चेति ॥ उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्थो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मार्थो ज्ञायते। तथाचाक्षरशब्दोऽप्यर्थाद्वेदवचनो भविष्यतीति भावः[2]। प्रागक्षरशब्दोक्तं परब्रह्मेदानीं ब्रह्मशब्देन परामृश्यते। अतः पूर्वो[3] ब्रह्मशब्दो वेदार्थ एवेत्यत आह ॥ न हीति ॥ एतस्मिन्नेव प्रकरण इति शेषः। "अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं "भेदश्रुतिं विना" इत्युक्तम्। श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः। अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेन्न। वर्णानामपि सर्वगतत्वात्। विकारत्वान्नेति[4] चेन्न। अनन्तरमेव निराकरणात्। इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम्।

भा०—

तानि चाक्षराणि नित्यानि। "वाचा विरूप नित्यया"।
"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा"।

"अत एव च नित्यत्वं" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः। दोषाश्चोक्ताः सकर्तृकत्वे। न चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि। तत्प्रमाणाभावात्। निश्वसितशब्दस्त्वक्लेशाभिप्रायो नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः। "सोऽकामयत" इत्यादेश्च। इष्टं हुतमादित्यादिरूपप्रपञ्चेन सहाभि-

1. ग. परब्रह्मणि 2. ग. शेषः 3. ग. पूर्वोक्तो
4. क. ख. विकारित्वात्

धानाच्च। महातात्पर्यविरोधाच्च। तच्चोक्तं पुरस्तात्। न ह्यस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम्। अस्वातन्त्र्यं च तदभिमतिपूर्वकत्वे न भवति। यथा रोगादीनां पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि।

प्र० दी० —

मायावादिना तु प्राग्ब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वाद्यद्प्यन्यथाव्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थतालाभ इत्यभिप्रेतं तदपि दुराशामात्रमित्याह ॥ तानि चेति ॥ यान्यस्माभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि। अनेनाभिधानादिबलाद्ब्रह्माक्षरशब्दौ द्वावप्युभयत्र योगरूढाविति प्रत्यवस्थानमपि परास्तम्। परामर्शस्य वर्णनित्यत्वस्य चापरिहार्यत्वात्।

न केवलं श्रुत्यादिभ्यो वेदस्य नित्यत्वं, किं तर्हि विपक्षे बाधकाच्चेत्याह ॥ दोषाश्चेति ॥ "रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्य" इत्यत्र। ननु वेदाक्षराणि ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि। अतो न विपर्ययादिमूलत्वशङ्केत्यत आह ॥ न चेति ॥ "निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इति श्रुतिर्वेदानां ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे प्रमाणमिति चेत्। किमयं निश्वसितशब्दोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य वाचक उत निश्वसितमिव निश्वसितं, इवार्थश्चाबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वमिति गौण्या वृत्त्या तदभिप्रायः। नाद्यः। प्रमाणाभावात्। द्वितीयं दूषयति॥ निश्वसितेति ॥ अक्लेशेन निस्सरणस्यापीवार्थस्य सम्भवेन निश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ नाबुद्धिपूर्वोत्पत्त्यभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः। न च परस्येवास्माकमपि निश्चयायोग इति भावेनाह ॥ स इति ॥ "सोऽकामयत स इदं सर्वमसृजत" इति ब्रह्मणः सर्वसृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते। इच्छा च बुद्ध्यविनाभूता। अतो न किञ्चिद्ब्रह्मणोऽबुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति। ननु निश्वसितमेतत्" इति श्रुतिः नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति। "सोऽकामयत" इति रूपप्रपञ्चस्येच्छापूर्वमित्यतो न विरोध इत्यत आह ॥ इष्टमिति ॥ एवं सति "निश्वसितं" इति श्रुतौ

"इष्टं हुतमाशितं[1] पायितमयं च लोकः परश्च लोकः"।

---

1. ख. आसितम्

इति नामप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानाद्रूपप्रपञ्चस्यापि निश्वसितशब्देनाबुद्धिपूर्वोत्पन्नत्वप्राप्तौ "सोऽकामयत" इति श्रुतिर्निर्विषयैवापद्येतेति भावः। इतोऽपि नाबुद्धिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरित्याह॥ महातत्पर्येति॥ ब्रह्मणः सर्वोत्तमत्वे यत्सर्ववेदानां महातात्पर्यं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः। तदेव कुत इत्यत आह॥ तच्चेति॥ उक्तं साधितम्। कथं तद्विरोध इत्यत आह॥ न हीति॥ प्राधान्यं सर्वोत्तमत्वम्। अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वेऽप्यबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वस्य किमायातमित्यत आह॥ अस्वातन्त्र्यं चेति॥ कार्यस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावे[1] तत्र तस्य पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं भवति। तत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ रोगादीनां पुरुषजत्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वाभावात्तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं यथेत्यर्थः। ततश्चाबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वादस्वातन्त्र्यम्। अस्वातन्त्र्यादप्राधान्यं प्रसज्येत। तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति। साक्षात्प्रसङ्गसम्भवेऽपि[2] व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम्।

भा०—

उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्त्यर्थान्यभिमानिदेवताविषयाणि च। नित्येत्युक्त्वा उत्सृष्टेति वचनात्। अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति। 'कृत्स्नं शतपथं चक्रे' इति। कथमादित्यस्था वेदाः तेनैव क्रियन्ते। वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं बलवत्। शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति[3] तु शास्त्रयोनित्वम्। "जन्माद्यस्य" इत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितं, न तु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा। न हि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः। न हि विचित्रजगत्सृष्टेर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे। न च सर्वज्ञत्वे। यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न जगत्स्रष्टा[4]। तस्माद्वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम्। अतो नित्यान्यक्षराणि। यत एवं परम्परया यज्ञाभिव्यङ्ग्यं ब्रह्म तस्मान्नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्॥ १५॥

---

1. ख. पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावात् 2. ख. सङ्गतिसम्भवेऽपि

3. ग. "इति तु" इत्यस्य स्थाने "तत्" इति पठ्यते

4. ग. "जगत्स्रष्टा" इत्यतः परं "सर्वज्ञः" इत्यधिकः पाठः

प्र० दी०—

ननु वेदनित्यत्ववत्तदुत्पत्तावपि "ऋचः सामानि जज्ञिरे" इत्यादिवचनानि सन्ति। तत्कथं निर्णय इत्यतो विपक्षे बाधकोपेतानां नित्यत्ववाक्यानां प्राबल्यादुत्पत्तिवचनान्यन्यथा व्याख्येयानीत्याह॥ उत्पत्तीति॥ उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तौ क्व दृष्ट इत्यत आह॥ नित्येति॥ अनादिनिधनतया नित्या न तूपचारेणेति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनरुत्सृष्टेत्युच्यते। तत्र गत्यन्तराभावाद्व्यक्तिरेव ग्राह्येत्यर्थः। अन्यत्रापि प्रयोगं दर्शयति॥ अभिव्यञ्जक इति॥ शतपथाभिव्यञ्जकतया निश्चिते याज्ञवल्क्ये कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यः शतपथस्य कर्तैव किं न स्यादित्यत आह॥ कथमिति॥ प्रागादित्ये स्थितास्ततो याज्ञवल्क्येनाधीता इत्येतत्प्रमितमित्यर्थः। इतोऽपि नित्यत्वपक्ष एव बलवानित्याह॥ वचनेति॥ "ऋचः सामानि" इत्यादिकं वचनमात्रम्। "अत एव च नित्यत्वं" इति शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम्। वचनं च वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवति। न तूपचरितो वाक्यार्थावधारणात्मकोऽपि[1] निर्णयः। अतस्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः।

नन्नु शारीरक एव[2] "शास्त्रयोनित्वात्" इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यत इत्यत आह॥ शास्त्रमिति॥ ननु तत्पुरुषं परित्यज्य को[3] बहुव्रीहिरङ्गीक्रियते। तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्ञातत्वं प्रसज्येतेत्यत आह॥ जन्मादीति॥ लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुनिर्णयः। तत्र "जन्माद्यस्य" इति सूत्रेण लक्षणेऽभिहिते कुतः प्रमाणादेवं प्रतिपत्तव्यमिति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा स्यात्। न तु तस्य वेदाज्ञातत्वं वेदकारणत्वं वाऽऽकाङ्क्षितम्। आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽवसेयः। अतो योनिशब्दं प्रमाणवचनमङ्गीकृत्य बहुव्रीहिरेवायं प्रतिपत्तव्यो न[4] तत्पुरुषः। वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते। तेन[5] नानाकाङ्क्षिताभिधानमेतदित्यत आह॥ न हीति॥ अन्वया-

1. ग. अपिशब्दो न श्रूयते　　2. ग. एवशब्दो नास्ति

3. ख. ग. कुतो　　4. ख. न तु तत्पुरुषः　　5. ख. ततः

भावादेकदेशकारणत्वेन समुदायकारणत्वानुमानेऽतिप्रसङ्गाच्चेति हेरर्थः। मा भूदयं निश्चयहेतुः। तथाऽप्यशक्यसृष्टेर्वेदस्य कर्तुर्ब्रह्मणो जगत्सृष्टिकर्तृत्वं सम्भवतीति सम्भावनाहेतुरयं स्यादित्यत आह॥ न हीति॥ सम्भावना ह्यधिकेनाल्पस्य भवति। यथा सहस्रेण शतस्य। न च समुदायसृष्टेस्तदेकदेशसृष्टिरधिकेति भावः। सृज्यत्वे वेदस्य। कार्यत्वपक्ष इत्यर्थः। जगत्कारणत्वोक्त्या ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतम्। तत्स्फुटीकर्तुं तत्र वेदकारणत्वं हेतुरनेनोच्यते। अतो नासङ्गतिरित्यत आह॥ न चेति॥ वेदकारणत्वं हेतुरित्यनुवर्तते। अबुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वाङ्गीकारादिति भावः। किं च यदि जगदेकदेशस्य वेदस्य स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञः सिध्येत्तर्ह्यन्तर्भावितवेदस्य जगतस्स्रष्टा सुतरां सर्वज्ञः सिध्येदेव। तथा चार्थादपि जन्मादिसूत्रेणैव सार्वज्ञस्य स्फुटं प्रतीतत्वात्पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाऽभावेनासङ्गतिस्तदवस्थेति भावेनाह॥ यदीति॥ सूत्रार्थमुपसंहरति॥ तस्मादिति॥ ब्रह्मण इति शेषः। "तानि च" इत्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ अत इति॥ तथा च समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थत्वलाभाय न ब्रह्माक्षरशब्दार्थव्यत्ययः कार्य इति। तस्मादिति परामर्शविषयाप्रतीतेस्तद्दर्शयन्वाक्यं व्याख्याति॥ यत इति॥ प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति शेषः॥ १५॥

भ० गी०—

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघाऽयुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥१६॥

भा०—

तानि चाक्षराणि भूताभिव्यञ्ज्यानीति चक्रम्। तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति। स तद्विनाशकत्वादघाऽयुः। पापनिमित्तमेव यस्याऽयुः सोघाऽयुः॥ १६॥

प्र० दी०—

नन्वत्र कार्यकारणपरम्परैवोक्ता, न चक्रम्। तत्कथमुच्यते "एवं

प्रवर्तितं चक्रं" इति तत्राह ॥ तानि चेति ॥ तानि वेदाख्यानि। चक्राप्रवृत्तौ कथमघाऽयुष्ट्वादिकमित्यतो व्याचष्टे ॥ तदेतदिति ॥ आयुषोऽघत्वाभावात्कथमघाऽयुरित्यत आह ॥ पापेति ॥ तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भ० गी०—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥ १७॥

भा०—

तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्यत आह ॥ **यस्त्विति ॥** रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम्। तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिः। सन्तोषस्तज्जनकं सुखम्। "सन्तोषस्तृप्तिकारणं" इत्यभिधानात्। परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः। अन्यत्र सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिम्। महच्च तत्सुखम्[1]। तेनैवान्यत्रालम्बुद्धिरिति दर्शयति। आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति तत्स्थ एव सन् सन्तुष्ट इत्यर्थः। नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम्। आत्मना तृप्तः। न ह्यात्मन्यलम्बुद्धिर्युक्ता। तद्वाचित्वं च "वयं तु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः" इति प्रयोगात्सिद्धम्। अध्याहारस्त्वगतिका गतिः।

प्र० दी०—

एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्। इदानीं ज्ञानिनः कर्तव्याभावमाहेति परव्याख्यानमसदिति भावेन सङ्गतिमाह ॥ तर्हीति ॥ यद्येवं कर्माकरणे हानिस्तत्करणे लाभस्तर्हीत्यर्थः। परमेश्वरेऽतीवमनस्समाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः। न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः। तत्र कर्मलोपस्यावश्यंभावादिति भावः। अत्र रतितृप्तिसन्तोषशब्दांस्तावद्व्याचष्टे ॥ रमणमिति ॥ परेति स्वरूपकथनम्। न शब्दार्थान्तर्भूतम्।

1. ग. "सुखं" इत्यतः परं चशब्दः श्रूयते

तथा च पञ्चमेऽभिधानं वक्ष्यते। तथात्वे आत्मशब्देन जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात्। यद्दर्शनादिनिमित्तं सुखं ततोऽन्यत्र। तज्जनकं तृप्तेर्जनकम्। तृप्तिकारणं सुखमिति शेषः। इदानीमात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीतिनिरासार्थं "आत्मरतिः" इति समस्तं पदं व्याख्याति॥ परमात्मेति॥ प्राप्त आत्मरतिरिति शेषः। अनेन आत्मनि रतिः यस्येति विग्रहः सूचितः। आत्मनो रतिः यस्येति वा। एवमुत्तरावप्यात्मशब्दौ परमात्मार्थौ ज्ञातव्यौ। नन्वेवं सति तृप्तिशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालम्बुद्धिरर्थः स्यात्। ततश्चेदं न वक्तव्यम्। "आत्मरतिरेव" इत्यवधारणेनान्यरतिनिरासेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्यत आह॥ अन्यत्रेति॥ अलम्बुद्धिं च प्राप्तः तृप्तशब्देनोक्त इति शेषः। अलम्बुद्धिरिति पाठे तृप्तिशब्दार्थ इति शेषः। अवधारणेनैवान्यत्र रत्यभावे लब्धेऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालम्बुद्धिं वक्तुं "तृप्त" इति पुनर्वचनम्। अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रद्योतनेन चरितार्थस्य "सर्वात्मना" इत्यत्राप्रवृत्तेरितिभावः। ननु 'सन्तुष्ट' इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युच्यत इत्युक्तम्। तत्किं विषयजन्यसुतात्मरत्याख्यम्। नाद्यः। विरोधात्। न द्वितीयः। तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात्। कथं च तस्यान्यत्रालम्बुद्धिजनकत्वमित्यत आह॥ महच्चेति॥ चशब्दो हेतौ। तदात्मरत्याख्यम्। प्रागुक्तमेव सुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यते। अतो न दोषः। तस्य च महत्त्वं संशब्देनोक्तम्। अतस्तत्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः। आत्मरतिः सन्तोषशब्देन गृह्यते चेत्पुनरात्मनीति व्यर्थमित्यत आह॥ तत्स्थ एवेति॥ सन्तोषाख्यात्मरतिः केनास्य जायत इत्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातसमाधिलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुं "आत्मनि" इत्युक्तमित्यर्थः। अवधारणस्य प्रयोजनमाह॥ नान्यदिति॥ अन्यदसम्प्रज्ञातसमाधिरूपात् तत्स्थत्वात्। एतेनात्मरतिरेवेत्यवधारणेनास्य पुनरुक्तता परिहृता। नन्वात्मतृप्त इति कोऽयं समास इत्यत आह॥ आत्मनेति॥ न केवलेनात्मरत्याख्येन सुखेन किन्तु प्रसन्नेन परमात्मनैवेत्यर्थः। पञ्चमीसमासः कथं न स्यादिति चेन्न। असामर्थ्यात्। अन्यत्रेत्यनेन ह्यस्य सामर्थ्यम्। न तु

तृप्तशब्दार्थेन। तृप्तशब्दार्थ एवान्यत्रार्थो[1]ऽन्तर्भूतोऽस्तीति चेन्न। तस्य प्रकरणलब्धस्य तदन्तर्भावाभावात्। अन्यथा "वयं तु न वितृप्यामः", इत्यत्र ततोऽन्यत्रालम्बुद्धिं न प्राप्नुम इत्यर्थप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि सप्तमीसमास इति नेत्याह॥ न हीति॥ पूर्वविशेषणविरोधात्। प्रमाणान्तरविरोधाच्चेति भावः। स्यादयं दोषो यदि तृप्तिशब्दस्यालम्बुद्धिवाचित्वं स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह॥ तद्वाचित्वं चेति॥ नन्वत्र तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः। न चैवंसत्यर्थानुपपत्तिः। उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रूयमाणैर्निमित्तैरन्यत्र प्रीतिं न प्राप्नुम इत्यध्याहारेणोपपत्तेरित्यत आह॥ अध्याहारस्त्विति॥ गत्यन्तररहिता गमनिका। अध्याहारो ह्यश्रुतशब्दकल्पनम्। तच्च कल्पकसद्भावे न दोषः। अन्यथा दोष एव। कल्पकं च गत्यन्तरराहित्यम्। अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत्। अत्र त्वलम्बुद्ध्यर्थत्वे गृहीते विनाऽप्यध्याहारेण वाक्यार्थोपपत्तेरयुक्तोऽसाविति भावः। षष्ठीसमासस्तु "पूरणगुणसुहितार्थ" इति प्रतिषिद्धः।

भा०—

आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव कार्यं न विद्यते।

"स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते यदा।
स्वधर्मो मम तुष्ट्यर्थः सा हि सर्वैरपेक्षिता॥"

इति वचनाच्च पञ्चरात्रे। अन्यदाऽन्यरतिरपीषत्सर्वस्य भवति। न च तत्रालम्बुद्धिमात्रमुक्तम्। "आत्मतृप्त" इति पृथगभिधानात्। कर्तृशब्दः कालावच्छेदेऽपि चायं प्रसिद्धो 'यो भुङ्क्ते स तु न भ्रूयात्' इत्यादौ। अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधावेवैतत्। मानव इति ज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति 'मनु अवबोधने' इति धातोः। परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता।

"विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया तस्यैव नास्ति हि"।

इति वचनात्॥ १७॥

---

1. अन्यत्रार्थान्तर्भूतः

प्र० दी०—

अपव्याख्यानं निराचष्टे ॥ आत्मरतिरेवेति ॥ न ज्ञानिमात्रस्ये-त्येवार्थः। इतोऽपि न ज्ञानिमात्रस्य कार्याभाव इत्याह ॥ स्थितप्रज्ञस्यापीति ॥ स्वधर्मः कार्य इति सम्बन्धः। "आत्मरतिरेव" इत्यवधारणेऽपि कुतो न ज्ञानिमात्रविषयमेतदित्यत आह ॥ अन्यदेति ॥ अवधारणेन ह्यनात्मरतिर्व्यावृत्यते। असम्प्रज्ञातसमाधिकालादन्यदा सर्वस्य ज्ञानिनोऽपीषदन्यरतिरपि भवतीत्युपपादितम्। अतोऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तानां ज्ञानिनामप्यवधारणेन व्यावर्तितत्वान्न तद्विषयमेतदिति भावः। ननु ज्ञानिनामन्यरतौ विद्यमानायामपि तत्रालम्बुद्धिरप्यस्तीति "आत्मरतिरेव" इत्यवधारणमुपपद्यत इत्यत आह ॥ न चेति ॥ तत्र श्लोके। तत्र कार्याभावे। प्रयोजकत्वेनात्मनोऽन्यत्रालम्बुद्धिमात्रमल्पालम्बुद्धिः। रतिसहचरितालम्बुद्धिरिति यावत्। नोक्ता। किं तर्हि? सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिः। कुत इत्यत आह ॥ आत्मेति ॥ अवधारणेनान्यत्रालम्बुद्धौ लब्धायामपि यत्पृथक् "आत्मतृप्त" इत्यभिधत्ते तेन सर्वात्मनाऽलम्बुद्धिरवधारणेनाभिप्रेतेति ज्ञायत इति प्रागुक्तम्। अतो ज्ञानिमात्रे नेदमुपपद्यत इति भावः।

अस्त्वात्मरतिरेव इत्येतदसम्प्रज्ञातसमाधिस्थ एव सम्भवतीति। तथाऽपि 'यत् पतति कदाचित् तद्गुरु' इतिवद्य एवंविधः कदाचित्तस्य कार्यं सर्वदा न विद्यत इत्येवं व्याख्याने ज्ञानिमात्रस्य कार्याभावः सेत्स्यति। न ह्यत्र यदैवं तदेति कालावच्छेदकशब्दोऽस्ति। आत्मरतिरिति समासस्तु रतेः कर्तारमेवाचष्ट इत्यत आह ॥ कर्तृशब्द इति ॥ अयं च, यदा तदेति रहितोऽपीत्यर्थः। आदिग्रहणेन "यो दारान् प्रतिगृह्णाति स गृही" इत्यादेः परिग्रहः। अयं भावः। "तस्य कार्यं न विद्यत" इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ सत्यामन्यव्यावर्तकं "यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्" इत्यनेनोक्तम्। व्यावर्तकं च द्विविधं भवति। विशेषणमुपलक्षणं च। तत्र व्यवच्छेद्यसमानकालं विशेषणम्। यथा सिद्धान्त्युदाहृतं भोजनम्। अन्यथा तूपलक्षणम्। यथा पूर्वपक्ष्युदाहृतं पतनम्। तत्र विशेषणं मुख्यम्। विशेषज्ञानहेतुत्वात्। अन्यदमुख्यम्। वैपरीत्यात्।

मुख्यामुख्ययोश्च मुख्ये सम्प्रत्ययः[1]। नचात्र विशेषणत्वग्रहणे बाधकमस्ति। येनोपलक्षणमेतदिति प्रतीम इति। कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह॥ अत इति॥ एतत्कार्यराहित्यम्। "समाधावेव" इत्युक्त्या समानकालतां सूचयति।

नन्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य कार्याभावे व्याख्यायमाने कदाचिदपरोक्षज्ञानरहितस्याप्यसम्प्रज्ञातसमाधिसम्भवात्कार्याभावप्रसङ्ग इति चेन्न। अपरोक्षज्ञानिन एवासम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति, नान्यस्येत्यस्यार्थस्य "मानव" इति पदेन भगवतैव दर्शितत्वादित्याह॥ मानव इति॥ मानव इति कथं ज्ञानिनो वाचकमित्यत आह॥ मन्विति॥ धातोः व्याख्यानादिति शेषः। अस्माद्धातोः भाव उप्रत्ययः। ततो मनुरवबोधः अस्यास्तीत्यर्थे, मनोरयमाश्रय इत्यर्थे वाऽण्प्रत्ययः। यद्वा धातोरेवाऽण्प्रत्ययः। मनुष्य इति व्याख्यायां ऋष्यादिव्यावृत्तिर्वैयर्थ्यं चापद्येत। आत्मशब्दस्याप्यन्यथा व्याख्यां निराकरोति॥ परमात्मेति॥ चशब्दोऽवधारणे। न स्वात्मरतिरित्यर्थः। तस्यैवेत्यवधारणात्।॥१७॥

भ० गी०—

> नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
> न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥

भा०—

तस्य कर्मकाले वक्तव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकस्समो वार्थो नास्ति। न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति। न चैतदपहाय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजनाश्रयः। अर्थो येन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः। ज्ञानमात्रेण यद्यपि प्रत्यवायो न भवति। तदर्जुनस्यापि सममिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्येतद्भवति। ईषत्प्रारब्ध[2]सूचकं च तद्भवति। महच्चेद्वृत्रहत्यादिवत्॥ १८॥

---

1. ग. कार्यसंप्रत्ययः　　2. ग. प्रारब्धानर्थसूचकं

प्र० दी०—

यद्ययं[1] कार्याभावो न ज्ञानिमात्रस्य। किन्त्वसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्यैव। तर्हि "नैव तस्य कृतेनार्थो" इत्युत्तरं वाक्यं न सङ्गच्छते। असम्प्रज्ञातसमाधेः करणस्यैवाभावेन तत्प्रयोजनाभावकथनस्यायोगात्। ज्ञानिनस्तु करणसम्भवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधस्योपपत्तेरिति चेन्न। तर्ह्यतीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य "तस्य कार्यं न विद्यत" इत्युत्तरं कस्मादुक्तम्। कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कश्चित्प्रत्युक्तः[2] समाहितः तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीति कुतो नोक्तमित्याशङ्कानिरासायेदमेवमुच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे॥ तस्येति॥ तस्याऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थस्य। अर्थो नास्तीति सम्बन्धः। उक्त्वोद्बोधि[3]तस्येति शेषः। एवं तर्हि "तस्यैव महत्सुखत्वात्" इत्याद्युक्तविरोध इत्यत उक्तमात्मेति। समो वाऽऽत्मरत्या। समप्रतिषेधः कैमुत्यार्थः। न तु समव्ययफलं कर्मानुष्ठीयते।

नन्वत्र कश्चनेत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निधानादर्थ इति सम्बध्यते। तथा चेदमयुक्तम्। न हि कर्माकरणेऽर्थप्राप्तिरस्ति। येन प्रतिषेधः सङ्गच्छेत। अथ सन्निधानादपि योग्यतया बलवत्त्वात्कश्चन दोष इत्यध्याह्रियते। तथाप्यश्वमेधाद्यकृतौ प्रत्यवायाप्राप्तेः प्रतिषेधोऽसङ्गत एवेत्यतो "नाकृतेन" इत्येतद्व्याचष्टे॥ न चेति॥ मा भूद्यज्ञादिकरणार्थमुत्थानम्। नित्यनैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः तदर्थं तु स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेतत्। सन्ध्येति तत्कालेऽनुष्ठेयं कर्मोच्यते।

माभूदल्पस्य यज्ञादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च। तथाऽपि गुरुदेवतादिपूजाकरणाकरणयोरर्थप्रत्यवायौ स्यातामेव। अतस्तत्सन्निधिप्राप्तावुत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं 'न चास्ये'त्युक्तम्। तदयुक्तम्। उक्तविरोधादेवेत्यतो व्याचष्टे॥ न चैतदिति॥ एतदसम्प्रज्ञातसमाधानम्। अपहाय उत्थितस्येति शेषः। अपहायेत्यनेन गुर्वादिपूजाया[4]माधिक्यं निषेधति। आधिक्यस्यैव

1. ग. यदीयं कार्याभावोक्तिः 2. ग. प्रत्युक्त्वा

3. ख. उद्बुद्धस्य 4. ग. गुर्वादिपूजाया अपि

पूर्वत्यागोपयोगित्वात् । सर्वभूतेषु गुर्वादिषु । नन्वर्थव्यपाश्रयः प्रयोजनप्राप्तिः । तथा च सर्वभूतेभ्य इति स्यादित्यत आह ॥ अर्थ इति ॥ अनेनार्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारेण भवतीति व्यधिकरणो बहुव्रीहिरयमित्युक्तं भवति । तथा च दर्शनादेर्विषया गुर्वादय इति सप्तम्युपपत्तिः । अनेनानर्थव्यपाश्रयोऽप्युपलक्ष्यते । स्यादेतत् । किमनेनायासेन । ज्ञानिमात्रविषयमेतत्किं न स्यात् । ज्ञानमात्रेण प्रत्यवायाभावात् । तत्राप्यस्यार्थस्य सम्भवात् । अवधारणादेश्चोपचरितार्थसम्भवादित्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ तज्ज्ञानमात्रम् । इतिशब्दो हेतौ । एतत्कार्याभाववचनम् । प्रत्युत विरोधीति हृदयम् । "प्रत्यवायो न भवति" इत्यङ्गीकृत्यैवोक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति प्रतिषिद्धकरणादिनाऽनिष्टप्राप्तिरित्याह ॥ ईषदिति ॥ सूचिते च तदैव चित्तखेदः । उपलक्षणं चैतत् । मुक्तावानन्दह्रास इत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा विहितकरणेनानन्दवृद्धिरपीति ॥ १८ ॥

भ० गी०—

> तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।
> असक्तोह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

भा०—

यतोऽसम्प्रज्ञातसमाधेरेव कार्याभावस्तस्मात्कर्म समाचर ॥१९॥

प्र० दी०—

"तस्मादसक्त" इति परामर्शविषयो न प्रतीयते । तं दर्शयन् व्याख्याति ॥ यत इति ॥ त्वं चेदानीमसम्प्रज्ञातसमाधिर्न भवसीति शेषः । कर्मणोऽवश्यकर्तव्यत्वेऽसम्प्रज्ञातसमाधिविलोपप्रसङ्गान्नेदमवश्यं कर्तव्यमित्यतोऽहमपि न कुर्यामिति परिचोदनायामसम्प्रज्ञातसमा[1]धिस्थप्रतिबन्दीं मोचयितुं तस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नासङ्गतिः ॥ १९ ॥

---

1. ग. असम्प्रज्ञातसमाधिस्थविलोपप्रतिबन्दीं

भ० गी०—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

भा०—

आचारोऽप्यस्तीत्याह ॥ **कर्मणैवेति** ॥ कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः । कर्म कृत्वैव । ततो ज्ञानं प्राप्य वा । न तु ज्ञानं विना । प्रसिद्धं हि तेषां ज्ञानित्वं भारतादिषु । "तमेवं विद्वान्" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च "बुद्धियुक्ता" इति । गत्यन्तरं च "नान्यः पन्था" इत्यस्य नास्ति । इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्यविरोधः । यत्र च तीर्थाद्येव मुक्तिसाधनमुच्यते

"ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा ।
अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ ॥"

इत्यादौ, तत्र पापान्मुक्तिः । स्तुति[1]परता च । तत्रापि कुत्रचिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यतेऽन्यथा मुक्तिं निषिध्य—

"ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्नकथञ्चिदपीष्यते ।
प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि ॥"

इत्यादौ । न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञाननियमं घ्नन्ति । यथा कश्चिद्दक्षं भृत्यं प्रत्युक्तानि "अयमेव हि राजा किं राज्ञा" इत्यादीनि । यथाह भगवान्—

"यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च ।
स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञान मोहकानि वा ।
भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्ना[2]न्यतस्तु कथञ्चन ॥"

---

1. ग. स्तुतिमात्रपरता   2. ग. नान्यथा

इति नारदीये। अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥

प्र० दी०—

कर्मण एव मुक्तिसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय "कर्मणैव हि" इत्यस्य तात्पर्यं तावदाह ॥ आचारोऽपीति ॥ विहितस्य कर्मणः कर्तव्यतायां प्रमाणमिति शेषः। अपिः पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये। कर्मण एव मोक्षकारणत्वं तृतीययोच्यत इति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे॥ कर्मणेति ॥

नन्वेवं सहयोगे तृतीयायां व्याख्यायमानायां जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमास्थिता इति वाक्यार्थः स्यात्। न चायं युक्तः। "पुत्रेण सहैवागतः पिता" इत्यत्र यथा पुत्रस्याप्यागमनान्वयः प्रतीयते, तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थितत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ कर्मेति ॥ यद्यपि श्रूयमाणक्रियायां सहयोगो नोपपद्यते। तथाप्यध्याहृतावान्तरक्रियायामुपपद्यत एव। ततश्च यथा "सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी" इत्यत्र दशभिः पुत्रैः सहैव वर्तमानाप्येकैव भारं वहतीत्यर्थः। तथाऽत्रापि कर्मणा सहैव वर्तमानाः कर्म कुर्वन्त एव इत्यर्थ उपपद्यत इति भावः। द्विविधं हि सहयोगमभिप्रेत्य समासविधौ पाणिनिरपि विशेषणमभाणीत् "तेन सहेति तुल्ययोग" इति। कर्मसाहित्यं च मुक्तावानन्दवृद्ध्यर्थमिति ज्ञातव्यम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चेत्सत्यम्। वक्ष्यमाणबाधात्तत्परिग्रहोपपत्तेः। अथवा[1] करणे तृतीया। तथापि 'लाङ्गलेन वयं जीवाम' इतिवत्पारम्पर्येण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह ॥ कर्मेति ॥ सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः। सिद्धिशब्दो ज्ञानार्थः। वेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत्।

यथाप्रतीतार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ ज्ञानं विना केवलेन कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता इत्यर्थस्तु नेत्यर्थः। कुत इत्यत आह ॥ प्रसिद्धा हीति ॥ हिशब्दो हेतौ। अस्तु तेषां ज्ञानित्वम्।

---

1. ख. ग. अस्तुवा

मुक्तौ तु कर्मैव कारणमित्यत आह॥ तमेवमिति॥ अत्रापि गीतायामपि॥ "कर्मजं बुद्धियुक्ता हि" इत्यादावित्यर्थः। प्राग्ज्ञानाज्ज्ञानसाधनं पश्चान्मुक्तिसाधनमिति समुच्चयवादिनां मतम्। न तु केवलकर्मवादिनाम्। न चात्र प्रमाणमप्यस्ति। ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे "तमेवं" इत्याद्यागमास्सन्ति, तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि "अपाम सोमं" इत्यादयोऽपि विद्यन्ते। तत्कथं निर्णय इत्यतस्सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलादित्याह॥ गत्यन्तरं चेति॥ ज्ञानद्वारेति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः। ननु कर्मवाक्यान्यपि "ब्रह्मज्ञानेन वा" इत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति। तत्र ब्रह्मज्ञानसमकक्ष्यतया तीर्थस्नानादेरुक्तत्वेनोक्तव्याख्यानायोगात्। अतः पुनरनिर्णय एवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह॥ यत्रेति॥ तीर्थादीति॥ तत्स्नानादीत्यर्थः। पापादिमुक्तिः मुक्तिशब्दार्थ इत्यर्थः। ननु चात्र सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति। संसारमुक्तिरित्यादेरपि सम्भवात्। अतो गत्यन्तरमाह॥ स्तुतीति॥ प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थः। प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा। दुष्टजनमोहनार्थत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। कुत एतत्कल्प्यत इत्यत आह॥ तत्रापीति॥ यत्र तीर्थस्नानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते तत्रैव प्रस्तावे। साधनत्वं तीर्थस्नानादीनाम्। अन्यथा ज्ञानं विना। या मुक्तिः। यन्मुक्तिसाधनत्वम्। वाक्यत्वाविशेषात् "ब्रह्मज्ञानेन वा" इत्यादिभिरेव "ब्रह्मज्ञानं विना" इत्यादीनां बाधः किं न स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ असाधारणसाधारणप्रसङ्गोक्तत्वादिनेति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह॥ यथेति॥ इत्यादीनि "नायं राजा किन्तु तद्भृत्य एव" इत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि न निघ्नन्तीति शेषः। आगमसिद्धा चेयं व्यवस्थेत्याह॥ यथेति॥ मद्दृष्टेरित्येतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवानित्युक्तिः॥ तीर्थादिवाक्यानीति॥ तीर्थक्षेत्रवासादीनां मोक्षसाधनत्ववाक्यानीत्यर्थः। कर्मेति यज्ञादेर्ग्रहणम्। आदिपदेन ध्यानादेस्सङ्ग्रहः। पूर्ववदर्थः। अज्ञानां सम्यग्ज्ञानायोग्यानाम्। उपसंहरति॥ अत इति ॥ २० ॥

भ० गी०—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वान् तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥२६॥

भा०—

स यद्वाक्यादिकं प्रमाणी[1]कुरुते । यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१-२६ ॥

प्र० दी०—

"स यत्प्रमाणं कुरुते" इत्यत्र यच्छब्देन प्रमाणमप्रमाणं वा विवक्षितम् । आद्ये प्रमाणं कुरुत इत्ययुक्तम् । स्थितस्य करणाभावात् । द्वितीयेऽप्येवमेव । अशक्यत्वादित्यत आह ॥ स इति ॥ प्रमाणमेव

1. ग. प्रमाणं कुरुते

सद्यद्वाक्यादिकं लोके[1] प्रमाणतयाऽनवगतं तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः। यद्वा एकमेवेदं पदम्। यत्प्रमाणकं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुत इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यार्थमाह॥ यदुक्तेति॥ २१-२६

भ० गी०—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते॥ २७॥

भा०—

विद्वदविदुषोः कर्मभेदमाह॥ **प्रकृतेरिति॥** प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः। प्रकृतिमपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि॥ तत्सम्बन्धीनि च। न हि प्रतिबिम्बस्य क्रिया॥ २७॥

प्र० दी०—

"प्रकृतेः क्रियमाणानि" इति श्लोकद्वयस्य सङ्गतेरस्फुटत्वात्तात्पर्यमाह॥ विद्वदिति॥ यथायोगं सम्बन्धो न यथाक्रमम्। कर्मभेदं कर्मवैलक्षण्यम्। प्रपञ्चयतीत्यर्थः। "सक्ताः कर्मणि" इत्यादिनोक्तत्वात्। व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयन् गुणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह॥ प्रकृतेरिति॥ आदिपदेन शरीरमनसोर्ग्रहणम्। कथमिन्द्रियादीनां द्रव्याणां प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह॥ प्रकृतिमिति॥ गुणभूतान्यप्रधानानि। प्रकारान्तरेण व्याचष्टे॥ तदिति॥ प्रकृतिकार्याणि चेत्यर्थः। गुणशब्दः कार्यार्थ इत्युक्तं भवति। ननु जीवस्यापि कर्तृत्वात् "अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" इति कथमुच्यत इत्यत आह॥ न हीति॥ स्वातन्त्र्येणेति शेषः॥ २७॥

भ० गी०—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥ २८॥

1. ख. लोकेन

भा०—

कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्ववित्। गुणा इन्द्रियादीनि। गुणेषु विषयेषु॥ २८॥

प्र० दी०—

गुणानां कर्मणां चान्योन्यं यो विभागस्तस्मिन्वक्तव्ये एकवचनेनालम्। कथं द्विवचनम्। केन वाऽस्यान्वय इति शङ्कां विभागशब्दस्यार्थं वदन्परिहरति॥ कर्मेति॥ जीवेश्वरप्रकृतिलक्षणसम्बन्धिभेदात्कर्मणामिन्द्रियादीनां च भेदोऽत्र विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः। 'गुणाः गुणेषु' इति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थमाह॥ गुणा इति॥ २८॥

भ० गी०—

प्रकृतेर्गुणसम्मूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥२९॥

भा०—

प्रकृतेर्गुणेष्विन्द्रियादिषु सम्मूढाः। इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादिसङ्गः। गुणकर्मस्विन्द्रियेषु[1] विषयेषु च।

"शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्वाद्याश्च शुभानि च।
अप्रधानानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः॥"

इत्यभिधानात्। सत्वाद्यङ्गीकारे "गुणा गुणेषु" इत्ययुक्तं स्यात्॥२९॥

प्र० दी०—

'प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः" इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन्विग्रहं च दर्शयति॥ प्रकृतेरिति॥ नित्यसापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नासामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय प्रकृतेरित्यनुवादः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा। प्रकृतेर्गुणसम्मूढत्वात्सज्जन्ते गुणकर्मसु इति हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितः।

1. ग. 'गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु' इत्यन्यथा पाठः

अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः । तमुपपादयति । इन्द्रियादीति ॥ अभिमानः ममैवैतानि स्वातन्त्र्येण करणानीति भ्रमः । 'विषयादि' इत्युक्त्या गुण-शब्दोऽत्र विषयार्थ इति दर्शयति । आदिशब्देन कर्मग्रहणम् । विषयेषु सङ्गः स्नेहादिः । कर्मसु स्वातन्त्र्यभ्रमः । "गुणानां कर्मसु" इति केनचिद्व्याख्यातम् । तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति ॥ गुणेति ॥ द्वन्द्वपरिग्रहेऽधिकार्थलाभात् । अनेन "विषयादि" इत्ये-तदपि समर्थितं भवति । गुणशब्दस्योक्तानेकार्थत्वं कुत इत्यत आह ॥ शब्दाद्या इति ॥ निरुच्यत इति निरुक्तिः शब्दार्थः । निरुक्तिं गच्छन्त्य-वगच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यानेकेष्वर्थेषु शक्तिः । तथापि विवक्षाऽत्रैकस्यैवार्थस्य युक्ता । अन्यथा "न ह्येकशब्देन" इत्युक्तविरोधात् । शब्दो हि यमर्थमादौ स्मारितवान् स एवार्थो बुद्धौ सन्निहितः पुनरुच्चरितेन स्मारयितुं युक्तः । तथा चात्र सर्वत्र सत्वादय एव ग्राह्याः । तद्ग्रहणे शब्दादीनामपि तदात्मकानां ग्रहणसम्भवादित्यत आह ॥ सत्वादीति ॥ कर्तृत्वाधारत्वयोरेकत्र विरोधादिति भावः । तदात्मकानामिन्द्रिया[1]णामुपलक्षणे वृथा प्रयासः । अनयैवानुपपत्त्या अनेकार्थग्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

भ० गी०—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

भा०—

अतस्सर्वाणि कर्माणि मय्येव संन्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारो-पितानि मय्येव विसृज्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति, मत्पूजेति चात्मानं मामधिकृत्य यच्चेतः तदध्यात्मचेतः । संन्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥ ३० ॥

1, ख. ग. इन्द्रियादीनां

प्र० दी०—

"मयि सर्वाणि" इत्यस्य सङ्गतिं दर्शयति ॥ अत इति ॥ यतो विद्वत्कर्मैवंविधं, त्वं च विद्वानस्यतः। ननु संन्यासो विसर्गः। स च स्वकीयस्य भवति। न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तम्। तत्कथं तेषां विसर्गो विधीयत इत्यत आह ॥ भ्रान्त्येति ॥ कर्मणां परमेश्वरे संन्यासो नाम तदात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्। तदसत्। अशाब्दत्वादप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह ॥ भगवानेवेति ॥ इति ज्ञात्वेति शेषः। प्रकारान्तरं चाह ॥ मदिति ॥ इति समर्पणं च कर्मणां मयि संन्यास इति शेषः। कर्माणि परमेश्वरात्मकत्वं प्रतिपद्य[1] तत्प्राप्तये कल्प्यन्त इत्यध्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे ॥ आत्मानमिति ॥ अनेनाव्ययीभावगर्भः कर्मधारय इत्युक्तं भवति। अस्य "निराशीः" इत्यनेनान्वयः। परमात्मलाभेनेतरा[2]शारहित इत्यर्थः। ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि सन्तीति ज्ञानम्। तच्च "मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य" इत्यनेन गतार्थमित्यतो द्वयोर्भेदमाह ॥ संन्यासस्त्विति ॥ उभयत्रेतिशब्दात्परं ज्ञानमिति शेषः ॥ ३० ॥

भ० गी०—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

भा०—

फलमाह ॥ ये म इति ॥ ये त्वेवं निवृत्तकर्माणस्तेऽपि

1. ग. प्रतिपद्यन्ते 2. ग. निराशीराशरहित इत्युक्तं भवति

मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा । किम्वपरोक्षज्ञानिनः । न तु साधनान्तरमुच्यते ।

"निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये ।
अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते ॥
सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् ।
न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायापरोक्षदृक् ॥"

इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समुच्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्र० दी०—

अन्यथाप्रतीतिं निराकर्तुं तावदुत्तरश्लोकद्वयप्रतिपाद्यमाह ॥ फलमिति ॥ किं[1] विद्वांस एवं कुर्वन्तीत्येतावता मया कार्यमि[2]त्याशङ्क्य स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमाहेत्यर्थः । मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिरित्यपिशब्देन ज्ञानमिव निवृत्तं कर्मापि मोक्षसाधनमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ ये त्विति ॥ कैमुत्यद्योतनार्थोऽपिशब्दो न समुच्चयार्थ इत्यर्थः । प्रासङ्गिकं चैतत् । समुच्चये यद्यपिशब्दः स च द्वेधा । ज्ञानमिव कर्मापि पृथक्साधनम् । ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति । अत्राद्यं पक्षं निराकरोति ॥ न त्विति ॥ निष्कामत्वादिनाऽनुष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां ग्रहणम् । अपरोक्षा च सा ईशदृष्टिश्च । तादर्थ्ये चतुर्थी । मुक्तौ मुक्तिसाधने । किञ्चित्सहकारि । कर्मापि मुक्तिसाधनमित्यत उक्तम् ॥ सर्वमिति ॥ तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये । ज्ञानमाधाय मुक्तये । मुक्तेः । "अहल्यायै जार" इत्यादि यथा । साक्षात्साधनत्वेन श्रुतमपि कर्म यथा व्यवहितं जातं किं ज्ञानमपि तथा । नेत्युक्तम् ॥ न किञ्चिदिति ॥ द्वितीयमपि प्रकारमतिदेशेन निराचष्टे ॥ अत एवेति ॥ "अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते" इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

1. ग. केचित्
2. ग. कार्यमित्यतः परं न वा इत्यधिकः पाठः

भ० गी०—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

भा०—

एवं चेत्किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोका इत्यत आह ॥ **सदृशमिति ॥** प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

प्र० दी०—

सदृशमिति श्लोकस्य सङ्गतिर्न प्रतीयते । अतस्तामाह । एवं चेदिति ॥ यदि त्वन्मतानुष्ठाने मोक्षोऽन्यथा नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरेकत्वात्कथं "स्वस्याः" इति प्रातिस्विकत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ प्रकृतिरिति ॥ तत्कार्यौ रागद्वेषावुपलक्ष्येते ॥ ३३ ॥

भ० गी०—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

भा०—

तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवातिप्रयत्नत इत्याशयवानाह ॥ **इन्द्रियस्येति ॥** तथा ह्युक्तम्—

"संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्वशाः ।
तथाऽपि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः ॥"

इति ॥ ३४ ॥

प्र० दी०—

"इन्द्रियस्य" इत्यस्य सङ्गतिमाह ॥ तथाऽपीति ॥ एवं तर्हि "मयि सर्वाणि कर्माणि" इति विधानं, फलकथनं च व्यर्थमित्याशङ्क्येति

भावः । यद्यपि "प्रकृतिं यान्ति भूतानि" इति निग्रहोऽकिञ्चित्करस्तथापि व्याहतमेतदुच्यत इत्यत उक्तम् ॥ निग्रहादिति ॥ निग्रहादित्याद्याशयवान् तथापीत्याहेति योजना । अत्राऽऽगमसम्मतिमाह ॥ तथा हीति ॥ ३४ ॥

भ० गी०—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः । ॥ ३५ ॥

भा०—

तथाप्युग्रं युद्धकर्मेत्यत आह ॥ श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

प्र० दी०—

श्रेयानित्यस्य सङ्गतिमाह ॥ तथापीति ॥ "ज्यायसी चेत्" इत्यत्र द्वावाक्षेपावर्जुनेन कृतौ । तत्राद्यो "लोकेऽस्मिन्" इत्यादिना परिहृतः । इदानीं "युध्यस्व विगतज्वरः", "तयोर्न वशमागच्छेत्" इत्युक्त्या स्मारितं द्वितीयमाक्षेपमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म कर्तव्यम् । तथाप्युग्रमवर्जनीयरागद्वेषम् । न कुर्यामिति शेषः ॥३५॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

भा०—

बहवः कर्मकारणास्सन्ति । क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति ॥ अथेति ॥ अथेत्यर्थान्तरं "तयोर्न वशमागच्छेत्" इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

प्र० दी०—

"अथ केन" इत्यर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः। "तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ" इति रागद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात्। न हि पापप्रयोजकत्वादन्यद्रागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह ॥ बहव इति ॥ कारणशब्दः करोतेर्ण्यन्तात्करणे ल्युडन्तः। स च त्रिलिङ्गः। 'अयमनुमानः' इति भाष्ये प्रयोगात्। अथवा "ण्यासश्रन्थो युच्" इति करणे युच्। अयं च स्त्रीलिङ्गः। बहव इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव। "वातो गुणवचनात्" इति विकल्पविधानात्। कर्मेति पापं विवक्षितम्। द्वयोरेवोक्तत्वात्कथं बहव इत्यनुवाद इत्यत आह ॥ क्रोधादय इति ॥ पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्सराद्योऽप्युपलक्षिताः। अरिषड्वर्गप्रसिद्धेः। तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः। रागशब्देन कामः, द्वेषशब्देन क्रोधादयश्च त्वयोक्ता इत्यर्थः। अस्य प्रश्नस्य प्रकृते क उपयोग इत्यत आह ॥ अथेति ॥ नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणा सङ्गतिरिति स्वयमेव सूचितमित्यर्थः। "अथ" इति शब्देनार्थान्तरमिदमिति सूच्यते। तर्ह्यसङ्गतं न प्रष्टव्यमित्यतस्सङ्गत्यन्तराभावेऽपि प्रासङ्गिकी सङ्गतिरस्तीत्याशयवान्प्रसङ्गं दर्शयति ॥ तयोरिति ॥ तत्रापि यो बलवांस्तं प्रति महान्तं यत्नं करिष्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

भा०—

यस्तु बलवान्प्रवर्तकस्स एष कामः। क्रोधोऽप्येष एव। तज्जन्यत्वात्। "कामात्क्रोधोऽभिजायते" इति ह्युक्तम्। यत्रापि

*

गुरुनिन्दादिनिमित्तः क्रोधस्तत्रापि भक्तिनिमित्तानिन्दाकामनिमित्त एव। ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्करान्न सूक्ष्मं जानन्ति। उक्तं च "ऋते कामं न कोपाऽद्या जायन्ते हि कथञ्चन" इति। महाशनः। महद्धि कामभोग्यम्। महाब्रह्महत्यादिकारणत्वान्महापाप्मा। सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्वैरी ॥ ३७॥

प्र० दी०—

बलवद्विषयश्चेत्प्रश्नस्तर्हि परिहारो न सङ्गच्छत इत्यतः परिहारं व्याचष्टे॥ यस्त्विति॥ प्रवर्तकः पापेषु पुरुषस्य त्वया पृष्ट इति शेषः। एवं योजनायां क्रोधस्यापि कामसाम्यं स्यात्। तथाचोत्तरत्र कामस्यैवानुवृत्तिर्विरुध्येतेत्यतः "क्रोध एषः" इत्येतदन्यथा व्याचष्टे ॥ क्रोधोऽपीति॥ काम एव किं मुख्यया वृत्त्या एवमुच्यते। नेति ब्रूमः। किन्तूपचारेणेति भावेनाह ॥ तदिति॥ तदेव कुत इत्यत आह ॥ कामादिति॥ नायमस्ति नियमः। यदा गुरुनिन्दाऽदिश्रवणे निन्दकाय क्रुध्यति तदा कामाभावेऽपि क्रोधोदयदर्शनादित्यत आह ॥ यत्रापीति॥ भक्तिनिमित्तश्चासौ अनिन्दाकामश्चेति विग्रहः। "सङ्गात्सञ्जायते कामः" इत्येतद्दर्शयितुं "भक्तिनिमित्ता" इत्युक्तम्। काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमत इति परेषां व्याख्यानं दूषयति॥ ये त्विति॥ एकान्तःकरणोपादानत्वलक्षणादानन्तर्यलक्षणाच्च सङ्करात्सूक्ष्मं कामक्रोधयोरत्यन्तभेदम्। न हि गुणो गुणस्योपादानम्। किन्तु निमित्तमेव। प्रागन्वये प्रमाणमुक्तम्। इदानीं व्यतिरेकेऽप्याह॥ उक्तं चेति॥ "महाशनः" इति कामे दुर्घटत्वाद्गौणमित्याह ॥ महाशन इति॥ भोग्यं विषयः। यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ "महाशनः" इति हेरर्थः। "काम एषः" इति पापकारणत्वेनोक्त्वा कथं "महापाप्मा" इत्युच्यत इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किन्तु महान् पाप्मा यस्मादिति बहुव्रीहिरिति भावेनाह॥ महाब्रह्मेति॥ महच्छब्दात्परतः पाप्मशब्दोऽध्याहार्यः। वधादिकर्तृत्वाभावात्कथं वैरीत्यत आह॥ सर्वेति॥ सर्वः सम्पूर्णः। पुरुषार्थो मोक्षः॥ ३७॥

भ० गी०—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

भा०—

कथं विरोधी सः। इदमनेनावृतम्। यथा धूमेनाग्निरावृतः प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां न सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा। यथाऽऽदर्शो मलेनावृतोऽन्यस्याभिव्यक्तिहेतुर्न भवति। तथान्तःकरणं परमात्मादेर्व्यक्तिहेतुर्न भवति कामेनावृतम्। यथोल्बेनावृत्य बद्धो भवति गर्भस्तथा कामेन जीवः ॥ ३८ ॥

प्र० दी०—

ननु प्रश्नस्योत्तरं जातं, किमुत्तरेणेत्यतः श्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह ॥ कथमिति ॥ सः कामः। 'कथं मोक्षस्य विरोधी' इति जिज्ञासायामाह धूमेनेत्यादीति शेषः। विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वाद्व्याख्याति ॥ इदमिति ॥ ईश्वरान्तःकरणजीवलक्षणं वस्तुत्रयम्। केन किमिवेत्याकाङ्क्षायामाद्यपादं[1] व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ परमात्मा कामेनावृतः। स्वयं सर्वज्ञोऽपि अन्यैर्न ज्ञायत इति शेषः। अन्यस्य मुखादेः। परमात्मादेरित्यादिपदेन जीवो गृह्यते। बन्धापेक्षयाऽऽवरणस्य समानकर्तृकत्वम्। बद्धः सङ्कुचितः। व्यापाराक्षम इति यावत्। उल्बो गर्भवेष्टनम्। कामेनावृतो जीवो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भ० गी०—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

---

1. ग. आद्यपादत्रयं

भा०—

शास्त्रतो जातमपि ज्ञानं परमात्माऽपरोक्ष्याय न प्रकाशते कामेनावृतम्। ज्ञानिनोऽपि किम्वल्पज्ञानिनः। कामरूपेण कामाख्येन। नित्यवैरिणा। दुष्पूरेण। दुःखेन हि कामः पूर्यते। न हीन्द्रादिपदं सुखेन लभ्यते। यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्तः पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यलम्बुद्धिर्नास्तीत्यनलः। उक्तं च—

"ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो बुद्धेर्मलं तथा।
आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योल्बो हि कामकः॥"

इति ॥ ३९ ॥

प्र० दी०—

एवं ज्ञेयज्ञानकारणज्ञातृप्रतिबन्धकत्वोक्त्या ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुक्तम्। "आवृतं ज्ञानं" इत्यनेन पुनः किमुच्यत इत्यत आह ॥ शास्त्रत इति ॥ पूर्वं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमुक्तम्। इदानीं तु कथञ्चिज्जातमपि ज्ञानं न स्वकार्याय प्रभवतीत्युच्यते। अतो न पुनरुक्तिदोष इति भावः। "कामकारेण चैक" इति वचनादपरोक्षज्ञानस्य मोक्षसाधने न केनापि प्रतिबन्ध इत्यत उक्तम् ॥ शास्त्रत इति ॥ परमात्माऽपरोक्ष्यायेति च ॥ न प्रकाशते न प्रभवति। 'ज्ञानिन' इति व्यर्थम्। ज्ञानस्य ज्ञानिसम्बन्धाव्यभिचारादित्यत आह ॥ ज्ञानिनोऽपीति ॥ शास्त्रजनितज्ञानवतोऽपि। अल्पज्ञानिनः गुरूपदेशमात्रजनितज्ञानवतः। अपरे तु ज्ञानिनो नित्यवैरिणा। न मूर्खस्य। ज्ञानी हि नाशयिष्यामि काममिति यतते। मूर्खस्तु तमनुवर्तते इति वर्णयन्ति। तदनेनैव निरस्तम्। अपकारित्वं खल्वत्र वैरित्वं विवक्षितम्। तच्च ज्ञान्यपेक्षया मूर्खेऽधिकम्। न हि मूर्खस्तत्रानुसन्धत्त इत्येतावता तन्नास्ति। इच्छानुरूपं रूपं यस्यासौ कामरूप इत्युच्यते। न चैतत्कामेऽन्तःकरणधर्मे सम्भवतीत्यत आह ॥ कामेति ॥ रूप्यतेऽनयेति रूपमाख्याऽत्र विवक्षितेत्यर्थः। तर्हि विशेषणपदमिदं जातम्। किमस्य विशेष्यमित्यत आह ॥ नित्येति ॥ यो न पूरयितुं शक्यस्स दुष्पूरः। कामस्तु विषयसम्पादनेन

पूरयितुं शक्यः कथं दुष्पूर इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे॥ दुष्पूरेणेति॥ न नञर्थे दुश्शब्दः। किन्तु कृच्छ्रार्थ इत्यर्थः। तदुपपादयति॥ न हीति॥ कामविषयोपलक्षणमेतत्। ननु प्रज्वलनात्मकत्वात्क्रोधोऽनलो युक्तः। कामस्तु कथमनल इत्यतः सोपपत्तिकमन्यथा व्याचष्टे॥ यद्यपीति॥ इदमपि प्रासादाधि[1]क्यस्योपलक्षणम्। श्लोकद्वयार्थे प्रमाणसम्मतिमाह॥ उक्तं चेति॥ कामकः कुत्सितः कामः। ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमः। तथा बुद्धेरन्तःकरणस्य। आदर्शस्य मलम्। अथ जीवस्य गर्भस्योल्ब इति सर्वत्र गूढोपमा। एतेनेदमित्युक्तस्य विवरणं द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानमपाकृतं भवति॥ ३९॥

भ० गी०—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम्॥ ४०॥

भा०—

वधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह॥ **इन्द्रियाणीति॥** एतैर्ज्ञानमावृत्य बुद्ध्यादिभिर्हि विषयैः[2] ज्ञानमावृतं भवति॥ ४०॥

प्र० दी०—

"इन्द्रियाणि" इत्यादिकमपृष्टं किमर्थमुच्यत इत्यत आह॥ वधार्थमिति॥ एतदर्थमेव ह्यर्जुनेन बलवान् पृष्टः। क्रियाद्वयश्रवणात्कं प्रतीन्द्रियादीनां करणत्वमिति न प्रतीयते। सन्निधानाद्विमोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रतीयते। अत आह॥ एतैरिति॥ तदुपपादयति॥ बुद्ध्यादिभिरिति॥ इन्द्रियादित्वेनोक्तानामपि बुद्ध्यादित्वेन ग्रहणं प्राधान्य[3]क्रमज्ञापनार्थम्॥ ४०॥

भ० गी०—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ ४१॥

---

1. क. ख. अधिकस्य　2. ग. विषयगैः　3. ख. ग. प्राधान्यज्ञापनार्थं

भा०—

हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४१ ॥

प्र० दी०—

तस्मात्त्वमितीन्द्रियाणां निग्रहः कामहननोपाय[1]तयोपदिश्यते। हृतेति ॥ नश्यति नाशयितुं शक्यो भवति ॥ ४१ ॥

भ० गी०—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भा०—

शत्रुहनन आयुधरूपं ज्ञानं वक्तुं ज्ञेयमाह ॥ **इन्द्रियाणीति** ॥ असङ्गज्ञानासिमादाय तराति पारमिति ह्युक्तम्। शरीरादिन्द्रियाणि पराण्युत्कृष्टानि। न केवलं बुद्धेः परः। श्रुत्युक्तप्रकारेणाव्यक्तादपि। "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इति श्रुतिः। न च तत्रोक्तैकदेशज्ञानमात्रेण भवति मुक्तिः। सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहार-पादेऽभिहितः। "आनन्दादयः प्रधानस्य" इत्यादिना। तथा चान्यत्र—

"अपौरुषेयवेदेषु विष्णुवेदेषु चैव हि।
सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः सम्प्रदायगताश्च ये।

1. ग. कामहननायोपदिश्यते

सर्वैस्तैस्सह विज्ञाय ये पश्यन्ति परं हरिम् ।
तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथञ्चन ।"

इति गारुडे । तस्माद्व्यक्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । न चात्र जीव उच्यते । "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते" इत्युक्तत्वात् ।

"अविहाय[1] परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः" इति च ।

अतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवक्षितम् । आत्मानं मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

"इन्द्रियाणि पराणि" इत्यस्य पूर्वेण सङ्गतिर्न दृश्यते । अत आह ॥ शत्रुहनन इति ॥ "एवं बुद्धेः परं" इत्यनेन वक्तुम् । ज्ञानस्यात्राऽऽयुधत्वे प्रमाणमाह ॥ असङ्गेति ॥ असङ्गं वैराग्यसहितम् । तराति पारम् । पारमतितर । "छन्दसि परेऽपि" इति वचनात् । परत्वस्यावधि-सापेक्षत्वात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणीत्यत आह ॥ शरीरादिति ॥ सन्निधानादिति भावः । किं परत्वमन्यत्वम् । नेत्याह ॥ उत्कृष्टानीति ॥ यो बुद्धेः परतस्तु सः" इति परमात्मोच्यते । तस्य बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादित्यत आह ॥ न केवलमिति ॥ काऽसौ श्रुतिर्यद्बलादध्याहार इत्यत आह ॥ अव्यक्तादिति ॥ अस्तु भगवा-नव्यक्तादपि परः । तथाऽपि कामादिजयार्थं बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनालम् । किं प्रमाणान्तरसिद्धाध्याहारेणेत्यत आह ॥ न चेति ॥ कामादिजयो हि मुक्तिद्वारम् । न च मुक्तिरेकदेशज्ञानमात्रेण भवति । कुत इत्यत आह ॥ सार्वत्रिकेति ॥ तस्यान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्टं प्रमाणमाह ॥ तथा चेति ॥ सर्वैत्रैवेति सम्बन्धः । वेदाद्यनुक्ता अपि भगवत्सम्प्रदायगताः । तैः सह । तैः सहितम् । न च तत्रेत्युक्तमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

---

1. ग. अविज्ञाय

मायावादी तु "यो बुद्धेः परतस्तु सः" इत्यनेन जीव उच्यत इत्याह ॥ तन्निराकरोति ॥ न चेति ॥ कुत इति चेत् "एवं बुद्धेः परं" इत्येतज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनत्वोक्तेः, तस्याश्च भगवत्परिग्रहे घटनादन्यथाऽघटनादिति भावेनोभयत्र प्रमाणमाह ॥ रसोऽपीति ॥ न चात्रेत्युक्तमुपसंहरति ॥ अत इति ॥ भास्करस्तु कामोऽत्रोच्यत इत्याह । तदतीव मन्दम् । "कामः सङ्कल्पः" इत्यादिश्रुतेस्तस्य मनोधर्मस्य तत्परत्वानुपपत्तेः पक्षद्वयेऽपि "इन्द्रियाणि पराणि" इत्यादितारतम्योक्तेः न प्रयोजनमस्तीति ॥ ४२ ॥

"संस्तभ्यात्मानमात्मना" इत्यस्य जीवात्मानं परमात्मनैकीकृत्येति व्याख्यानं शब्दबाह्यमित्याशयवानात्मशब्दद्वयं व्याख्याति ॥ आत्मानमिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

॥ ॐ ॥ श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

भा०—

॥ ॐ ॥ बुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये । पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह ॥ इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोऽयमध्याय इति पूर्वसङ्गताध्यायार्थस्थिताविह प्रकरणभेदप्रतिपादनार्थमाह ॥ बुद्धेरिति ॥ "एवं ज्ञात्वा" इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सङ्गतिं सूचयितुं बुद्धेः परस्येत्युक्तम् । "श्रेयान्" इत्यतः पूर्वेण कर्मभेदः । निवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः । निवृत्त एव कर्मण्युपासनायज्ञादिरूपेण वा भेदः । ज्ञानमाहात्म्यं शेषेणेति । "इमं विवस्वते योगं" इत्युपदेशपरम्परा-कथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यतस्तात्पर्यमाह ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वैरनुष्ठितः ।

ये मे मतमित्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः। अयं धर्मः "मयि सर्वाणि" इत्यनेनोक्तः। योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः। न केवलमुपदेशपरम्पराऽत्रोच्यते। तच्चेतोऽपि[1] त्वयाऽनुष्ठेयमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः। "कर्मणैव हि संसिद्धिं" इत्यनेनैतद्गतार्थमिति चेन्न। गृहस्थकर्म त्वया न त्याज्यमित्यस्योपपादनायाचारस्य तत्रोक्तत्वात्। अत्र तु निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात्। अत एव तत्राऽऽचार इत्येवोक्तम्। इह तु 'अयं धर्म' इति। "लोकेऽस्मिन् द्विविधा" इत्यत्रोक्तस्य "कर्मणैव" इत्याद्युदाहरणमुक्तमिति तत्रापि न दोषः।

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ ५ ॥

भा०—

"मयि सर्वाणि" इत्युक्तं तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति ॥

अपरमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

ननु "न त्वेवाहं" इत्यादिना सर्वप्रकारेणोत्पत्तिनाशराहित्यमुक्तं भगवतः। तच्छ्रुत्वा कथं "अपरं" इति पृच्छतीत्यत आह ॥ मयीति ॥ तन्माहात्म्यमित्युपलक्षणम्। आदितः प्रमितिकारणतः। "मयि सर्वाणि" इत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम्।

1. क. ततोऽपि

अर्जुनस्य च पूजकत्वादिकम्। तमिममीश्वरजीवयोः पूज्यपूजकत्वादिना भगवताऽङ्गीकृतं भेदं[1] प्रमाणेन ज्ञातुमेवं पृच्छतीत्यर्थः। अत एव ज्ञाताशयो भगवान् "तव च", "न त्वं वेत्थ" इति परिहरति। अन्यथाऽनुपयुक्तं तन्न वक्तव्यमेव ॥ ४ ॥ ५ ॥

भ० गी०—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

भा०—

न तर्ह्यनादिर्भवानित्यत आह ॥ **अजोऽपीति ॥** अव्यय आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा। "अनन्तं विश्वतो मुखं" इति हि रूपविशेषणमुत्तरत्र।

"एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययं।"

इति च। जगृह इति तु व्यक्तिः। युक्तयस्तूक्ताः। आत्माऽनादित्वं तु सर्वसमम्। कथमनादिनित्यस्य जनिः। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय। प्रकृत्या जातेषु वसुदेवादिषु। तयैव[2] तेषां जात इव प्रतीयत[3] इत्यर्थः। न तु स्वतन्त्रामधिष्ठायेत्याह ॥ **स्वामिति ॥** "द्रव्यं कर्म च" इति ह्युक्तम्। सा हि तत्रोक्ता। ततः सर्वसृष्टेः। आत्म-माययाऽऽत्मज्ञानेन। प्रकृतेः पृथगभिधानात्। "केतुः केतश्चिति-श्चित्तं मतिः क्रतुर्मनीषा माया" इत्यभिधानम्। सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्वा विमोहिकयाऽजात एव जात इव प्रतीयते[4] वा। उक्तं च—

"महदादेस्तु माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता।

---

1. क. 'भेदं' इत्यनन्तरं 'एव' इत्यधिकः पाठः 2. ग. तथैव
3. ग. प्रतीये 4. ग. प्रतीये

विमोहिका च दुर्गाख्या ताभिर्विष्णुरजोऽपि हि ।
जातवत्प्रथते ह्यात्मचिद्बलान्मूढचेतसाम् ॥"

इति । ईश्वरः ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम्—

"ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्रीशेषादिभ्यो यतो भवान् ।
वरोऽत ईश्वराख्या ते मुख्या नान्यस्य कस्यचित् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते ।

"समर्थ ईश इत्युक्तः तद्वरत्वात्त्वमीश्वरः ।"

इति च ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

प्रश्नस्य परिहृतत्वात् "अजोऽपि" इति किमर्थमित्यत आह ॥ न तर्हीति ॥ यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः । अनादिर्देहतोऽपि । उपलक्षणं चैतत् । मरणरहितः, सर्वभूतानामीश्वरश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपेऽजत्वादिमात्रं कथमुच्यत इत्यतः "अव्ययात्मा" इत्येतत्तावद्देहतोऽप्यविनाशमाचष्टे । तत्साहचर्यात् "अजोऽपि" इत्येतदपि तथैव व्याख्येयमिति भावेनाह ॥ अव्यय इति ॥ अपिपदात्परं 'अस्य' इत्यध्याहार्यम् । स्यादेवं व्याख्यानं यदि भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वं गीताचार्यस्याभिमतं स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ अनन्तमिति ॥ इति च रूपविशेषणमिति वर्तते । एवं तर्हि कथं तत्रैव "जगृहे पौरुषं रूपं" इति रूपग्रहणमुच्यते । गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत आह ॥ जगृह इति ॥ व्यक्तिरुच्यत इति शेषः । कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह ॥ युक्तय इति ॥ युज्यत एभिरिति युक्तयः प्रमाणानि । असम्भावना[1]-परिहारार्था अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा । उक्ता द्वितीये । अस्तु भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वम् । अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यत इति किं न स्यादित्यत आह ॥ आत्मेति ॥ आत्मनः स्वरूपस्वविग्रहस्याप्यव्ययत्वो-

---

1. क. ख. असम्भावनादिपरिहारार्थाः

पपादनेनाजत्वमपि साहचर्यात्तस्यैवेति योऽभिप्रायस्तं प्रकटयितुमव्य-यत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम्। सर्वसमं जीवानामप्यस्ति। अतस्त-द्विषय आक्षेपः परिहारो वा न सम्भवतीति भावः। आत्मशब्दोऽप्यन्यथा व्यर्थः। अस्मत्पक्षे स्वरूपदेहयोरुपादानार्थः। अत एव "देहोऽपि" इत्युक्तम्। एवं तर्हि "प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय" इति कथमुक्तमित्यतस्त-दन्यथा व्याख्यातुमाह ॥ कथमिति ॥ स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य "सम्भवामि" इति जनिः कथमुच्यते। व्याहतत्वादित्यत आहेति शेषः। "अधिष्ठाय" इत्यतः परं इतिशब्दश्च। कथमनेन परिहार इत्यतो व्याचष्टे ॥ प्रकृत्येति ॥ वसुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः। अनेन जन्मभ्रान्तेर्निमित्तमुक्तम्। यथोक्तं "स्त्रीपुंप्रसङ्गात्" इत्यादि। भ्रान्तेरुपादानमाह ॥ तयैवेति ॥ तमोरूपया। यदि मातापितृ-सम्बन्धोऽङ्गीकृतस्तर्हि तन्निमित्तदुःखादिकमपि प्रसज्यत इत्याशङ्का-[1] निरासाय स्वामिति पदं व्याख्याति ॥ नत्विति ॥ प्रकृतेर्भगवदधीनत्वं कुत इत्यत आह ॥ द्रव्यमिति ॥ अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न श्रूयत इत्यत आह ॥ सा हीति ॥ द्रव्यपदेनेति शेषः। तस्यात्र प्रकृतिवाचित्वं कुत इत्यत आह ॥ तत इति ॥ सर्वसृष्टिकारणानि ह्यत्र निर्दिश्यन्ते। तच्च प्रकृतेरेव सम्भवति। न पृथिव्यादेरित्यर्थः। आत्ममाययाऽऽत्मा-विद्ययेति प्रतीतिनिरासायाह ॥ आत्मेति ॥ कुतो हेतोरेवं जीव-विलक्षणं ते जन्मेत्याशङ्कानिरासार्थमेतत्। अन्यथाप्रतीतिरप्यनेन परिहृता। सर्वज्ञस्याविद्याऽयोगात्। प्रकृतिरत्र माया किं न स्यादित्यत आह ॥ प्रकृतेरिति ॥ मायाशब्दस्य ज्ञानवाचित्वं कुत इत्यत आह ॥ केतुरिति ॥ "इति प्रज्ञाया नामधेयानि" इति वाक्यशेषात्।

प्राक् "प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय" इत्यनेनैव भ्रमनिमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची। पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्युक्तम्। इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे मायाशब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः। उपादाना[2]र्थत्वादिति भावेनाह ॥ सृष्टीति ॥ प्रकृत्येति शेषः।

---

1. इत्यादिशङ्कानिरासाय　　2. क. ग. उपादानप्रतिपादनार्थत्वात्

तेषां वसुदेवादीनाम्। सृष्ट्वा तत्र प्रादुर्भूतः। विमोहिकया मायाख्यया। अत्रागमसम्मतिमाह ॥ उक्तं चेति ॥ आत्मचिद्बलादजात एव। नन्वीशनशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावात् "ईश्वरोऽपि सम्भवामि" इति कथमुच्यत इत्यतः "स्थेशभासपिसकसो वरच्" इत्येतद्विहायान्यथा व्याचष्टे ॥ ईश्वर इति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ ईशेभ्य इति ॥ एतदागमबलादेव समासाकारलोपावनुमन्तव्यौ। अजत्वादेस्सम्भवेन शाब्दो व्याघातोऽस्य तु व्याप्त्येति ज्ञापनाय क्रममुल्लङ्घ्य व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भ० गी०—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

भा०—

न जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियमः। तथाऽपि लीलया स्वभावेन च यथेष्टचारी। तथा ह्युक्तं "देवस्यैष स्वभावोऽयं", "लोकवत्तु लीलाकैवल्यं" (अ. २ पा. १ अ. ९ सू. २)

"क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय"

"अरिभयादिव स्वयं पुराण्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः
पूर्णोऽयमस्यात्र न किञ्चिदाप्यं तथाऽपि सर्वाः
कुरुते प्रवृत्तीः।
अतो विरुद्धेषुमिमं वदन्ति परावरज्ञा मुनयः
प्रशान्ताः।"

इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

"परित्राणाय साधूनां" इति साधुपरित्राणादिकं भगवदवतारस्य प्रयोजनमुक्तम्। तत्र किं जन्मनैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियम इत्यपेक्षायामाह॥ नेति॥ जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति भावः। तर्हि किमर्थं जन्मेत्यत आह॥ तथाऽपीति॥ यथेष्टचारी इच्छयैव तथा चरति। तथेच्छैव किमर्थेत्यत उक्तम्॥ लीलयेति॥ लीलाऽप्यालस्य-परिहाराद्यर्था न भवतीत्युक्तम्। स्वभावेन चेति॥ अत्रैव प्रमाणान्याह॥ तथा हीति॥ अयमेषः इयमिच्छा। अत्र प्रवृत्तिषु। विरुद्धेषुं लोक-विपरीतेच्छम्॥ ७॥ ८॥

भ० गी०—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन॥९॥

भा०—

पृथङ्मुक्त्युक्तिस्सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम्। न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम्।

"वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो ज्ञात्वोपास्ते सदा हि माम्।
तस्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य कस्यचित्॥"

इत्युक्तेश्च महाकौर्मे। अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञात्वैव जन्म नैतीति गतिः। इतरवाक्यानां नान्यथा[1] गतिः। नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्। 'तत्त्वतः' इति विशेषणाच्च सर्वज्ञानमापतति। यत्रैवं भवति तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः। उक्तं च—

"एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं विना सर्वज्ञतां नरः।
न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्॥"

इति स्कान्दे॥ ९॥

1. ग. नान्या

प्र० दी०—

जन्म कर्म चेति भगवज्जन्मादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरुच्यत इति प्रतीतिनिरासायाह ॥ पृथगिति ॥ एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीतार्थः[1] किं न स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ उक्तं तृतीये । प्रमाणान्तरं चाह ॥ वेदादीति ॥ वाक्यत्वाविशेषादेतस्य गीताबाधकत्वं कुत इत्यतस्सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामित्याह ॥ अत्रेति ॥ अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः । एतच्च पूर्वोक्तादर्थान्तरमिति ज्ञेयम् । इतरवाक्यान्यधिकारिविशेषापेक्षया सावकाशानीति कुतो नान्या गतिरित्यत आह ॥ नेति ॥ विशेषणात्पक्षान्तरव्यवच्छेदात् । इतोऽप्यत्र सर्वज्ञानमङ्गीकार्यमित्याह ॥ तत्त्वत इति ॥ आपततीत्यनेनाऽर्थापत्तिमभिप्रैति । एतमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ यत्रेति ॥ एवं भवति सर्वज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेशज्ञानोक्तिर्भवति । तत्त्वतो ज्ञानं कुत[2]स्सार्वज्ञमाक्षिपतीत्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ जिज्ञसेत् जिज्ञासेत । अन्यत्रापि—

"एको भावः तत्वतो येन दृष्टः सर्वे भावाः तत्वतस्तेन दृष्टाः"

इति । सर्वत्र सार्वज्ञं यथाशक्ति विवक्षितमिति ध्येयम् ॥ ९ ॥

भ० गी०—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

भा०—

सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह ॥ **वीतरागेति** ॥ मन्मयाः मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्र० दी०—

किं चोत्तरश्लोकेऽधिकानुवादान्नात्रैतावन्मात्रं विवक्षितमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ सन्ति चेति ॥ तथोक्तज्ञानेन । आह श्रद्धोत्पाद-

1. क. ग. यथा प्रतीत एव अर्थः 2. ग. कथम्

नार्थमिति शेषः । मन्मया मदात्मका इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ मन्मया इति ॥ सर्वेषां भगवान् प्रचुरः । को विशेषो ज्ञानिनामित्यत आह ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु पदार्थेषु । किञ्चित्सत्तादिकम् । मदायत्तमेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

भ० गी०—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

भा०—

न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतादिरूपेण । तथाऽपि सर्वेषामानुरूप्येण फलं ददामीत्याह ॥ ये यथेति ॥ भजामि सेवयामि फलदानेन । न तु गुणभावेन । कथमयं विशेष इत्यत आह ॥ मम वर्त्मेति ॥ अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम वर्त्मैवानुवर्तन्ते । सर्वकर्मकर्तृत्वाद्भोक्तृत्वाच्च मम । "येऽप्यन्यदेवताभक्ताः" इति वक्ष्यति । "यो देवानां नामधा एक एव" इति हि श्रुतिः । भगवानेव च तत्राभिधीयते । "अजस्य नाभावध्येकमर्पितं" इत्यादि[1]लिङ्गात् ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

"ये यथा" इति वाक्यं न प्रकृतेन साक्षात्सङ्गतम् । अतस्तत्सङ्गमयितुं मध्ये शङ्कान्तरं निराकरोति ॥ न चेति ॥ मामुपाश्रिता मद्भावमागता इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविद्यानामपि मुक्तिर्भवतीति नाऽऽशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णुं सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितॄंश्चेष्ट्वाऽन्ते विष्णौ समर्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम् । उपपत्तिं तूत्तरत्र वक्ष्यामीति भगवतोऽभिप्रायः । तत्किं त्रैविद्यानां त्वद्भजनं निरर्थकमेवेत्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ यद्यपि न

1. ग. इति तल्लिङ्गात्

मुक्तिं ददामि। तथाऽपि तदभिप्रेतं स्वर्गादिकं ददामीति शेषः। एवं तर्हि ज्ञानिभ्यो मुक्तिं त्रैविद्येभ्योऽल्पफलं ददद्विषमो भगवान् स्यादित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोत्तरवाक्यं सङ्गमयन्नाह ॥ सर्वेषामिति ॥ आनुरूप्येण सेवानुसारेण। सर्वेषां ज्ञानिनां त्रैविद्यानां चेति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। तथैव भजामीत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ सेवयामीति ॥ "बहुलमेतन्निदर्शनं" इति वचनात्स्वार्थे णिच्। "मम वर्त्म" इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह ॥ कथमिति ॥ यः फलतारतम्ये हेतुरयं ज्ञानिभ्यस्त्रैविद्यानां सेवायां विशेषः कथम्। किंप्रकार इत्यर्थः। कथमनेनैतच्छङ्कापरिहार इत्यतो व्याचष्टे ॥ अन्येति ॥ न केवलं ज्ञानिनः। किन्त्वन्यदेवता यजन्तोऽपि। त्रैविद्या इति यावत्। किं तत्सर्वेषां त्वद्वर्त्मानुवर्तनमित्यत आह ॥ सर्वेति ॥ भोक्तृत्वाद्धविरादीनाम्। एतद्द्वयमेव भगवद्वर्त्मानुवर्तनम्। तथा व्यवहारे निमित्तत्वात्पञ्चमी। इदमुक्तं भवति। अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च[1]। तदेतज्ज्ञात्वा भागवता निष्कामा मामेव यजन्ते। त्रैविद्यास्त्वेतत्तत्वतोऽजानानाः कर्मणां सिद्धिं काङ्क्षन्तोऽन्यदेवता यजन्ते। एवं सेवाविशेषाद्युक्तं फलतारतम्यमिति। कुत इदं भगवतोऽभिप्रेतमित्यत आह ॥ येऽपीति ॥ अनेन श्लोकद्वयमुपात्तम्। तत्र च स्पष्टमेषोऽर्थः प्रतीयते। नन्विन्द्रादिनामवद्भिर्मन्त्रैर्दत्तं हविरादिकं कथं भगवान् भुङ्क्ते। भगवतस्सर्वनामवत्त्वेन मन्त्राणां तत्परत्वादिति भावेनाह ॥ य इति ॥ ननु विश्वकर्मा एवमुच्यत इत्यत आह ॥ भगवानेवेति ॥ तत्र चेति सम्बन्धः। अनेन भगवतः सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे बाधकं परिहृतम् ॥ ११ ॥

भ० गी०—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

---

1. क. सर्वप्रेरकश्च

भा०—

कुतो मम वर्त्मानुवर्तन्ते ॥ **क्षिप्रं हि ॥** अत एव हि फलप्राप्तिः । "तस्मात्ते धनसनयः" इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

साधकं तु प्रमाणं पृच्छति ॥ कुत इति ॥ "मम वर्त्मानुवर्तन्ते" इति यत्सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वं भगवत उक्तं तत्कुतः प्रमाणाज्ज्ञायत इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवानामस्वातन्त्र्यदर्शनात्सिद्धम् । इत्यत आहेति शेषः । हीत्यतः परमितिशब्दश्च । किमनेन प्रमाणमुक्तमित्यत आह ॥ अत एवेति ॥ कर्मजा सिद्धिः । फलप्राप्तिस्तावत् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलभ्याऽस्ति । सा चाऽत एव कर्मणां भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते । नान्यथेत्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्त्युपपत्तेरुपक्षीणाऽर्थापत्तिरित्यत[1] आह ॥ अत एव हीति ॥ भगवत एव । अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह ॥ तस्मादिति ॥ धनसनयः धनलाभवन्तः ॥ १२ ॥

भ० गी०—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

भा०—

अहमेव हि कर्तेत्याह ॥ **चातुर्वर्ण्यमिति ॥** चतुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः क्षत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु "शमो दम" इत्यादिना वक्ष्यते । वैलक्षण्यात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि श्रुतिः "विश्वकर्मा विमनाः" इत्यादि । "तनुर्विद्या क्रिया कृतिः" इति च । साधितं चैतत्पुरस्तात् ॥ १३ ॥

---

1. क. अतश्च

प्र० दी०—

"चातुर्वर्ण्य" इत्यस्य सङ्गतिं सूचयंस्तात्पर्यमाह ॥ अहमेव हीति ॥ यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूतास्तस्मात्स्वपितरं मां परित्यज्याऽन्यदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुरित्याहेत्यर्थः। "विचित्रा हि तद्धितगतिः" इति वचनादतिरिक्तार्थसम्भवे "चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपसंख्यानं" इति नाऽदरणीयमिति भावेनाह ॥ चतुर्वर्णेति ॥ वर्णाश्चत्वारो गुणास्त्रयः। तत्कथं तेषु गुणविभाग इत्यत आह ॥ सात्त्विक इति ॥ राजसस्थसात्त्विकेष्वेवायं विभाग इति ज्ञातव्यम्। निर्देशप्राथम्यात् क्षत्रिये रजसस्सत्वमधिकम्। तत एव वैश्ये तमसो रजः। तच्च समसत्व[1]युतम्। रजोऽपेक्षया तमोऽधिकं शूद्र इत्यसौ तामसः। सत्वं तु तमसोऽप्यधिकम्। कर्मविभागः कीदृश इत्यत आह ॥ कर्मेति ॥

यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तृत्वात्तवापि जीववत्कर्मलेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभावं वक्तुं हेतुस्तावदुच्यते ॥ तस्येति ॥ तदेतद्व्याहतमित्यत आह ॥ क्रियायामिति ॥ कथं वैलक्षण्यमित्यतः श्रुत्यैव दर्शयति ॥ तथा हीति ॥ विश्वकर्माऽपि विमनाः तत्राभिनिवेशरहित इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यं पुराणेन दर्शयति ॥ तनुरिति ॥ क्रियाया मिथ्यात्वात्कर्ताऽप्यकर्तेति परव्याख्यां प्रत्याख्याति ॥ साधितं चेति ॥ एतत्क्रियायाः सत्यत्वम्। पुरस्ताद्द्वितीये ॥ १३ ॥

भ० गी०—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

भा०—

अत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति। इतश्च न लिम्पन्तीत्याह ॥

1. ग. समत्वयुतम्

न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इच्छामात्रं त्वस्ति । न तु तत्राभिनिवेशः । तच्चोक्तं—

"आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते लोकवत्परः ।
न ह्याग्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञान[1]कामो हि तस्य तु ॥"

इति । न च केचिन्मुक्ता भवन्तीति क्रमेण सर्वमुक्तिः । तथा हि श्रुतिः—

"ज्ञात्वा तमेवं मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्"

इति ॥

"कथं वा इत्यनन्ता वा इत्यनन्तवदिति होवाच"

इति ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

अपव्याख्यानस्य दूषणान्तरं सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिरित्यत उत्तरेण सङ्गतिमाह ॥ अत एवेति ॥ एवशब्देनास्मद्व्याख्यान एव हेतुहेतुमद्भावो युज्यते न परव्याख्यान इति सूचयति ॥ जीवानां कर्मलेपेऽभिनिवेशादिकं कारणं तदस्य नास्तीति । मिथ्यात्वं तु जीवक्रियाणामपि[2] समानमिति । तेषामपि लेपाभावे किमाश्रय आक्षेपः स्यात् । ज्ञानेन विशेष इति चेन्न । तस्याश्रवणात् । लेपनिवारणं च व्यर्थम् । तस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञातव्यत्वात् । हेतुहेतुमतोरुक्तत्वात् "न मे कर्म" इति किमर्थमित्यत आह ॥ इतश्चेति ॥ नन्वात्मार्थं भगवतः फलस्पृहाभावेऽपि परार्थमस्त्येव । तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह ॥ इच्छेति ॥ तत्र कर्मफले । येन तत्प्राप्तिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः सोऽभिनिवेशः । अत्र प्रमाणमाह ॥ तच्चेति ॥ 'व्यत्ययो बहुलं' इति व्यत्ययः ।

ज्ञानं ज्ञानमिव । "इति मां" इत्येवं ज्ञानिनो मुक्तिः फलमुच्यते । सा च वर्तमानप्रत्ययेन । प्राक् च भूतप्रत्ययेन "मद्भाव-

1. ग. ज्ञानं काम 2. ग. जीवक्रियायामपि

मागता" इति । तत्रैकजीववादिनामाक्षेपमुद्भाव्य प्रतिषेधति ॥ न चेति ॥ केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति, केचिद्भूता इति पक्षेऽतीत एव काले क्रमेण सर्वमुक्तिस्स्यात्। तथा चेदानीं संसारानुपलम्भस्स्यादिति न शङ्कनीयम्। कस्मात्। यतः श्रुतिरेवैवमाशङ्क्य पर्यहार्षीदित्याह ॥ तथा हीति ॥ ह्रदा बुद्ध्या च। इत्येतत्कथं वै[1] युज्यते। उक्ताऽक्षेपादिति शङ्कायां "अनन्ता जीवाः" इत्युत्तरम्। ननु कालोऽप्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरं "अनन्तवत्" इति। यथा भगवान् कालक्षणेभ्योऽप्यतिशयेनानन्तस्तथाऽनन्ताः। कुतः ? इति होवाच श्रुत्यन्तरमिति ॥ १४ ॥

भ० गी०—

> **एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः।**
> **कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥**

भा०—

एवं ज्ञात्वाऽपि[2] कर्मकरण आचारोऽप्यस्तीत्याह ॥ **एवमिति ॥** पूर्वतरं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

ननु "एवं ज्ञात्वा" इति पुनरुक्तम्। कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्तत्वादित्यत आह ॥ एवमिति ॥ यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बध्यते तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मबन्धाभावात्कथं कर्मविधानमित्याशङ्क्य ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षायां कर्मकरण आचारोऽत्रोच्यते। प्राक् तु जनकादीनां विवस्वदादीनां च विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः। अत एव भाष्यकारेण तत्र "कर्म कृत्वैव" इत्याद्युक्तम्। न हि ज्ञानिनां कर्म ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुः। मुमुक्षुभिरिति तत्साधुकारिण्युप्रत्ययः। "पूर्वैः कृतं" इत्यनेनैव पूर्वतरत्वस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ पूर्वतरमिति ॥ तैरपि ततोऽपि पूर्वभावि कृतमित्यर्थः। कर्मणः क्षणिकत्वात्कथं तदेव कर्तव्यमित्यतो वा इदमुक्तम्। पूर्वमिव भवतीति पूर्वभावि। अत एव कर्मेत्यनुवादः ॥ १५ ॥

---

1. क. ग. वा 2. ग. अपिशब्दो न पठ्यते

भ० गी०—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६

भा०—

"कर्म कुरु" इत्युक्तम्। तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्वक्तुम्॥ किं कर्मेति॥

प्र० दी०—

"किं कर्म" इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रतीयते। अत आह॥ कर्मेति॥ तस्य कर्तव्यतयोक्तस्य। किमर्थं? सम्यग्वक्तुम्। एतदेव सम्यग्वचनं यज्जिज्ञासवे[1] कथनम्। जिज्ञासा च दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः। अत एव प्रकर्षेण वक्ष्यामीत्याह। ननूत्तरश्लोके विकर्मणोऽपि गृहीतत्वादिहाप्यकर्मशब्दस्तदुपलक्षणार्थ इति स्थिते कर्मादीनामिति वक्तव्यम्। "कर्मण" इति कथम्। अनुष्ठेयत्वात्। अकर्मादिकं हि हेयतया ज्ञेयम्। अत एव "तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि" इत्याह। तत्राप्यकर्मादेरुपलक्षणात्॥ १६॥

भ० गी०—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७॥

भा०—

न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसे। ज्ञात्वैव इत्याशयवानाह॥ कर्मण इति॥ तच्चोक्तं—

"अज्ञात्वा भगवान् कस्य कर्माकर्मविकर्मकम्।
दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद्विना॥"

---

1. ग. जिज्ञासितकथनम्

इति । अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद्विकर्म । निषिद्धम् । बन्धकत्वात् । ततो विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना "कवयोऽप्यत्र मोहिताः"। अशक्यं चैतज्ज्ञातुमित्याह ॥ गहनेति ॥ १७ ॥

प्र० दी०—

ननु "यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्" इत्यनेनैव कर्मादिस्वरूपं मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम् । तत्किमर्थं "कर्मणो हि" इत्याद्युच्यत इत्यत आह ॥ न केवलमिति ॥ तत्कर्मादिकम् । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह ॥ तच्चेति ॥ दर्शनापेक्षया समानकर्तृत्वात् क्त्वानिर्देशः । कर्मशब्दार्थो भगवतैव वक्ष्यते । अकर्मविकर्मशब्दार्थावाह ॥ अकर्मेति ॥ किं तद्विकर्मेत्यत आह ॥ निषिद्धमिति ॥ एवं चेत्कामाद्युपेतस्य कुत्रान्तर्भाव इति चेद्विकर्मणीति ब्रूमः । कथं तस्य निषिद्धत्वमित्यत आह ॥ बन्धकत्वादिति ॥ अस्त्वेवं शब्दार्थः । योजना तु कथमित्यतो लाघवार्थं द्वितीयपादयोजनां तावदाह ॥ तत इति ॥ ततः विकर्मणः । कर्मादि कर्माकर्म च । इत्यादीत्यनेनाद्यतृतीयपादयोजनां सूचयति । कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति । ननु "कवयोऽप्यत्र मोहिताः" इत्यनेन कर्मादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् । तत्पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ न चेति ॥ ज्ञातुं स्वभावेनेति शेषः । एतच्च श्रोतुरधिकादरजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

भ० गी०—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

भा०—

कर्मादिस्वरूपमाह ॥ कर्मणीति ॥ कर्मणि क्रियमाणे

सति। अकर्म यः पश्येत्। विष्णोरेव कर्म, नाहं चित्प्रतिबिम्बः किञ्चित् करोमीति। अकर्मणि सुप्त्यादावकरणावस्थायाम्। परमेश्वरस्य कर्म यः पश्यति 'अयमेव परमेश्वरः सर्वदा सर्वसृष्ट्यादि करोति' इति स बुद्धिमान् ज्ञानी। स एव च युक्तः योगयुक्तः। सर्वाकरणात्स एव कृत्स्नकर्मकृत्। कृत्स्नफलवत्त्वात् ॥ १८ ॥

प्र० दी०—

"कर्म प्रवक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञातम्। कर्मादिप्रवचनं च क्वापि नोपलभ्यते। "कर्मणि" इति श्लोकस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वादित्यत आह ॥ कर्मादीति ॥ यद्यप्ययं श्लोकोऽन्यथा प्रतीयते। तथाऽप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद्वाक्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्स्तुतिः क्रियत इति भावः। कथमनेन तत्स्वरूपमुच्यत इत्यतो व्याचष्टे ॥ कर्मणीति ॥ वर्णाश्रमोचिते। अकर्म कर्माभावं स्वस्य। तद्विवृणोति ॥ विष्णोरेवेति ॥ 'चित्प्रतिबिम्ब' इत्यनेन तदधीनः करोमीत्यपि सूचयति। सुप्त्यादिकं कथमकर्मेत्यत उक्तं अकरणेति ॥ जीवापेक्षयेदम्। एतदपि विवृणोति ॥ अयमेवेति ॥ सर्वदा जीवव्यापाराभावे भावे च। सर्वस्य महदादेः स्वाप्नगजादेश्च। अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनं[1] च ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मेत्युक्तं भवति। अनेनैवोक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तप्राये। यः पश्येत्सबुद्धिमानिति कोऽर्थभेदः। कथं च स्तुतिरित्यत आह ॥ स इति ॥ ज्ञानिशब्दो हि पामरविलक्षणे प्रसिद्धः। मतुबादीनां प्रशंसार्थत्वात्। 'स युक्त' इत्येतत्स्तुतिर्यथा स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ स एव चेति ॥ "कृत्स्नकर्मकृत्" इत्येतन्मुख्ये बाधकं प्रदर्शयन् गौणं व्याख्याति ॥ सर्वेति ॥ सर्वस्याश्वमेधादेः। कृत्स्नकर्मणां फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य च प्राप्तप्रायत्वादित्यर्थः ॥ १८ ॥

---

1. क. ख. ग. तदधीनकर्तृत्वम्

भ० गी०—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

भा०—

एतदेव प्रपञ्चयति यस्येत्यादिना श्लोकपञ्चकेन। उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

ननु प्रतिज्ञातमुक्तम्। तत्किमुत्तरैः श्लोकैरित्यत आह ॥ एतदेवेति ॥ कर्मस्वरूपमेव। अनेनात्रापि वाक्यभेदेन कामादिवर्जनविषया[1] स्तुतिः क्रियत इति सूचितम्। मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमर्दो ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ उक्तेति ॥ परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य स्वातन्त्र्येण कर्माभावज्ञानमेव ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

भ० गी०—

त्यक्त्वा कर्मफलाऽसङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥२०॥

भा०—

न च कामसङ्कल्पाभावेनालम्। आसङ्गं स्नेहं च त्यक्त्वा। ज्ञानस्वरूपमाह पुनर्नित्यतृप्त इति। नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरसरूपोऽस्मीति तथाविधः ॥ २० ॥

प्र० दी०—

"यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः" इत्यनेन यदुक्तं तदेव "त्यक्त्वा कर्मफलाऽसङ्गं" इत्यनेनोच्यते। सङ्कल्पो हि कर्माऽसङ्गः। कामश्च फलाऽसङ्ग इत्यतः सङ्गति[2]पूर्वमन्यथा व्याचष्टे ॥

---

1. क. ख. ग. कामादिवर्जनं विधाय 2. ख. सङ्गतिपूर्वकं

न चेति ॥ नैतावता कर्मस्वरूपं सम्पूर्णमित्यर्थः। किं तर्हीत्यध्याहारः। "ननु नित्यतृप्तो निराश्रय" इति साध्योऽर्थः। स[1] कथं साधने निवेश्यत इत्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ "कर्मण्यकर्म" इत्यपेक्षया पुनरिति। मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ नित्येति ॥ इति हेतोरहमपि तथाविधः। किन्त्वविद्यया तथा न प्रतीयत इति जानन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

भ० गी०—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

भा०—

कामादित्यागोपायमाह ॥ **निराशीरिति** ॥ यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः। आत्मा मनः। परिग्रहत्यागोऽनभिमानम्। "नैव किञ्चित् करोति" इत्यस्याभिप्रायमाह ॥ **नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति** ॥ २१ ॥

प्र० दी०—

कामवर्जितत्वमेव[2] "निराशीः" इत्यनेनोच्यत इत्यत आह ॥ कामादीति ॥ आदिपदेन सङ्कल्पादिपरिग्रहः। कथमित्यतो योजयति ॥ यतेति ॥ निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीति शेषः। सेन्द्रियं शरीरमात्मेत्यसत्। अन्तःकरणवृत्तिनियमेनैव तन्नियमसिद्धेरिति भावेनाह ॥ आत्मेति ॥ ननु परिग्रहो देहादिः। तत्त्यागः कथं साधकस्येत्यत आह ॥ परिग्रहेति ॥ अनभिमानमिति स्थितिरित्यादि क्रियाविशेषणम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावो वाऽयम्। अभिमानाभाव इत्यर्थः। पूर्वश्लोके "कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोतीति कर्मणां मिथ्यात्वज्ञानात्" इति व्याख्यानमसत्। अत्र श्लोकेऽन्यथा तदभि-

1. ग. 'स' इति न दृश्यते	2. ग. कामादिवर्जितत्वमेव

प्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह ॥ नैवेति ॥ गौण्या वृत्त्येदमभिप्राय-
कथनमित्यवधेयम् ॥ २१ ॥

भ० गी०—

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समस्सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥ २२ ॥

भा०—

यतचित्तात्मनो लक्षणमाह ॥ **यदृच्छालाभेति** ॥ **कथं**
द्वन्द्वातीतत्वमित्याह ॥ **समस्सिद्धाविति** ॥ ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादिकमर्थात्सिद्धम् । तत्किमर्थ-
मुच्यत इत्यत आह ॥ यतेति ॥ द्वन्द्वातीत इत्युक्तमेव "समस्सिद्धाव-
सिद्धौ च" इत्यनेनोच्यत इत्यत आह ॥ कथमिति ॥ किम्प्रकार-
मित्यर्थः । इति जिज्ञासायामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येयत्वेन न
पुनरुक्तिदोष इत्यर्थः ॥ २२ ॥

भ० गी०—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

भा०—

उपसंहरति ॥ **गतसङ्गस्येति** ॥ गतसङ्गस्य फलस्नेह-
रहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्यनभिमानिनः । ज्ञानावस्थितचेतसः
परमेश्वरज्ञानिनः ॥ २३ ॥

प्र० दी०—

यदुक्तं कामादिवर्जनं तदेव "गतसङ्गस्य" इत्यनेनोच्यते ।
"त्यक्तसर्वपरिग्रह" इत्येतत् "मुक्तस्य" इत्यनेन, "कर्मणि" इति

नित्यतृप्त" इति च "ज्ञानावस्थितचेतस" इत्यनेन। अतः पुनरुक्तिरित्यत आह॥ उपसंहरतीति॥ विक्षिप्तं पिण्डीकरोतीत्यर्थः। गतसङ्गस्येति विषयसापेक्षम्। अतस्तत्प्रदर्शनेन व्याख्याति॥ गतेति॥ "मुक्तस्य" इत्येतत्साधके घटयति॥ मुक्तस्येति॥ अनेनाभिमानान्मुक्तस्येति वा मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यातं भवति। ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात्तं प्रदर्शयन् व्याचष्टे॥ ज्ञानेति॥ आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत्॥ २३॥

भ० गी०—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना॥ २४॥

भा०—

ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति॥ **ब्रह्मार्पणमिति॥** सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते। तदधीनसत्ताप्रतीतित्वात्[1]। न तु तत्स्वरूपत्वात्। उक्तं हि—

"त्वदधीनं यतस्सर्वमतस्सर्वो भवानिति।
वदन्ति मुनयस्सर्वे न तु सर्वस्वरूपतः॥"

इति पाद्मे। "सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं" इति च। "एतं ह्येव बह्वृचा" इत्यादि च। समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म॥ २४॥

प्र० दी०—

ननु कर्मस्वरूपं प्रतिज्ञाय सङ्क्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्योपसंहृतम्। किमिदं "ब्रह्मार्पणं" इत्यनेनोच्यत इत्यत आह॥ ज्ञानावस्थितेति॥ एतेन "इति यो जानाति" इत्यध्याहारोऽत्र सूचितो भवति। अत्रार्पणादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह॥ सर्व-

---

1. ग. तदधीनसत्ताप्रवृत्तिमत्वात्

मिति ॥[1] प्रज्ञा ब्रह्म नेत्रं नेतृ यस्य तत्तथोक्तम् । एतं हीत्यनेन सर्वान्तर्यामित्वमुच्यते । ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयः समाधिर्यस्यासौ तथोक्त इति व्याख्यानं प्रक्रमविरुद्धमिति भावेनान्यथा व्याख्याति ॥ समाधिनेति ॥ समाधिरपि ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २४ ॥

भ० गी०—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

भा०—

यज्ञभेदानाह ॥ दैवमित्यादिना ॥ दैवं भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनं यज्ञमिति क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाञ्चित् । यज्ञं भगवन्तम् । "यज्ञेन यज्ञम् ।" "यज्ञो विष्णुर्देवता" इत्यादिश्रुतिभ्यः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव । यज्ञं प्रति जुह्वतीति सर्वत्र समं "तं यज्ञं" इत्यादौ । उक्तं च—

"विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना ।
अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः ॥"

इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्यं बुद्ध्यारोहार्थमाह ॥ यज्ञेति ॥ सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम् । तच्च यज्ञादिभेदभिन्नम् । तत्र "नायं लोकोऽस्ति" इति वक्ष्यति । तदनुपपन्नम् । यत्या[2]श्रमविलोपप्रसङ्गादित्याशङ्का-

1. क. ग. ख. 'कुत' एतदित्यत आह ॥ उक्तं हीति ॥ सर्वस्य भगवदधीनत्वे प्रमाणमाह ॥ सर्वमिति ॥ ' इति अधिकः पाठः दृश्यते ।

2. ग. यत्याद्याश्रमविलोपप्रसङ्गात्

निरासार्थमिति शेषः। अत्र "दैवं देवविषयं" इति व्याख्यानमसत्। "द्रव्ययज्ञ" इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह॥ दैवमिति॥ एवं तर्हि केचिद्भगवन्तमुपासत इत्युक्तं स्यात्। तथा च नेयं यज्ञोक्तिरित्यत आह॥ स एवेति॥ स इति परामृष्टं दर्शयति॥ भगवदिति॥ भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह कथं लभ्यत इत्यत आह॥ यज्ञमिति॥ भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम्। साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रस्य विशेषणं हि क्रियाविशेषणम्। अवधारणार्थं दर्शयति॥ नान्यदिति॥ अन्यद्भगवदुपासनात्। अनेनैवशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति। दैवमेवोपासते नान्यदिति तु प्रकृतासङ्गतम्। केषाञ्चित्परमहंसानाम्। अन्येषां बाह्यकर्मणोऽपि भावात्। यद्वा केषाञ्चिदित्यस्यैव व्याख्यानं यतीनामिति। ब्रह्माग्नावित्यस्य "आत्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकीभावयन्ति" इति व्याख्यानमसदिति भावेन "यज्ञं" इत्येतद्व्याचष्टे॥ यज्ञमिति॥ भगवतो यज्ञशब्दार्थत्वं कुत इत्यत आह॥ यज्ञेनेति॥ यज्ञेनेत्यस्यार्थमाह॥ यज्ञेनेति॥ एवशब्देनापव्याख्यानं निराकरोति। एवं चेद्यज्ञमित्यस्य कथमन्वय इत्यत आह॥ यज्ञमिति॥ एतद्व्याख्यानमन्यत्रातिदिशति॥ इति सर्वत्रेति॥ अतिप्रसङ्गनिवारणाय सर्वत्रेत्युक्तं विवृणोति॥ तमिति॥ एवं तर्ह्यग्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति बर्हिषि प्रौक्षन्नित्यर्थः स्यात्। स च निर्मूल इत्यत आह॥ उक्तं चेति॥ २५॥ २६॥

भ० गी०—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते॥ २७॥

भा०—

आत्मसंयमाख्योपायाग्नौ॥ २७॥

प्र० दी०—

"आत्मसंयम" इत्येतद्दुर्गमार्थत्वाद्व्याख्याति॥ आत्मेति॥ आत्मनो मनसः। आत्म[1]संयमाख्यो य उपायः स एवाग्निः॥ २७॥

1. ख. 'आत्म' इति नास्ति

भ० गी०—

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयश्शंसितव्रताः ॥ २८ ॥

भा०—

द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञाः इत्यादि । इदं तपो हविस्तद्ब्रह्माग्नौ जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पण एव च होमबुद्धिः ॥ २८ ॥

प्र० दी०—

ननु द्रव्यं यज्ञो न भवति । तत्कथं बहुव्रीहिः । तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यमित्यत आह ॥ द्रव्यमिति ॥ अनेन नायं यज्ञशब्दो भावार्थः । किन्तु कर्त्रर्थः । तथा च द्रव्यस्य यज्ञा याजका[1] इत्युक्तं भवति । एतदाशङ्कापरिहारायैव "तपोयज्ञाः" इत्येतदप्येवमेव व्याचष्टे ॥ तप इति ॥ तत्र परमेश्वरे । "योगयज्ञाः" इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति दर्शयति ॥ इत्यादीति ॥ तपसो होमः तपश्चरणमेव तपोयज्ञः किं न स्यादित्यत आह ॥ तदर्पण एवेति ॥ अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पादनम् । नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भ० गी०—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

भा०—

अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुह्वति, अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था एव भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

---

1. ग. याजका इत्यतः परं इत्यर्थ इत्यधिकः पाठः

प्र० दी०—

"अपाने जुह्वति" इत्येतत्पूरकरेचककुम्भकपरतया केचिद्व्याचक्षते। तदसत्। अध्याहारादिप्रसङ्गात्। पूरकरेचकयोः कुम्भकार्थत्वेन पृथक्प्राणायामत्वाभावाच्चेति भावेन कुम्भकमात्रपरतया योजयति॥ अपर इति॥ परायणा इत्यतः परं "प्राणापानगती रुद्ध्वा" इति द्रष्टव्यम्। अभिप्रायमाह॥ कुम्भकस्था एवेति॥ एवशब्देनापव्याख्यानं व्यावर्तयति॥ २९॥

भ० गी०—

अपरे नियताऽऽहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः॥ ३०॥
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम॥३१॥

भा०—

नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुह्वति। "यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञः" इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा। अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम्।

"यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः प्राणेषु वै हुताः"

इति॥ ३०॥ ३१॥

प्र० दी०—

"अपरे नियत" इत्यत्र प्राणानां प्राणेषु कीदृशो होमः। नियताहारत्वस्य कथमत्रोपयोग इत्यत आह॥ नियतेति॥ प्राणशोषादिन्द्रियवृत्तीनां वृत्तिमत्स्विन्द्रियेषु सङ्कोचात्। जुह्वति 'इत्युच्यत' इति शेषः। एवशब्देन श्रोत्रादीनीत्यतो भेदं दर्शयति। तत्र प्रत्याहारेणात्र नियताहारत्वेनैवेति[1]। "प्राणान्" इत्यादिकं प्रकारान्तरेण व्याख्याति॥

1. ग. 'एव' इति न पठ्यते

यच्छेदिति ॥ वाक् वाचम्। मनसी मनसि। यच्छेत् तन्नियतां ध्यायेत्। अवराणामिन्द्रियदेवतानामुत्तमेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तनं प्रकारार्थः[1]। वा प्राणानां प्राणेषु होम इति शेषः। अस्मिन् पक्षे नियताहारा इति पृथग्यज्ञो ज्ञातव्यः। इदमेवास्तु व्याख्यानम्। श्रौतत्वात्। किं पूर्वेणेत्यत आह ॥ अन्यदपीति ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भ० गी०—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

भा०—

ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे।

"अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च"

इति वक्ष्यति। मानसवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे। एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा विमोक्ष्यसे। युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म। अतो विहितं न त्याज्यमिति भावः ॥ ३२ ॥

प्र० दी०—

'ब्रह्मणो मुखे विततः' इत्यस्य वेदे प्रतिपादिता इति व्याख्यानमसत्। मुखशब्दवैयर्थ्यादित्यभिप्रायेणाह ॥ ब्रह्मण इति ॥ परमात्मनः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो भगवत्सम्मतमित्यत आह ॥ अहं हीति ॥ उपासनादीनां कर्मजत्वाभावात्कथं[2] "कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्" इत्युक्त[3]मित्यत आह ॥ मानसेति ॥ अत्र "विमोक्ष्यसे" इति सन्नन्तान्मुचः कर्मकर्तरि लट्। तस्य प्रकृतोपयुक्ततयार्थमाह ॥ एवमिति ॥ एवं ज्ञात्वा यदि सर्वेपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युद्धादीनि स्वविहितानि कर्माणि कृत्वैव विमोक्ष्यसे। संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छसि। सर्वेषां कर्मजत्वज्ञाने तवैव मोक्षार्थं युद्धादिकं

---

1. क. होमशब्दार्थः 2. ग. कथमिति न दृश्यते 3. ग. इत्ययुक्तं

कर्तव्यमितीच्छा भविष्यतीत्यर्थः। तत्कथमित्यत आह ॥ युद्धमिति ॥ यद्येवमनेके यज्ञाः तर्हि किं कर्मात्मकेन युद्धेन। उपासनादिनैवाहं कृती स्यामित्यर्जुनस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवतेदमुक्तम्। अस्यायं भावः। मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परित्यज्य करिष्यसि तदपि कर्म। तथा च त्वया विहितातिक्रम एव कृतः स्यात्। न तु कर्मत्यागः। अत एवं जानतस्तव विहितं युद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः। विमोक्ष्यसे इति लृडन्तत्वपक्षेऽयमर्थः। किं सर्वयज्ञानां कर्मजत्वज्ञानमात्रेण मोक्षः। तथा च "कुरु कर्मैव" इति विधानं व्यर्थमित्यत आह ॥ एवमिति ॥ "कर्मजान् विद्धि" इत्यनेन कथमर्जुनस्य शङ्कायाः परिहार इत्यत आह ॥ युद्धमिति ॥ ३२ ॥

भ० गी०—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

भा०—

अखिलं उपासनाद्यङ्गयुक्तम्। ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्र० दी०—

सर्वं कर्मेत्युक्तत्वात् "अखिलं" इति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ अखिलमिति ॥ कर्मसमृद्ध्यर्थान्युपासनानि वेद एवोच्यन्ते। खिलं सशेषं न भवतीत्यखिलमित्यर्थः। "ज्ञाने परिसमाप्यते" इत्यस्य ज्ञाने जाते न कर्म कार्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यमाह ॥ ज्ञानेति ॥ परिसमाप्तिः सम्पूर्णता सफलता। सा च ज्ञाने सतीति सन्निधानाज्ज्ञानलक्षणेनैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

भ० गी०—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

भा०—

इदानीमपि ज्ञान्येव। तथाऽप्यभिभवान्मोहः। मा त्विति ॥ ३४ ॥

प्र० दी०—

"तद्विद्धि" इत्युक्तत्वादिदानीमर्जुनो न जानातीति प्रतीतिं निवारयति ॥ इदानीमपीति ॥ तद्विद्धीत्यधिकज्ञानार्थमुक्तमिति भावः ॥ ज्ञानीचेत्तर्हि "यज्ज्ञात्वा" इति तस्य मोहः कथमुच्यत इत्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ अभिभवाज्ज्ञानस्य। अर्जुनस्य ज्ञानित्वे सिद्धे भवेदेतत्। तत्रैव किं प्रमाणमित्यत आह ॥ मा त्विति ॥ ३४ ॥

भ० गी०—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

भा०—

येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात् पश्यसि ॥ ३५ ॥

प्र० दी०—

"येन भूतानि" इत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि भूतान्यात्मनि स्वस्मिन् अथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ येनेति ॥ आत्मभूते सर्वान्तर्यामिणि। द्रक्ष्यसीत्येतत्पश्यसीति व्याख्यातमिदानीमपि ज्ञान्येवेति ज्ञापयितुम् ॥ ३५ ॥

भ० गी०—

अपि चेदसि पापेभ्यस्सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

भा०—

करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्र० दी०—

"येन" इति ज्ञानस्यैव निर्देश इति स्थापयन् "अपि च" इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह ॥ करणेति ॥ येनेति करणतया निर्दिष्टमित्यर्थः ॥ "श्रेयान्" इत्याद्यपेक्षया पुनरिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भ० गी०—

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं मत्परस्संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥
योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ॥४१॥
तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भा०—

तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरैरुक्त्वोपसंहरति ॥ ३९-४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोकत्रयस्य सङ्कीर्णार्थत्वादेकोक्त्यैव तात्पर्यमुक्त्वा "तस्मात्" इति चतुर्थस्य प्रतिपाद्यमाह ॥ तदिति ॥ तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरङ्गं श्रद्धादिकम्। विरोध्यज्ञानादिकम्। ज्ञानस्य फलं परशान्त्यादिकम्। विरोधिनः फलं विनाशादिकमिति ॥ ३९-४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

भा०—

॥ ॐ ॥ तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन। "यदृच्छालाभसन्तुष्ट" इत्यादिना संन्यासम्। "कुरु कर्मैव" इत्यादिना कर्मयोगं च। नियमनादिना सकललोककर्षणात्कृष्णः। तच्चोक्तम्—

"यतः कर्षसि देवेश नियम्य सकलं जगत्।
अतो वदन्ति मुनयः कृष्णं त्वां ब्रह्मवादिनः ॥"

इति महाकौर्मे। संन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति। अयं प्रश्नाभिप्रायः। यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकस्स्यात्तर्हि संन्यासस्येषद्विरोधि युद्धमिति ॥ १ ॥

प्र० दी०—

॥ ॐ ॥ पूर्वसङ्गतत्वेनैतदध्यायप्रतिपाद्यमाह ॥ तृतीयेति ॥

कर्मयोगो नाम कर्माणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्। तद्व्यावर्तयितुमेवशब्दः। फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितानुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपंच्यते। तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्। नान्यः। तस्याप्रकृतत्वात्। द्व्यंशश्चायं कर्मयोगः। कर्मादिवर्जनमीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं चेति। तत्राद्यं संन्यासशब्दोक्तम्। द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम्। तदभिप्रायेण योगसंन्यासयोर्लक्षणं स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति। संन्यासमित्यादिना कुत्रोक्तमर्जुनोऽनु-

वदतीत्यत आह ॥ यदृच्छेति ॥ कर्मयोगमिति वदता "कर्मणां" इत्येतद्योगशब्देन सम्बध्यत इत्युक्तं भवति। तथा च कर्मणां संन्यासं त्यागमिति व्याख्यानमसदिति सूचितम्। शंससीत्यन्वयः[1]। चतुर्थाध्यायोक्तस्यार्थस्यैतदध्यायोत्थानबीजत्वात्तृतीयाध्याय[2]प्रपञ्चनात्मकस्याप्यस्य चतुर्थानन्तर्यं युक्तमित्यनेन[3] ज्ञापितम्। कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतीतिनिरासायाह ॥ नियमनादिनेति ॥

नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धरूपसर्वकर्मपरित्यागः संन्यासशब्दार्थ इति व्याख्यानं दूषयति ॥ संन्यासेति ॥ "ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी" इति संन्यासशब्दस्य भगवतैवान्यथाव्याख्याततत्वात्तद्विरुद्धं परव्याख्यानमित्यर्थः। यदि सर्वकर्मपरित्यागो न संन्यासशब्दार्थः किन्तु द्वेषादिवर्जनमेव तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात्संन्यासयोगयोर्विरोधाभिप्रायेण श्रेयःप्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादित्यत आह ॥ अयमिति ॥ अत्र श्रेय इति यथास्थितगीतापदमनूद्य संन्यासपदानुगुण्येनाधिक इति व्याख्यातम्। नन्वेतत् 'घोर' इति चोदितम्। 'श्रेयान्' इति परिहृतं च। सत्यम्। अत एवात्रेषदित्युक्तम्। अतस्तत्त्यक्त्वा संन्यास एव कर्तव्ये[4] किं वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि युद्धं विधीयत इत्याशयशेषः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

भा०—

नायं संन्यासो यत्याश्रमः।

---

1. ग. शंससीत्यनेनान्वयः क. शंसतीति मूलेन अन्वयः
2. ग. ख. तृतीयार्थप्रपञ्चनात्मकस्य
3. क. ग. इतीत्यतः परं अपेरधिकः पाठः
4. कर्तव्यः

"द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी।"

इति वचनात्।

"तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्"

इति च।

"संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियाख्यस्सधर्मकः।
न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते।
तद्भक्तोऽपि हि यद्गच्छेत्तद्गृहस्थो न धार्मिकः।
मद्भक्तिश्च विरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते।
यदाधिकारो भवति ब्रह्मचार्यपि प्रव्रजेत्॥"

इति नारदीये।

"ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् यदहरेव विरजेत्।"

इति च।

"संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम गरीयसी।
येषामत्राधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः॥"

इत्यादेश्च ब्राह्मे। अतो नात्राश्रमस्संन्यास उक्तः॥ २॥

प्र० दी०—

संन्यासमिति प्रश्नवाक्ये संन्यास इति परिहारवाक्ये च संन्यासयोगशब्दौ यतिगृहस्थाश्रमविषयावेव। तयोः सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानरूपत्वात्। 'ज्ञेय' इति वचनं तु न संन्यासशब्दव्याख्यानपरम्। किन्तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही[1]सोऽपि संन्यासी ज्ञातव्य इति स्तुतिपरमेवेत्यत आह॥ नायमिति॥ अयं परिहारवाक्यस्थः। प्रश्नवाक्यस्थस्य तात्पर्यनिर्णये तथाऽभ्युपगतत्वात्। योगश्च न गृहस्थाश्रम इत्यपि द्रष्टव्यम्। कुतो नेति चेत्, अत्र 'तयोस्तु' इति संन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनात्। तस्य चास्मत्पक्ष एव सम्भवात्। अन्यत्रासम्भवादिति भावः। कुतो भवत्पक्षे सम्भव इत्यत आह॥

1. ख. गृहस्थः

द्वन्द्वेति ॥ मत्पूजा मदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानम् । आश्रमार्थत्वे कुतोऽसम्भव इत्यत आह ॥ तानीति ॥ तान्याधानादीनि । अत्यरेचयत् (अत्यरिच्यत ।) अतिरिच्यते । इति वचनादिति वर्तते । न्यस्यतेऽस्मिन् सर्वमिति ब्रह्मैव न्यास इति कश्चित् । तदसत् । तपोऽपेक्षयोत्तमत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वात् । उपायोपेयभावेन सङ्गतिरिति चेत्तर्हि तत्सिद्धौ लोकत एवोत्तमत्वसिद्धेरभिधानवैयर्थ्यात् ।

गृहस्थाश्रमाद्यत्याश्रमस्योत्तमत्वमयुक्तम् । गृहस्थाश्रमो हि सर्वधर्मोपपन्नः । तत्समर्थे मध्यमे वयस्यनुष्ठेयो महाफलश्च । यत्याश्रमस्तु निष्क्रियश्चरमे वयसि गृहस्थ[1]कर्माधिकृतैरन्धपङ्ग्वादिभिरनुष्ठेयोऽल्पफलश्चेति केचित् । तन्निरासार्थमाह ॥ संन्यासस्त्विति ॥ काम्यकर्मरहितत्वान्निष्क्रियाख्योऽपि सधर्मकः । न केवलं सधर्मकः । किन्तु न तस्माद्यत्याश्रमानुष्ठेयाद्यतिभक्त्यापि यत्फलं प्राप्नुयान्न तत् सर्वैर्गृहस्थधर्मैरित्यर्थः । ब्रह्मचर्यादेव ब्रह्मचर्यं विसृज्यैव । विरजेत् विरक्तो भवेत् । "तदहरेव प्रव्रजेत्" इति श्रुतिशेषः । कर्मेत्याश्रमान्तरम् । यदुक्तं नायमित्यादि तदुपसंहरति ॥ अत इति ॥ अत्र परिहारवाक्ये ॥ २ ॥

भ० गी०—

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

भा०—

संन्यासशब्दार्थमाह ॥ ज्ञेय इति ॥ संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दार्थं स्मारयति ॥ ज्ञेय इति ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

'ज्ञेय' इत्यस्यापव्याख्यानं दूषयंस्तत्तात्पर्यमाह ॥ संन्यासेति ॥

---

1. ख. ग. गृहस्थधर्मानधिकृतैः

अर्थान्तरस्याप्रतीतेरिति भावः। ननु "यदृच्छालाभसन्तुष्ट" इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं संन्यासं कर्मणामित्यनूद्यार्जुनस्यायं प्रश्न इत्युक्तम्। ततश्च जानात्येवासौ संन्यासशब्दार्थमिति न तं प्रति स वक्तव्यः। तथा च पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित एवास्यार्थ इत्यत आह ॥ संन्यासस्येति ॥ "संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ" इति यत्संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तं तदुपपादयितुं ज्ञातमपि संन्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन। द्वेषादिवर्जनं हि संन्यासः। तस्य निःश्रेयसकरत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेवेति। अतः संन्यासशब्दार्थकथन एव तात्पर्याभावान्नानुपपत्तिरित्यर्थः। ज्ञापकं चास्यार्थस्यास्तीत्याह ॥ ज्ञेय इतीति ॥ ज्ञेयः स्मर्तव्य इति ह्यनेनोक्तमित्यर्थः। योगस्य तु निःश्रेयसकरत्वमुत्तरवाक्य एव सेत्स्यति ॥ ३ ॥

भ० गी०—

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

भा०—

संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः "न तस्य तत्वग्रहणाय" इत्यादौ। अतः कथं सोऽवम इत्यत आह ॥ **साङ्ख्ययोगाविति** ॥ उभयोरप्यन्तरङ्गत्वेनाविरोधः।

"अग्निमुग्धो ह वै धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति"
"मावः पद्व्यः पितरस्मादाश्रिता या यज्ञशालास न धूमवर्त्मनां"

इत्यादि काम्यकर्मविषयमिति भावः। ये त्वन्यथा वदन्ति ते बालाः ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

संन्यासं गृहीत्वा योगं त्यक्ष्यामीत्याशयेन द्वयोः श्रेयसि पृष्टे

द्वावपि निःश्रेयसकरौ। तत्रापि संन्यासाद्योगो विशिष्टः। अतो न युद्धं त्वया त्याज्यमिति परिहारो जातः। किमर्थं[1] "सांख्ययोगौ" इत्युच्यत इत्यत आह ॥ संन्यासो हीति ॥ हिशब्दो हेतौ। ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्यकत्वेन। न तस्येत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिवचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति हि लभ्यते। एवं कर्मयोगस्तु ज्ञानविरोधित्वेनोक्तोऽग्निमुग्ध इत्यादावित्यपि ग्राह्यम्। अवमो योगात्। अनेन योगस्य निःश्रेयसकरत्वमप्याक्षिप्तम्।

ननु साङ्ख्यं ज्ञानम्। योगः कर्म। तयोः कथमत्र पृथक्त्वाभाव उच्यते। कथं वाऽनेनोक्ताक्षेपपरिहार इत्यत आह ॥ उभयोरपीति ॥ न केवलं संन्यासस्य। किन्तु योगस्यापीत्युभयोरपि ज्ञानान्तरङ्गत्वान्नोक्तो विरोध इत्यर्थः। अनेन साङ्ख्ययोगौ पृथक्साध्यसाधनभावहीनाविति न पण्डिता मन्यन्त इत्येवं व्याख्यातं भवति।

ननु श्रुतिपुराणाभ्यामेव कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इत्युक्तम्। अतः कथमेवमभिधीयत इत्यत आह ॥ अग्नीति ॥ अग्न्युपलक्षिते कर्मणि मुग्धः श्रेयस्करमेतदिति भ्रान्तः। धूमतान्तो होमधूमेन[2] ग्लानः। धूमता धूमादित्वमेवाऽन्तःपर्यवानं यस्येति वा। स्वलोकं स्वीयमाश्रयम्, परमात्मानम्। यज्ञशालाऽऽसनेन धूमोपलक्षितमार्गवतां वः पदव्योऽस्मदाश्रिता नैवेत्यर्थः। नन्वकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थमेव। न ज्ञानान्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह ॥ ये त्विति ॥ बाला अविवेकिनः ॥ ४ ॥

भ० गी०—

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

---

1. ख. ग. किमर्थं इत्यतः परं 'इदानीं' इत्यधिकः पाठः
2. ग. होमधूमेन इत्यतः परं तान्त इत्यधिकः पाठः

भा०—

एकमपीत्यस्याभिप्रायमाह ॥ यत्साङ्ख्यैरिति ॥ योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्। तदेव कथमित्यत उक्तम् ॥ एकमपीति ॥ तदनुपपन्नम्। उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यास्थितः फलं विन्दतीति[1] हि योजनायां द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते। एकमपि साम्यगास्थित उभयोः फलं विन्दत इति पक्षे तु द्वयं किञ्चित् फलं प्रति स्वतन्त्रं साधनमित्युच्यते। पक्षद्वयेऽपि न प्रकृतोपयोग इत्यत आह ॥ एकमपीति ॥ एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभिप्रायमाह। स ग्राह्य इत्यर्थः। अनेनापि योगस्य ज्ञावसाधनत्वे किं प्रमाणमुक्तमित्यतो व्याचष्टे ॥ योगिभिरपीति ॥ "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिना यज्ज्ञानफलं मोक्षाख्यं प्रमितं तत्तावद्योगिभिरपि प्राप्यत इत्युच्यते "अपाम सोमं" इत्यादिना। तत्र विचार्यम्। किं द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनमुत समुच्चितम्। अथ[2] चैकं साक्षात् साधनमपरं तत्साधनत्वेनेति। न प्रथमद्वितीयौ। "नान्यः पन्थाः" इत्यादि विरोधात्। तृतीयेऽपि चिन्त्यं किं कस्य साधनमिति। तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः। "न किञ्चिदन्तराधाय" इत्यादिविरोधात्। अतः परिशेषाद्योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिध्यति। तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं सिद्धमित्यर्थः। अत्र योगिभिरिति वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकोऽर्शआद्यजन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

भ० गी०—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

---

1. क. ख. ग. विन्दते 2. क. ख. ग अथवा

भा०—

इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह ॥ **संन्यासस्त्विति** ॥ योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति। अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य। मोक्षाद्येव हि फलम्। अन्यत्फलमल्पत्वादफलमेवेत्याशयः। तच्चोक्तं—

"विना मोक्षफलं यत्तु न तत्फलमुदीर्यते।"

इति पाद्मे। यत्तु महाफलयोग्यं तस्याल्पं फलमेव न भवति। यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः। महाफलश्च योगयुक्तश्चेत् संन्यास इत्याह ॥ **योगयुक्त इति** ॥ मुनिः संन्यासी। तच्चोक्तं—

"स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः।"

इति ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

"संन्यासस्तु" इत्यस्य सङ्गतिमाह ॥ इतश्चेति ॥ ननु प्राक् संन्यासाद्योगस्य वरत्वे न कोऽपि हेतुरुक्तः। तत्कथमेवमुच्यते। मैवम्। संन्यासस्य योगावरत्वे बाधकं परिहृतम्। साधकमिदानीमुच्यते। बाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम्। तस्मादितश्चेति युक्तम्। पूर्वं संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम्। इदानीं कथं[1] दुःखहेतुत्वमुच्यते। किंचानेन[2] साधकमुक्तमित्यतो व्याचष्टे ॥ योगेति ॥ विष्णवर्पणबुद्ध्या कर्मकरणाभावे। संन्यासमात्रेणेति शेषः। आदिपदेन ज्ञानं गृह्यते। तस्य केवलसंन्यासिनः।

योगाभावे संन्यासो निष्फल एवेत्येतन्न युज्यते। मोक्षाद्यभावे तात्कालिकापमानादिदुःखाभावादेर्भावादित्यत आह ॥ मोक्षादीति ॥ तत्र पुराणसम्मतिमाह ॥ तच्चेति ॥ ननु मोक्षफलाभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्यादिकं सफलमित्युच्यते। तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विवृणोति ॥ यत्त्विति ॥ महाफलं साधयितुं योगमित्यर्थः। मोक्षादि-

1. क. 'कथं' इति न पठ्यते 2. क. ग. किं वा

ग्रहणं प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भावः। ननु संन्यासाद्योगस्य वरत्वमनेन साधितम्। तत्किमुत्तरार्धेनेत्यत आह॥ महाफलश्चेति॥ महत् फलं यस्मात् स तथोक्तः। योगाङ्गत्वेन संन्यासस्य ततोऽवरत्वं सिषाधयिषितम्। तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति। तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वयमाचष्ट इति भावः। ननु योगोऽप्येवमेवेति चेत्सत्यम्। तथाऽपि चरमभावित्वेन विशेषः। नन्वत्र संन्यासवाचकं न श्रूयते। तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह॥ मुक्तिरिति॥ मुनिशब्दस्य कामादिवर्जनलक्षणसंन्यासवचनत्वं कुत इत्यत आह॥ तच्चेति॥ ६॥

भ० गी०—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥ ७॥

भा०—

एतदेव प्रपञ्चयति॥ **योगयुक्त इति॥** सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः। यच्चाप्नोतीत्यादेः। स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा॥ ७॥

प्र० दी०—

प्रकृतप्रमेयस्य समाप्तत्वादुत्तरस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह॥ एतदेवेति॥ योगयुक्तस्य संन्यासस्य महाफलत्वमेव। प्रपञ्चनं च "यो न द्वेष्टि" इत्यत्रोक्तद्वेषादिवर्जनकारणोपन्यासेन "ब्रह्माधिगच्छति" इत्युक्तब्रह्मज्ञानावान्तरफलोपन्यासेन चेति ज्ञातव्यम्।

सर्वभूतात्मभूतात्मेत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह॥ सर्वेति॥ सर्वभूतानामात्मभूतः कथमित्यत उक्तम्॥ यच्चेति॥ एतन्निर्वचनमाश्रित्य न स्वरूपत्वमित्यर्थः। "स आत्मभूतः" इति सर्वभूतात्मभूत इत्युक्तस्यानुवादः। स्वसमीपमित्यादि द्वितीयात्मशब्दस्यार्थः। एवं जानन्नत्र विवक्षितः॥ ७॥

भ० गी०—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन्
स्वपन् श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

भा०—

संन्यासं स्पष्टयति पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्र० दी०—

"नैव किञ्चित्" इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह ॥ संन्यासमिति ॥ ज्ञेय इत्यादिना विशुद्धात्मेत्यादिना च स्पष्टीकृतत्वात् "पुनः" इति ॥ स्पष्टनं च प्रागनुक्तसङ्कल्पत्यागस्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भ० गी०—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

भा०—

संन्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह ॥ ब्रह्मणीति ॥ साधननियमस्योपचारत्वनिवृत्त्यर्थं पुनः पुनः फलकथनम् ॥ १० ॥

प्र० दी०—

ननु "योगयुक्त" इत्यनेन यत्संन्यासयोगयुक्तस्य कर्मालेपलक्षणं फलमुक्तं तदेव तस्य मुक्तस्य[1] "ब्रह्मण्याधाय" इति किमर्थं पुनरुच्यत

1. क. 'मुक्तस्य' इति नास्ति

इत्यत आह ॥ संन्यासेति ॥ प्रागुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः । योगविवरणं च किञ्चिदधिकमिति चार्थः । ननु "संन्यासस्तु" इत्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमोऽपि लब्ध एव । तत्किमर्थमिदं संन्यासयोगयुक्तस्य "कुर्वन्नपि न लिप्यते", "लिप्यते न स पापेन" इति पुनः पुनः फलकथनमित्यत आह ॥ साधनेति ॥ साधननियमस्येति तदुक्तेरित्यर्थः । संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारत्वमपि सम्भवति लोकवत् । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

भ० गी०—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

भा०—

एवं चाचार इत्याह ॥ कायेनेति ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

कायेनेत्यनेनापि संन्यासयोगयुक्तस्याऽऽत्मशुद्धिलक्षणः पापालेप उच्यत इत्यत आह ॥ एवं चेति ॥ उभयसमुच्चयरूप एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्यान्न पुनरुक्तिरिति भावः । आचारकथनमपि नियमसमर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

भ० गी०—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

भा०—

पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्तायुक्तफलमाह ॥ युक्त इति ॥ युक्तो योगयुक्तः ॥ १२ ॥

*

प्र० दी०—

तथाऽपि "युक्त" इत्येतत्पुनरुक्तमित्यत आह ॥ पुनरिति ॥ युक्तिः योगः । आदिपदेन संन्यासः । युक्तायुक्तेत्युपलक्षणम् । संन्यासस्य संन्यासीत्यपि ग्राह्यम् । प्राक् संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं[1] साधयतो नान्यतरपरित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः-फलमुक्तम् । इदानीं तु तावेव मोक्षसाधनं न तु तदुभयपरित्यागे-नान्यदिति नियमज्ञापनाय योगसंन्यासवतः तदुभयाभाववतश्च मुक्ति-संसारविस्तारलक्षणं फलमाहेत्यर्थः । युक्तशब्दस्य सहिताद्यर्थनिवा-रणार्थमाह ॥ युक्त इति ॥ १२ ॥

भ० गी०—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

भा०—

पुनः संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति ॥ सर्वकर्माणीति ॥ "मनसा" इति विशेषणादभिमानत्यागः ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

"सर्वकर्माणि" इत्यस्य स्वरूपेण सर्वकर्मत्यागोऽर्थ इति प्रतीति-निवारणाय प्रतिपाद्यमाह ॥ पुनरिति ॥ प्राक्कर्तृत्वाभिमानत्याग उक्त, इदानीं तु कारयितृत्वाभिमानत्यागोऽपीति स्पष्टनम् । स्वरूपेण सर्वकर्मत्यागोऽत्र उच्यत इत्येतन्निराचष्टे ॥ मनसेति ॥ अन्यथा तद्व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

भ० गी०—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

---

1. ख. मोक्षम्

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

भा०—

न च करोति वस्तुत इत्याह ॥ **न कर्तृत्वमिति** ॥ प्रभुर्हि जीवो जडमपेक्ष्य ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

ननु "न कर्तृत्वं" इत्येतत्प्रागुक्तान्न विशिष्यत इत्यत आह ॥ न चेति ॥ दर्शनादिकं कुर्वन्नेव नैव किञ्चित्करोमीति मन्येते[1]त्युक्तम् । तर्हि मिथ्याज्ञानी प्रसज्येतेत्याशङ्कानिरासाय परमेश्वरप्रेरितः कुर्वन् कारयन्नपि वस्तुतः स्वातन्त्र्येण न करोति न कारयति चेत्यनेनाहेत्यर्थः । अस्य जीवविषयत्वे "प्रभुः" इत्येतन्न सम्भवति इत्यत आह ॥ प्रभुर्हीति ॥ अनेन विभुरित्येतदुपपादितप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भ० गी०—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

भा०—

ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह ॥ **ज्ञानेनेति** ॥ प्रथमज्ञानं परोक्षम् ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

ननु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव । तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ ज्ञानमेवेति ॥ "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं" इत्युक्तम् । एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्ब्रह्मप्रकाशः । विनाशकान्तराङ्गीकारे च ज्ञानार्थयोः संन्यासयोगयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञानस्य नाशकमतो नोक्तदोषः । किन्तु स्वरूपज्ञानमविद्ययाऽऽ-

1. क. ग. मन्यते

वृतम्। वृत्तिज्ञानं त्वविद्यां शिथिलयति ब्रह्म प्रकाशयति इत्येतदनेना-हेत्यर्थः।

अत्र केचित् यथैक एवादित्योऽन्धकारं नाशयति भूमण्डलं च प्रकाशयति तथैकमेव ज्ञानमज्ञानं निवर्तयति परं च प्रकाशयतीति व्याचक्षते। तदसदिति भावेनाह॥ **प्रथमेति**॥ तृतीयान्तपदोक्तम्। द्वितीयमपरोक्षमिति शेषः। अन्यथा द्विर्ज्ञानग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः॥ १६॥

भ० गी०—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥ १७॥

भा०—

अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह॥ **तद्बुद्धय इति**॥१७॥

प्र० दी०—

तद्बुद्धित्वादिकं यद्यपुनरावृत्तिसाधनत्वेनोच्यते तदाऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्ष इति गतः पक्षः। अथ तद्बुद्धयो ज्ञाननिर्धूतकल्मषा इति ज्ञान-साधनत्वेन। तदसत्। ज्ञानेनेति परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे-नोक्तत्वादित्यत आह॥ **अपरोक्षेति**॥ सत्यम्। परोक्षज्ञानमपरोक्ष-ज्ञानस्य साधनम्। किन्तु व्यवहितम्। न हि श्रवणमननानन्तर-मेवाऽपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते। इदं च[1] व्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः॥ १७॥

भ० गी०—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः॥१८॥

भा०—

परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं च परोक्षज्ञानसाधन-मित्याशयवानाह॥ **विद्येति**॥१८॥

1. ग. इदं तु

प्र० दी०—

"विद्याविनय" इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं च कथमुच्यत इत्यत आह ॥ परमेश्वरेति ॥ सर्वत्र ब्राह्मणादिषु स्थितानाम्। सर्वत्र गुणेषु दोषाभावेषु वा। साम्यं तारतम्याभावः। तद्बुद्धित्वादिना सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः। परमेश्वरविषयता "निर्दोषं हि" इत्युत्तरवाक्यगम्या। अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणगम्येत्यत "आशयवान्" इत्युक्तम्। पण्डितशब्दस्तु परोक्षज्ञानवचनः। "पाण्डित्यमागमज्ञानं" इति वचनात् ॥ १८ ॥

भ० गी०—

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

भा०—

तदेव स्तौति ॥ इहैवेति ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

ननूत्तरवाक्ये साम्यदर्शनं मुक्तिसाधनमेवोच्यते। तत्कथमुच्यतेऽपरोक्षज्ञानसाधनमिति। प्राग्ज्ञानिनोऽपि जन्मान्तरसद्भाव उक्तः। तत्कथमिहैवेति तद्देह एव मुक्तिरुक्तेत्यत आह ॥ तदेवेति ॥ स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

भ० गी०—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

भा०—

संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यध्यायशेषेण ॥ २० ॥

प्र० दी०—

अत्र कश्चिदाध्यायपरिसमाप्तेर्ज्ञानिनः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह। अपरस्तु ज्ञानस्वरूपं तत्सहकारिसाधनं च प्रतिपाद्यत इति। तदुभयमसत्। अप्रतीतेरिति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह॥ संन्यासेति॥ मिलित्वा मेलयित्वा। शङ्कानुसारेणैव, न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः। पुनरुक्तिपरिहारार्थं प्रपञ्चयतीत्युक्तम्। संन्यासस्यादौ ग्रहणेन "न प्रहृष्येत्" इति संन्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम्॥ २०॥

भ० गी०—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम्।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते॥ २१॥

भा०—

पुनर्योगस्याधिक्यं स्पष्टयति॥ बाह्यस्पर्शेष्विति॥ कामरहित आत्मनि यत्सुखं विन्दति स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तदेवाक्षयं सुखं विन्दति। ब्रह्मविषयो योगो ब्रह्मयोगः। ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयम्। अन्यथा नेत्यर्थः॥ २१॥

प्र० दी०—

प्रकृतस्य संन्यासिन एवाक्षयसुखप्राप्तिरुच्यत इति परव्याख्यानमसदिति भावेनाह॥ पुनरिति॥ "संन्यासस्तु" इत्यादिना प्रागुक्तत्वात्पुनरिति। आधिक्यं संन्यासात्। प्राग्योगाभावे संन्यासस्य वैयर्थ्यमुक्तम्। तदसत्। कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखस्याविर्भावादित्याशङ्कानिराकरणात्स्पष्टनम्। नैतदत्र प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे॥ कामेति॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मेत्यस्यार्थः॥ कामरहित इति॥ आत्मस्वरूपस्यापि सुखस्य न निर्विशेषत्वमिति ज्ञापनाय "आत्मनि" इत्युक्तम्। स एव कामरहित एव। तदेव आत्मसुखमेव। ब्रह्मणा योग इति प्रतीतिनिरासायाह॥ ब्रह्मेति॥ कथमनेन संन्यासाद्योगस्याधिक्यं स्पष्टीकृतमित्यतो ब्रह्मयोगशब्दार्थं विवृण्वन् तात्पर्यमाह॥

ध्यानादीति ॥ ज्ञानद्वारेति शेषः। 'अक्षयं' पुनस्तिरोभावरहितम्। अन्यथा संन्यासमात्रेण। तिरोभावोपेतं त्वल्पत्वादफलमेवेत्युक्तमेव। व्याख्यानान्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

भ० गी०—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

भा०—

संन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति ॥ ये हीति ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

ननूत्तरश्लोके संन्यासादित्रितयान्तर्गतं न किञ्चिदुच्यत इत्यत आह ॥ संन्यासार्थमिति ॥ निन्दयतीति स्वार्थे णिच्। संन्यासार्थिनेति वा ॥ २२ ॥

भ० गी०—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

भा०—

तत्परित्यागं प्रशंसयति ॥ शक्नोतीति ॥ कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति। शरीरमोक्षणात्प्राक्। यथा मनुष्यदेहे सोढुं सुशकः तथा नान्यत्रेति भावः। ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावयितुमाह ॥ तदिति ॥ कामभोगपरित्यागं संन्यासार्थमिति वर्तते। इहैव शरीरमोक्षणात्प्रागिति प्रशंसायामनुपयुक्तमिति भावेन तद्विहायान्यद्योजयति ॥ कामेति ॥ वेगं मनसोऽ-

नवस्थानम् । एवं इहैव शरीरविमोक्षणात्प्रागिति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदनूद्य तात्पर्यमाह ॥ शरीरेति ॥ इहैवेत्यनुवादेन ग्राह्यमस्मिन्नेव लोक इति । अत एवोक्तं मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमित्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादौ तत्सहनमत्यन्तसुशकम् । तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ तथाचान्योन्याश्रय इति भावः । अन्यत्रेति पश्वादिशरीरं व्युदस्तमिति हृदयम् । एतेनात्र वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणपर्यन्तं न सकृदिति कश्चित् । तदसत् । तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिति स्यात् । इहैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

भ० गी०—

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

भा०—

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये व्यक्तमात्मनः सुखम् । स्वयं ज्योतिष्ट्वाद्भगवतः । तद्व्यक्तेरन्तर्ज्योतिः । सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्ट्वेऽपि व्यक्तेर्विशेषः । असम्प्रज्ञातसमाधीनां बाह्यादर्शनात् । दर्शनेऽप्यकिञ्चित्करत्वा[1]देवशब्दः । उक्तं चैतत्—

"दर्शनस्पर्शसम्भाषाद्यत्सुखं जायते नृणाम् ।
आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम् ॥"

इति नारदीये ।

"स्वज्योतिष्ट्वान्महाविष्णोरन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः ।"

इति च । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

1. अ. अकिञ्चित्करादेवशब्दः

प्र० दी०—

ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्रागुक्ता। तत्किं पुनरुच्यत इत्यत आह ॥ ज्ञानीति ॥ द्वितीये कथितत्वात्प्रपञ्चयतीत्युक्तम्। यथा योगस्याधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव। संन्यासार्थे निन्दास्तुती च संन्यासनिरूपणमेव। तथा ज्ञानिलक्षणकथनं च ज्ञानिनिरूपण[1]मिति। आरामशब्दार्थं तावदाह ॥ आराम इति ॥ इदानीमन्तरारामशब्द-लब्धमर्थमाह ॥ अत्र त्विति ॥ तत्सुखम्। एवं तर्हि "अन्तःसुख" इत्यनेनैव गतार्थमेतदित्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थभेदमाह ॥ सुखंत्विति ॥ व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः। तर्ह्यन्तःसुख इति कथमित्यतस्तल्लब्धार्थमाह ॥ अत्र त्विति ॥ अनेनारामसुखशब्दार्थान्त-र्गतयोः परोपद्रवक्षययोरन्तरित्येतत् सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भवति। ज्योतिःशब्दार्थं तावदाह ॥ स्वयमिति ॥ ज्योतिष्ट्वमिति शेषः। यद्यपि ज्योतिःशब्दः प्रकाशमात्रे प्रवर्तते। तथाऽपि भगवत एव परानपेक्ष्य-प्रकाशत्वान्मुख्ये च सम्प्रत्ययात् स एव ज्योतिरित्यर्थः। इदानीमन्त-र्ज्योतिश्शब्दार्थमाह ॥ तद्व्यक्तेरिति ॥ तस्य भगवतोऽन्तर्हृदये व्यक्ते-रित्यर्थः। नन्वन्तर्ज्योतिर्यस्यासावन्तर्ज्योतिः। व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यत इत्यत आह ॥ सर्वेषामिति ॥ शब्दतः प्राप्तमन्तर्ज्योतिष्ट्वं सर्व-साधारणम्। अत्र तु ज्ञानिविशेषणत्वेनोच्यते। तत्सामर्थ्यादिदं लब्धमिति भावः। यद्वा तद्व्यक्तेरित्यध्याहारेण तात्पर्यमुक्तम्। अध्याहारस्येदानीं प्रयोजनमुच्यते। नन्वेवशब्दो यदि धर्मान्तर-निवृत्त्यर्थः तदान्तःसुखमित्यादि व्याहतम्। अथ वस्त्वन्तरदर्शन-निवृत्त्यर्थः तदाऽसम्भवित्वमित्यत आह ॥ असम्प्रज्ञातेति ॥ बाह्यं भगवतोऽन्यत्। दर्शनेऽप्यन्यदेति शेषः। अकिञ्चित्कराद्विक्षेप-करणाभावादित्यर्थः। एवशब्दः सम्भवदर्थ इति शेषः। एतेन लक्ष्यमेवेदं कथं लक्षणत्वेनोच्यत इति परिहृतम्। व्यवच्छेदप्रधा-नत्वात्। एवशब्दस्य सामर्थ्याज्ज्योतिषा सम्बन्ध इति। आरामसुख-शब्दयोरुक्तार्थत्वं कुत इत्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ न केवलं पुनरुक्ति-

---

1. ख. ज्ञानिनिरूपणमेवेति

बलादिति चार्थः। द्वन्द्वैकत्वादेकवचनम्। कामेत्युपद्रवोपलक्षणम्। उदितं व्यक्तम्। अन्तर्ज्योतिरित्यस्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह ॥ स्वेति ॥ स स्थितो यस्मिन्निति तत्स्थितः। अन्तरेव ज्योतिर्दर्शनं यस्येत्येवं व्याख्यानेऽपि यद्यप्युक्तार्थो लभ्यते। तथाप्यार्थिकाच्छाब्दं वरमित्येवं व्याख्यातम्। ब्रह्मैव भूत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रहं दर्शयन् प्रकृतसङ्गतिमाह ॥ अन्तरिति ॥ ब्रह्मणि भूत इत्येवं विग्रहो न तु ब्रह्मैव भूत इति। प्रमाणविरोधात्। ननु ब्रह्मणि भूतत्वं साधकधर्मः। तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते। मैवम्। यतोऽन्तः-सुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते। नन्वेवं सत्यर्थादिदं ज्ञानसाधनत्वे-नोच्यते। तच्च "तद्बुद्धय" इत्यनेनैवोक्तम्। सत्यम्। तद्बुद्धि-त्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वं यस्य कारणं तद्वानेवंलक्षणक इत्येवं सङ्गति-सूचनार्थोऽयमनुवाद इति भावः। एवं चाधिगच्छतीत्यस्य जानाती-त्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

भ० गी०—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

भा०—

पापक्षयाच्चैतद्भगवतीत्याह ॥ **लभन्त इति** ॥ क्षीण-कल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधा यतात्मनः। द्वेधा भावो द्वैधम्। संशयो विपर्ययो वा। तच्चोक्तं—

"विपर्ययः संशयो वा यद्द्वैधं त्वकृतात्मनाम्।
"ज्ञानासिना तु तच्छित्वा मुक्तसङ्गः परि[1]व्रजेत्।"

इति च।

1. अ. परं व्रजेत्

छिन्नद्वैधास्त एव यतात्मानः[1]। दीर्घमनसः। सर्वज्ञा इत्यर्थः। तत एव छिन्नद्वैधाः। तच्चोक्तं—

"क्षीणपापा महाज्ञाना[2] जायन्ते गतसंशयाः॥"

इति। छिन्नद्वैधा यतात्मान इति वा॥ २५॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह॥ पापेति॥ ब्रह्मभूतत्वेन सहास्य समुच्चयार्थश्चशब्दः। एतदुक्तलक्षणं ज्ञानम्। अतो लभन्त इत्यस्योपलभन्त इत्यर्थः। कथं तर्हि ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चार्थत्वं श्लोकत्रयस्योक्तमिति। उच्यते। ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयाख्यमसाधारणं कारणं कार्यस्य लक्षणं भवत्येवेति। अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत इत्यत आह॥ क्षीणेति॥ भवन्ति ततो ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः। छिन्नद्वैधशब्दार्थं ज्ञापयन् द्वैधशब्दं व्याचष्टे॥ द्वैधेति॥ विषयापेक्षयाऽन्यप्रकारत्वमयथार्थत्वमिति यावत्। तेन च तज्ज्ञानमुपलक्ष्यत इति भावेनाह॥ संशय इति॥ वाशब्दश्चार्थे। अत्रैव प्रमाणमाह॥ तच्चेति॥ अकृतात्मनामशुद्धबुद्धीनाम्। छिन्नेत्यादेः समासत्वमभिप्रेत्य विग्रहमाह॥ छिन्नेति॥ आयतशब्दस्यात्मशब्दस्य चानेकार्थत्वात् "आयतात्मनः" इत्येतद्व्याचष्टे॥ दीर्घेति॥ अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वमित्यत आह॥ सर्वज्ञा इति॥ बहुविषयत्वमुपलक्ष्यत इति भावः। श्रवणादिना विदितवेद्या इत्यर्थः। समासेनोक्तयोरप्यर्थयोर्बुद्ध्या विविक्तयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽस्तीति भावेनाह॥ तत एवेति॥ आयतात्मत्वादेव। क्षीणकल्म[3]षत्वायतात्मत्वछिन्नद्वैधत्वानां हेतुहेतुमद्भावे[4] प्रमाणमाह॥ तच्चेति॥ व्यस्ते वा एते पदे इत्याह॥ छिन्नेति॥ नियतमन इत्यर्थः॥ २५॥

---

1. अ. छिन्नद्वैधा यतात्मानः इत्यधिकः पाठः
2. अ. महत् ज्ञात्वा
3. क. क्षीणपाप्मत्व
4. ख. हेतुहेतुमद्भावे इत्यतः पूर्वं 'हेतूनां' इत्यधिकः पाठः

भ० गी०—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥२६॥

भा०—

सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह ॥ **कामक्रोधेति** ॥ अभितः सर्वतः ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

यतीनां सर्वं ब्रह्मतयैव प्रतीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ सुलभं चेति ॥ न केवलमुक्तलक्षणा इति चार्थः । इदं च साधारणधर्मत्वाज्ज्ञानिलक्षणं भवत्येव । सौलभ्यवाचि किमप्यत्र न प्रतीयत इत्यतस्तदुपादाय व्याचष्टे ॥ अभित इति ॥ सर्वदेशकालेष्वित्यर्थः ॥२६॥

भ० गी०—

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

भा०—

ध्यानप्रकारमाह ॥ **स्पर्शानित्यादिना** ॥ बाह्यान्स्पर्शान्बहिः कृत्वा, श्रोत्रादीनि योगेन नियम्येत्यर्थः । चक्षुर्भ्रुवोरन्तरं[1] कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । उक्तं च—

"नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी[2] चक्षुर्निधापयेत् ।"

इति । प्राणापानौ समौ कृत्वा कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

1. अ. अन्तरे 2. अ. ज्ञानी

प्र० दी०—

ध्यानिनां मुक्तत्वं साक्षाच्चेत्प्रमाणविरोधः। ज्ञानद्वारा चेत्पुनरुक्तिरित्यतः श्लोकद्वयतात्पर्यमाह ॥ ध्यानेति॥ "मुक्त एव सः" इति स्तुतिरिति भावः। पदानां व्यवहितत्वादन्वयमाह ॥ बाह्यानिति॥ स्पृश्यन्त इति स्पर्शा शब्दाद्याः। स्पर्शा बाह्या एव। तेषां किं बहिष्करणमित्यत आह॥ श्रोत्रादीनीति॥ योगेन प्रत्याहारेण श्रोत्रादीनामनियमे पटुभ्यासादरप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या अन्तरा इव भवन्ति। तन्नियमे तु बाह्या बहिष्कृताः स्युरिति भावः। "कृत्वा" इत्यस्यानुवृत्त्या योजयति ॥ चक्षुरिति॥ दुर्घटमेतदित्यत आह ॥ भ्रुवोरिति॥ चक्षुर्वृत्तौ चक्षुःशब्द इत्यर्थः। "सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं" इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत आह ॥ उक्तं चेति॥ न्यूनाधिकभावराहित्यं समीकरणमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽनूद्य व्याचष्टे ॥ प्राणेति॥ कुम्भके प्राणायामे ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः। इतरत्समीकरणं कुम्भकार्थमेवेति भावः ॥ २७॥ २८॥

भ० गी०—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

भा०—

ध्येयमाह॥ भोक्तारमिति॥ २९॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

प्र० दी०—

भगवज्ज्ञानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ ध्येयमिति ॥ ततश्च "ज्ञात्वा" इत्यस्य ध्यात्वेत्यर्थः । शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयविशेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

॥ हरिः ॐ ॥ श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

भा०—

॥ ॐ ॥ ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन । विवक्षितं संन्यासमाह योगेन सह ॥ **अनाश्रित इति** ॥ चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्निः क्रिया चोक्ता दैवमेवेत्यादौ ।

"अग्निर्ब्रह्म च तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता"

इति च । तस्मान्निरग्निरक्रियः संन्यासी योगी च न भवत्येव ॥ १ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ सङ्गतिं सूचयन् एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह ॥ ज्ञानान्तरङ्गमिति ॥ "योगे[1] त्विमां श्रुणु" इति प्रतिज्ञाय द्वितीयषट्के वक्ष्यमाणं भगवज्ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य बहिरङ्गत्वात् स प्राधान्येनातीते ग्रन्थे प्रतिपादितः । तत्साध्यत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्चावसरप्राप्तं समाधियोगमाहानेन षष्ठाध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीनामङ्गानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि तेषां समाध्यर्थत्वात्प्राधान्येन समाधियोगस्य ग्रहणम् । पञ्चमान्तोक्तस्य प्रपञ्चोऽयमित्यदोषः ।

गृहस्थस्यापि स्तुत्यर्थमुपचरितं संन्यासित्वं योगित्वं चाऽद्येन श्लोकेनोच्यत इति परकीयतात्पर्यकथनमसदिति भावेनाह ॥ विवक्षितमिति ॥ समाधियोगं विधातुं तत्राधिकारिणं ज्ञापयिष्यन् साङ्ख्याद्यभिमततदधिकारिनिरासाय तद्विशेषणं प्राग्विवक्षितं कर्मादिवर्जनलक्षणं

1. क. योगे इत्यतः पूर्वं 'द्वितीये' इत्यधिकः पाठः

संन्यासमीश्वराराधनस्वकर्मानुष्ठानलक्षणेन योगेन सहाऽऽहेत्यर्थः। यदि हि संन्यासो यत्याश्रमोऽत्र विवक्षितः स्याद्योगश्च कश्चिद्गृहस्थासम्भवी स्यात्, तदोपचारेण तत्स्तुतिरियम्। न चैवमिति भावः।

न केवलं निरग्निरक्रियश्चतुर्थाश्रमिसंन्यासी योगी च किन्त्वनाश्रित इत्याद्युक्तो गृहस्थोऽपीति परकीयां योजनां निराकरोति॥ चतुर्थेति॥ अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति॥ अग्निरिति॥ चस्त्वर्थः। अतो न परकीया योजना युक्तेति शेषः। तर्हि कथमित्यत आह॥ तस्मादिति॥ परकृतयोजनायाः निरस्तत्वात्। ननु निरग्नेरक्रियस्य चतुर्थाश्रमिणोऽपि संन्यासित्वाद्योगित्वाच्च कथं न निरग्निरित्याद्युक्तमित्यतो वाऽऽह॥ चतुर्थाश्रामिणोऽपीत्यादि॥ न भवत्येवेति युक्तमिति शेषः। अनग्नित्वादिप्रवादश्च बाह्याग्न्याद्यभावनिबन्धन इति भावः॥ १॥

भ० गी०—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन॥ २॥

भा०—

संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह॥ **यं संन्यासमिति॥** कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान् स्यादित्याशयः॥ २॥

प्र० दी०—

ननु संन्यासयोगौ भिन्नलक्षणौ। तत्कथं तयोरैक्यमुच्यत इत्यत आह॥ संन्यासोऽपीति॥ "संन्यासी च योगी च" इत्युक्त्या प्राप्तात्यन्तभेदशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति शेषः। अमुख्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यपेरर्थः। योगशब्देन मुख्योऽत्राभिहितः[1]। अत एव वक्ष्यत्युपायवानिति। अन्तर्भूतत्वादैक्योक्तिरित्यर्थः। संन्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपपाद्यते "न हि" इति। तदसत्। सङ्कल्पत्याग-

1. ख, ग, अभिप्रेतः

मात्रस्यासंन्यासत्वात्, ईश्वराराधनाय स्वकर्मकरणमात्रं योगः, तस्य संन्यासाभावेऽप्युपपत्तेरित्यत आह॥ कामेति ॥ सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणत्वाद्योगशब्दस्य ज्ञानोपायरूपमुख्ययोगार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

भ० गी०—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

भा०—

कियत्कालं कर्म कर्तव्यमित्यत आह ॥ आरुरुक्षोर्मुनेरिति ॥ योगमारुरुक्षोरुपायसम्पूर्तिमिच्छोः । योगमारूढस्य सम्पूर्णोपायस्य । अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं परमसुखकारणम् । अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिफलमुक्तम् । तस्य सर्वोपशमेन समाधिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमः तदैव सम्यगसम्प्रज्ञातसमाधिर्जायते । अन्यदा तु भगवच्चरितादौ स्थितिः । तच्चोक्तम्—

"ये त्वां पश्यन्ति भगवस्त एव सुखिनः परम् ।
तेषामेव तु सम्यक्च समाधिर्जायते नृणाम् ॥
भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे जपेन कथयाऽपि वा ।
वर्तयन्ति महात्मानः तद्भक्ताः[1] तत्परायणाः ॥"

इति ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

नन्वेवं समाधियोगस्याधिकारिणि निरूपिते तं प्रति समाधिरभिधेयः । "आरुरुक्षोः" इत्यादि किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ कियदिति ॥ समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म किं सकृदनुष्ठेयम् । उताऽफलप्राप्तेरिति प्रश्नार्थः । ननु योगो नाम नाश्वादिरिवारोढव्यः । तत्कथमुच्यते "योग-

---

1. अ. त्वद्भक्तास्त्वत्परायणाः

मारुरुक्षोः", "योगमारूढस्य" इति। तत्राऽऽह॥ योगमिति॥ उपरिभवनसादृश्यादुपचार इत्यर्थः। उपायः समाधिरेव। समाधेः फलपरिमाणाद्यवच्छेदाभावात् कीदृशी सम्पूर्णता इत्यत आह॥ अपरोक्षेति॥ साधनस्य हि पूर्णता साध्याय पर्याप्तत्वम्। अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं सम्पद्यते तावत्त्वं सम्पूर्णत्वमिति भावः। ननु योगमारुरुक्षोः कर्म कारणम्। सन्निधानाद्योगारोहस्येति लभ्यते। कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्तव्यमिति। कार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वात् कारणस्य। योगारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणम्। ज्ञानस्य तत एव सिद्धेरित्यत आह॥ कारणमिति॥ परमसुखं मुक्तिगतम्।

नन्वयं प्रश्नो "यदा ते मोहकलिलं" इति परिहृतः। मैवम्। तत्र ज्ञानार्थिनोऽत्र तु योगारोहार्थिन इति भेदात्। तयोश्च साध्यसाधनयोः पृथक्त्वात्। अपरोक्षज्ञानिन इति चानतिविप्रकर्षेणोक्तत्वात्। तथो[1]क्तमैहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्ध[2] इति। अथवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वक्तुं प्रश्नोत्तरानुवादोऽयमिति।

नन्वपरोक्षज्ञानिनोऽनाधेयातिशयस्य कथं शमः परमसुखकारणमुच्यत इत्यत आह॥ अपरोक्षेति॥ उक्तं समर्थितं द्वितीये। समाध्यादीत्य[3]नेन शमशब्दार्थः समाधिरिति सूचितम्। तत्किं तस्यान्यत् कर्तव्यमेव नास्तीत्यत आह॥ तस्येति॥ सर्वोपशमेन सर्वविषयोपरतिलक्षणेनेति समाधौ शमशब्दं समर्थयितुमुक्तम्। कारणं सुखाभिवृद्धेः। तदविरोधेनान्यत् कार्यमिति भावः। यदि ज्ञानिनः समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं तर्हि तमेव कुतो न कुर्युः। कुतश्च व्याख्यानादौ प्रवर्तन्त इत्यत आह॥ तथाऽपीति॥ भोक्तव्योपरमः प्रतिबन्धकप्रारब्धकर्मोपरमः। अन्यदा सम्यक् समाधिप्रतिबन्धककर्मानुपरमकाले। अत्राऽऽगमसम्मतिमाह॥ तच्चेति॥ परं केवलम्। तेषामेव सम्यगेव समाधिश्च जायत इति योजना। वर्तयन्ति वर्तन्ते कालं नयन्तीति वा॥ ३॥

---

1. क. यथोक्तं 2. ख. अप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादिति
3. क. समाधीत्यनेन

भ० गी०—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्यते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

भा०—

योगारूढस्य लक्षणमाह ॥ **यदेति** ॥ सम्यगनुषङ्गस्तस्यैव भवति । उक्तं च—

"स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा त्वितरेषां प्रयत्नतः ।"

इति ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दानुजिघृक्षयाऽऽह ॥ **योगेति** ॥ अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रतिबन्धे विलम्बत इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकेऽपि विद्यते । "वशे हि यस्येन्द्रियाणि" इत्यादेः । अतोऽतिव्यापकमित्यत आह ॥ **सम्यगिति** ॥ प्रयत्नं विनेत्यर्थः । तस्यैव योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह ॥ **उक्तं चेति** ॥ परमात्मानं दृष्ट्वा त्वाप्यत इति शेषः । मुख्य एव चाननुषङ्गोऽत्र विवक्षित इति भावः ॥ ४ ॥

भ० गी०—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

भा०—

स च योगारोहः प्रयत्नेन कर्तव्य इत्याह ॥ **उद्धरेदित्यादिना** ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

नन्वेवं विध्युपयुक्तमुक्त्वा समाधियोगे विधेये किमर्थमात्मोद्धार-

कर्तव्यतोच्यत इत्यतोऽनया वाचोभङ्ग्या योग एव विधीयत इत्याह ॥ स चेति ॥ यस्याधिकार्यादिकमुक्तं स एव च योग इति वक्तव्ये यदारोहग्रहणं कृतं तेन तावत्पर्यन्तं योगः कर्तव्यः । न मध्य एव त्याज्य इति ज्ञापनार्थम् । प्रयत्नेनाभियोगेन ॥ ५ ॥

भ० गी०—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवाऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

भा०—

कस्य बन्धुरात्मेत्याह ॥ बन्धुरात्मेति ॥ आत्मा मनः । आत्मनो जीवस्य । आत्मना मनसा । आत्मानं जीवम् । आत्मैव मनः । आत्मना बुद्ध्या, जीवेनैव वा । स हि बुद्ध्या विजयति । उक्तं च— "मनः परं कारणमामनन्ति ।"

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।"
"उद्धरेन्मनसा जीवं न जीवमवसादयेत् ।
जीवस्य बन्धुः शत्रुश्च मन एव न संशयः ॥"

"जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं तदा बन्धुः शत्रुरन्यत्र चास्य ।
ततो जयेद्बुद्धिबलो नरस्तद्देवे च भक्त्या मधुकैटभारौ ॥"

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते । अनात्मनः अजितात्मनः पुरुषस्य, अजितमनस्कस्य । सदपि मनोऽनुपकारीत्यनात्मा । सन्नपि भृत्यो न यस्य भृत्यपदे वर्तते स ह्यभृत्यः । तस्यात्मन[1] एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

"आत्मैव हि" इत्युक्तमेवोत्तरश्लोके किमिति कथ्यत इति

1. अ. तस्य आत्मा मन एव शत्रुवच्छत्रुत्वे वर्तते

मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह ॥ कस्येति ॥ "किंविशेषणश्च" इत्यपि ग्राह्यम्। तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम्। तद्विशेषण-भेदेन व्यवस्थाप्यम्। तथा च किंविशेषणस्यात्मनः किंविशेषणो वाऽऽत्मा बन्धू रिपुश्चेत्यर्थः। इति पृच्छायामिति शेषः। "आत्मा", "आत्मनः" इति पदद्वयमात्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्व्याचष्टे ॥ आत्मेति ॥ नन्वाद्य-श्लोके स्वपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः। तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थ इत्यत आह ॥ आत्मनेति ॥ अनयैव रीत्याऽऽद्यश्लोकोत्तरार्धगतात्म-शब्दव्याख्यानं द्रष्टव्यम्। "येनात्मैवात्मना जितः" इत्यत्रात्मशब्दौ व्याचष्टे ॥ आत्मैवेति ॥ एवशब्दोपादानं व्याख्येयविवेकार्थम्। "जीवेनैव" इत्यवधारणं प्राधान्यज्ञापनार्थम्। यदाऽऽत्मशब्दो जीवे तदा कर्तरि तृतीया। यदा बुद्धौ तदा करण इति ज्ञापयन्नुपपादयति ॥ स हीति ॥ विजयति विजयते मन इति शेषः। स्वेनैवेत्यादिव्याख्यान-निरासार्थमुक्तेऽर्थे प्रमाणान्याह ॥ उक्तं चेति ॥ 'अनात्मन' इति नञ्-समासो बहुव्रीहिर्वा स्यात्। नाद्यः। आत्मनः आत्माऽन्यत्वानुपपत्तेः। आत्मान्तरादन्यत्वस्य च प्रकृतेऽनुपयोगात्। न द्वितीयः। आत्म-शब्दस्य जीववाचित्वे वा मनोवाचित्वे वा संसारिणि तदभावस्या-सम्भवादित्यत आह ॥ अनात्मन इति ॥ बहुव्रीहिपरिग्रहसूचनाय "पुरुषस्य" इत्यन्यपदार्थो दर्शितः। अनात्मशब्दार्थं दर्शयितुमाह ॥ अजितेति ॥ ननु अविद्यमान आत्मा यस्यासावनात्मा। तत्कथ-मुच्यतेऽजितात्मन इति। तत्राह ॥ सदपीति ॥ विद्यमानमपि मनो अजितमनुपकारीति[1] अविद्यमानसादृश्यात् अविद्यमानतामुपचर्य अजितात्मा अनात्मोक्त इत्यर्थः। गौणप्रयोगे किं प्रयोजनमिति चेन्न, रूढोपचारे प्रयोजनानपेक्षणादिति भावेनाह ॥ सन्नपीति ॥ भृत्यपदे सेवादौ। पदानां व्यवहितत्वात् "अनात्म" इत्यर्धं व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ तस्याजितमनस्कस्य। बन्धुरेवेत्येवार्थः। शत्रुवत् प्रसिद्ध-शत्रुरिव। शत्रुत्वेऽपकारित्वे ॥ ६ ॥

1. क. अनुपकरोति

भ० गी०—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

भा०—

जितात्मनः फलमाह ॥ **जितात्मन इति** ॥ जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मा सम्यगा[1]हितः । हृदि सन्निहितो भवति, अपरोक्षज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति ॥ **शीतोष्णेत्यादिना** ॥ शीतोष्णादिषु कूटस्थः । "ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा", "विजितेन्द्रियः" इति कूटस्थत्वे हेतुः । विज्ञानं विशेषज्ञानम् । अपरोक्षज्ञानं वा । तच्चोक्तं—

"सामान्यैर्ये त्वविज्ञेया विशेषा मम गोचराः ।
देवादीनां तु तज्ज्ञानं विज्ञानमिति कीर्तितम्" ।

इति ।

"श्रवणान्मननाच्चैव यज्ज्ञानमुपजायते ।
तज्ज्ञानं दर्शनं विष्णोर्विज्ञानं शम्भुरब्रवीत् ।
विज्ञानं ज्ञानमज्ञादेर्विशिष्टं दर्शनं तथा ॥"

इत्यादि । कूटस्थो निर्विकारः । कूटवत् स्थित इति व्युत्पत्तेः । कूटं आकाशः ।

"कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यते ।"

1. अ. सम्यग् हृद्याहितः

इत्यभिधानात्। योगी योगं कुर्वन्। युक्तो योगसम्पूर्णः। एवम्भूतो योगानुष्ठाता योगसम्पूर्ण उच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

योगो विहितः। तत्किं "जितात्मनः" इत्यनेनेत्यत आह ॥ जितात्मन इति ॥ उपकारी बन्धुरुच्यते। तत्र जितं मनः कमुपकारं करोति। येन बन्धुः स्यात्। आत्मोद्धारं करोतीति चेत्। स एव च क इत्याशङ्क्येति शेषः। जितात्मनः फले वक्तव्ये "प्रशान्तस्य" इत्यनुवादः किमर्थमित्यत आह ॥ जितात्मा हीति ॥ वाक्यभेदेनेदमेव फलकथनमिति भावः। ननु जितात्मत्वमेव प्रशान्तत्वम्। तत्कथं तत्फलं स्यादित्यत आह ॥ नेति ॥ तस्य जितात्मनः स्वत एवेति शेषः। तर्हि निराकाङ्क्षत्वादुत्तरं वाक्यं व्यर्थमित्यतः परमफलं दर्शयितुं तदिति भावेन न्यूनमध्याहारेण पूरयन् व्याचष्टे ॥ तदा चेति ॥ प्रशान्तत्वे सति परमात्मा सर्वेषां हृदि सन्निहित एव। तत्कुतः प्रशान्तस्य विशेष इत्यतः सम्यक्पदसूचितार्थं विवृणोति ॥ अपरोक्षेति ॥ योगारूढ इत्यर्थः। यदा हीति योगारूढस्य लक्षणमुक्तम्। तत्किमर्थं पुनरुच्यत इत्यत आह ॥ अपरोक्षेति ॥ सार्धश्लोकद्वयग्रहणायादिपदम्। अत्र सप्तम्या अन्वयो न दृश्यते। अत आह ॥ शीतेति ॥

अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन् परमात्मा समाहित इति सम्प्रदायगतं पाठं विसृज्य "परमात्मसमा मतिः" इति पाठान्तरं प्रकल्प्य समा मतिरिति त्वावृत्त्या सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यवादीत्। तदनेनापहस्तितं भवति। कृत्रिमेऽपि पाठे सुहृदित्यादिकं आत्मौपम्येनेत्यादिकं च पुनरुक्तं स्यात्।

ननु यः शीतोष्णादिषु कूटस्थः तस्य ज्ञानविज्ञानतृप्तमनस्त्वं विजितेन्द्रियत्वं चार्थात् सिद्धमेव। तत्किमर्थं पुनरुच्यत इत्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ प्रत्येकमन्वयादेकवचनम्। ननु शिल्पादिविषया बुद्धिर्विज्ञानम्। "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यभिधानात्।

तत्कथं विज्ञानेन तृप्तात्माऽयं स्यादित्यत आह॥ विज्ञानमिति॥ अनेन सामान्यज्ञानं परोक्षज्ञानं वा ज्ञानमिति सूचितम्। कुत एतदित्यत आह॥ तच्चेति॥ प्रसिद्धाभिधानार्थोऽप्यङ्गीक्रियत इति चशब्दः। सामान्यैः साधारणैः पुरुषैः। सामान्यविषयं तु ज्ञानमित्यपि द्रष्टव्यम्। तदेव ज्ञानमिति सम्बन्धः। अङ्गादेः व्याकरणादेः। शिल्पस्य च विशिष्टं दर्शनं वैष्णवशास्त्रम्। कूटस्थशब्दो नित्यादिपर्यायः। तेन कथमन्वयः सप्तम्या इत्यत आह॥ कूटस्थ इति॥ तत्कथमित्यत आह॥ कूटवदिति॥ "सुपिस्थ" इति वचनात् कूटशब्दोऽनृतवाद्यादिवाची। तत्परिग्रहे निर्विकारत्वं न लभ्यत इत्यत आह॥ कूटमिति॥ एतैः शब्दैराकाश उच्यत इत्यर्थः। "युक्तो", "योगी" इति पुनरुक्तिरिति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह॥ योगीति॥ इनेरस्त्यर्थत्वात् कुर्वन्नित्युक्तम्। निष्ठाया भूतार्थत्वात् "सम्पूर्ण" इति। वक्ष्यमाणान्वयापेक्षया क्रमोल्लङ्घनम्। तर्हि विरुद्धार्थयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह॥ एवम्भूत इति॥ धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति ह्युक्तम्॥ ७॥ ८॥

भ० गी०—

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते॥ ९॥

भा०—

स एव च सर्वस्माद्विशिष्यते, साधुपापादिषु समबुद्धिः। जीवचितः परमात्मनः सर्वस्य तन्निमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण। चिद्रूपा एव हि जीवाः। विशेषस्त्वन्तःकरणकृतः। सर्वेषां साधुत्वादिकं सर्वमीश्वरकृतमेव। स्वतो न किञ्चिदपि। उक्तं चैतत् सर्वम्—

"स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः सर्वदोषविवर्जिताः।
जीवास्तेषां तु ये दोषास्त उपाधिकृता मताः।

सर्वं चेश्वरतस्तेषां न किञ्चित् स्वत एव तु ।
समा एवं[1] ह्यतः सर्वे वैषम्यं भ्रान्तिसम्भवम् ।
एवं समानजीवास्तु विशेषो देवतादिषु ।
स्वाभाविकस्तु नियमादत[2] एव सनातनाः ।
असुरादेस्तथा दोषा नित्याः स्वाभाविका अपि ।
गुणदोषौ मानवानां नित्यौ स्वाभाविकौ मतौ ।
गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मताः ॥"

इति ब्राह्मे ।

प्र० दी०—

मध्ये लक्ष्यस्योक्तत्वात् "सुहृत्" इत्यादिकं न योगारूढलक्षणमिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ स एवेति ॥ साधुपापादिषु समबुद्धिश्च स योगारूढ एवेति न, किन्तु सर्वस्माद्योगिवर्गाद्विशिष्यत इत्येतद्वक्तुं पृथगन्वय इति भावः । साधुत्वं धर्मित्वम् । पापत्वं पापवत्त्वं च नियतं, न तु सुहृत्त्वादिवदव्यवस्थितमित्यतः "सुहृदादिषु" इत्यनुक्त्वा "साधुपापादिषु" इत्युक्तम् । समबुद्धित्वं नाम पूजादिसाम्यमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ जीवचित इति ॥ "एष चेतनया[3] युक्तो जीव इत्यभिधीयते" इति चेतनाचेतनपिण्डे जीवशब्दप्रयोगात् 'चित' इत्युक्तम् । सुहृदादिचैतन्यस्य तथा सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य परमात्मनः । एवं सर्वत्र सुहृदादिषु स्थितस्य सुहृत्त्वादेः[4] परमात्मनिमित्तकत्वस्य चैकरूप्येण कारणेन तद्दर्शी समबुद्धिरित्यर्थः । तत्राऽद्यं प्रकारं विवृणोति ॥ चिद्रूपा एवेति ॥ मनुष्येषु यदेकं एक प्रति सुहृदित्यादि तन्न जीवस्वभावान्तर्गतम् । किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थः । तर्हि सुहृत्त्वादिधर्मः किमात्मक इत्यत आह ॥ विशेषस्त्विति ॥ अन्तःकरणोपादानको बाह्यधर्मः । एतदुक्तं भवति ।

---

1. अ. एव 2. अ. हरेरेव

3. क. य एष चेतनायुक्तः

4. ख. 'सुहृत्त्वादेः' इत्यतः पूर्वं 'सर्वस्य' इत्यधिकः पाठः

मुक्तावविशिष्यमाणं यज्जीवरूपं तत् "त्रिविधा जीवसंघाः" इत्यादि-प्रमाणाद्विषममेव। किन्तु देहेन्द्रियान्तःकरणधर्मैः यद्वैषम्यं तत्तत्स्वरूप एवारोप्य विषमबुद्धित्वं योगारूढस्य नास्तीति। द्वितीयः प्रकारः स्फुटः। तृतीयं विवृणोति॥ सर्वेषामिति॥ स्वतः स्वातन्त्र्येण। अत्र प्रमाणमाह॥ उक्तं चेति॥ स्वतः स्वरूपेण। दोषैररित्वादिभिः। एवं सुहृत्त्वादिगुणैरित्यपि ग्राह्यम्। आगन्तुकधर्मा न स्वरूपान्तर्गता इत्यर्थः। किं तर्हीत्यत आह॥ तेषां त्विति॥ दोषाः गुणाश्च उपाधिरन्तःकरणादि, सर्वं सुहृत्त्वादिकम्। अत एव प्रकारद्वयेन यदनात्मधर्मानात्मस्वन्तर्भाव्य वैषम्यं यच्च क्वचित् परमेश्वरानधीन-रूपत्वं तद्भ्रान्तिप्रतीतम्। योगे प्रवर्तमानं प्रति यत्सुहृत्त्वादिकं तन्मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणं न भवति। न तु देवादिषु इत्युक्तस्यापवादमाह॥ एवमिति॥ तुशब्दोऽवधारणे। अवधारणार्थं विवृणोति॥ विशेष इति॥ विशेषो योगिनं प्रति सुहृत्त्वादिः। तदेव प्रपञ्चयति॥ असुरादेरिति॥ तथाशब्दो वक्ष्यमाणसमुच्चये। दोषा योगिनं प्रत्यरित्वाद्याः। तथा चोक्तम् "विद्धयेनमिह वैरिणं" इति। गुणदोषौ सुहृत्त्वारित्वादी अनागन्तुकौ। गुणैः सुहृत्त्वादिभिरेकमात्रं गुणैकमात्रम्। तथा च श्रुतिः "यथा ह वै बहवः पशवः" इत्यादिका।

भा०—

न तु साधुपापादीनां पूजादिसाम्यम्। तत्र दोषस्मृतेः।

"समानां विषमा पूजा विषमानां समा तथा।
क्रियते येन देवोऽपि स्वपदात्[1] भ्रश्यते पुमान्॥"

इति ब्राह्मे।

"वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु पञ्चमी।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो ह्युत्तरोत्तरम्[2]॥"

इति मानवे।

1. अ. स पदात् 2. अ. यद्यदुत्तरं

गुणानुसारिणीं पूजां समां दृष्टिं च यो नरः ।
सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति ।
वैषम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नरसञ्चयात् ।
पूजाया विषमा दृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम् ॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते[1] । सुहृदादिषु शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः अन्यूनानधिका या सापि संमता । तदप्याहुः[2]—

"यथा सुहृत्सु कर्तव्यं पितृशत्रुसुतेषु च ।
तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते ॥"

इति गारुडे ।

प्र० दी०—

"सुहृत्" इत्यादिश्लोकस्य प्रतीतार्थ एवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ सर्वशब्दपर्यायस्य समशब्दस्यैव सर्वनामसञ्ज्ञा, । न साधारणार्थस्य "समे देशे यजति" इति यथा । न केवलं समपूजायां दोषः । किन्तु विषमपूजाविधानं चास्तीत्याह ॥ वित्तमिति ॥ बन्धुरिति बन्धुत्वं मान्यानि च तानि स्थानानि च । वित्तादिशब्दैः तद्वन्त उपलक्ष्यन्ते । दृष्टिरेवोक्तप्रकारत्रयेण समा कार्या, पूजा तु विषमैवेत्यत्र प्रमाणान्तरमाह ॥ गुणेति ॥ या विषमा पूजा सा वैषम्यम् । तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । साम्यं ददाति । विदुःखत्वनिमित्तम् । समबुद्धित्वं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ सुहृदादिष्विति ॥ एतन्न योगारूढविषयमिति तत्रैव नोक्तम् । न हि योगारूढो लौकिकेष्वरिष्वपकारं करोति । करोति[3] यः ।

भा०—

प्रत्युपकारनिरपेक्षयोपकारकृत् सुहृत् । क्लेशस्थानं निरूप्य

---

1. अ. ब्रह्मतर्के 2. ख. आह

3. ख. क्वचित् 'करोति यः' इति पाठः नास्ति

यो रक्षां करोति स मित्रम्। अरिर्वधादिकर्ता[1]। कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः। कर्तव्यमुभयमपि यः करोति स मध्यमः[2]। अवासितकृत् द्वेष्यः। आह चैतत्—

द्वेष्योऽवासितकृत् कार्यमात्रकारी तु मध्यमः।
प्रियकृत् प्रियो निरूप्याऽपि क्लेशं यः परिरक्षति।
स मित्रमुपकारं तु अनपेक्ष्योपकारकृत्।
यस्ततः स सुहृत् प्रोक्तः शत्रुश्चापि वधादिति[3] ॥ ९ ॥

प्र० दी०—

सुहृन्मित्रशब्दयोः, अरिद्वेष्यशब्दयोः, उदासीनमध्यस्थशब्दयोश्चार्थभेदो न प्रतीयते। अत आह ॥ प्रत्युपकारेति ॥ निरपेक्षयाऽनपेक्षया। अवासितमप्रियम्। ततः उपक्रियमाणात् ॥ ९ ॥

भ० गी०—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिन[4]कुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

भा०—

समाधियोगप्रकारमाह ॥ **योगी युञ्जीत** इत्यादिना ॥ समाधियोग[5]युक्तं कुर्यात्। आत्मानं मनः ॥ १० ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

ननु "उद्धरेत्" इत्यनेनैव योगो विहितः। तत्किं पुनर्विधीयत

1. अ. वधादिकृत्
2. अ. मध्यस्थः
3. अ. वधादिकृत्
4. अ. चेलाजिन
5. अ. समाधियोगयुक्तं इत्यतः पूर्वं युञ्जीत इति क्वचित् अधिकः पाठः

इत्यत आह ॥ समाधीति ॥ प्रकारकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः । "युञ्जीत" इति योगमात्रमुच्यते । तत्कथं समाधीत्युक्तमित्यत आह ॥ युञ्जीतेति[1] ॥ सामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । आत्मशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह ॥ आत्मानमिति ॥ १० ॥ ११ ॥

भ० गी०—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्याऽऽसने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

भा०—

योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

"उपविश्यासने" इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह ॥ योगमिति ॥ स्थानविवेकार्थं युञ्ज्यादित्युक्तम् । कुर्यादिति यावत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भ० गी०—

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

---

1. ख. क्वचित् "युञ्जीतेति" इति प्रतीकातः पूर्वं "युञ्जीत इति योगमात्रं उच्यते । कथं समाधीत्युक्तं इत्यत आह" इति पाठः न दृश्यते ।

भा०—

निर्वाणपरमां शरीरत्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

ननु शान्तिः निर्वाणमिति मोक्षपर्यायौ। तत्कथं शान्तेर्निर्वाणपरमत्वमित्यत आह ॥ निर्वाणेति ॥ न जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थः। उपशान्तेर्योगकारणत्वाद्योगफलत्वमनुपपन्नम् ॥ १५ ॥

भ० गी०—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चै[1]कान्तमनश्नतः।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

भा०—

अनशनादिनिषेधोऽशक्तस्य। उक्तं हि—

"निद्राशनभयश्वासचेष्टातन्द्रादि[2]वर्जनम्।
कृत्वाऽऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्यायन् प्रसीदति[3] ॥"

इति नारदीये ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

"न चैकान्तमनश्नतः", "जाग्रतो नैव च" इति युञ्जानस्यानशनजागरणनिषेधः क्रियते। स सर्वविषय इति प्रतीतिनिरासायार्थमाह ॥ अनशनादीति ॥ कुत इत्यतः शक्तस्य तद्विधानादित्याह ॥ उक्तं हीति ॥ आनिमीलिताक्ष ईषन्निमीलिताक्षः। शक्तस्त्विवति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

भ० गी०—

युक्ताऽऽहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

---

1. अ. न चात्यन्तम् 2. अ. तन्द्र्यादिवर्जनं 3. अ. प्रसिध्यति

भा०—

युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति तावदाहारादेरित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्र० दी०—

आहारादीनां केन युक्तत्वमित्यत आह ॥ युक्तेति ॥ उपायः समाधिः । समाधिर्हि धात्वर्थः । तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपायत्वं नाम कीदृशमित्यत आह ॥ यावतेति ॥ आदिपदेनेन्द्रियोत्सेकाऽलस्यादेः सङ्ग्रहः । उपायेन साहित्यं नाम तदविरोधित्वम् । तच्चैवम्भूतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

भ० गी०—

यदा विनियतं चित्तं आत्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

भा०—

आत्मनि भगवति ॥ १८ ॥

प्र० दी०—

"आत्मन्येवावतिष्ठते" इत्यत्र स्वस्मिन्नेवेति प्रतीतिनिरासायाह ॥ आत्मनीति ॥ अन्यथा "ज्ञात्वा मां" इत्यादिविरोधः ॥ १८ ॥

भ० गी०—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

भा०—

आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

"युञ्जतो योगमात्मनः" इत्यत्राऽत्मशब्दस्य षष्ठ्याश्च विवक्षितमर्थ-

माह ॥ आत्मन इति ॥ योगिन आत्मन इत्यन्वयनिरासाय योग-मित्युक्तम् । अन्यथा वैयर्थ्यात् ॥ १९ ॥

भ० गी०—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

भा०—

आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥

प्र० दी०—

"यत्र चैवाऽत्मना" इत्यत्र पदत्रयं व्याख्याति ॥ आत्मनेति ॥ अन्वयापेक्षया व्युत्क्रमः । पश्यन्निति स्थानविवेकार्थमुक्तम् ॥ २० ॥

भ० गी०—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

भा०—

तत्वतो भगवद्रूपात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

तत्वतः तद्भावात् ब्रह्मत्वादिति प्रमाणविरुद्धं व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह ॥ तत्वत इति ॥ २१ ॥ २२ ॥

भ० गी०—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

भा०—

दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन । निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्र० दी०—

ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः । स कथं योगः स्यादित्यत आह ॥ दुःखेति ॥ करणेऽपि घञः स्मरणात् । एवं तर्हि दुःखवियोगमित्येव वक्तव्यम् । किं संयोगशब्देनेत्यत आह ॥ न केवलमिति ॥ वियोगशब्दो निवारणे[1] वर्तत इति भावः । एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते । नान्यथा । ननु "स निश्चयेन योक्तव्यः" इति पुनर्विधानं किमर्थम् । निश्चयेनेत्यादिविशेषविधानार्थमिति चेन्न । महाफले संदेहात् प्रवृत्त्यभावेन "निश्चयेन" इत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह ॥ निश्चयेनेति ॥ अयोगव्यवच्छेदे निश्चयशब्द इत्यर्थः । कुत्रायोगो व्यवच्छिद्यत इत्यत उक्तम् ॥ बुभूषुणेति ॥ मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भ० गी०—

सङ्कल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

---

1. क. निराकरणे

*

भा०—

सर्वान् सर्वविषयान्। अशेषतः एकै[1]कविषयोऽपि कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपि न कर्तव्य इत्यर्थः। मनसैव नियन्तुं शक्यते नान्येनेत्येवशब्दः॥ २४॥

प्र० दी०—

"सर्वान्", "अशेषतः" इत्येतयोस्तात्पर्य[2]माह॥ सर्वानिति॥ कामः स्वल्पः कादाचित्कोऽपीति मूलपाठः। नन्विन्द्रियग्रामनियमनमेवावश्यकम्। नतु करणनियमः। कथ[3]मुच्यते "मनसैवेन्द्रियग्रामं" इति। तत्राह॥ मनसैवेति॥ स्वरूपकथनमेतदिति भावः। इति ज्ञापयितुमिति शेषः॥ २४॥

भ० गी०—

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्
॥ २५॥

भा०—

बुद्धेः कारणत्वं मनोनिग्रहे। आत्मरमणे च॥ २५॥

प्र० दी०—

"शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या" इति बुद्धेरपीन्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदित्यत आह॥ बुद्धेरिति॥ अनेनोपरमेदित्यस्यार्थद्वयमुक्तं भवति॥ २५॥

भ० गी०—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत्॥ २६॥

---

1. अ. एकविषयोऽपि 2. क. तात्पर्यभेदं 3. क. तत् किमर्थं

भा०—

यतो यतो यत्र यत्र। "यतो यतो धावति" इत्यादिप्रयोगात्। आत्मन्येव वशं नयेत्। आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

यतो यतः श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ यत इति ॥ शब्दादावित्यर्थः। कुतः सप्तम्यर्थे तसिर्लभ्यत इत्यत आह ॥ यत इति ॥ तथाचोक्तं "आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानं" इति। अन्यथा द्वारमात्रनियमे स्मरणस्य को निवारयिता। षष्ठ्या ह्यत्र भाव्यं, सप्तमी तु कथमित्यत आह ॥ आत्मनीति ॥ २६ ॥

भ० गी०—

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम्।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

एवं युञ्जन् सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

भा०—

पूर्वश्लोकोक्तं प्रपञ्चयति ॥ एवं युञ्जन्निति ॥ २७ ॥ २८॥

प्र० दी०—

"प्रशान्तमनसं" इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यत इत्यत आह ॥ पूर्वेति ॥ २७ ॥ २८ ॥

भ० गी०—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

भा०—

ध्येयमाह ॥ सर्वभूतस्थमिति ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं परमेश्वरम्। सर्वभूतानि चाऽत्मनि परमेश्वरे। तं च परमेश्वरं ब्रह्म तृणादौ ऐश्वर्यादिना साम्येन पश्यति। तच्चोक्तम्—

"आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम्।
अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चाऽत्मनि॥"

इति। "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं" इति च ॥ २९ ॥

प्र० दी०—

एवं युञ्जन्" इति योगप्रकरणस्य फलकथनेनोपसंहृतत्वात् किमुत्तरेणेत्यत आह ॥ ध्येयमिति ॥ ननु "मच्चित्तो युक्तः" इत्यादिना ध्येयमुक्तमेव। सत्यम्। तथाऽप्युत्तमाधिकारिणां ध्येयमनेनोच्यत इत्यदोषः। आत्मानं स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपराकरणार्थमाह ॥ सर्वेति ॥ कुतोऽयमर्थ इत्यतः पुराणसमाख्यानादित्याह ॥ तच्चेति ॥ "सर्वत्र समदर्शनः" इत्यस्योक्तार्थतां गीतासंमत्योपपादयति ॥ सममिति ॥ २९ ॥

भ० गी०—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

भा०—

फलमाह ॥ यो मामिति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामीति सर्वदा योगक्षमवहः स्यामित्यर्थः। स च मे न प्रणश्यति, सर्वदा मद्भक्तो भवति। सत्यपि स्वामिन्यरक्षत्यनाथः। एवं भृत्येऽप्यभजत्यभृत्य इति हि प्रसिद्धिः। उक्तं च—

"सर्वदा सर्वभूतेषु समं मां यः प्रपश्यति।
अचला तस्य भक्तिस्स्यात् योगक्षेमं[1] वहाम्यहम् ॥"

इति गारुडे ॥ ३० ॥

प्र० दी०—

किञ्चैतदर्थानुवादेन फलप्रतिपादकमुत्तरवाक्यमप्यस्य भगवद्विषयत्वं ज्ञापयतीति भावेनाह ॥ फलमिति ॥ अस्य ध्यानविशेषस्येति शेषः। ननु भगवान् तद्ध्यायी च सर्वान् प्रति नित्यौ। तत्कथमेतदित्यत आह ॥ तस्येति ॥ कथमयमर्थो लभ्यत इत्यत आह ॥ सत्यपीति ॥ अविद्यमाननाथोऽयमिति भृत्ये प्रसिद्धिः। एवं सत्यपि भृत्ये अभजति अविद्यमानभृत्योऽयमिति स्वामिनि प्रसिद्धिः। एतदुक्तं भवति। विद्यमानस्यापि स्वयोग्यव्यापाराकरणसादृश्यादुपचारेणाविद्यमानता। प्रकृते तु तथात्वाभावान्न प्रणश्यामीत्यादि। रूढोपचारश्चायम्। अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति। अत्र पुराणसम्मतिमाह ॥ उक्तं चेति ॥ ३० ॥

भ० गी०—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

भा०—

एतदेव स्पष्टयति ॥ **सर्वभूतस्थितमिति** ॥ एकत्वमास्थितः सर्वत्र एक एवेश्वर इति स्थितः। सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मय्येव वर्तते। एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफलं नियतमित्यर्थः। तथाऽपि प्रायो नाधर्मं करोति। कुर्वतस्तु महच्चेदुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्। आह च—

"कदाचिदपि नाधर्मे बुद्धिर्विष्णुदृशां भवेत्।
प्रमादात्तु कृतं पापं[2] स्वल्पं भस्मीभविष्यति।

1. अ. योगक्षेमवहोऽप्यहम् 2. 1. अ. कृतं त्वल्पं पापं

आदिराजैः तथा देवैर्ऋषिभिः क्रियते कियत् ।
बाहुल्यात् कर्मणस्तेषां दुःखसूचकमेव तत् ॥"

इति ॥ ३१ ॥

प्र० दी०—

"यो माम्" इत्युक्तमेव पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ एतदेवेति ॥ एकत्वमास्थित इत्यस्यान्यथाप्रतीतिनिरासार्थमर्थमाह ॥ एकत्वमिति ॥ मयि वा मद्विकारे वा वर्तमानोऽपीत्यपव्याख्यान-निरासार्थमाह ॥ सर्वेति ॥ न्यायेन[1] वाऽन्यायेन वेत्यर्थः । अपव्याख्याने[2] थाल्प्रत्ययो न युक्त इति भावः । भगवन्तं भजतोऽधर्माचरणं सर्वथाऽप्य-किञ्चित्करमिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ एवमिति ॥ अधर्माचरणेऽपीति शेषः । ज्ञानफलं मोक्षः । आनन्दह्रासादिकं तु विद्यत एवेति भावः । ननु ज्ञानिनो मोक्ष एवापेक्षितः । सोऽधर्माचरणेऽपि[3] न प्रतिबध्यते इति चेत् तत्किमधर्मं करोतीत्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ सर्वथाऽप्य-करणे "सर्वथा वर्तमानोऽपि" इत्युक्तमयुक्तमित्यत उक्तम् ॥ प्राय इति ॥ एतेन न हीदृशस्य यथेष्टचेष्टता सम्भवतीति परकीयमस-द्व्याख्यानदूषणमपि निरस्तं भवति । प्रारब्धवशेन[4] कदाचित्तथाभाव-दर्शनात् । कुतो न करोतीत्यत आह ॥ कुर्वतस्त्विति ॥ अत्र प्रमाण-माह ॥ आह चेति ॥ कियन्महदिति शेषः । कर्मणः प्रारब्धस्य बाहुल्यात् प्राबल्यात्[5] । लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविक्षेपा-दिति वा ॥ ३१ ॥

भ० गी०—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

---

1. क. न्यायेनान्यायेन चेत्यर्थः
2. ख. परव्याख्याने
3. क. ख. अधर्माचरणेन
4. ख. प्रारब्धवासनया
5. क. प्राबल्यात् इति न पाठः

भा०—

साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे ॥ आत्मौपम्येनेति ॥३२॥

प्र० दी०—

"सर्वत्र समदर्शनः" इत्यस्यान्यथाव्याख्यानमितोऽप्यसदिति भावेनाह ॥ साम्यमिति ॥ साम्यदर्शनम् । "समदर्शनः" इत्युक्ते किं गोगवयादिवत् भवति[1] साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायां "एकत्वमास्थितः" इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं
स्थिराम् ॥ ३३ ॥

भा०—

एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि । मनसः चञ्चलत्वात् ॥ ३३ ॥

प्र० दी०—

साम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात् "एतस्य" इति कस्य परामर्श इति न ज्ञायते । अतः तत्प्रदर्शनाय[2] व्यवहितानां पदानामन्वयमाह ॥ एतस्येति ॥ योगस्य प्राधान्येन साम्यस्य तु तृतीययाऽप्राधान्येन प्रकृतत्वादिति भावः । "चञ्चलत्वात्" इत्यस्यान्यो धर्मी न प्रतीयते । अतो योग एव सम्बध्यते । तथा च साध्याविशिष्टतेत्यत आह ॥ मनस इति ॥ एतच्चोत्तरवाक्यादवगम्यत इति भावः ॥ ३३ ॥

---

1. क. भगवति 2. क. तत् प्रदर्शयन्

भ० गी०—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

भा०—

उक्तं च—

"मनसश्चञ्चलत्वाद्धि स्थितिर्योगस्य वै स्थिरा ।
विनाऽभ्यासान्न शक्त्या स्यात्[1] वैराग्याद्वा न संशयः ॥"

इति व्यासयोगे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्र० दी०—

अत्राऽगमं चाऽह ॥ उक्तं चेति ॥ एतेन "असंशयं" इति परिहार-वाक्यमपि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भ० गी०—

असंयताऽत्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्याऽत्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः[2] ॥

भा०—

न च कदाचित् स्वयमेव मनो नियम्यते ।

"शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापतौ ।
नास्तिकानां च वै पुंसां सदा मुक्तिर्न युज्यते ॥"

इति निषेधात् ब्राह्मे ॥ ३६ ॥

1. अ. तु 2. अ. अशेषतः

प्र० दी०—

"असंयत" इति श्लोको व्यर्थ इव प्रतीयते। तन्निवृत्या[1]माशङ्कां सूचयन् तात्पर्यमाह॥ न चेति॥ यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रान्तः शान्तो भवति तथा विषयैः तृप्तं मनः कदाचित् स्वयमेव नियतं भवति। किमभ्यासादिना इत्येतन्नैवेत्यर्थः। कुत इत्यत आह॥ शुभेति॥ सदेति पूर्वेण सम्बन्धः। अनेनात्र शुभेच्छादिकमप्युपलक्षितमिति सूचितम्। मुक्तिबीजत्वान्मनोनियमस्य मुक्तिरित्युक्तम्॥ ३६॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति
॥ ३७॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः[2] छिन्नाभ्रमिव नश्यति।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति
॥ ४०॥

---

1. क. तत् इत्यतः पूर्वं 'अतः' इत्यधिकः पाठः　　2. अ. विभ्रष्टः

प्राप्य पुण्यकृतान् लोकानुषित्वा शाश्वतीस्समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

भा०—

अयतिरप्रयत्नः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्र० दी०—

अचतुर्थाश्रमीति प्रतीतिनिरासायाह ॥ अयतिरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भ० गी०—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

भा०—

योगस्य जिज्ञासुरपि, ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीवेच्छा सोऽपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्र० दी०—

उप्रत्ययप्रयोगे "न लोकाव्यय" इति षष्ठीनिषेधाद्योगस्य स्वरूपमित्यध्याहृत्य कश्चिद्व्याख्यातवान् । स भ्रमो वृथैव । "नञा[1] निर्दिष्टमनित्यं" इत्यस्यानित्यत्वात् । अतः[2] कात्यायनः "द्विषः

1. क. नञा निर्दिष्टस्य अनित्यत्वात् 2. ख. अत एव

शतुर्वा वचनं" इत्याद्यवोचदित्यभिप्रेत्याह ॥ योगस्येति ॥ "ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादाविव विचारा[1]र्थताशङ्कानिरासाय व्याचष्टे ॥ ज्ञातव्य इति ॥ 'अतीव' इत्युप्रत्ययस्यार्थः । "सनाशंसभिक्ष उः" इति तच्छीलादौ[2] तस्य विहितत्वात् । इच्छाऽर्थे बाधकाभावादिति भावः । "शब्दब्रह्मातिवर्तते" इत्येतत् वेदोक्तकर्मकारिभ्योऽतिरिच्यत इति कश्चिद्व्याचष्टे । तदसत् । "ततो याति परां गतिं" इत्यस्यार्थस्य परामर्शादिति भावेनाह ॥ शब्देति ॥ शब्दब्रह्मशब्देन वैदिकविधिनिषेधावत्रोच्येते । तदतिवर्तनं परब्रह्मप्राप्तस्यैवेत्यत एव-मुक्तम् ॥ ४४ ॥

भ० गी०—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

भा०—

नैकजन्मनीत्याह ॥ **प्रयत्नादिति** ॥ जिज्ञासुर्ज्ञात्वा प्रयत्नं करोति । एवमनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति । आह च—

"अतीव श्रद्धया युक्तो जिज्ञासुर्विष्णुतत्परः ।
ज्ञात्वा ध्यात्वा[3] तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्बहुभिः पुमान् ।
विशेन्नारायणं देवं नान्यथा तु कथञ्चन ॥"

इति नारदीये ॥ ४५ ॥

प्र० दी०—

योगजिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेद्योगानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यादित्यत[4]

---

1. क. विचाराद्यर्थता　　2. क. सनादौ
3. अ. ध्यात्वाऽथ दृष्ट्वा च　　4. क. स्यादित्येतदेवाशङ्क्य

एतदेवाशङ्क्य भगवतैवोत्तरं दत्तमित्याह ॥ नैकेति ॥ न योगजिज्ञासामात्रेणेत्यभिप्रायः । अत्र योगजिज्ञासोरपरामर्शात् कथं तद्विषयमेतदित्यतोऽध्याहारेण व्याचष्टे ॥ जिज्ञासुरिति ॥ ज्ञात्वा योगमिति शेषः । यतनानन्तरमनेकजन्मसंसिद्ध इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ एवमिति ॥ योगे सम्पूर्णे संसिद्धेर्विलम्बे कारणाभावादिति भावः । व्याख्यातार्थे पुराणसम्मतिमाह ॥ आह चेति ॥ ४५ ॥

भ० गी०—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः
॥ ४७ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भा०—

ज्ञानिभ्यो योगज्ञानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तं च—

"कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते ।
तत्रापि शेषश्रीब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः ।
ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणाम् ॥"

इति गारुडे ।

"अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानाज्ज्ञानमेव विशिष्यते ।
ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्रात् ध्यानादपि तु दर्शनम् ।

दर्शनादपि[1] भक्तेश्च न किञ्चित् साधनाधिकम् ॥"

इति च नारदीये ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

ननु ज्ञानं योगस्य फलम् । तत्कथं ज्ञानिभ्योऽप्याधिको मत इत्यत आह ॥ ज्ञानिभ्य इति ॥ यद्यपि "ज्ञानतपसा पूता" इति ज्ञानमपि तपः । तथापि तदतिरिक्तमेवात्र विवक्षितमित्याह ॥ तपस्विभ्य इति ॥ ब्रह्मज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवाद्योगज्ञानाधिक्यस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः । अत एव पूर्वं तद्व्याख्यातम् । उक्तार्थमुपपादयन् श्लोकद्वयार्थं पुराणवाक्येनाऽऽह ॥ उक्तं चेति ॥ मुमुक्षूणां । एतेन सर्वेषामपि योगिनां मध्ये यो मां भजते स युक्ततरो मतः । तत्रापि मद्गतेनान्तरात्मना यो भजते स युक्ततमो मत इति व्याख्यातं भवति । "ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः" इत्येतद्योगज्ञानविषयमेव, न तत्[2] ब्रह्मज्ञानविषयमित्येतत् पुराणवाक्येन स्थापयति ॥ अज्ञात्वेति ॥ योगमिति शेषः । साधनाधिकं साधनेष्वधिकम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

---

1. अ. दर्शनाच्चैव　　2. क. ख. तु

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

॥ ॐ ॥ श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

भा०—

॥ ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः । उत्तरैस्तु षड्भिर्भगवन्माहात्म्यं प्राधान्येनाऽह । आसक्तमनाः अतीवस्नेहयुक्तमनाः । मदाश्रयः भगवानेव सर्वं मया कारयति । स एव मे शरणम् । तस्मिन्नेवाहं स्थित इति स्थितः । "असंशयं", "समग्रं" इति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥

प्र० दी०—

॥ ॐ ॥ ज्ञानसाधनादन्यदुत्तराध्यायप्रतिपाद्यं वक्तुं "योगे त्विमां श्रृणु" इति प्रतिज्ञातमसमाप्य कथमर्थान्तरमुच्यत इत्याशङ्कां तावत्परिहरति ॥ साधनमिति ॥ ज्ञानस्येति शेषः । तत्र तत्र भगवन्महिम्नोऽपि वर्णितत्वेन प्राधान्येनेत्युक्तम् । प्राचुर्येणेत्यर्थः । उक्तमित्यनेन प्रतिज्ञातसमाप्तिं सूचयति । तच्च प्रतिज्ञान्तरकरणादवगम्यते । इदानीमुत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यमाह ॥ उत्तरैस्त्विति ॥ अध्यायैरिति वर्तते । अनेन ज्ञानविज्ञानशब्दौ ज्ञेयभगवन्माहात्म्यपराविति सूचितम् । अत्रापि क्वचित्साधनस्योक्तत्वात्प्राधान्येनेत्युक्तम् । सङ्गतिस्तु प्रथमश्लोक एवोक्ता । अनेन द्विविधेन योगेन यज्ज्ञातव्यं तच्छृणु इत्युक्तत्वात् । आसक्तमनाः सम्बद्धमना इति प्रतीतिनिरासायाह ॥ आसक्तेति ॥ "अतीव" इत्याङोऽर्थः । सम्बन्धमात्रस्य योगानङ्गत्वा-

दिति भावः। भगवदाश्रयत्वं सर्वसाधारणं कथं योगिनो विशेषणमित्यत आह॥ मदाश्रय इति॥ शरणं रक्षकः। इति स्थित इति जानन्निति यावत्। असंशयं समग्रमित्युभयं भगवद्विशेषणत्वेन[1] भास्करो व्याख्यातवान् "संशयरहितं समग्रं कृत्स्नं मां" इति। अपरस्तु समग्रमित्येव "समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसम्पन्नं मां संशयमन्तरेण" इति। तन्निरासार्थमाह॥ असंशयमिति॥ तव समग्रं यथा भवति तथेत्यर्थः। न हि भगवतः संशयराहित्यमिदानीं वक्तव्यम्। न च भगवान् समग्रोऽन्येन केनचिच्छक्यो ज्ञातुम्। "स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं" इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः॥ १॥

भ० गी०—

> ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः।
> यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ २॥

भा०—

इदं मद्विषयं ज्ञानम्। विज्ञानं विशेषज्ञानम्॥ २॥

प्र० दी०—

ननु ज्ञानं वक्ष्यते। न तूक्तम्। तत्कथमिदमिति परामर्श इत्यत आह॥ इदमिति॥ "मां" इति स्वस्य प्रकृतत्वात्तत्सम्बन्धित्वेन ज्ञानमपि प्रकृतमिति भावः। "सविज्ञानं स्वानुभवसंयुक्तं" इत्येतदपाकर्तुं विज्ञानपदार्थमाह॥ विज्ञानमिति॥ अस्यैव वक्ष्यमाणत्वात्। अपरस्य तदभावादिति भावः॥ २॥

भ० गी०—

> मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये।
> यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥

---

1. ख. भगवद्विशेषणमिति

भा०—

दौर्लभ्यं ज्ञानस्याह ॥ मनुष्याणामिति ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

ननु ज्ञानादिवचनं प्रतिज्ञाय यत्किञ्चि[1]त्कथमुच्यत इत्यत आह ॥ दौर्लभ्यमिति ॥ श्रोतुरादरजननार्थमिति शेषः । ज्ञानस्य दौर्लभ्ये विज्ञानस्य तत्सुतराम् ॥ ३ ॥

भ० गी०—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भा०—

प्रतिज्ञातं ज्ञानमाह ॥ भूमिरित्यादिना । महतोऽहङ्कार एवान्तर्भावः ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

"मनुष्याणां" इतिवदुत्तरमप्यनन्यार्थमिति प्रतीतिनिरासार्थं प्रतिज्ञातयोरुभयोः किमादावुच्यत इत्यपेक्षायाञ्चाह ॥ प्रतिज्ञातमिति ॥ असङ्गतिपरिहारायानन्यार्थताज्ञापनाय च ज्ञानस्य प्राथम्ये हेतुसूचनाय च प्रतिज्ञातमित्युक्तम् । प्रतिज्ञातत्वेन सङ्गतं प्रतिज्ञातमेव । न तु तदर्थं प्राथम्येन[2] प्रतिज्ञातम् । "रसोऽहं" इत्यतः प्राक्तनग्रन्थसङ्ग्रहायाऽदिपदम् । महत्तत्वमत्र नोपात्तम् । तत्किं नास्त्येवेत्यत आह ॥ महत इति ॥ अहङ्कारे अहङ्कारशब्दार्थेऽन्तर्भावः । कार्यवाचिनाऽहङ्कारशब्देन कारणस्य महतोऽप्युपलक्षणमेव । न त्वभाव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भ० गी०—

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

---

1. क. ख. यत्किञ्चित् इत्यतः परं "इदं" इत्यधिकः पाठः
2. क. प्राधान्येन

भा०—

अपराऽनुत्तमा। वक्ष्यमाणामपेक्ष्य। जीवभूता श्रीः। जीवानां प्राणधारिणी। चिद्रूपभूता सर्वदा सती। "एतन्महद्भूतं" इति श्रुतेः। जगाद च—

"प्रकृती द्वे तु देवस्य जडा चैवाजडा तथा।
अव्यक्ताख्या जडा सा च सृष्ट्या भिन्नाऽष्टधा पुनः।
महान् बुद्धिर्मनश्चैव पञ्चभूतानि चेति ह।
अवरा[1] सा जडा श्रीश्च परेयं धार्यते तया।
चिद्रूपा सा त्वनन्ता च अनादिनिधना परा।
यत्समं तु प्रियं किञ्चिन्नास्ति विष्णोर्महात्मनः।
नारायणस्य महिषी माता सा ब्रह्मणोऽपि हि।
ताभ्या[2]मिदं जगत्सर्वं हरिः सृजति भूतराट्॥"

इति नारदीये॥ ५॥

प्र० दी० —

अपरशब्दस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह॥ अपरेति॥ अनुत्तमत्वस्य सापेक्षत्वात्किमपेक्ष्येत्यत आह॥ वक्ष्यमाणामिति॥ सन्निधानादिति भावः। "जीवलक्षणां जीवत्वं[3] प्राप्तां" इति व्याख्याननिरासार्थमाह॥ जीवभूतेति॥ कथं सा जीवभूतेत्यत आह॥ जीवानामिति॥ "प्राणधारिणी" इत्येवोक्ते स्वप्राणधारिणीति प्रतीतिः स्यात्। तन्निरासार्थमुक्तं जीवानामिति॥ सर्वजीवदेहेषु स्थित्वा तदीयान्प्राणान् तत्र धारयतीत्यर्थः। स्वप्राणधारिणी कुतो न स्यादित्यत आह॥ चिद्रूपेति॥ ज्ञानात्मकविग्रहवती। यद्वा जीवप्राणधारण इत्यतो जीवशब्दस्य यौगिकार्थमुक्त्वा गौणीं वृत्तिमाश्रित्यार्थान्तरमनेनोक्तम्। भूतशब्दस्य सर्वदा सत्ववाचित्वे प्रयोगं दर्शयति॥ एतदिति॥

---

1. अ. अपरा 2. अ. आभ्यां 3. ख. जीवत्वं वा प्राप्तां

*

प्रकृतिमपेक्ष्य श्रियः परत्वोपपादनार्थमेतत्। "भूमिः" इत्यादेरभिमतमर्थं पुराणवाक्येन स्थापयति ॥ जगाद चेति॥ देवस्यैव। सृज्यत इति सृष्टिः कार्यम्। कार्यरूपेणेत्यर्थः। अनेन भूम्यादिशब्दैः पञ्चतन्मात्राण्येवोच्यन्ते। न स्थूलानि भूतानि। मन इति तत्कारणमहङ्कारः। बुद्धिरिति महत्तत्वम्। अहङ्कार इत्यविद्यासहितमव्यक्तम्। "भिन्ना प्रकृतिरष्टधा" इति वचनादिति व्याख्यानं निरस्तम्। 'कार्यरूपेणाष्टधा भिन्ना' इति व्याख्यानसम्भवेन प्रसिद्धार्थपरित्यागायोगात्। महत्य[1]हङ्कारस्यान्तर्भाव इत्येवेति सम्बन्धः। 'जडा' इत्यवरत्वोपपादनम्। "श्रीः परा" इत्यस्योपपादनं "इयं धार्यते तया" इत्यादि। अनन्ता देशतः गुणतश्च। परा मुख्या। अनादिनिधना न त्वव्यक्तवद्विक्रियावती ॥ ५ ॥

भ० गी०—

> **एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।**
> **अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥**

भा०—

न केवलं ते जगत्प्रकृती मद्वशे इत्येतावन्मदैश्वर्यमित्याह ॥ अहमिति॥ प्रभवादेः सत्ताप्रतीत्यादेः[2] कारणत्वात्तद्धोक्तृत्वाच्च प्रभव इत्यादि। तथा च श्रुतिः—

> "सर्वकामः[3] सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः।" इति।

---

1. ख. महति इत्यतः पूर्वं 'अत्र' इत्यधिकः पाठः
2. अ. सत्ताप्रतीत्यादिकारणत्वात्
3. अ. सर्वकर्मा सर्वकामः

आह च—

"स्रष्टा पाता च संहर्ता नियन्ता च प्रकाशिता।
यतः सर्वस्य तेनाहं सर्वो[1]ऽस्मीत्यृषिभिः स्तुतः।
सुखरूपस्य भोक्तृत्वान्न तु सर्वस्वरूपतः।
आगमिष्यत्सुखं चापि तच्चा[2]स्त्येव सदाऽपि तु।
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वाज्जातं सुखमतीव च॥"

इति नारदीये॥ ६॥

प्र० दी०—

नन्वत्रापरपरनिरूपणपूर्वकं भगवतो यत्परतरत्वं वक्तुमभिप्रेतं तत्र शरीरेन्द्रियविषयलक्षणाख्यकार्यस्य जीवानां च तयोरेवान्तर्भाव इति दर्शयितुं "एतद्योनीनि" इत्युक्तम्। इदानीमहं परतर इति वक्तव्यम्। इदन्तु किमर्थमुच्यत इत्यत आह॥ न केवलमिति॥ पूर्वं वाक्यभेदेन प्रकृत्योरवरत्वं, परत्वं, "मे" इति स्ववशत्वं चोक्त्वा "ययेदं धार्यते जगत्", "एतद्योनीनि" इति जगदाधारत्वकारणत्वे कथिते। तत्र प्रकृती एव भगवद्वशे, जगज्जन्मस्थितिलयास्तु प्रकृत्यधीना एव, न भगवदधीना इति प्रतीतम्। तन्निरासार्थमेतदित्यर्थः। जगत्प्रति ममैश्वर्यमित्येतावत्प्रकृतिद्वारकमुपचरितमिति यावत्। प्रकृत्योः कारणत्वादिकं मदायत्तमिति भावः। जगद्धर्मयोः प्रभवप्रलययोः साक्षाद्भगवदैक्यमुच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह॥ प्रभवादेरिति॥ यथा पुत्रादिप्रभवो रिपुप्रलयश्चोपलब्धः सुखहेतुरित्युपलब्धः पित्रादेः तद्भोक्तृत्वं तथा तद्भोक्तृत्वात्। भगवतः सर्वभोक्तृत्वं कुत इत्यत आह॥ तथा चेति॥ "सर्वकामः" इत्यादेः द्विरुक्तत्वादेकं भोगविषयमिति ज्ञायते। काम्यन्त इति कामा द्रव्याणि। गन्धरसशब्दौ गुणान्तरस्याप्युपलक्षकौ। सर्वमिदमभि अभितः। आत्तो धृतः स्थित इत्यर्थः। न विद्यते वाक्यमनुग्रहमन्तरेण यस्यासाववाक्यः। न विद्यते आदरः आश्चर्यबुद्धिः यस्यासौ नादरः। अवाक्यश्चासौ नादरश्चेति

1. अ. सर्वोऽसि　　2. अ. तस्यास्त्येव

अवाक्यनादरः । कारणत्वादिनैवैक्यव्यपदेश इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ आह चेति ॥ सुखरूपस्य सुखकारणस्य । ननु "स्रष्टा पाता" इत्यादिकमयुक्तम् । कादाचित्कक्रियाऽवेशे विकारित्वप्रसङ्गात् । भोगेन[1] यद्भाव्यं सुखं तस्य पूर्वमभावेनापूर्णत्वप्रसङ्गाच्चेत्यत आह ॥ आगमिष्यदिति ॥ यद्भोगेनागमिष्यत्सुखं तच्च सदाऽप्यस्त्येव क्रियाश्च शक्तिरूपेण चेति चार्थः । तर्हि कथं "भोगेन[2] जातं" इत्युच्यत इति भावेन पृच्छति ॥ अपि त्विति ॥ उत्तरमाह ॥ तथाऽपीति ॥ सदा सद्भावेऽपि । यद्यपि प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः, प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय इति शक्यते व्याख्यातुम् । तथाऽपि महिमातिशयलाभायैवं व्याख्यातम् । एतेन यस्मान्मम प्रकृती योनी सर्वभूतानां ततोऽहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा इति व्याख्यानमपहस्तितं भवति ॥ ६ ॥

भ० गी०—

> **मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।**
> **मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥**

भा०—

अहमेव परतरः । मत्तोऽन्यत्परतरं न किञ्चिदपि ॥ ७ ॥

प्र० दी०—

नन्वपरं परं च तत्त्वमुक्त्वा परतरोऽहमिति वक्तव्यम् । मत्त इति किमुच्यत इत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ अहमेवेति ॥ परापरप्रकृत्योः स्वाधीनत्वोक्त्यैव स्वस्य परतरत्वमुक्तप्रायम् । किन्त्वपरतत्वं यथाऽनेकं भूम्यादिभेदेन, यथा च परतत्वं "मुक्तस्तु स्यात् पराभास" इति वचनात्, तथा परतरमपि किमनेकमुत त्वेकमेवेति जिज्ञासायां

---

1. क. भोग्येन
2. क. ख. भोगेन इत्यतः परं सुखं इति अधिकः पाठः

"अहमेव परतरः" इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । कथमनेनेदं लभ्यते। भगवत्प्रतियोगिकाधिक्यवन्निषेधस्यात्र प्रतीतेरित्यतो योजयति ॥ मत्त इति ॥ अन्यथा तरपोऽन्यशब्दस्य च वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ७॥

भ० गी०—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

भा०—

इदं ज्ञानम् । रसोऽहमित्यादिविज्ञानम् । अबादयोऽपि तत एव । तथाऽपि रसादिस्वभावानां साराणां[1] च स्वभावत्वे सारत्वे[2] च विशेषतोऽपि[3] नियामकः । न त्वबादिनियमानुबद्धो रसादिः तत्सारत्वादिश्चेति दर्शयति 'अप्सु रसः' इत्यादिविशेषशब्दैः। भोगश्च विशेषतो रसादेरिति चोपासनार्थं च । उक्तं च गीताकल्पे—

"रसादीनां रसादित्वे स्वभावत्वे तथैव च।
सारत्वे सर्वधर्मेषु विशेषेणापि कारणम्।
सारभोक्ता च सर्वत्र यतोऽतो जगदीश्वरः।
रसादिमानिनां देहे स सर्वत्र व्यवस्थितः।

1. अ. रसानां च 2. अ. रसत्वे च

3. अ. विशेषतोऽपि इत्यतः परं "स एव" इत्यधिकः पाठः

अब्बादयः पार्षदा[1] ध्येयः स ज्ञानिनां हरिः[2] ।
रसादिसम्पत्त्याऽन्येषां वासुदेवो जगत्पतिः ॥"

इति ।

"स्वभावो जीव एव च ।"
"सर्वस्वभावो नियतस्तेनैव किमुतापरम्[3] ।"
"न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।"

इति च ।

"धर्माविरुद्धः", "कामादिवर्जितं[4]" इत्याद्युपासनार्थम् ।
उक्तं च गीताकल्पे—

"धर्माविरुद्धकामे[5]ऽसावुपास्यः काममिच्छता ।
विहीने कामरागादेर्बले च बलमिच्छता ।
ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिर्ज्ञानमेव ददाति च[6] ॥"

इत्यादि ।

प्र० दी०—

"भूमिरित्यादिना" इत्यत्रावधेरनुक्तेः "रसोऽहं" इत्याद्यपि ज्ञानप्रकरणमिति प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासाय तत्समाप्तिमाह ॥ इदमिति ॥ एतावता ग्रन्थेन ज्ञानं निरूपितमित्यर्थः । कुतोऽत्र ज्ञानप्रकरणस्य समाप्तिरित्यत आह ॥ रसोऽहमिति ॥ इति शब्दाद्यभावेऽपि प्रकरणान्तरारम्भ एव समाप्तिं गमयिष्यति । अलौकिकमाहात्म्यप्रतिपादनादस्य विज्ञानप्रकरणत्वं ज्ञायत इति भावः । प्रभवादेरित्युक्तन्यायेनैव "रसोऽहं" इत्यादेरपि व्याख्यानं सिद्धम् ।

1. अ. पार्षदा इत्यतः परं एवेत्यधिकः पाठः
2. अ. हरिः इति न श्रूयते
3. अ. किमतः परम्
4. अ. कामरागविवर्जितम्
5. अ. धर्माविरुद्धः कामोऽसौ
6. अ. सः

'रसादीनां सत्तादिकारणत्वाद्भोक्तृत्वाच्च भगवान् रसादिः' इति । नन्वबादयोऽपि धर्मिणो भगवदधीनाः, तद्भोग्याश्चेत्यङ्गीक्रियते न वा। नेति पक्षे "अहं कृत्स्नस्य" इत्युक्तविरोधः। आद्ये "त्वप्सु रसः" इत्यादेर्धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणां ग्रहणस्यानुपपत्तिरित्यतः प्रथमं पक्षं तावदङ्गीकरोति ॥ अबादयोऽपीति ॥ धर्मिणोऽपि तदधीना एव तद्भोग्याश्चैव। ननु तत्रोक्तो दोष इत्यतः कारणत्वे तावद्विशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाह ॥ तथाऽपीति ॥ यद्यपि धर्मिणोऽपि भगवदधीना एव। तथाऽपि धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानं युज्यत इति शेषः। कथमित्यत आह ॥ रसादीति ॥ रसादयश्च ते स्वभावाः अबादीनामनागन्तुकधर्माश्चेति रसादिस्वभावाः। तेषां साराणामबादिधर्मेषु संख्यादिषु श्रेष्ठानां च तेषामेवाबादिस्वभावभूतानां तद्धर्मेषु श्रेष्ठानां च रसादीनामिति यावत्। स्वभावत्वेऽबादीनामिति शेषः। सारत्वेऽबादिधर्मेष्विति शेषः। रसादित्वे चेति चार्थः। स भगवानेव। विशेषतोऽपीत्यस्य व्यावर्त्यम् ॥ न त्विति ॥ अनुबद्धोऽनुषङ्गसिद्धः। तत्सारत्वादिश्चेति ॥ तस्य रसादेरबादिधर्मेषु सारत्वमबादिस्वभावत्वं रसत्वादिकं चेत्यर्थः। यथा लोके कुविन्दादिः पटादिद्रव्येष्वेव व्यापारवाननुभूयते न तु तदीयेषु गन्धरसादिषु गुणेषु तद्धर्मेषु च गन्धत्वादिषु पृथग्व्यापारवान्। किन्तु ते पटादिजन्मानुषङ्गिजन्मान एव। न तथा भगवान्। अपि त्वबादेर्धर्मेषु रसादिषु तद्धर्मेषु च स्वभावत्वादिषु पृथक्प्रयत्नवान्। न त्वबादिनियमानुषङ्गिसत्तादिकास्त इति दर्शयितुं विशेषशब्दा उपात्ता इत्यर्थः। भोगपक्षेऽपि प्रयोजनमाह ॥ भोगश्चेति ॥ अबादिभोगादप्यतिशयेन रसादेर्भोगः परमेश्वरस्येति दर्शयति विशेषशब्दैरिति सम्बन्धः। रसोऽहमित्याद्यभेदोक्तेरर्थान्तरं सूचयन् तत्रापि विशेषशब्दोपादाने प्रयोजनमाह ॥ उपासनार्थं चेति ॥ विशेषतो रसादेरिति वर्तते। अर्थवशाद्रसादेरिति सप्तमीत्वेन विपरिणम्यते। रसादयः परमेश्वरोपासने प्रतिमात्वेनात्र विवक्षिताः। प्रतिमायां च भेदोक्तिः प्रसिद्धा। प्रतिमात्वमबादीनां समानम्। "योऽप्सु तिष्ठन्" इत्यादेः। अतः किं विशेषशब्द-

ग्रहणेनेति चेत्। अबादिभ्यो विशेषतो रसादिषु भगवदुपासनार्थं तदुपपत्तिरिति। उक्तेऽर्थत्रये प्रमाणमाह॥ उक्तं चेति॥ तथाच-शब्दावन्योन्यसमुच्चये। एवशब्दस्य "ईश्वरः" इत्यनेन सम्बन्धः। सर्वत्राबादिषु। ईश्वरो रसादिकं जगदित्युच्यत इत्यर्थः। अबादयोऽबाद्यभिमानिनः। ज्ञानिनां ज्ञानार्थिनां सम्पत्त्यै प्राप्त्यै अन्येषां रसार्थिनाम्[1]। "अबादयः" इति "रसादि" इति च पादयोः सप्तनवाक्षरत्वेऽपि "न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति" इति वचनाददोषः। स्वभावस्य भगवदधीनत्वमलौकिकमित्यतस्तत्रान्यान्यपि वाक्यानि पठति॥ स्वभाव इति॥ अस्त्वेवं धर्मिभ्यो निष्कृष्य धर्माणामुपादानम्। धर्माणां विशेषणोपादानं तु किमर्थमित्यत आह॥ धर्मेति॥ आदिपदेन "पुण्यो गन्धः" इत्यस्य ग्रहणम्। कामादिषु विशिष्टेष्वेव भगवानुपास्यो न धर्मविरुद्धेष्वशुचिष्विति ज्ञापनाय कामादीनां धर्माणां धर्माविरुद्धत्वादिविशेषणोपादानमित्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह॥ उक्तं चेति॥ कामं पुरुषार्थम्। कामरागादेः कामरागादिना। अनिच्छर्द्धिः कामादिकम्।

भा०—

"पुण्यो गन्धः" इति भोगापेक्षया[2]। तथाहि श्रुतिः। "पुण्यमेवामुं गच्छति न[3] ह वै देवान् पापं गच्छति", "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" इत्यादिका। ऋतं च पुण्यम्।

"ऋतं सत्यं तथा धर्मः सुकृतं चाभिधीयते"।

इत्यभिधानात्।

"ऋतं तु मानसो धर्मः सत्यं स्यात् सम्प्रयोगगः"।

इति च। न च "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", "अन्यो

---

1. रसाद्यर्थिनाम्
2. अ. भोगापेक्षया इत्यतः परं 'च' इत्यधिकः पाठः
3. अ. न ह वै देवान् पापं गच्छति इति वाक्यभागो न श्रूयते

निरन्नोऽपि बलेन भूयान्" इत्यादि विरोधि। स्थूलानशनोक्तेः।
आह च—

"सूक्ष्माशनम्"। प्रविविक्ताऽहारतर इव वै[1]
भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः"।

न चात्र जीव उच्यते। "शरीरादात्मन" इति भेदाभिधानात्।
स्वप्नादिश्च शारीर एव।

"शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो जागृदादिष्ववस्थितेः"।

इति वचनाद्गारुडे। अस्मादिति त्वीश्वरव्यावृत्त्यर्थम्।

"शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ जीवश्चेश्वरसञ्ज्ञितः।
अनादिबन्धनस्त्वेको नित्यमुक्तस्तथाऽपरः"॥

इति वचनान्नारदीये। भेदश्रुतेश्च। सति गत्यन्तरे पुरुषभेद एव कल्प्यो न त्ववस्थाभेदः। आह च

"प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्माच्छारीरात्पुरुषोत्तमः।
अतोऽभोक्ता च भोक्ता च स्थूलाभोगात्स एव तु"।

इति गीताकल्पे।

प्र० दी०—

गन्धस्य विशेषणोपादाने प्रयोजनान्तरमाह ॥ पुण्य इति॥ पुण्यगन्धस्यैव भगवतो भोगो न दुर्गन्धस्येति ज्ञापयितुमत्र विशेषणोपादानमित्यर्थः। ननु दुर्गन्धं भगवाननुभवति न वा। नेति पक्षे सार्वज्ञाभावः। आद्ये कथं भोगाभावः। उच्यते। अनुभूयमाना अपि दुर्गन्धादयो न फलहेतव इत्यभिप्रायः। सुगन्धस्तु सुखहेतुरित्युपपादितम्। शुचिवस्त्वेव भगवतो भोग्यमित्यत्र प्रमाणमाह॥ तथाहीति॥ अमुमुपासकम्। कुतः? तस्य देवत्वात्। तथापि कुतः। न ह वै देवमात्रस्य पुण्यभोगनियमे देवोत्तमस्य सुतरां तत्सिद्धिः। "ऋतं" इति श्रुतिः कथं प्रकृतोपयोगिनीत्यत आह॥ ऋतं चेति॥

1. अ. इव एषः

कुत इत्यतः सामान्यविशेषाभिधानादित्याह ॥ ऋतमिति ॥ प्रयोगगः शब्दजन्यः। तथा च श्रुतावृतशब्दः पुण्यफलस्योपलक्षक इति भावः। स्यादिदं व्याख्यानं यदि भगवतो विषयभोगो युक्तः स्यात्। न चैवम्। तदङ्गीकारे श्रुत्यादिविरोधात्। "ऋतं पिबन्तौ" इति चात एव छत्रिन्यायेनोपचरितमित्यत आह ॥ स चेति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ आह चेति ॥ गन्धादिषु यो जीवेन्द्रियागोचरः सारभागस्तस्य भोगं परमेश्वरोऽस्माच्छरीरादात्मनो जीवादतिशयेन विलक्षणभोग एव भवति। अवतारेषु स्थूलमपि[1] भुङ्क्त इतीवशब्दः। ननु प्रविविक्ताऽहारतरोऽयं जीव एवेत्यत आह ॥ न चेति ॥ नहि जीवो जीवादेव विलक्षणाऽहार इति युज्यत इत्यर्थः।

ननु शारीराज्जागरावस्थाज्जीवात् स्वप्नसुषुप्त्यवस्थः स एव प्रविविक्ताऽहार इत्यवस्थाभेदोपाधिकं जीवस्य भेदमङ्गीकृत्य व्याख्यास्यामीत्यत आह ॥ स्वप्नादिश्चेति ॥ स्वप्नोऽन्नमिति स्वप्नशब्दः कर्तरि। स्वप्नसुषुप्तश्च शारीर एव न केवलं जाग्रत्। तथा च त्र्यवस्थस्यापि शारीरशब्देन गृहीतत्वान्न ततो भेदः स्वप्नसुषुप्तयोरित्यर्थः। अवस्थात्रयवतोऽपि शारीरत्वं कुत इत्यत आह ॥ शारीरस्त्विति ॥ जाग्रदादिष्ववस्थासु। अस्तु त्र्यवस्थोऽपि शारीरः। तथाऽप्यस्मादिति विशेषणेनात्र शारीरादिति जाग्रदवस्थो गृह्यते। तस्माच्च स्वप्नाद्यवस्थस्य भेदोक्तिरुक्तविधया सम्भवति। भवत्पक्षेऽपि शारीरादिति जीवे सिद्धे "अस्मात्" इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति। तत्राह ॥ अस्मादिति ॥ नैतद्विशेषणसार्थक्यायेश्वरं परित्यज्य जीवोऽत्र ग्राह्यः। शारीरादित्येवोक्तावीश्वरस्यापि प्राप्तावीश्वरादेवेश्वरस्य भेदानुपपत्तेस्तद्व्यावृत्त्यर्थं जीवमात्रपरिग्रहाय विशेषणमिति सार्थक्योपपत्तेरित्यर्थः। भवेदेवं यदि शारीरत्वमीश्वरस्यापि स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह ॥ शारीराविति ॥ नन्वेवं पक्षद्वयेऽप्युपपत्तौ ईश्वर एवात्रोच्यते न जीव इति कुतो विनिगमनमित्यत आह ॥ भेदेति ॥

1. क. स्थूलमपि इत्यतः परं "शुभं" इत्यधिकः पाठः

चो हेतौ। भेदश्रुतेः स्वाभाविकभेदरूपे गत्यन्तरे सम्भवति पुरुषभेद एवार्थतया ग्राह्यो न त्ववस्थोपाधिको भेदः। मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययात्। अतो युक्तं विनिगमनम्। न केवलमुक्तव्यवस्था न्यायप्राप्ता। किन्त्वागमसिद्धा चेत्याह ॥ आह चेति॥ अभोक्ता च भोक्ता चेत्येतयोर्व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भ० गी०—

बलं बलवतां चाहं[1] कामरागविवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

भा०—

'न त्वहं तेषु' इति तदनाधारत्वमुच्यते। उक्तं च "तदाश्रितं जगत्सर्वं नासौ कुत्रचिदाश्रितः" इति गीताकल्पे ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

"सर्वभूतस्थमात्मानं" इत्युक्तत्वात् "न त्वहं तेषु" इति कथमुच्यत इत्यत आह ॥ न त्वहमिति ॥ तदनाधारत्वं तदुपजीवनेन स्थित्यभावः। कुत एतदित्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ न केवलमुक्तविरोधादिति चार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भ० गी०—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत्।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

1. अ, चास्मि

भा०—

तर्हि कथमेवं न ज्ञायत इत्यत आह ॥ **त्रिभिरिति ॥** तादात्म्यार्थे मयट्। तच्चोक्तम्—

"तादात्म्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिधा।"

इति। न हि गुणकार्यभूता माया। "गुणमयी" इति च वक्ष्यति। सिद्धं च कार्यस्यापि तादात्म्यम्।

"तादात्म्यं कार्यधर्मादेः संयोगो भिन्नवस्तुनोः"।

इत्यादि व्यासयोगे। भावैः पदार्थैः। सर्वे भावा दृश्यमाना गुणमया एत एवेति दर्शयति ॥ **एभिरिति ॥** ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थमिदमिति। गुणमयदेहादिकं दृष्ट्वा ईश्वरदेहोऽपि तादृश इति मायामोहित इत्यर्थः। जगाद च व्यासयोगे

"गौणान् ब्रह्मादिदेहादीन् दृष्ट्वा विष्णोरपीदृशः।
देहादिरिति मन्वानो मोहितोऽज्ञो जनो भृशम्"॥

इति। एभ्यो गुणमयेभ्यः। "गुणेभ्यश्च[1] परं" इति वक्ष्यमाणत्वात्। "केवलो निर्गुणश्च" इत्यादि श्रुतिभ्यश्च। "त्रैगुण्यवर्जितं" इति चोक्तम् ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

ननु विज्ञाननिरूपणं प्रारभ्य "त्रिभिः" इत्यादिकं किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ तर्हीति ॥ ये चैवेति विज्ञाननिरूपणोपसंहारवाक्ये सत्त्वादिगुणनिर्वृतानां[2] भगवान् कारणमाश्रयश्च तदनाश्रयश्चेत्युक्तम्। तेनैव गुणातीत इति चोक्तप्रायम्। तस्यायमाक्षेपः। एवं गुणातीततया सगुणश्च ज्ञायस इति शेषः। एवमनुपलम्भविपरीतोपलम्भाभ्यामुक्तमसदिति भावः। विकारार्थतानिरासार्थमाह ॥ तादात्म्येति ॥ मयटः तादात्म्यार्थत्वं कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ तादात्म्ये प्रयोगं

---

1. अ. चशब्दो न श्रूयते
2. क. ख. निर्वृतानां इत्यतः परं सर्वपदार्थानां इत्यधिकः पाठः

दर्शयितुमुपोद्धातमाह ॥ न हीति ॥ "कार्यभूता" इत्युपलक्षणम् । गुणप्राचुर्यादिकमपि तस्यां न सम्भवति । ततः किमित्यत आह ॥ गुणेति ॥ "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया" इति मायाया गुणमयीत्वमुच्यते । न च तत्र विकाराद्यर्थता सम्भवति । ततः परिशेषतः तादात्म्यार्थता ग्राह्येत्यर्थः ।

अस्तु मयटः तादात्म्ये शक्तिः । अत्र विकारार्थतां परित्यज्य तद्ग्रहणे को हेतुरिति चेदुच्यते । विकारार्थताग्रहणे मामेभ्यः परमित्यत्र गुणकार्येभ्य एव भगवतः परत्वमुक्तं स्यान्न तु गुणेभ्यः । अतः तत्सङ्ग्रहाय तादात्म्यार्थताग्रहणम् । एवं तर्हि गुणेभ्य एव परत्वमुक्तं स्यान्न तु गुणकार्येभ्योऽपीति समानमित्यत आह ॥ सिद्धं चेति ॥ सिद्धं प्रमितम् । ततश्च गुणात्मकैरित्युक्ते गुणानां तत्कार्याणाञ्चोपादाने सत्युभयपरत्वमुक्तं भवति ॥ कार्यधर्मादेरिति ॥ कार्यद्रव्यस्योपादानेन, गुणक्रियाजातिपूर्वाणां धर्माणां गुण्यादिभिरित्यर्थः । भावशब्दस्यानेकार्थत्वात्तस्य[1] विवक्षितमर्थमाह ॥ भावैरिति ॥ एवं सति सर्वपरत्वलाभादिति भावः । नन्वेवमप्येभिरिति पुरोवर्तिनामेव ग्रहणान्न सर्वपरत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ सर्व इति ॥ प्रमितपरामर्शोऽयं न पुरोवर्तिमात्रस्येति भावः । 'जगन्मोहितं' इत्यलं किं 'इदं' इत्यनेनेत्यत आह ॥ ज्ञानीति ॥ व्यवहारपतितमित्यर्थः । ननु भगवद्विषयस्य सगुणत्वमोहस्य कथं गुणात्मकाः पदार्थाः कारणमित्यत आह ॥ गुणमयेति ॥ देहत्वादिहेतुनेति शेषः । मायेति गुणमयानां ग्रहणम् । मोहितो जनः । तत्र प्रमाणमाह ॥ जगाद चेति ॥ आदिपदेनेन्द्रियादिग्रहणम् । यदर्थं तादात्म्यार्थग्रहणं कृतं तदाह ॥ एभ्य इति ॥ ननु भगवतो गुणातीतत्वे प्रमिते तदर्थोऽयं श्रमः सफलः स्यात् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ गुणेभ्यश्चेति ॥ ॥ १३ ॥

1. ख. अत्र

भ० गी०—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

भा०—

कथमनादिकाले मोहानत्ययो बहूनामित्यत आह ॥ **दैवीति** ॥ अयमाशयः। माया ह्येषा मोहिका। सा च सृष्ट्यादिक्रीडादिमद्देवसम्बन्धित्वादतिशक्तेर्दुरत्यया। तथा हि देवताशब्दार्थं[1] पठन्ति "दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्नकान्तिगतिषु" इति। कथं दैवी। मदीयत्वात्। अहं हि देव इति। अब्रवीच्च—

"श्रीभूदुर्गेति या भिन्ना महामाया तु वैष्णवी।
तच्छक्त्यनतांशहीनाऽथापि तस्याश्रयात् प्रभोः।
अनन्तब्रह्मरुद्रादेर्नास्याः शक्तिकलाऽपि हि।
तेषां दुरत्ययाऽप्येषा विना विष्णुप्रसादतः"॥

इति च व्यासयोगे। तर्हि न कथञ्चिदत्येतुं शक्यत इत्यत आह ॥ **मामेवेति** ॥ अन्यत्सर्वं परित्यज्य मामेव ये प्रपद्यन्ते, गुर्वादिवन्दनं च मय्येव समर्पयन्ति। स एव च तत्र स्थित्वा गुर्वादिर्भवतीत्यादि पश्यन्ति। आह च नारदीये—

"मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् भजन्ते मध्यमा नराः।
मदुपाधितया तांश्च सर्वभूतानि चोत्तमाः"॥

इति। "आचार्यचैत्यवपुषा स्वगतं व्यनक्ति" इति च ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

उपायाभावानुमानाभासाभ्यामनुपलम्भो विपरितोपलम्भश्चेत्युक्तम्।

1. क. देवशब्दार्थं

अतः किमुत्तरेण वाक्येनेत्यत आह॥ कथमिति॥ भगवान् गुणमयविग्रह इत्ययं न मोहः। बाधकप्रत्ययाभावात्। ज्ञानिनां सम्यक्प्रत्ययो बाधक इत्युक्तमिति चेन्न। बहुतरज्ञानविरोधेन कतिपयज्ञानानामेवायथार्थ[1]त्वापत्तेः। ननूत्तरकाले बाधकप्रत्ययो भविष्यतीति चेन्न। अनादौ कालेऽजातस्योत्तरत्राप्यसम्भवादिति भावः। ननु बाधकप्रत्ययाभावाद्यथार्थ एवायं प्रत्यय इति शङ्कायां किमेतदसङ्गतमुच्यत इत्यत आह॥ अयमिति॥ एषेत्यनुवादेन "मोहिका" इति व्याख्यातम्। मोहितमिति धात्वर्थमात्रं परामृश्य योग्यप्रत्ययसम्बन्धेन व्याख्यानात्। गुणमयी तदभिमानिनी दुर्गा या हि तमोगुणेनैवंविधं मोहं जनयति। अनुमानं तु निमित्तमात्रम्। ततः किमित्यत आह॥ सा चेति॥ सा च दुरत्यया। तत्कृतमोहं कोऽपि नात्येतुं शक्नोति। न कस्यापि बाधकप्रत्ययो भवति। कुतो दुरत्ययेत्यतोऽतिशक्तेरिति हेतुरध्याहृत्योक्तः। कुतोऽतिशक्तित्वमित्यतो 'दैवी' इत्येतद्धेतुगर्भमिति व्याख्यातम्॥ देवसम्बन्धित्वादिति॥ सम्बन्धित्वं परमप्रियत्वम्। सति देवस्यातिशक्तित्वे तत्सम्बन्धिन्याः तत्स्यात्। तदेव कुत इत्यतो देवशब्दार्थो निरुक्तः॥ सृष्ट्यदीति॥ सृष्ट्यादिश्च सा क्रीडा च। प्रथमादिपदेन स्थित्यादेः सङ्ग्रहः। द्वितीयेन विजिगीषादेः। क्रीडादिमत्त्वेनातिशक्तिर्न सिध्यतीति क्रीडा व्याख्याता। देवशब्दस्य क्रीडादिमत्त्वमर्थः कुत इत्यत आह॥ तथाहीति॥ देवशब्दे या प्रकृतिः तदर्थमित्यर्थः। प्रत्ययस्त्विगुपधलक्षणस्य कस्य बाधकः पचाद्यच्। दैवीत्यनेन निराकाङ्क्षत्वात् "मम" इति व्यर्थमित्यत आह॥ कथमिति॥ तस्यैव व्याख्यार्थमेतदिति भावः। त्वदीयत्वेऽपि कथं दैवीत्यतः शेषं पूरयति॥ अहं हीति॥ आशयवर्णनसमाप्तौ इति शब्दः। अत्र प्रमाणमाह॥ अब्रवीच्चेति॥

उत्तरस्य प्रकृतोपयोगितया सङ्गतिमाह॥ तर्हीति॥ यदि न केवलमनुमानं, किन्तु भगवतोपोद्बलिता माया मोहहेतुः तर्हीत्यर्थः। ततश्च ज्ञानिव्यावृत्त्यर्थं यदिदमित्युक्तं तदसदिति भावः। ननु

1. ख. अयथार्थत्वोपपत्तेः

मायाऽत्ययोपायस्यासम्भावनाशङ्कायां तदुपाय एव वक्तव्यो न तूपायान्तरप्रतिषेधः। अतोऽनुपपन्नमवधारणमित्यत आह॥ अन्यदिति॥ स्वप्रतिपत्त्याविर्त्थं भावसूचक एवैवशब्दो नोपायान्तरप्रतिषेधपर इत्यर्थः। एवं तर्हि गुर्वादिवन्दनाभावः प्राप्त इत्यतोऽभिप्रायमाह॥ गुर्वादीति॥ "भागवता एते" इत्यादिबुद्ध्या वन्दनादि कुर्वन्तीति यावत्। एतन्मध्यमभक्तानां चरित्रमुक्तम्। उत्तमानान्त्वाह॥ स एवेति॥ भगवानेव तत्र गुर्वादिषु। द्वयं प्रमाणेनोपपादयति॥ आह चेति॥ अहं च सा सम्पत्तिश्च। मदुपाधितया मत्प्रतिमात्वेन[1]। चैत्यं चित्स्थम्। स्वगतिं स्वज्ञानम्। व्यनक्ति व्यञ्जयसि॥ १४॥

भ० गी०—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः॥१५॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ॥१६॥

भा०—

तर्हि सर्वेऽपि किमिति नात्ययन्नित्यत आह॥ **न मामिति॥** दुष्कृतित्वान्मूढाः। अत एव नराधमाः। अपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः। अत एवाऽसुरं भावमाश्रिताः। स च वक्ष्यते "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च" इत्यादिना। अपहारोऽभिभवः। उक्तं चैतत् व्यासयोगे।

"ज्ञानं स्वभावो जीवानां मायया ह्यभिभूयते"।

इति। असुषु रताः असुराः। तच्चोक्तं नारदीये—

"ज्ञानप्रधाना देवास्तु असुरास्तु रता असौ"।

इति॥ १५॥ १६॥

---

1. क. ख. मत्प्रतिमारूपत्वेन

प्र० दी०—

उत्तरवाक्यं प्रकृतानुपयुक्तमित्यत आह ॥ तर्हीति ॥ यदि त्वत्प्रपत्तिर्मायातरणोपायः तर्हीत्यर्थः। त्वां प्रपद्येति शेषः। तथा च मामेवेत्युक्तमसदिति भावः। दुष्कृतित्वादीनां प्रयोजनान्तराभावाद्धेतुत्वेनान्वये स्थिते किं ते पञ्चापि साक्षात् भगवदप्रपत्तिहेतवः किं वा हेतुहेतुमद्भावेनेत्यपेक्षायामाह ॥ दुष्कृतित्वादिति ॥ मूढा मिथ्याज्ञानिनः। विपर्ययस्य। धर्मकार्यत्वप्रसिद्धेः। अत एव मूढत्वादेव। देवानामुत्तममध्यममनुष्याणां च केवलमिथ्याज्ञानित्वाभावात्। अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्य विपर्ययहेतुत्वप्रसिद्धेरपहृतज्ञानत्वाच्च मूढाः। अत एव नराधमत्वादेव। जीवत्रैविध्यविवक्षायां नराधमानामसुरेष्वन्तर्भावस्य प्रसिद्धत्वात्। आसुरभावाश्रयणान्न मां प्रपद्यन्त इत्यर्थः। नन्वासुरो भावो हि हिंसानृतादिलक्षणोऽन्यैर्व्याख्यातः। तद्रहिताश्च क्षपणकादयो न भगवन्तं प्रपद्यन्ते। तत्कथमस्य हेतुत्वमित्यत आह ॥ स चेति ॥ एतेषामन्यतमः सर्वेष्वप्यस्तीति भावः। ननु मुक्तौ योग्यानामयोग्यानां च भगवन्तमप्रतिपद्यमानानां एते धर्मा वक्तव्याः। तत्र मुक्तियोग्यानां सम्यग्ज्ञानस्वभावात्[1] तत्कथमपहृतज्ञानत्वमित्यत आह ॥ अपहार इति ॥ आगमवाक्यमपि सज्जीवविषयं मुक्तियोग्यानामासुरभावाश्रयणप्रवृत्त्याद्यज्ञानेनोक्तम्। प्रकारान्तरेण घटयितुमाह ॥ असुष्विति ॥ इन्द्रियेषु तत्प्रीणन एव रताः। असाविति जातावेकवचनम्। पदसन्धेर्विवक्षाऽधीनत्वादसन्धिर्नदोषः। त्रिभिरित्यत्र भगवतो गौणविग्रहत्वज्ञानस्य कारणमुक्तम्। अत्र तु स्वदोषादेव न मां प्रपद्यन्ते। न तु मत्प्रपत्तेर्मायातरणोपायत्वाभावादित्यतो महान् भेदः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भ० गी०—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

---

1. क. सम्यग्ज्ञानस्वभावत्वात्

*

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्
॥ १८ ॥

भा०—

एकस्मिन्नेव भक्तिरित्येकभक्तिः । तच्चोक्तं गारुडे—

"मय्येव भक्तिर्नान्यत्र भक्तिः स एकभक्तिरुच्यते ।"

इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्र० दी०—

एका भक्तिर्यस्येति विग्रहे भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात्तस्मिन् परतः पूर्वपदस्य पुंवद्भावो न सिध्यतीत्यालोच्याह ॥ एकस्मिन्नेवेति ॥ अस्येत्यध्याहार्यम् । तथापि वैयधिकरण्याद्बहुव्रीहिर्न सिध्यतीति चेन्न । आगमसिद्धत्वाच्चे[1]त्याह ॥ तच्चेति ॥ यस्ये[2]त्युपस्कर्तव्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

भ० गी०—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

भा०—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् भवति । तच्चोक्तं ब्राह्मे ।

"बहुभिर्जन्मभि[3]र्ज्ञात्वा ततो मां प्रतिपद्यते" ।

इति ॥ १९ ॥

1. क. ख. 'च' न दृश्यते ।

2. क. ख. यस्याजौ इत्युपस्कर्तव्यम्

3. अ. जन्मभिर्बहुभिः

प्र० दी०—

"बहूनां जन्मनां" इत्यत्र ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं भगवत्प्रपत्तौ बहुजन्मव्यवधानमुच्यत इति निरासार्थमाह[1] ॥ बहूनामिति ॥ प्रतीतमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ तच्चेति ॥ ततः तदैव ॥ १९ ॥

भ० गी०—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

भा०—

प्रकृत्या स्वभावेन ।

"स्वभावः प्रकृतिश्चैव संस्कारो वासनेति च"।

इत्यभिधानात् ॥ २० ॥

प्र० दी०—

ननु मूलप्रकृतेः सर्वत्रैकत्वात् कथं "स्वया" इति प्रातिस्विकत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ प्रकृत्येति ॥ स्वभाव एवेत्येवशब्दसम्बन्धः ॥ २० ॥

भ० गी०—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याऽराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्
॥ २२ ॥

---

1. क. ख. प्रतीतिनिरासार्थं

भा०—

यां यां ब्रह्मादिरूपां तनुम्। उक्तं च नारदीये—

"अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां मद्भक्तानामनन्तता"।

इति।

"मुक्तश्च कां गतिं गच्छेन्मोक्षश्चैव किमात्मकः"।

इत्यादेः परिहारसन्दर्भाच्च मोक्षधर्मेषु।

"अवतारे महाविष्णोर्भक्तः कुत्र च मुच्यते"।

इत्यादेश्च ब्रह्मवैवर्ते ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

रामकृष्णादिरूपां भगवत्तनुमिति प्रतीतिनिरासायाऽऽह ॥ यां यामिति ॥ कुत एतत्। "अन्तवत्तु फलं तेषां" इति तद्भक्तानामन्तवत्फलवचनात्। तस्य च ब्रह्मादिग्रहणे सम्भवात् भगवद्ग्रहणे चासम्भवादिति भावेनाऽऽह ॥ उक्तं चेति ॥ फलस्येति शेषः। गम्यत इति गतिः। इत्यादेः प्रश्नस्य परिहाररूपवाक्यसन्दर्भाच्च। बहुत्वादनुदाहरणमिति भावः। अनन्तफलत्वं मूलरूपभक्तानामस्तु। अवतारतनुभक्तानामन्तवत्फलाङ्गीकारे को विरोध इत्यत आह ॥ अवतार इति ॥ कुत्र चावतारे ॥ २१ ॥ २२ ॥

भ० गी०—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्[1]।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि
॥ २३ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

1. अ. अल्पचेतसाम्

भा०—

को विशेषस्तवान्येभ्य इत्यत आह ॥ **अव्यक्तमिति** ॥ कार्यदेहादिवर्जितम् । तद्वानिव प्रतीयस इत्यत आह ॥ **व्यक्तिमापन्नमिति** ॥ कार्यदेहाद्यापन्नम् । तच्चोक्तं—"सदसतः परम्", "न तस्य कार्यम्", "अपाणिपादः"।

"आनन्ददेहं पुरुषं मन्यन्ते गौणदैहिकम्"।

इत्यादौ । भावं याथार्थ्यम् । तथा[1]ऽब्रवीत् ।

"याथातथ्यमजानन्तः परं तस्य विमोहिताः"।

इत्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्र० दी०—

अव्यक्तमिति श्लोकस्य प्रकृतेन साक्षात् सङ्गत्यभावात्तं सङ्गमयितुमाह ॥ क इति ॥ अन्येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः । येन तान् प्राप्तानामन्तवत्फलत्वेऽपि त्वां प्राप्तानामनन्तफलतेति शङ्काशेषः । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ कार्येति ॥ अनेन यथाश्रुतं पदं पठित्वा व्याख्यातम् । वस्तुतस्त्वव्यक्तं मामित्यनुवादात् अव्यक्तोऽहमिति यत्सिद्धं तस्येदं व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम् । इदानीमुत्तरस्य सङ्गतिमाह ॥ तद्वानिति ॥ कार्यदेहादिमान् इवेति मृदूक्तिः वस्तुतस्त्वेवेति । अतो न तद्वर्जित इति शेषः । प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे ॥ कार्येति ॥ भगवतः कार्यदेहादिवर्जितत्वं तद्वत्ताप्रतीतिश्चाज्ञानमूलेत्येतत् कुतः । येन वाक्यद्वयमुक्तार्थं स्यादित्यतोऽर्थद्वये क्रमेण प्रमाणान्याह ॥ तच्चेति ॥ कार्यात् कारणाच्चेदमपरं रूपं परं तु रूपमजानन्त इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ भावमिति ॥ याथार्थ्यं प्रमाणाव्यभिचरितस्वरूपम् । अत एव परम् । कुतोऽयमर्थः । समाख्यानादित्याह ॥ तथेति ॥ यद्यप्ययमर्थः "त्रिभिः" इत्यत्रोक्तः । तथापि प्रसङ्गात्पुनरुक्त इत्यदोषः ॥ २३ ॥ २४ ॥

1. अ. तच्च

भ० गी०—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम्
॥ २५ ॥

भा०—

अज्ञानं च मदिच्छयेत्याह ॥ नाहमिति ॥ योगेन सामर्थ्योपायेन । मायया च । मयैव मूढो नाभिजानाति । तथा हि पाद्मे—

"आत्मनः प्रावृतिं चैव[1] लोकचित्तस्य बन्धनम् ।
स्वसामर्थ्येन देव्या च कुरुते स महेश्वरः" ॥

इति च ॥ २५ ॥

प्र० दी०—

तथापि "नाहं प्रकाशः" इति पुनरुक्तिरित्यतः तात्पर्यमाह ॥ अज्ञानं चेति ॥ येनाज्ञानेन मामन्यथा मन्यन्ते तदज्ञानं च मदिच्छाधीनमेव, न स्वतन्त्रम् । येन तया निन्दया मम खेदः स्यादिति भावः । योग एव माया इति व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ योगेनेति ॥ सामर्थ्यमेवोपायः ।

"युज्यते येन योगोऽसावुपायश्शक्तिरेव च" इति वचनाद्योगशब्दस्योभयार्थत्वेन द्वन्द्वैकवद्भावः किं न स्यादिति चेन्न । मायया चेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्या अप्युपायविशेषत्वात् । अत एवोपायार्थत्वं गृहीत्वा सामर्थ्येति तद्व्याख्यानं कृतम् । इदं तात्पर्यं श्लोके न प्रतीयत इत्यत आह ॥ मयैवेति ॥ उक्तार्थस्थापनाय पुराणसम्मतिमाह ॥ तथेति ॥ २५ ॥

---

1. अ. प्रवृत्तिं चैव

भ० गी०—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

भा०—

न मां माया बध्नातीत्याह ॥ वेदेति ॥ न कश्चनातिसमर्थोऽपि स्वसामर्थ्यात् ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

अकस्मात्स्वस्य सार्वज्ञं किमित्युच्यत इत्यत आह ॥ नेति ॥ यवनिकाद्युभयभागवर्तिनोः परस्पराज्ञानवत्तवापि भूतविषये ज्ञानं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थमिति शेषः। तथापि "मां तु वेद न कश्चन" इति पुनरुक्तमित्यत आह ॥ न कश्चनेति ॥ असमर्थो लोको न जानातु। अतिसमर्थस्तु ब्रह्मादिर्ज्ञास्यतीति शङ्कानिरासार्थमेतदुक्तम्। कश्चनेति विशेषणादिति भावः। तर्हि "ज्ञानी च भरतर्षभ" इत्यादिविरोध इत्यत उक्तम् ॥ स्वेति ॥ २६ ॥

भ० गी०—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

भा०—

द्वन्द्वमोहेन सुखदुःखादिविषयमोहेन। इच्छाद्वेषयोः प्रवृद्धयोर्न हि किञ्चिज्ज्ञातुं शक्यम्। कारणान्तरमेतत्। सर्गे सर्गकाले आरभ्यैव। शरीरे हि सतीच्छादयः। पूर्वं त्वज्ञानमात्रम् ॥ २७ ॥

प्र० दी०—

इच्छाद्वेषौ द्वन्द्वम्। तज्जन्यो मोहो द्वन्द्वमोहः। तेनेति

कश्चित्। तदसदिति भावेनाह॥ द्वन्द्वेति॥ अन्यथा इच्छाद्वेष-समुत्थेन मोहेनेत्येव स्यादिति भावः। व्याख्यानव्याख्येयभावश्चा-गतिका गतिः। द्वन्द्वमोहस्येच्छाद्वेषसमुत्थत्वं कथमित्यत आह॥ इच्छेति॥ किञ्चित्सुखादिकं हेयत्वादिनेति शेषः। ननु "नाहं प्रकाशः" इति भगवतो "दैवी ह्येषा" इति तदधीनायाः गुणमय्या मायायाश्च मोहकत्वमुक्तम्। तत्कथं भगवद्विषयसंमोहस्येच्छाद्वेष-समुत्थो द्वन्द्वमोहः कारणमुच्यत इत्यत आह॥ कारणान्तरमिति॥ इच्छाद्वेषसमुत्थद्वन्द्वमोहलक्षणमेतद्भगवद्विषयस्य संमोहस्यावान्तर-कारणमुच्यत इत्यर्थः। कुत एतदित्यतः तत्सूचकं पदं पठति॥ सर्ग इति॥ सर्गः क्रिया। कथं तस्या अधिकरणत्वमित्यतो लक्षणा-माश्रित्य व्याचष्टे॥ सर्गेति॥ तदुत्तरकालं किं तत्र कारणमित्यतः पुनर्लक्षणाऽऽश्रयणेनाह॥ आरभ्येति॥ सर्गकालमिति सम्बन्धः। कथमनेनावान्तरकारणत्वं ज्ञायत इत्यतः सावधारणमेतदित्युक्तमेवेति। उक्तमुपपादयन्नाह॥ शरीर इति॥ आदिपदेन द्वेषस्य द्वन्द्वानां च ग्रहणम्। अतः सर्गकालमारभ्यैवैतत् कारणमिति सिद्धम्। एतावता कथमवान्तरकारणत्वसिद्धिरित्यत आह॥ पूर्वं त्विति॥ सर्गात्पूर्वं त्विच्छादिना विनाऽज्ञानमस्त्येव भगवदिच्छाद्यधीनम्। अत एतद-वान्तरं कारणमिति सिद्धमित्यर्थः॥ २७॥

भ० गी०—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम्।
ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः॥२८॥

भा०—

विपरीताश्च केचित् सन्तीत्याह॥ येषामिति॥ २८॥

प्र० दी०—

"चतुर्विधाः" इत्यनेन गतार्थमुत्तरं वाक्यमित्यत आह॥ विपरिताश्चेति॥ त्वत्प्रपत्तेर्मायातरणकारणत्वात्स्वदोषाद्वा त्वां न

प्रपद्यन्त[1] इत्यत्र कथं निर्णय इत्यतस्तदुक्तम्। सर्वभूतानि संमोहं यान्ति चेल्लुप्तो मुक्तिमार्ग इत्याशङ्क्यात्र द्वन्द्वमोहरहिताश्च केचित्सन्तीत्याहेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भ० गी०—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भा०—

"जरामरणमोक्षाय" इत्यन्यकामव्यावृत्त्यर्थं मोक्षे सक्तिस्तुत्यर्थं वा। न विधिः।

"मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो ह्येकान्तभक्तिभाक्"।

इतीतरस्तुतेर्नारदीये। "नात्यन्तिकं" इति च।

"देवानां गुणलिङ्गनामानुश्राविककर्मणाम्।
सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा" ॥

इति लक्षणाच्च भागवते। आह च—

"सर्ववेदास्तु[2] देवार्थाः देवाः नारायणार्थकाः।
नारायणस्तु मोक्षार्थो[3] मोक्षो नान्यार्थ इष्यते।

1. क. प्रतिपद्यन्ते 2. अ. सर्वे वेदास्तु 3. अ. मोक्षार्थे

एवं मध्यमभक्तानामेकान्तानां न कस्यचित् ।
अर्थे नारायणो देवः[1]सर्वमन्यत्तदर्थकम् ” ॥

इति गीताकल्पे । ‘त एव च विदुः । “यमेवैष वृणुते” इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥

प्र० दी०—

"मां भजन्ते" इत्युक्तानुवादेन फलमुच्यते । तत्र "जरामरणमोक्षाय" इत्यनुक्तस्यानुवादासम्भवादप्राप्तत्वेन विध्यर्थं मद्भजनं च जरामरणमोक्षोद्देशेन कार्यमित्येवं प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ जरेति ॥ लक्षणया स्वर्गादिकामनिवृत्तिरर्थोऽस्येति तथोक्तम् । मोक्षविषयासक्तिरन्यसक्तेः प्रशस्तेति तत्स्तुत्यर्थं वा । सर्वथा न विधिः । कुत इत्यत आह ॥ मुमुक्षोरिति ॥ इतरस्यामुमुक्षोर्भक्तस्य । न हि प्रशस्ते सत्यप्रशस्तं नियन्तुं युक्तमिति भावः । इति चेतरस्तुतेरिति सम्बन्धः । प्रकारभेदात्पृथगुक्तिः । इतश्च न मोक्षकामविधिरित्याह ॥ देवानामिति ॥ सत्व एवैकमनसः शुद्धसात्त्विकस्य पुंसो देवानामिन्द्रियाणाम् । गुणलिङ्गानां गन्धाद्युपलब्धिलक्षणगुणानुमेयानाम् । तथा वचनादिक्रियाऽनुमेयानां च । आनुश्राविककर्मणाम् वैदिकानुष्ठानेकारणानाम् । या भगवत्यनिमित्ता फलोद्देशरहिता केवलं स्वाभाविकी निरवधिकस्नेहरूपस्वभावनिर्वृत्ता वृत्तिः सा भक्तिः । सा च सकामभक्त्या जातायाः सिद्धेः मुक्तेरपि गरीयसी । या सा कामनाऽभावेऽपि कोशं लिङ्गशरीरं स्वभावादेव जरयत्यनलवदित्यनिमित्तत्वस्य भक्तिलक्षणत्वेनोक्तत्वाच्चेत्यर्थः । न हि लक्षणवैकल्पं विधेयमिति भावः ।

आह च स्पष्टमेतदन्यत्र । देवार्था देवप्रतिपत्त्यर्थाः । प्रतिपन्ना देवा नारायणज्ञानार्थाः । मोक्षार्थे ज्ञातव्यः । नान्यार्थः । परः

1. अ. देवस्त्वन्यत् सर्वं तदर्थकम्

पुरुषार्थः । मध्यमभक्तानां[1] चित्तवृत्तिः । एकान्तानां नियतानामुत्तमभक्तानां न कस्यचिदर्थे । स एव परमपुरुषार्थः । ननु मामेव ये प्रपद्यन्ते इत्युक्तत्वात् "ते ब्रह्म तद्विदुः" इति पुनरुक्तमित्यत आह ॥ त एवेति ॥ अन्योपायनिवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः । स्यादेवं व्याख्यानम् । यदि भगवद्भजनेन विना ज्ञानस्यान्योपायाभावः प्रमितः स्यात् स एव च कुत इत्यत आह ॥ यमिति ॥ भक्तमेव च वृणुत इति च प्रसिद्धम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

---

1. ख. मध्यमभक्तानां इत्यतः पूर्वं 'एवं' इत्यधिकः पाठः

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं कि कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

भा०—

मरणकालकर्तव्यगत्याद्यस्मिन्नध्याय उपदिशति ।

परमक्षरं ब्रह्म[1] । वेदादिशङ्काव्यावृत्त्यर्थमेतत् । आत्मन्यधि यत्तदध्यात्मम् । आत्माऽधिकारे यत्तदिति वा । तथा हि । जैवस्वभावः । स्वाख्यो भावः स्वभाव[2] इति व्युत्पत्त्या जीवो वा स्वभावः सर्वदा अस्त्येवैकप्रकारेणेति भावः । अन्तःकरणादिव्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः । न ह्येकप्रकारेण स्थितिरन्तःकरणादेः । विकारित्वात् । स्वशब्द ईश्वरव्यावृत्त्यर्थः ।

भूतानां जीवानां भावानां जडपदार्थानां चोद्भवकरी[3]श्वरक्रिया विसर्गः । विशेषण सर्जनं विसर्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

---

1. अ. परं ब्रह्म
2. अ. 'स्वभाव' इति न पाठः
3. अ. उद्भवकरेश्वरक्रिया

प्र० दी०—

अध्यायस्यावान्तरप्रतिपाद्यमर्थमाह ॥ मरणेति ॥ गम्यत इति गतिः । आदिपदेन मार्गादिकम् । मरणकालकर्तव्यं च गतिश्च ते आदी यस्य तत्तथोक्तम् । कर्तव्यस्मरणविषयत्वगम्यत्वादिरूपो भगवन्महिमैव वर्ण्यत इति षट्कान्तर्भावसिद्धिः । उक्तव्याख्यानपूर्वकमिति चोपस्कर्तव्यम् । तेनाऽनन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिः सिद्धा । तत्प्रसङ्गेनैव मरणकालकर्तव्याद्युपदेशात् । ननु पूर्वाध्याये ते ब्रह्म इति निर्विशेषणमेवोपक्षिप्तम् । अत एवात्र "किं तद्ब्रह्म" इति तथैव पृष्टम् । उत्तरे तु कस्मात् "अक्षरं परमं ब्रह्म" इति सविशेषणमुपादीयत इत्यत आह ॥ परममिति ॥ अक्षरस्यैव परमत्वविशेषणम् । न ब्रह्मण इत्यर्थः । तर्हि "अक्षरं" इत्येवालम् । किं विशेषणेन इत्यत आह ॥ वेदेति ॥ आदिपदेन प्रकृतिः गृह्यते । तयोरपि ब्रह्माक्षरशब्दवाच्यत्वात्प्रसक्तिः । "स्वभावोऽध्यात्मं" इति शब्दद्वयस्यैकविषयत्वसिद्ध्येऽध्यात्मशब्दं तावद्द्वेधा व्याचष्टे ॥ आत्मनीति ॥ आत्मानं जीवमधिकृत्य तदुपकारित्वेन वर्तमानं वस्त्वित्यर्थः । 'आत्माऽधिकारे' इति ग्रन्थविशेषस्य सञ्ज्ञा । यत्प्रतिपाद्यं तदध्यात्मं इति वा इत्यर्थः । अत्राध्यात्मशब्दं प्रथमान्तं गृहीत्वा प्रथमं व्याख्यातम् । सप्तम्यन्तमुपादाय द्वितीयम् । आत्मशब्दं देहविषयमादाय व्याख्याने परमेश्वरप्रसक्तेः न तथा व्याख्यातम् । एवं तर्हि "स्वभाव" इत्युभयस्य कथमुत्तरमित्यतः तावत्तद्व्याख्यानं प्रतिजानीते ॥ तथा हीति ॥ तत्राऽद्योत्तरत्वेनाऽदौ व्याचष्टे ॥ जैव इति ॥ जीवस्यायं जैवः अन्तःकरणादिः देहपर्यन्तः पदार्थः स्वभावः । स्वस्य भाव इति व्युत्पत्त्या । ते ब्रह्म तद्विदुः इति जीवानां प्रकृतत्वात्स्वशब्दो जीववाची । तथा चात्मन्यधि यत्तत् इत्येवं व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थप्रश्नस्येदमुत्तरं भवतीति भावः ।

इदानीं द्वितीयोत्तरत्वेन व्याख्याति ॥ स्वाख्य इति ॥ पूर्ववदत्रापि स्वशब्दो जीववाची । तथा च 'आत्माऽधिकारे' इति व्याख्याताध्यात्मशब्दार्थप्रश्नस्येदमुत्तरं भवतीत्याशयः । ननु जैववाचित्वे भावशब्दः

सार्थकः । षष्ठ्याः साकाङ्क्षत्वात् । जीववाचित्वे तु पदार्थत्वाव्यभिचारात्स्वशब्देनैवालं, किं भावशब्देनेत्यतो भावशब्दं तावदन्यथा व्याचष्टे ॥ सर्वदेति ॥ यद्यपि भवनकर्ता भावः । तथाऽपि विशेषानुपादाने मुख्यस्य ग्राह्यत्वात्सर्वदेत्यादि सिध्यति । तथाऽपि स्वशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ अन्तःकरणादीति ॥ स्वशब्दमात्रोपादाने तस्याऽत्मीयेऽपि प्रयोगादन्तःकरणादिकमपि प्रसज्येत । तथा च न द्वितीयस्येदमुत्तरं स्यात् । आत्मैव ह्यात्माऽधिकारे प्रतिपाद्यो वक्तव्यो नान्तःकरणादिकम् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थो भावशब्दः प्रयुक्तः । कथं तेन तद्व्यावृत्तिरित्यत आह ॥ न हीति ॥ "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादेरिति भावः । तथा चान्तःकरणादौ व्यावृत्ते स्वशब्द आत्मार्थतया व्याख्यातो भवतीति हृदयम् । एवं तर्हि भाव इत्येवास्तु किं स्वशब्देनेत्यत आह ॥ स्वशब्द इति ॥ ईश्वरोऽपि हि सर्वदैकप्रकारेणास्त्येव । अतो भाव इत्येवोक्ते तत्प्रसक्तौ पूर्ववद्द्वितीयोत्तरत्वासम्भवे तद्व्यावृत्त्यर्थः स्वशब्दः । न हीश्वरो जीवानां स्वः । भेदप्रमाणविरोधात् । अत एव ईश्वरस्वभावो जीव इति व्याख्यानमपास्तम् ।

नन्वेवमपि स्वशब्दस्याऽत्मीयार्थत्वादीश्वरप्रसक्तिः । मैवम् । द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः "षष्ठ्युत्पत्तिः प्रधानतः" इति वचनात् । तस्यात्मीयत्वाभावात् । षष्ठ्यन्तात्खल्वयं छः । सकलकार्योत्पत्तिनिमित्तभूतो देवतोद्देशेन च पुरोडाशादिद्रव्यत्यागः तज्जन्यमपूर्वमिति यावदिति व्याख्यानमसत् । तस्याध्यात्मपदेनैव गृहीतत्वादिति भावेन भूतभाव इत्यादिकं व्याख्याति । भूतानामिति ॥ उद्भवकारी च सा ईश्वरक्रिया चेति विग्रहः । ईश्वरक्रियाग्रहणं कर्मशब्देनैकार्थ्यप्रतिपत्त्यर्थम् । एवं लक्षणो यो विसर्गः स कर्मसञ्ज्ञितो न तु कुलालादिसम्बन्धीत्यर्थः । ननु विसर्गशब्दः त्यागार्थः । तत्कथमेवं व्याख्यानमित्यत आह ॥ विशेषेणेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भ० गी०—

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

भा०—

भूतानि सशरीरान् जीवानधिकृत्य यत्तदधिभूतम्। क्षरो भावो विनाशी कार्यपदार्थः। अव्यक्तान्तर्भावेऽपि[1] तस्याप्यन्यथाभावाख्यो विनाशोऽस्त्येव। तच्चोक्तम्—

"अव्यक्तं परमे व्योम्नि[2] निष्क्रिये सम्प्रलीयते"।

इति।

"तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम"।

इति च। "विकारोऽव्यक्तजन्म हि" इति च स्कान्दे। पुरि शयनात्पुरुषो जीवः। स च सङ्कर्षणो ब्रह्मा वा। स सर्वदेवानधिकृत्य तत्पति[3]रित्यधिदैवतम्। देवाधिकारस्थ इति वा।

प्र० दी०—

परिहारं सङ्गमयितुमधिभूतशब्दार्थं तावदाह ॥ भूतानीति ॥ अधिकृत्य तदुपकारित्वेन यद्वर्तते। "क्षरः सर्वाणि भूतानि" इति वक्ष्यमाणं क्षरं व्यावर्तयितुं व्याचष्टे ॥ क्षर इति ॥ क्षरशब्दव्याख्या विनाशीति। भावशब्दस्यार्थद्वयं कार्य इति पदार्थ इति। भवति उत्पद्यत इति भावः। उत्पत्तिमान् पदार्थो नाशवान् पदार्थ इति प्रत्येकमुत्तरम्। सर्वभूतानामध्यात्मत्वान्न ग्रहणम्। नन्वव्यक्तमपि सशरीरान् जीवानधिकृत्य वर्तत इति तस्याप्यधिभूतेऽन्तर्भावोऽस्त्येव। न चैतद्विनाशि कार्यं वा। नासत इत्युक्तत्वात्। ततोऽव्यापकमुत्तरमित्यत आह ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तस्याऽधिभूतान्तर्भावेऽपि नाव्यापकमुत्तरमिति शेषः। कुत इत्यत आह ॥ तस्यापीति ॥

---

1. अ. अपिशब्दो न दृश्यते   2. अ. व्योमन्   3. अ. पतिः

अन्यथाभावो वैषम्यपरित्यागेन साम्यावस्थापत्तिः। यत इति शेषः। तथा विक्रियालक्षणं जन्म चेत्यपि ग्राह्यम्। उभयत्र क्रमेण प्रमाणान्याह॥ तच्चेति॥ व्योम्नि व्याप्ते। प्रलये प्रचुरव्यापाराभावान्निष्क्रिये। ननु पुरुषः परमात्मा। स ब्रह्माधियज्ञशब्दाभ्यां उक्त इत्यत आह॥ पुरीति॥ शरीरे। 'अधिकरणे शेतेः' इति डः "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च" इत्यादिना साधुः। तथाऽप्यध्यात्मशब्देन गतार्थतेत्यत आह॥ स चेति॥ सर्वजीवाभिमानित्वादिति भावः। तस्याधिदैवत्वं कथमित्यतो द्वेधाऽऽह॥ स इति॥ अधिकृत्य वर्तते इत्यस्यैव[1] विवरणं पतिरिति। देवाधिकारस्थः तत्प्रकरणेषु मुख्यतः प्रतिपाद्यः। सर्वदेवतासङ्ग्रहार्थं वा द्वितीयं व्याख्यानम्। अक्षरार्थस्तु पूर्ववत्।

भा०—

सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञः। अन्योऽधियज्ञोऽग्न्यादिः प्रसिद्ध इति "देहे" इति विशेषणम्। "भोक्तारं यज्ञतपसाम्", "त्रैविद्या माम्"। "ये त्वन्यदेवताभक्ताः"। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि"। "ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवाः" इत्यादेः।

"कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः कुतो नैश्रयसं पदं[2]"।

इत्यादिपरिहाराच्च मोक्षधर्मे। भगवान् चेत्तद्भोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वं सिद्धमिति कथमित्यस्य परिहारः पृथङ् नोक्तः। सर्वप्राणिदेहस्थरूपेण स अधियज्ञः।

प्र० दी०—

अधियज्ञः कथमित्यस्योत्तरं भगवताऽनुक्तं भाष्यकृदाह॥ सर्वेति॥ आदिपदेन तत्प्रवर्तकत्वादि। नाध्यात्मशब्दवदधियज्ञशब्देऽव्ययीभावः। किन्त्वधिगतो यज्ञमिति प्रादिसमासः। अधिष्ठितो

1. क. एवशब्दो न दृश्यते 2. अ. परम्

यज्ञोऽनेनेति बहुव्रीहिर्वा । अधियज्ञः क इति प्रश्ने तत्परिहारे च देह इत्यस्य प्रयोजनमाह ॥ अन्य इति ॥ अन्यो भगवत इति सिद्धार्थतापरिहारार्थं प्रश्नवाक्ये देह इति विशेषणं प्रयुक्तम् । कर्तृभोक्तृफलदातृणां देहप्रेरकत्वेन[1] वर्तमान इति । अतः परिहारवाक्येऽपि यथाप्रश्नं तदुपात्तमिति वाक्यशेषः । भगवतः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो, येनैवमुत्तरमध्याह्रियत इत्यत आह ॥ भोक्तारमिति ॥ त्रैविद्यानुष्ठितयज्ञभोक्तृत्वाभावात् "सर्व" इत्यनुपपन्नमित्यत आह ॥ त्रैविद्या इति ॥ प्रवर्तकत्वे श्रुतिमाह ॥ एतस्येति ॥ यज्ञफलदातृत्वादौ प्रमाणमाह ॥ कुतो हीति ॥ ध्रुवः चिरन्तनः । नैश्रेयसं मुक्तौ भवं पदं सुखं इत्यादेः प्रश्नस्य । नन्वेष परिहारो भगवतैव कुतो नोक्त इत्यत आह ॥ भगवान् चेदिति ॥ चेच्छब्दः यदाशब्दार्थे । अधियज्ञोऽहमिति यदाऽधियज्ञत्वेन भगवानुक्तः तदा तस्य सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेरधियज्ञत्वमर्जुनस्य सिद्धमेव । "भोक्तारं" इत्यादेरर्थस्य तेन श्रुतत्वात् । अन्यत्वपक्ष एव कथमिति पृष्टत्वात् । एवमालोच्य भगवता "कथं" इत्यस्य प्रश्नस्य परिहारो "अधियज्ञोऽहं" इत्यतः पृथङ् नोक्तः । अस्माभिस्तु मन्दान् बोधयितुमुक्त इति भावः । ननु यद्यधियज्ञः स्वयमेव, कथं तर्हि "साधियज्ञं मां" इति प्रागवोचदित्यत आह ॥ सर्वेति ॥ रूपविशेषापेक्षया साहित्यमुक्तमिति भावः । अनेन परिहारवाक्यस्थस्य "देहे" इति विशेषणस्य प्रयोजनान्तरं चोक्तं भवति ।

भा०—

"अत्र" इति स्वदेहनिवृत्त्यर्थम् । न हि तत्रेश्वरस्य नियन्तृत्वं पृथगस्ति । नात्रोक्तं ब्रह्म भगवतोऽन्यत् । "ते ब्रह्म" इत्युक्त्वा "साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः" इति परामर्शात् । तस्यैव च प्रश्नात् । "साधियज्ञं" इति भेदप्रतीतेः तन्निवृत्त्यर्थं "अधियज्ञोऽहं" इत्युक्तम् । "मां" इत्यभेदप्रसिद्धेः[2] "अक्षरं" इत्येवोक्तम् । आह च गीताकल्पे[3]—

1. क. देहप्रवर्तकत्वेन　　2. अ. अभेदप्रतीतेः　　3. अ. कल्पे

*

"देहस्थविष्णुरूपाणि अधियज्ञ इतीरितः ।
कर्मेश्वरस्य सृष्ट्यर्थं[1] तच्चापीच्छाद्यमुच्यते ॥
अधिभूतं जडं प्रोक्तमध्यात्मं जीव उच्यते ।
हिरण्यगर्भोऽधिदैवं देवः सङ्कर्षणोऽपि वा ॥
ब्रह्म नारायणो देवः सर्वदेवेश्वरेश्वरः"। इति ।
"यथा प्रतीतं वा सर्वमत्र नैव[2] विरुध्यते" ॥

इति । स्कान्दे च—

"आत्माभिमानाधिकारस्थितमध्यात्ममुच्यते ।
देहाद्बाह्यं विनाऽतीवबाह्यत्वादधिदैवतम् ॥
देवाधिकारगं सर्वं महाभूताधिकारगम् ।
तत्कारणं तथा कार्यमधिभूतं तदन्तिकात्" ॥

इति । महाकौर्मे च—

"अध्यात्मं देहपर्यन्तं केवलात्मोपकारकम् ।
सदेहजीवभूतानि यत्तेषामुपकारकृत् ॥
अधिभूतं तु मायान्तं देवानामाधिदैवतम् ॥"

इति ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

"अत्र" इति देहविशेषणं किमर्थमित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ इह लौकिके देह इत्यर्थः । कुत ईश्वरदेहो व्यावर्तनीय इत्यत आह ॥ न हीति ॥ तत्र स्वदेहे । पृथक् पृथग्भावेन । यथा "अधियज्ञोऽहमेव" इत्युक्तं न तथा "ब्रह्माहं" इति । अतो भगवतोऽन्यदेवेदम् । "ब्रह्म परमं" इति तु स्वरूपकथनम् । न तु विशेषणमिति शङ्कां निवारयति ॥ नात्रेति ॥ पूर्वाध्याये "ते ब्रह्म तद्विदुः" इत्युक्त्वा कथम्भूतं ब्रह्म इत्याकाङ्क्षायां "साधिभूताधिदैवं साधियज्ञं च ब्रह्म" इति वक्तव्ये "मां" इति ब्रह्मणः परामर्शात् । तत्रास्तु भगवानेव

---

1. अ. सृष्ट्याख्यम् 2. अ. वै न

ब्रह्म। अत्र तु कुत इत्यत आह॥ तस्यैवेति॥ पृष्टस्यैव वक्तव्यत्वात्। तर्ह्यधियज्ञस्य ब्रह्मणश्च भगवत्त्वादेकत्राहमेवेत्युक्तिरपरत्र तदनुक्तिः किन्निबन्धनेत्यत आह॥ साधियज्ञमिति॥ शेषं तात्पर्यनिर्णये। एतेनाऽपव्याख्यानमपि निरस्तम्। द्वादशादौ च विस्तरेण। आगमसम्मत्योक्तं स्थापयति॥ आह चेति॥ यानि देहस्थविष्णुरूपाणि सः अधियज्ञ इतीरितः। तदपीच्छाप्रयत्नाद्यमेव। न तु परिणामरूपम्। जडं देहाद्बाह्यम्। न केवलमेषां पदानामेतावन्मात्रार्थत्वं किं तु यथाप्रतीतं प्रतीतिमनतिक्रम्य शब्दशक्त्या यावत्प्रतीतं प्रमाणाविरुद्धं च तदत्र व्याख्यायमानं वक्तुरभिप्रायं न व्यभिचरतीत्यर्थः। किञ्चिद्व्यवहितत्वान्मध्येऽपीतिशब्दः। एतदेव वाक्यान्तरेण स्पष्टयति॥ स्कान्दे चेति॥ आत्मनोऽभिमानस्य विषयः। आत्माधिकारस्थं तत्र प्रतिपाद्यम्। देहाद्बाह्यं विनेति सामर्थ्यादात्माभिमानस्थेन सम्बध्यते। तत्र युक्तिरतीव बाह्यत्वादत्यभिमानविषयत्वाभावात्। महाभूताधिकारगं महाभूतम्। कार्यकारणग्रहणहेतुः। तदन्तिकात् तत्तादात्म्यात्। देवानामुपकारकृत्॥ ४॥

भ० गी०—

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः॥५॥

भा०—

मद्भावं मयि सत्ताम्[1]। निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मिकाम्[2]।

तच्चोक्तम्—

"मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञ इति कल्पितः"।

इति मोक्षधर्मे॥ ५॥

---

1. अ. मद्वद्भावम्
2. अ. निर्दुःखनिरतिशयानन्दात्मकम्

प्र० दी०—

"मद्भावं" इत्यस्य मदात्मकत्वं इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽह ॥ मद्भावमिति ॥ ननु भगवति स्थितिः सर्वदाऽस्ति । सा कथं फलमित्यतो विशिनष्टि ॥ निर्दुःखेति ॥ क्वचित्पाठो मद्भावं मद्भद्भावं इति । तत्र भगवत्प्रतिबिम्बानां जीवानां तत्सादृश्यं सदाऽस्ति । तत्कथं प्राप्यमुच्यत इत्यत उक्तम् ॥ निर्दुःखेति ॥ अत्राऽत्मकमिति पाठः । अभिव्यक्तमिति शेषः । प्रतीत एवार्थः किं न स्यादिति चेन्न । मुक्तानां भगवदाश्रितत्वेन तद्भावायोगात् । तदपि कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥ क्षेत्रज्ञः परमात्मा गतिरिति समर्थितः ॥ ५ ॥

भ० गी०—

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः[1] ॥ ७ ॥

भा०—

स्मरन् पुरुषः[2] त्यजतीति भिन्नकालीनत्वेऽप्यविरोध इति मन्दमतेः शङ्का मा भूदित्यन्त इति विशेषणम् । सुमतेः नैव शङ्काऽवकाशः । स्मरन् त्यजतीत्येककालीनत्वप्रतीतेः । दुर्मतेः दुःखान्न स्मरन् त्यजतीति शङ्का ।

"त्यजन् देहं न कश्चित्तु मोहमाप्नोत्यसंशयम्" ।

इति स्कान्दे ।

"तस्य ह एतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते ।
तेन प्रद्योतनेन एष आत्मा निष्क्रामति" ॥

---

1. अ. असंशयम् 2. अ. पुरुष इति पाठः

इति हि श्रुतिः। सदा तद्भावभावित इत्यन्तकालस्मरणोपायमाह। भावोन्तर्गतं मनः। तथाऽभिधानात्। भावितत्वमतिवासितत्वम्। "भावना त्वतिवासना" इत्यभिधानात्॥ ६॥ ७॥

प्र० दी०—

ननु कलेवरत्यागस्यान्ताव्यभिचारात् "अन्त" इति व्यर्थमित्यत आह॥ स्मरन् इति॥ न "अन्ते" इत्येतत् "कलेवरं त्यजति" इत्यस्य विशेषणम्। येन व्यर्थं स्यात्। किन्त्वन्ते स्मरन् इति स्मरणस्यैव। तत्रापि किं प्रयोजनमिति चेदुच्यते। "लक्षणहेत्वोः क्रियायां" इति लक्षणेऽपि शतुर्विधानात् स्मरन् पुरुषः कलेवरं त्यजतीति स्मरणकलेवरत्यागयोः भिन्नकालत्वेऽपि न कश्चिच्छब्दविरोध इति मन्दमतेः शङ्का स्यात्। सा मा भूदित्येवमर्थं "अन्ते" इति स्मरणस्य विशेषणमुपात्तम्। तेनात्र स्मरणकलेवरत्यागयोरेककालत्वसिद्धिरिति। मन्दमतेरित्यस्य कृत्यमाह॥ सुमतेरिति॥ कुत इत्यत आह॥ स्मरन् इति॥ "लटः शतृशानचौ" इति लडादेशत्वेनाऽपि शतुर्विधानमस्ति। स च लडिति वर्तमाने पुनः लङ्ग्रहणसामर्थ्यात् क्वचित् प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि भवति। लक्षणे विहितत्वाच्च लडादेशो बलीयान्। तत्र[1] क्रियायामित्युपपदसापेक्षत्वात्। अस्यानपेक्षत्वात्। अप्रथमासमानाधिकरण इत्यस्यातिप्रसक्तिपरिहारमात्रार्थत्वात्। तथा च बलवतो ग्राह्यत्वे स्मरन् त्यजतीत्यस्य स्मरति च त्यजति चेत्यर्थः स्यात्। एवं चान्त इत्यनुक्तेऽपि स्मरणत्यागयोः एककालीनत्वप्रतीतेः सुमतेर्नैव शङ्काकाश इति भावः। ननु दुर्मतिरपि शाब्दं न्यायं जानात्येव। अन्यथा शास्त्रे नाधिक्रियेत। केवलमध्यात्मविषये न प्रवीणः। तत्कथं तस्याऽप्येषा शङ्का स्यात्। ततश्च तं प्रत्यपि "अन्ते" इत्येतद्व्यर्थमित्यत आह॥ दुर्मतेरिति॥ दुर्मतेर्भविष्यति शङ्का भिन्नकालत्वविषया? कुतः? मरणकाले महद्दुःख जायते। दुःखस्य

---

1. ख. तस्य

च संस्कारविलोपहेतुत्वं प्रसिद्धम्। अतो दुःखात् कारणात् मूर्छितो न स्मरन् त्यजति। कलेवरत्यागसमये स्मरणमसम्भवीति यावत्। एतामनुपपत्तिं पश्यन् बलवन्तमपि लडादेशं विहाय लक्षणार्थमेव हि मन्यत इति भावः। ननु सुमतेरप्येवं शङ्का[1] स्यादेव। कथं चेयं शङ्का तत्वप्रतीतिरेवेति चेन्न। अज्ञानिन एव देहाभिमानिनो देहत्यागमात्मत्यागमिव मन्यमानस्य मरणकाले दुःखं भवति। तदपि मरणक्षणात्पूर्वमेव। ज्ञानी तु सर्वदा देहं हेयमेव मन्यमान न मनागपि दुःखायते। किं तु विशिष्टमेव तस्योत्क्रमणमित्यध्यात्मशास्त्रमनुसन्दधानस्य सुमतेः शङ्काऽनवकाशात्। किं तदध्यात्मशास्त्रमित्यत आह ॥ त्यजन् इति ॥ कश्चित् विद्वान्। अविद्वानपि तत्काले। तस्येति मरणवैशिष्ट्यमात्रपरम्।

नन्वन्त इत्येतत् स्मरणविशेषणं चेत् "सदा तद्भावभावितः" इत्यनेनैव गतार्थं स्यात्। अन्यथा तद्व्यर्थं भवेदित्यत आह ॥ सदेति ॥ अन्तकालस्मरणमेव तत्प्राप्तिसाधनम्। न च तदकस्माद्भवति। अतस्तदुपायत्वेन सदा तद्भावभावितत्वमुच्यत इति भावः। कथमित्यतो यथाऽयं तदुपायः स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ भाव इति ॥ तथाऽभिधानात् इति ॥ "स्याद्भावोऽन्तर्गतं मनः" इत्येवंरूपाभिधानादित्यर्थः। वासितत्वं संस्कृतत्वम्। तस्मिन् भावः तद्भावः। तेन भावित इति मनोधर्मेणाऽत्मोपचर्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥

भ० गी०—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

भा०—

सदा तद्भावभावितत्वं स्पष्टयति ॥ अभ्यासेति ॥ अभ्यास एव योगो अभ्यासयोगः दिव्यं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं च।

---

1. क. शङ्का इत्यतः परं 'किं तु' इत्यधिकः पाठः

"स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो
नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम्" ॥

इति श्रुतेः । दिव्यं सृष्ट्यादिक्रीडायुक्तम् । 'दिवु क्रीडा' इति धातोः ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

कुतोऽयमर्थ इत्यत उत्तरत्रैवमेव व्याख्यानादिति भावेनाऽह ॥ सदेति ॥ द्वन्द्वादिशङ्काव्युदासार्थमाह ॥ अभ्यास एवेति ॥ अभ्यासातिरिक्तस्य योगस्य प्रकृते उपयोगिनोऽभावादिति भावः । पुरुषश्चाधिदैवतमिति प्रकृतो हिरण्यगर्भोऽत्रोच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ दिव्यमिति ॥ दिव्यत्वेन विशेषणादीश्वर एवायमित्यर्थः । "पृ पालनपूरणयोः" इत्यतो "विदिपुरोश्च" इति कुषन्प्रत्ययविधानात् पूर्ण चेति सिध्यति । सर्वासु पूर्षु वर्तमान इति स्वरूपानुवादेन पुरुष इति विधेयम् । तस्य व्याख्यानं पुरिशयमित्यादि । आवरणमन्तर्व्याप्तिः । संवरणं बहिराच्छादनम् । ननु दिवि भवो दिव्यः । स च सूर्यमण्डलस्थत्वात् हिरण्यगर्भोऽपि भवतीति कश्चित् । अत आह ॥ दिव्यमिति ॥ औणादिको यक्प्रत्ययः । "परमं" इति विशेषणादिति भावः ॥ ८ ॥

भ० गी०—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

भा०—

ध्येयमाह ॥ **कविमिति** ॥ कविं सर्वज्ञं "यः सर्वज्ञः" इति श्रुतेः । "त्वं कविः सर्ववेदनात्" इति च ब्राह्मे । धातारं धारणपोषणकर्तारम् । डु[1] धाञ् धारणपोषणयोः इति धातोः ।

1. ग. 'डु' इति न पठ्यते

"धाता विधाता परमोत संदृक्"।

इति च श्रुतिः। "ब्रह्मा स्थाणुः" इत्यारभ्य "तस्य प्रसादादिच्छन्ति तदादिष्टफलां गतिं" इति च मोक्षधर्मे। "तमसोऽव्यक्तात् परतः स्थितम्"॥ **तमसः परस्तात् इति॥** "अव्यक्तं वै तमः"। "परस्तात् हि स ततः" इति पिप्पलादशाखायाम्।

"मृत्युर्वा व तमो मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम्"।

इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोकगतविशेषणबलाच्च परमात्मैवायमिति भावेन तत्तात्पर्यमाह ॥ ध्येयमिति ॥ आह विशिनष्टीत्यर्थः। ननु कवित्वमन्येषामप्यस्ति। तत्कथं भगवतो विशेषणमित्यत आह ॥ कविमिति ॥ परमेश्वरस्य सार्वज्ञे प्रमिते भवेदिदं व्याख्यानम्। तदेव कुत इत्यत आह ॥ य इति ॥ सर्वज्ञः कविशब्दार्थ इत्येतत्कुत इत्यत आह ॥ त्वमिति ॥ अन्येषां तु "सर्वे विमोहितधियः" इत्यादिना सार्वज्ञाभावः प्रमितः। ननु धाता विरिञ्चोऽपि प्रसिद्धः। तत्कथमेतद्भगवतो विशेषणमित्यत आह ॥ धातारमिति ॥ कुतोऽयमर्थ इत्यत आह ॥ डु धाञिति ॥ तृचः कर्तृवाचित्वं प्रसिद्धमेव। परमेश्वरस्य धातृत्वसद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह ॥ धातेति ॥ विधाता कर्ता। परमा संदृक् परमज्ञानरूपः। "सर्वस्य धातारं" इत्येतद्भगवत एव नान्येषामित्यत्र प्रमाणमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ तेन भगवता दिष्टं दत्तं फलं सुखं यस्यां सा तथोक्ता। मोक्षधर्मे कथितमिति शेषः। 'तमसः परस्तात्' इत्येतदादित्यादिसाधारणमित्यतो द्वेधा सप्रमाणकं व्याचष्टे ॥ तमस इति ॥ स्थितमिति शेषोक्तिः ॥ अप्राकृतविग्रहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

भ० गी०—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स ततं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

भा०—

वायुजयादियोगयुक्तानां मृतिकाले कर्तव्यमाह विशेषतः ॥ **प्रयाणकाल इति ॥** वायुजयादिरहितानामपि ज्ञानभक्तिवैराग्यादिसम्पूर्णानां भवत्येव मुक्तिः । तद्वतां त्वीषज्ज्ञानाद्यसम्पूर्णानामपि निपुणानां तद्बलात् कथञ्चिद्भवतीति विशेषः । उक्तं च भागवते—

"पानेन ते देवकथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या
विशदाशया ये ।
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा
त्वापुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥
तथाऽपरे त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा
प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः
स्यान्न तु सेवया ते ॥"

इति ।

"ये तु तद्भाविता लोकाः एकान्तित्वं समाश्रिताः ।
एतदभ्यधिकं तेषां तत्तेजः प्रविशन्त्युत ॥"

इति मोक्षधर्मे ।

"सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो विरक्तिज्ञानभक्तिभिः ।
नियमेन तथाऽपीरजयादियुतयोगिनाम् ॥

वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत् पूर्वमप्याप्यते ध्रुवम् ॥"

इति च व्यासयोगे ॥ १० ॥

प्र० दी०—

उत्तरश्लोकोक्तं सर्वं सर्वोच्चिक्रमिषुसाधारणमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ वायुजयादीति ॥ साधकाः द्विविधाः भक्त्यादिप्रधाना वायुजयादिप्रधानाश्चेत्यतो विशेषणम् । "विशेषतः" इत्यनेन भक्त्यादीनां साधारण्यमाह ॥ ननु च 'अनुस्मरेत् यः स तं परं पुरुषमुपैति' इत्यन्वयादेकस्य वाक्यस्य कथं भिन्नविषयत्वमुच्यते । एकस्मिन्नपि वाक्ये योगबलेनैव "भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य" इत्येतन्न सर्वविषयमित्येतावन्मात्रमत्र प्रतिपाद्यते । यथा "प्रातरुत्थाय" इति श्रुतौ न भृशं वदेदित्यादिकं किञ्चित्साधारणं किञ्चिदसाधारणम् । कुतोऽस्याऽसाधारण्यं कल्प्यत इत्यत आह ॥ वायुजयादीति ॥ अतो न तत्सर्वसाधारणमिति शेषः । तर्हि को विशेषोऽन्येषां येन वायुजयादिक्लेशमधिकमनुभवन्तीत्यत आह ॥ तद्वतां त्विति ॥ निपुणानां वायुजयादौ कथञ्चिदल्पा इत्यर्थः । किञ्चित् शीघ्रं चेत्यपि ग्राह्यम् । अत्र प्रमाणान्याह ॥ उक्तमिति ॥ यथा यथार्थं बोधं धिष्ण्यम् । मन्दिरं इन्द्रियम् । त्वां विशन्त्येव न तु त इवाञ्जसा तद्भाविता तेन भगवता वासिताः । एतन्मुक्तिलक्षणं फलम् । तेजो नारायणाख्यम् । ईरः समीरः । ध्रुवं ब्रह्म आप्यते तैः ॥ १० ॥

भ० गी०—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

भा०—

तदेव ध्येयं प्रपञ्चयति ॥ यदक्षरमित्यादिना ॥ प्राप्यते मुमुक्षुभिरिति पदं "पद[1] गतौ" इति धातोः । "तद्विष्णोः परमं पदं" इति च श्रुतेश्च ।

"गीयसे पदमित्येव मुनिभिः पद्यसे यतः ।"

इति वचनान्नारदीये ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

क्रममुक्त्यर्थमोङ्कारोपासनमुच्यत इत्यन्यथाव्याख्यानमपाकर्तुमाह ॥ तदेवेति ॥ वायुजययुतानां मरणकाले कर्तव्यमेव । मामनुस्मरन्नि-त्यादिविरोधादिति भावः । ननु पदत्वं शब्दस्यैवोङ्कारस्य सम्भवति न विष्णोरित्यत आह ॥ प्राप्यत इति ॥ कर्मण्यकारप्रत्ययः । पदं स्वरूपमिति प्रयोगदर्शनम् ॥ ११ ॥

भ० गी०—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

भा०—

ब्रह्मनाडीं विना यद्यन्यत्र गच्छति तर्हि विना मोक्षं स्थानान्तरं प्राप्नोतीति सर्वद्वाराणि संयम्य ।

---

1. अ. पद गतौ
   ऌ

"निर्गच्छन् चक्षुषा सूर्यं दिशः श्रोत्रेण चैव हि"।

इत्यादिवचनात् व्यासयोगे मोक्षधर्मे च। हृदि नारायणे।

"ह्रियते त्वया जगद्यस्मात् हृदित्येव प्रभाषसे"।

इति पाद्मे। न हि मूर्धनि प्राणे स्थिते हृदि मनसः स्थितिः सम्भवति।

"यत्र प्राणो मनस्तत्र तत्र जीवः परस्तथा"।

इति व्यासयोगे। योगधारणामास्थितः योगभरण एवाभियुक्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

ननु मनो निरुध्येत्यनेनैव सर्वेन्द्रियसंयमनं लब्धम्। तत्किं पुनरुच्यते। मैवम्। वायुसञ्चरणद्वाराणां नाडीनामत्र ग्रहणात्। तन्नियमनं किमर्थमित्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ इति[1] हेतौ। इत्युक्तमिति शेषः। अत्र प्रमाणमाह ॥ निर्गच्छन्निति ॥ सूर्यं गच्छति। मोक्षधर्मे चायमेवार्थ उक्त इति शेषः। "हृदि" इत्यस्य प्रसिद्धार्थता-निरासार्थमाह ॥ हृदीति ॥ "हरतेः क्विप् च" इति क्विप्। प्रसिद्धार्थ एव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ कुतो न सम्भवतीत्यत आह ॥ यत्रेति ॥ आदौ हृदि निरुध्येत्यध्याहारो दोषः। मरण-वेलायामखण्डस्मृतिर्वक्तव्या। तत्कथं धारणोच्यत इत्यत आह ॥ योगेति ॥ १२ ॥ १३ ॥

भ० गी०—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
अस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

भा०—

नित्ययुक्तस्य नित्योपायवतः। योगिनः परिपूर्णयोगस्य ॥१४॥

---

1. इतिशब्दो

प्र० दी०—

'नित्ययुक्तस्य' 'योगिनः' इत्येतयोः एकार्थतानिरासार्थमाह ॥ नित्येति ॥ नित्योपायवत्वेन सम्पूर्णयोगस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥

भ० गी०—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाऽऽप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

भा०—

तत्प्राप्तिं स्तौति ॥ मां इति ॥ परमां सिद्धिं गता इति हि तत्र हेतुः ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

"स याति परमां गतिम्"। "तस्याहं सुलभः" इति द्वेधा वचनात् परमगतिः भगवल्लाभश्च पृथगिति न मन्तव्यम् । भगवत्प्राप्तेरेवोत्तरत्र स्तुतेः । अन्यथोभयस्तुतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाऽऽह ॥ तत्प्राप्तिमिति ॥ तर्हि कथं "मामुपेत्य" इत्युक्त्वा 'संसिद्धिं परमां गताः' इति पृथगुक्तिरित्यत आह ॥ परमामिति ॥ ये मामुपेताः ते परमां सिद्धिं मोक्षलक्षणां हि गताः । न च मुक्तानां निर्बीजं जन्म सम्भवतीत्येवं तत्र स्वयं प्राप्तानां जन्माभावे हेतुरयमुच्यते । न तु भगवत्प्राप्तेरन्या परमसंसिद्धिप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

भ० गी०—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

भा०—

महामेरुस्थब्रह्मसदनमारभ्य न पुनरावृत्तिः । तच्चोक्तं नारायणगोपालकल्पे—

"आमेरुब्रह्मसदनादाजनान्न जनिर्भुवि ।
तथाऽप्यभावस्सर्वत्र प्राप्यैव वसुदेवजम्" ॥

इति ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

"आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इति सत्यलोकसहितानां[1] पुनरावृत्तिरुच्यत" इत्येतदपव्याख्यानमिति भावेनाऽह ॥ महामेरुस्थेति ॥ परतः स्थितानाम् । एवं जनलोकमारभ्येत्यपि ग्राह्यम् । कुत एतदित्यतः श्लोकमागमेनैव व्याचष्टे ॥ तच्चेति ॥ पृथिवीसम्बन्धिनां तदसम्बन्धिनां लोकानां ग्रहणायोभयोपादानम् । परतः स्थितानाम् । यद्यपीति शेषः । अभावो जनेर्लभ्यत इति शेषः । अनेनैवं व्याख्यातं भवति । महामेरुस्थब्रह्मसदनं जनलोकं चारभ्य न पुनरावृत्तिः । अतो "मामुपेत्य पुनर्जन्म" इति किमुच्यत इति चेत् । सत्यं आब्रह्मभवनादेवमाजनाच्चार्वाग्भवा एव लोकाः पुनरावर्तिनः । परे न पुनरावर्तिन इति यावत् । तथाऽपि नोक्तमयुक्तम् । यतस्तेषु लोकेषु स्थितं मामुपेत्यावस्थितस्य पुनर्जन्म न विद्यत इति । अन्यथा "मामुपेत्य पुनर्जन्म" इत्युक्तत्वादुत्तरार्धवैयर्थ्यं च ॥ १६ ॥

भ० गी०—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

---

1. ख. सत्यलोकसहितानां इत्यतः परं लोकानां इत्यधिकः पाठः

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो ऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

भा०—

मां प्राप्य न पुनरावृत्तिरिति स्थापयितुमव्यक्ताख्यात्मसामर्थ्यं दर्शयितुं प्रलयादि दर्शयति ॥ **सहस्रयुगेत्यादिना ॥** सहस्रशब्दोऽनेकवाची । ब्रह्म परम् । 'सा विश्वरूपस्य रजनी' इति श्रुतिः । द्विपरार्धप्रलय एवात्र विवक्षितः । "अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः" इत्युक्तेः । उक्तं च महाकौर्मे—

"अनेकयुगपर्यन्तं महाविष्णोस्तथा निशा ।
रात्र्यादौ लीयते सर्वमहरादौ तु जायते" ।

इति । "यः स सर्वेषु भूतेषु" इति वाक्यशेषाच्च ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

प्र० दी०—

उत्तरप्रकरणस्यासङ्गतिमाशङ्क्याऽऽह ॥ **मां प्राप्येति ॥** अवस्थितानामिति शेषः । प्रतिज्ञामात्रेण हि तदुक्तम् । अव्यक्तसामर्थ्यस्यात्र कथनात्कथं "आत्म" इत्युच्यत इत्यत उक्तम् ॥ **अव्यक्ताख्येति ॥** **प्रलयादीति ॥** तत्कारणत्वं आत्मनः । सृष्टिप्रलययोरिदम्पूर्वत्वाभावज्ञापनाय गीतामुल्लङ्घ्योक्तम् । अत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति प्रतीतिनिरासायाऽऽह ॥ **सहस्रेति ॥** बहुशब्दपर्यायोऽयम् । न तु प्रसिद्धार्थः । विरिञ्चाहोरात्रयोः प्रसिद्धस्य सहस्रचतुर्युगपर्यन्तत्वात्कथमेतदित्यत आह ॥ **ब्रह्मेति ॥** तथा द्विपरार्धप्रलयस्याऽऽदिसृष्टेश्चात्र विवक्षितत्वादुक्तं युक्तम् । ननु परस्य ब्रह्मणो नित्यत्वादहोरात्रे न स्तः । तत्कथं तत्परमेतदित्यत आह ॥ **सेति ॥** सा निर्व्यापारावस्था परिपूर्णरूपस्यापि हरेः रजनीत्यर्थः । अनेनाहरपि सिद्धम् । भवेदेतत् यद्यत्र द्विपरार्धप्रलयस्याऽऽदिसृष्टेश्च विवक्षेत्यत्र प्रमाणं

स्यादित्यत आह ॥ द्विपरार्धेति ॥ एवमादिसृष्टेश्चेत्यपि ग्राह्यम् । न ह्यवान्तरसृष्टिप्रलययोः सर्वकार्योत्पत्तिविनाशाविति भावः । आगमान्तरसम्मतेश्चैवमित्याह ॥ उक्तं चेति ॥ इतोऽप्येवमित्याह ॥ य इति ॥ न ह्यवान्तरप्रलये सर्वेषामाकाशादीनां भूतानां नाशः । नापि विरिञ्चस्य पञ्चभूतनाशेऽप्यविनाशित्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भ० गी०—

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः ता[1]माहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २२ ॥

भा०—

अव्यक्तो भगवान् । "यं प्राप्य न निवर्तन्ते" इति "मामुपेत्य" इत्यस्य परामर्शात् । "अव्यक्तं परमं विष्णुं" इति प्रयोगाच्च गारुडे । धाम स्वरूपम् । तेजः स्वरूपम् ।

"तेजः स्वरूपं च गृहं प्राज्ञैर्धामेति गीयते ।"

इत्यभिधानात् ॥ २१ ॥

प्र० दी०—

इदानीं "अव्यक्ताख्यात्म" इति यदुक्तं तत्साधयितुमाह ॥ अव्यक्त इति ॥ 'मामुपेत्य' इत्युक्तार्थस्य "यं प्राप्य न निवर्तन्ते" इत्यव्यक्तविषयतया परामर्शात् । न केवलमव्यक्तशब्दो युक्तिबलाद्भगवति नीयते । किं तु वाचकश्च तस्येत्याह ॥ अव्यक्तमिति ॥ कथं तर्हि भगवताऽव्यक्तस्य स्वस्थानत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ धामेति ॥ २१ ॥

---

1. अ. तम्

भ० गी०—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

भा०—

परमसाधनमाह ॥ **पुरुष इति** ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

"भक्त्या युक्त" इति भक्तेः भगवत्प्राप्तिसाधनत्वस्योक्तत्वात्पुनरुक्तमुत्तरं वाक्यमित्यत आह ॥ **परमेति** ॥ अन्यैः साधनैः सहोक्तत्वेन तत्साम्यशङ्कायां साधनेषु भक्तेः परमत्वमनेनाऽऽह । तच्च पुनर्वचनेनैव द्योत्यमिति भावः ॥ २२ ॥

भ० गी०—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

भा०—

यत्कालाद्यभिमानिदेवतागता आवृत्त्यनावृत्ती गच्छन्ति ता आह ॥ **यत्रेत्यादिना** ॥ काल इत्युपलक्षणम् । अग्न्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २३ ॥

प्र० दी०—

यस्मिन् काले मृता आवृत्त्यनावृत्ती यान्ति तत्प्रतिपादनार्थमुत्तरो ग्रन्थ इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ **यदिति** ॥ याश्च ताः कालाभिमानिन्यश्चेति विग्रहः । **देवतागता इति** ॥ तदधिष्ठितमार्गाभ्यां गता इत्यर्थः । काल इत्युक्तत्वात्कथमादिपदप्रक्षेपेण व्याख्यानमित्यत आह ॥ **काल इति** ॥ कुत इत्यत आह ॥ **अग्न्यादेरिति** ॥ अग्निर्ज्योतिर्धूमानाम् ॥ २३ ॥

*

भ० गी०—

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्यया ऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

भा०—

ज्योतिः अर्चिः । "ते अर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति हि श्रुतिः । तथा च नारदीये—"अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिः ततश्चाप्यहरादिकम्" इति । अभिमानिदेवताश्चाग्न्यादयः । कथमन्यथा "अह्न आपूर्यमाणपक्षं" इति युज्यते ।

"दिवादिदेवताभिस्तु पूजितो ब्रह्म याति हि ।"

इति ब्राह्मे । मासाभिमानिन्यो अयनाभिमानी च पृथक् । तच्चोक्तं गारुडे—

"पूजितस्त्वयनेनासौ मासैः परिवृतेन हि ।"

इति । अहरभिजिता शुक्लं पौर्णमास्या अयनं सिषुवा सह । तच्चोक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

"साह्ना मध्यन्दिनेनाथ शुक्लेन च सपूर्णिमा ।
सविष्वा चायनेनासौ पूजितः केशवं व्रजेत् ॥"

इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

ज्योतिश्शब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह ॥ ज्योतिरिति ॥ अभिसम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति । श्रुतिपुराणयोरह्नः प्राग-

र्चिषः प्रातेरुक्तेः तत्समाख्यानादित्यर्थः । प्रातीतिक एवार्थः किं न स्यात् । कुतोऽभिमानिदेवताग्रहणमित्यत आह ॥ अभिमानीति ॥ आदिशब्दसमर्थनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । अन्यथा मरणकाल-परिग्रहे । इति श्रुतिः । उपलक्षणमेतत् । "अहः शुक्ल" इति गीताऽपि । अहोरात्रव्यतिरिक्तपक्षाभावादिति भावः । समाख्या-नाच्चैवमित्याह ॥ दिवादीति ॥ किं च "षण्मासा उत्तरायणं" "षण्मासा दक्षिणायनं" इत्येतदप्यभिमानिदेवतां गमयति । मासातिरिक्तायनाभावात् । अभिमानिनां च पृथक्त्वेन पृथगुक्ति-सम्भवादिति भावेनाह ॥ मासेति ॥ अनेन षण्मासा एवायन-मिति व्याख्यानं निरस्तं भवति । पुराणविरोधात् । अत्रानुक्तमपि किञ्चिदध्याहरति ॥ अहरिति ॥ सहस्थितं यातीत्यप्यत्र द्रष्टव्यमिति भावः । एतदप्यभिमानिदेवतापरिग्रहसमर्थनार्थम् । प्राधान्यादेरविवक्षितत्वात् "साह्ना" इत्युक्तम् । सपूर्णिमा सपूर्णिमेन 'सुपां सुलुक्' इत्यादेः । विषुशब्दस्योवङ्यणादेशविकल्प-श्छान्दसः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

भ० गी०—

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाऽद्यम् ॥ २८ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरपरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भा०—

एते सृती सोपाये ज्ञात्वाऽनुष्ठाय न मुह्यति । तच्चाह स्कान्दे—

"सृती ज्ञात्वा च सोपाय अनुष्ठाय च साधनम् ।
न कश्चित् मोहमाप्नोति न चान्या तत्र वै गतिः ॥"

इति ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

"नैते सृती पार्थ" इति मार्गज्ञानमात्रेण मोहाभावोऽभिधीयत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ एत इति ॥ अनुष्ठायोपायमिति शेषः । कुत एतत् ? "योगी" इत्युक्तत्वात् । पुराणसंवादाच्चेत्याह ॥ तच्चेति ॥ मोहो भगवद्विस्मृतिरूपः । अन्या भगवत्प्राप्तेः । भाष्ये पुराणे चानुष्ठायेत्याकारस्थाने क्वचिदीकारो लेखकदोषेण पतितः । मूलपुस्तकेष्वदर्शनात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्
॥ १ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ सप्तमाध्यायोक्तं स्पष्टयत्यस्मिन्नध्याये। राजविद्या प्रधानविद्या। प्रत्यक्षं ब्रह्मावगम्यते येन तत् प्रत्यक्षावगमम्। अक्षेष्विन्द्रियेषु प्रति प्रति स्थित इति प्रत्यक्षः। तथा च श्रुतिः—"यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरम्। यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः"। "यो वाचि[1] तिष्ठन्", "यः चक्षुषि तिष्ठन्" इत्यादेः। "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति च। "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठं च समाश्रितः" इति च। "त्वं मनस्त्वं चन्द्रमास्त्वं चक्षुरादित्यः" इत्यादेश्च मोक्षधर्मे। "स प्रत्यक्षः प्रति प्रति[2] हि सोऽक्षेष्वक्षवान् भवति य

---

1. अ. यो विज्ञाने तिष्ठन् 2. अ. न प्रतेः द्विरुक्तिः

एवं विद्वान् प्रत्यक्षं वेद" इति सामवेदे बाभ्रव्य[1]शाखायाम्। धर्मो भगवान्। तद्विषयं धर्म्यम्। सर्वं जगद्धत्त इति धर्मः। "पृथिवी धर्ममूर्धनि" इति च प्रयोगान्मोक्षधर्मे। "भारभृत् कथितो योगी" इति च। "भर्ता सन् भ्रियमाणो बिभर्ति" इति च श्रुतिः। "धर्मो वेदमग्र आसीन्न पृथिवी न वायुर्नाकाशो न ब्रह्मा न रुद्रो न देवा न ऋषयः सोऽध्यायत्" इति च सामवेद[2]शाखायाम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायार्थमाह ॥ सप्तमेति ॥ भगवन्माहात्म्यमिति शेषः। पदार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानमिति सप्तमोक्तपदार्थानष्टमे व्याख्याय नवमे तद्वाक्यार्थं स्पष्टीकरोतीत्यर्थः। 'राज्ञामश्वपति-जनकादीनां विद्या राजविद्या' इति कश्चित्। तदसत्। ब्राह्मणादी-नामनधिकारप्रसङ्गादिति भावेनाह ॥ राजेति ॥ राजेव राजा। राजा चासौ विद्या चेति राजविद्येत्यर्थः। प्रत्यक्षेणावगमो यस्येति व्याख्यान-मसत्। भगवन्माहात्म्यस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्। अद्वैतोद्धारस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिति भावेनाह ॥ प्रत्यक्षमिति ॥ शास्त्रैकवेद्यं ब्रह्म कथं प्रत्यक्षमित्यत आह ॥ अक्षेष्विति ॥ प्रत्यक्षः परमात्मा। प्रादि-समासोऽयं नाव्ययीभाव इति ज्ञापनाय नपुंसके प्रकृतेऽपि पुल्लिङ्ग-निर्देशः। अन्यथा षष्ठी न श्रूयेत। परमात्मनोऽक्षेषु स्थितत्वे किं मानमित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ प्राण इति प्राणाभिमानिनी देव-तोच्यते। प्राणादन्तरो भिन्नः। अङ्गुष्ठेति कर्मेन्द्रियाधिष्ठातृत्वमुच्यते। मन इत्यादेः मनआदिस्थ इत्यर्थः। प्रत्यक्षशब्दस्यायमर्थ इत्यत्र श्रुतिमाह ॥ स इति ॥ प्रति स्थितः। अक्षवान् प्रशस्तेन्द्रियः। यो विद्वानेवं प्रत्यक्षशब्दार्थं वेद। धर्मादनपेतं धर्म्यमिति निर्वचनेऽपि न प्रसिद्धधर्माविरुद्धत्वमर्थः। निवृत्तधर्मस्य ब्रह्मज्ञानाविरुद्धतायाः प्रसिद्धत्वात्। प्रवृत्तिलक्षणस्य तु तद्विरुद्धत्वादिति भावेनाह ॥ धर्म इति ॥ तस्मादनपेतमित्यर्थस्तद्विषयमिति। कथं भगवान् धर्म

---

1. अ. वारुणशाखायाम् 2. अ. सामवेदे बाभ्रव्यशाखायाम्

इत्यत आह ॥ सर्वमिति ॥ धृञो मन्प्रत्यय औणादिकः । धारके धर्मशब्दप्रवृत्तिः कुत इत्यत आह ॥ पृथिवीति ॥ पर्वतोपरीत्यर्थः । भगवतः सर्वधारकत्वे किं मानमित्यत आह ॥ भारभृदिति ॥ सर्वत्र स्थितो भगवान् सर्वेण ध्रियते । स कथं सर्वस्य धारक इत्यत आह ॥ भर्तेति ॥ भर्ता सन्नेव ध्रियमाणः । न स्वकीयस्थित्यै । धर्मशब्दस्य भगवद्वाचित्वं कुत इत्यत आह ॥ धर्मो वेति ॥ इदमग्रे अस्याग्रे । अत्र पुण्यं धर्मः किं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थं "सोऽध्यायत्" इति वाक्यशेषोदाहरणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भ० गी०—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

भा०—

प्रत्यक्षावगमशब्देन परोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तम् । तज्ज्ञानाद्याह ॥ **मयेति ॥** तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह ॥ **अव्यक्तमूर्तिनेति** ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

एवं तर्हि पुनरुक्तिः स्यात् । ब्रह्मविषयं ज्ञानमित्यस्य ब्रह्मावगम्यते विषयीक्रियत अनेन ज्ञानेनेत्यस्य च भेदाभावादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ नावगमशब्देन विषयीकरणमुच्यते । किं त्ववगतिसाधनत्वम् । न च ज्ञानस्य तद्विरुद्धम् । परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेरिति भावः । ज्ञानं विज्ञानसहितं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय "यज्ज्ञात्वा" इत्यादिना तत्प्रशंसादिकमुक्तम् । अतो "मया ततं" इत्यादिकमपि तथाभूतमेव किञ्चित्, उत प्रतिज्ञातमुच्यत इति शङ्कायामाह ॥ तदिति ॥ प्रतिज्ञातमित्यर्थः । यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तं तदिति वा । कृत्स्नाध्यायप्रतिपाद्योक्तिरियम् । विशेषण-

वैयर्थ्यमाशङ्क्याह ॥ तर्हीति ॥ सर्वव्यापी चेदित्यर्थः । न दृश्यते सर्वत्रेति शेषः ॥ ४ ॥

भ० गी०—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममाऽऽत्मा भूतभावनः ॥५॥

भा०—

मत्स्थत्वेऽपि यथा पृथिव्यां स्पृष्ट्वा स्थितानि न तथा मयीत्याह ॥ न चेति ॥

"न दृश्यश्चक्षुषा चासौ न स्पृश्यः स्पर्शनेन च"।

इति हि मोक्षधर्मे। 'संज्ञासंज्ञ' इति च। ममाऽऽत्मा देह एव भूतभावनः।

"महाविभूतेर्माहात्म्यशरीर" इति हि मोक्षधर्मे ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

"मत्स्थानि सर्वभूतानि" इत्युक्त्वा पुनः कथं "न च मत्स्थानि" इति व्याहतमुच्यत इत्यत आह ॥ मत्स्थत्वेऽपीति ॥ स्पृष्ट्वेति ॥ स्पर्शनेन्द्रियेण तां ज्ञात्वाऽन्योन्यधर्मसङ्क्रान्तिमासाद्य चेत्यर्थः । परमेश्वरस्य स्पर्शनाद्यवेद्यत्वे प्रमाणमाह ॥ नेति ॥ संज्ञया शब्देनैव संज्ञा सम्यक् ज्ञानं यस्यासौ तथोक्तः । मत्स्थानीत्यादेरुक्तत्वाद्भूतभृत्त्वादिकं पुनरुक्तमित्यत आह ॥ ममेति ॥ प्राक् भूताधारत्वादिकं स्वस्योक्तम् । अत्र पुनरव्यक्तमूर्तिनेति मूर्तावुक्तायां साऽस्मदादीनामिव भिन्नेति भ्रान्तिनिरासार्थं स्वलक्षणं स्वदेहस्योच्यत इत्यर्थः । भूतभावनत्वस्याधिकस्योक्तेश्च न पुनरुक्तिरिति भावेनोक्तम् ॥ भूतेति ॥ स्यादिदं व्याख्यानं यदि भगवद्देहस्येदं भवेत् । तदेव कुत इत्यत आह ॥ महाविभूतेरिति ॥ माहात्म्यमेव शरीरं यस्यासौ तथोक्तः ॥ ५ ॥

भ० गी०—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

भा०—

"मत्स्थानि", "न च मत्स्थानि" इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **यथाऽऽकाशस्थित इति ॥** न हि आकाशस्थितो वायुः स्पर्शाद्याप्नोति ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

एकमेकत्राश्रितमित्यत्रासम्भावनाऽभावात् किं तद्दृष्टान्तत्वोक्त्येत्यत आह ॥ मत्स्थानीति ॥ तत्र स्थितत्वेऽप्यन्योन्यधर्मासङ्क्रान्त्यादावित्यर्थः । तदत्र न प्रतीयत इत्यतो व्याचष्टे ॥ न हीति ॥ स्पर्शादीति तद्धर्मोपलक्षणम् ॥ ६ ॥

भ० गी०—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

भा०—

ज्ञानप्रदर्शनार्थं प्रलयादि प्रपञ्चयति ॥ **सर्वभूतानीत्यादिना ॥ ७ ॥**

प्र० दी०—

यथा "मया ततं" इत्याद्युक्तोपपादार्थान्युत्तरवाक्यानि, न तथा "सर्वभूतानि" इत्यादि । किं तु स्वतन्त्रमेव ज्ञानप्रतिपादकमिति भावेनाह ॥ ज्ञानेति ॥ प्रलयादीति ॥ तत्कारणत्वम् ॥ ७ ॥

भ० गी०—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

भा०—

प्रकृत्यवष्टम्भस्तु यथा कश्चित् समर्थोऽपि पादेन गन्तुं लीलया दण्डमवष्टभ्य गच्छति । "सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि" इति[1] ।

"सर्वभूतगुणैर्युक्तं दैवं मां ज्ञातुमर्हसि"

इति च मोक्षधर्मे[2] ।

"विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम् ।
प्रधानविनियोगस्थः परं ब्रह्माधिगच्छति" ॥

इति च ।

"न कुत्रचित् शक्तिरनन्तरूपा विहन्यते तस्य महेश्वरस्य ।
तथापि मायामधिरुह्य देवः प्रवर्तते सृष्टिविलापनेषु" ॥

इति ऋग्वेदखिलेषु ।

"मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे" ।

इति भागवते ।

"अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति, बृंहति[3] बृहयति[4]" ।

इति च अथर्वणे ।

"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति च ।
"विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
विममे रजांसि" ।

---

1. अ. इति च मोक्षधर्मे
2. अ. मोक्षधर्मे इति न पाठः
3. अ. बृहति
4. अ. बृंहति

"न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः
परमं तमाप"।

इत्यादेश्च।

प्रकृतेर्वशादवशम्।

"त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्तशक्तोऽपि स्वमाययैव।
मायावशं चावशं लोकमेतत् तस्मात्[1] स्रक्ष्यस्यत्सि
पासीश विष्णो"।

इति गौतमखिलेषु ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

"प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य" इति वचनात् तद्विकलस्य भगवतो न सामर्थ्यमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ प्रकृतीति ॥ तथा लीलयैव न तु केवलस्य सामर्थ्याभावादिति शेषः। कुत एतत्। भगवतः सर्वसामर्थ्यसम्पूर्णस्य प्रमितत्वादित्याह ॥ सर्वेति ॥ सर्ववस्तुसामर्थ्यैः। एवं भूतवत् पारतन्त्र्याद्युपेतम्। किंतु दैवं देवोत्तमम्। पञ्चभूतानि महदहङ्कारौ च सप्त सूक्ष्माणि। 'सर्वज्ञता तृप्तिः' इत्युक्तप्रकारेण षडङ्गम्। प्रधानस्य मूलप्रकृतेः विनियोगः कार्येषु यो व्यापारः। तत्स्थः तज्ज्ञानी। मायामधिरुह्य प्रकृतिमवष्टभ्य। कं कः, प्रवोचं प्रावोचत्। प्रकृतेर्वशात् विसृजामीति आविद्यकमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम्। वस्तुतस्तु निष्क्रियत्वमित्युच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाऽन्यथाऽन्वयमाह ॥ प्रकृतेरिति ॥ कुत एतदित्यतः पूर्वोक्तार्थसहिते[2]त्यत्र प्रमाणमाह ॥ त्वमेवेति ॥ एतत्सर्जने एतस्य लोकस्य सृष्ट्याम्। अन्यस्मिन्नपि पालनादौ सर्वकर्मणि। तस्मात् मायावशत्वादेवावशम्। एतत् एतं स्रक्ष्यसि सृजसि ॥ ८ ॥

---

1. अ. अत्र मन्त्रे 'तस्मात्', 'अत्सि' 'ईश' 'विष्णो' इति पदानि पठ्यन्ते।

2. क. पूर्वोक्तार्थसहिते प्रमाणं आह

भ० गी०—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

भा०—

तर्हि केचित्कथं त्वामवजानन्ति । का च तेषां गतिरित्यत आह ॥ **अवजानन्ति इत्यादिना** ॥ मानुषीं तनुं मूढानां मानुषवत् प्रतीतां तनुम् । न तु मनुष्यरूपाम् । उक्तं च मोक्षधर्मे—

"यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहबद्धं विशां पते ।
सर्वं पञ्चभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ।
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् ।
भूतान्तरात्मा वरद[1]स्सगुणो निर्गुणोऽपि च ।
भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषुर्नृपसत्तम" ॥

इति । अवतारप्रसङ्गे चैतदुक्तम् । अतो नावताराः[2] पृथक् शङ्क्याः ।

"रूपाण्यनेकान्यसृजत् प्रादुर्भावभवाय सः ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं मानुषं तथा" ॥

इति । तत्रैव प्रथमसर्गकाल एवावताररूपविभक्त्युक्तेश्च[3] । अतो न तेषां मानुषत्वादिर्विना भ्रान्तिम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरम् । तथा हि बाभ्रव्यशाखायाम्—

"अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपमीशं वराणामपि देववीर्यम्" ।

इति । "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितं" इति च ।

"ब्रह्मपुरोहित ब्रह्मकायिक महाराजिक" ।

इति च मोक्षधर्मे ॥ ११ ॥

---

1. अ. वरदो विज्ञेयः 2. अ. नावताराश्च
3. अ. अत्र चशब्दो न श्रूयते

प्र० दी०—

उत्तरवाक्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह ॥ तर्हीति ॥ यदि त्वमेव जगतः सृष्टिस्थितिसंहाराणां कर्ता । कैश्चिदवज्ञानात् । तेषां चानर्थाभावादुक्तमसदिति शङ्काभिप्रायः । "मानुषीं तनुमाश्रितं" इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे ॥ मानुषीमिति ॥ भ्रान्त्यनुवाद एवायमिति भावः । कुतो नेत्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ चो हेतौ । शरीराणि हि भौतिकानि भवन्ति । भूतानि चेश्वरस्य बुद्धिजानि । तत्कथं तानि बध्नीयुरित्यर्थः । अत्रैव "ईश्वरो हि" इत्यादिनाऽन्ये-हेतवोऽभिधीयन्ते । विराट् नित्याभिव्यक्तरूपः । वरदो मोक्षप्रदः । सगुणः स्वातन्त्र्यादिगुणवान् । भूतानि प्रलीयन्ते यस्मिन् तदव्यक्तम् । तदभिमानिनी देवता । तस्य शुश्रूषुः । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । अस्त्वेतन्मूलरूपविषयम् । अवतारस्य तु कृष्णस्य मानुषत्वं भवत्वित्यत आह ॥ अवतारेति ॥ "यत् तत् ददृशिवान् ब्रह्मा रूपं हयशिरोधरम्" इति हयग्रीवावतारप्रसङ्गेऽस्तु हयग्रीवस्यैवम् । कृष्णस्तु मानुषशरीर एव किं न स्यादिति चेन्न । युक्तिसाम्यात् । विशेषप्रमाणाच्चेत्याह ॥ रूपाणीति ॥ असृजत् व्यभजत् । प्रादुर्भावभवायोत्तरत्र सः नारायणः । मानुषं कृष्णादिकम् । तत्रैव मोक्षधर्म एव । प्रथमसर्गकाल एव । मानुषादिजात्युत्पत्तेः प्रागेवेत्यर्थः । उपसंहरति ॥ अत इति ॥ तेषामवताराणाम् । उत्तरपदविरोधश्चान्यथेति भावेन तद्व्याचष्टे ॥ भूतमिति ॥ भूतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे । महदिति । देशात्यनन्त्यम् । ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकम् । अत्र श्रुतिं पठति ॥ तथा हीति ॥ ईशं वराणामितीश्वरम् । षष्ठ्याः परनिपातः । देवाः वीर्यं पुत्रा यस्यासौ तथोक्तः । महतो भूतस्येति देशकालानन्त्यमुच्यते । वराणां देवानामीशत्वे ब्रह्म इति मोक्षधर्मवाक्यं प्रमाणम् । पुरोहितादिदेवनिकायास्त्वदधीना इत्यर्थः । ब्रह्मेति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ११ ॥

भ० गी०—

मोघाऽशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

भा०—

तेषां फलमाह ॥ **मोघाऽशा इति** ॥ वृथाऽशाः । भगवद्वेषिभिः आशासितं[1] न किञ्चिदाप्यते । यज्ञादिकर्माणि च वृथैव तेषाम् । ज्ञानं च । केनापि ब्रह्मरुद्रादिभक्त्याद्युपायेन न कश्चित् पुरुषार्थे आमुष्मिकः तैराप्यत इत्यर्थः । वक्ष्यति च । "तानहं द्विषतः क्रूरान्" इत्यादि । मोक्षधर्मे च—

"कर्मणा मनसा वाचा यो द्विष्यात् विष्णुमव्ययम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीस्समाः ।
यो द्विष्यात् विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं हरिम्[2] ।
कथं स न भवेत् द्वेष्यः आलोकान्तस्य कस्यचित्" ॥

इति ।

सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती[3] हि यस्य नारायणे पुष्करविष्टराद्ये ।
सर्वावमे[4] द्वेषयुतश्च तस्मिन् भ्रूणानन्तघ्नोऽस्य समो न चैव ॥

इति सामवेदे शाण्डिल्यशाखायाम् । "द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।"

वैरेण यन्नृपतयः शिशुपालपौण्ड्र-
साल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।
ध्यायन्त आकृतधियः शपनासनादौ
तत्साम्यमीयु[5]रनुरक्तधियः पुनः किम् ॥"

---

1. अ. आशितम् आमुष्मिकं 2. अ. प्रभुम् 3. अ. ज्ञानभक्तीह
4. अ. सर्वावमो 5. अ. आपुः

इति भागवते[1] भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थं नित्य[2]ध्यानस्तुत्यर्थं च स्वभक्तस्य कदाचित् शापबलात् द्वेषिणोऽपि भक्तिफलमेव भगवान् ददातीति।

प्र० दी०—

किं च तेषां फलमित्यस्य परिहारो न दृश्यते। अत आह॥ तेषामिति॥ अनर्थत्वप्रदर्शनाय व्याचष्टे॥ वृथेति॥ सम्पदादिप्राप्तिदर्शनात् कथमित्यत आह॥ भगवदिति॥ युद्धादिकर्मणां साफल्यदर्शनात्कथं मोघकर्माण इत्यत आह॥ यज्ञादीति॥ ज्ञानं तत्वविषयं तेषां नास्त्येव। अतः कथं मोघत्वमुच्यत इत्यत आह॥ ज्ञानं चेति॥ ज्ञानं च तेषां वृथैवेत्यस्य केनापीत्यर्थ इति सम्बन्धः। अनेन ज्ञानपदमुपलक्षणमिति चोक्तं भवति। न केवलं पुरुषार्थानवाप्तिः। अपि तु दुःखावाप्तिश्चेति भावेन तत्र प्रमाणान्याह॥ वक्ष्यति चेति॥ आ सम्यक्। लोकान्तस्य चण्डालादेः। पुष्करविष्टराद्ये पद्मासनस्य पितरि। भ्रूणानन्तघ्नो अनन्तभ्रूणघ्नः। यद्येवं कथं तर्हि भागवतादौ भगवद्द्वेषस्य मोक्षसाधनत्ववचनमित्यत आह॥ द्वेषादिति॥ तद्गतिं गता इति सम्बन्धः। वैरेण ध्यायन्तः यदीयगत्यादिभिराकृतधियः आकृष्टबुद्धयः। ये पूर्वं भक्ताः शिशुपालादयः तद्विषये भवत्येषा गतिः। न तु पौण्ड्रसाल्वादिविषये। अत आह॥ नित्येति॥ भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थमित्युक्तं विवृणोति॥ स्वभक्तस्येति॥ इति भक्तप्रियत्वज्ञापनार्थमिति योजना।

भा०—

भक्ता एव हि पूर्वं शिशुपालादयः। शापबलाद्द्वेषिणः। तत्प्रश्न[3]पूर्वं पार्षदत्वशापादिकथनाच्चैतज्ज्ञायते। अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्यते[4]। भगवतः साम्यकथनं तु द्वेषिणामपि द्वेषमनिरूप्य पूर्वतनभक्तिफलमेव ददातीति ज्ञापयितुम्। न मे भक्तः

1. अ. भगवतो 2. अ. नित्यध्यानस्तुत्यर्थं इति न पठ्यते

3. अ. तत्प्रश्ने पूर्वपार्षदत्वादिकथनात् 4. अ. उच्येत

*

प्रणश्यति" इति वक्ष्यति। न च भावो भावकारणं इत्यादिविरोधः। द्वेषभाविनां द्वेष एव भवतीति हि युक्तम्। अन्यथा गुरुद्वेषिणामपि गुरुत्वं भवतीत्याद्यनिष्टमापद्येत। न चाकृतधीत्वे विशेषः। तेषामेव हिरण्यकशिप्वादीनां पापप्रतीतेः।

"हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः। विवक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः" इति। "यदनिन्दत् पिता मह्यं" इत्यारभ्य "तस्मात् पिता मे पूयेत दुरन्तात् दुस्तरादघात्" इति प्रह्लादेन भगवतो वरयाचनाच्च। बहुषु ग्रन्थेषु च निषेधः, कुत्रचिदेव तदुक्तिरिति विशेषः। यस्मिन् तदुच्यते तत्रैव निषेध उक्तः। महातात्पर्यविरोधश्चोक्तः पुरस्तात्। अयुक्तिमद्भ्यो युक्तिमन्त्येव बलवन्ति वाक्यानि। युक्तयश्चोक्ता अन्येषाम्। न चैषां काचित् गतिः। साम्येऽपि वाक्ययोः लोकानुकूलाननुकूलयोर्लोकानुकूलमेव बलवत्। लोकानुकूलं च भक्तप्रियत्वं नेतरत्। उक्तं च तेषां पूर्वं भक्तत्वम्—

"मन्ये सुरान् भागवतान् त्र्यधीशे संरंभमार्गाभि-
निविष्टचित्तान्"।

इत्यादि। अतो न भगवद्द्वेषिणां काचित् गतिरिति सिद्धम्। द्वेषकारणमाह॥ **राक्षसीति**॥ ॥ १२॥

प्र० दी०—

स्यादेतत्। यदि तेषां स्वतो भक्तत्वं, शापबलादेव द्वेषित्वमित्येतत् प्रमितं स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह॥ भक्ता एव हीति॥ प्रसिद्धमेवैतत् भागवतादावित्यर्थः। कुतो वचनानामर्थान्तरकल्पनेति चेत् "यो द्विष्यात्" इत्याद्युदाहृतवाक्यविरोधात्। हेत्वन्तरं चाह॥ तत्प्रश्न इति॥

"अहो अत्यद्भुतं ह्येतत् दुर्लभैकान्तिनामपि।
वासुदेवे भगवति गतिश्चैद्यस्य विद्विषः॥"

इति युधिष्ठिरेण द्वेषिणः कथं मुक्तिर्जातेत्येवंरूपे तद्विषये प्रश्ने कृते सति नारदेन।

"मातृष्वस्रेयो वश्चैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव[1]।
प्रार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ॥"

इति तदुत्तरत्वेन पूर्वपार्षदत्वादिकं कथ्यते। ततोऽपि द्वेषो न मोक्षसाधनमित्येतज्ज्ञायते। कथमित्यत आह॥ अन्यथेति॥ यदि द्वेषो मोक्षसाधनं स्यात् तदा किमत्राद्भुतम् यतो द्वेषोऽप्येको मुक्तिमार्ग इत्युत्तरं वक्तव्यम्। पूर्वपार्षदत्वादिकमप्रस्तुतमनुपयुक्तं न वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। ननु नारदेन "निन्दनस्तव सत्कारः" इत्यादिना भगवतो निन्दादौ साम्यमपि तदुत्तरत्वेन कथ्यते। यदि स्तुतेरिव निन्दाया न मोक्षसाधनत्वं स्यात् तदा तदनुपयुक्तं न वक्तव्यमिति सत्प्रतिपक्षाऽर्थापत्तिरित्यतोऽस्यान्यथोपपत्तिमाह॥ भगवत इति॥ साम्यं निर्विकारत्वम्। भक्तानामपराधं भगवान् न गणयतीत्येतत् कुत इत्यत आह॥ नेति॥

द्वेषस्य मुक्तिसाधनत्वाभावे भावो यथाकथञ्चिच्चिन्तनं भावस्य मोक्षस्य कारणमित्यादिवचनविरोधः स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ कुतो नेत्यत आह॥ द्वेषेति॥ हि यस्मादेतत् वचनमिति युक्तं घटनोपेतं तस्मादित्यर्थः। यथोक्तम्—

"यादृशी भावना ज्ञेया सिद्धिर्भवति तादृशी"।

इति। प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्यत आह॥ अन्यथेति॥ भगवद्द्वेषिणो मुक्तिभाजस्तदाकृतधीत्वात् भगवद्भक्तवदित्यनुमानविरोध इत्यत आह॥ न चेति॥ उभयोराकृतधीत्वे सति फलेऽप्यविशेष इति च नेत्यर्थः। कुत इत्यतः कालातीतत्वादित्याह॥ तेषामेवेति॥ आकृतधीनामेव। विवक्षुः वेक्ष्यतीति सम्भावनाविषयः। आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानात्। मह्यं मम। ननु वचनत्वाविशेषात् यो द्विष्यादित्यादिभिः "द्वेषाच्चैद्य" इत्यादीनां कथं बाधनमित्यत

1. ख. पार्थिव

आह ॥ बह्विति ॥ निषेधो द्वेषस्य मुक्तिसाधनतायाः । न केवलं बहुत्वाबहुत्वरूपोऽनयोर्विशेषः । किं तु स्वव्याहतत्वास्वव्याहतत्व-रूपोऽपीत्याह ॥ यस्मिन्निति ॥ भागवतादौ ग्रन्थे भगवन्निन्दयेत्यादि-र्निषेधः । भगवद्गुणोत्कर्ष एव सर्ववेदानां यन्महातात्पर्यं तद्विरोधो द्वेषान्मुक्तिवाचिनाम् । इतरेषां तु तदानुकूल्यमिति च विशेष इति भावेनाह ॥ महातात्पर्येति ॥ उक्तः उक्तप्रायः ।

इतोऽपि बाध्यबाधकभावो युक्त इति भावेन व्याप्तिं तावदाह ॥ अयुक्तिमद्भ्य इति ॥ सप्तम्यर्थे मतुप् । ततः किमित्यत आह ॥ युक्तयश्चेति ॥ महातात्पर्यविरोधश्चेत्यपेक्षया । अन्येषाम[1]नुकूलाः । अव्ययं विबुधश्रेष्ठम् । पुष्करविष्टराद्य इति । सावकाशत्वनिरवकाशत्व-विशेषाच्चैवमित्याह ॥ न चेति ॥ इतरेषां तूक्तैवेति शेषः । इतश्च बाध्यबाधकभावो युक्त इत्यभिप्रेत्य व्याप्तिं तावदाह ॥ साम्येऽपीति ॥ गुणान्तरेण । साम्येऽपीति कैमुत्यार्थम् । लोकानुकूलशब्देन लोक-दृष्टव्याप्तिकानुमानानुकूलत्वमुच्यते । ततः किमित्यत आह ॥ लोकेति ॥ इतरत् द्वेषिप्रियत्वं, भगवत्प्रीत्यैव मोक्ष इति तु प्रसिद्धमेव । शिशुपालादीनां पूर्वभक्तत्वं प्रसिद्धमित्युक्तम् । तत् कथमिति चेत् पार्षदत्वात् । वचनाच्चेत्याह ॥ उक्तं चेति ॥ त्रयाणां लोकानामधीशे संरम्भेण मार्गमात्रेणाभिनिविष्टचित्तान् । उपसंहरति ॥ अत इति ॥ गतिः सद्गतिः । स्वमौढ्यादेव मामवजानन्ति । न मद्दोषात् । तेषां च महाननर्थ इति सर्वं समाहितम् । "राक्षसीं" इत्यादि तु किमर्थमित्यत आह ॥ द्वेषेति ॥ मौढ्यान्मिथ्याज्ञानं भवतु । प्रज्वल-नात्मको द्वेषस्तु कुत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति शेषः । अन्येषामविद्य-मानं मौढ्यमेव तेषां कुत इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिति वा । अत्र कारण-मिति मूलकारणम् ॥ १२ ॥

1. क. 'अन्येषां' इत्यतः परं 'युक्तयः' इत्यधिकः पाठः

भ० गी०—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥
सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

भा०—

नेतरे द्विषन्तीति दर्शयितुं देवानाह ॥ महात्मान इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

ननु कुतोऽयं विवेक इत्याकाङ्क्षायां राक्षसादिभ्य इतरे न द्विषन्तीत्येतावदेव वक्तव्यम् । भजन्तीत्यादि तु व्यर्थमित्यत आह ॥ नेतर इति ॥ सत्यमेतत् । तथापि देवानां स्वरूपकथनार्थमेतत् । तच्च द्वेषाभावोपपादनार्थमिति भावः । देवानित्युत्तमजीवोपलक्षणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

भ० गी०—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् ॥ १५ ॥

भा०—

सर्वत्रैक एव नारायणः स्थित इत्येकत्वेन । पृथक्त्वेन सर्वतो वैलक्षण्येन ।

बहुधा हि तस्य रूपमाभाति । "शुक्लमिव लोहितमिव
अथो नीलमथोऽर्जुनम्" ॥

इति सनत्सुजाते । "दैवमेवापरे" इत्युक्तप्रकारेण बहवो वा बहुधा ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

"एकत्वेनाद्वैतभावनया" इति व्याख्यानमसत्। मिथ्याभावनत्वादिति भावेनाह ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र स्थितो नारायण एक एवेति योजना। "पृथक्त्वेनादित्यचन्द्रादिरूपेण" इत्यसदिति भावेनाह ॥ पृथक्त्वेनेति ॥ अपरस्तु 'पृथक्त्वेन' इत्येतत् सम्यक् व्याख्याय "बहुधा" इत्येतत् 'आदित्यादिरूपेण' इति व्याख्यातवान्। अत आह ॥ बहुधेति ॥ कथमित्यत आगमेनैव दर्शयति ॥ शुक्रमिवेति ॥ इवशब्दोऽप्यर्थः। प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ दैवमेवेति ॥ १५ ॥

भ० गी०—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम्।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥
पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

भा०—

प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह ॥ **अहं क्रतुरित्यादिना** ॥ क्रतवोऽग्निष्टोमादयः। यज्ञः देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः।

"उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः"।

इत्यभिधानात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्र० दी०—

"विश्वतो मुखं" इत्युक्तं सर्वात्मकत्वं प्रपञ्चयत्युत्तरेणेत्यन्यथाव्याख्याननिरासार्थमाह ॥ प्रतिज्ञातमिति ॥ अन्यथा प्रतिज्ञाताऽनुक्तिप्रसङ्ग इति भावः। व्याख्यानं तु "रसोऽहं" इत्यादेरिव द्रष्टव्यम्। क्रतव इति क्रतुयज्ञशब्दयोरर्थभेदमाह। सामान्यविशेषभावेन भेद इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भ० गी०—

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयस्स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

भा०—

गम्यते मुमुक्षुभिरिति गतिः । तथा हि सामवेदे वसिष्ठ-शाखायाम्—"अथ कस्मादुच्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिरिति तद्धि गम्यते पापविमुक्तैः" इति । साक्षादीक्षत इति साक्षी । तथा हि बाष्कलशाखायाम्—

"स साक्षादिदमद्राक्षीत्, यदद्राक्षीत् तत् साक्षिणः साक्षित्वम्" इति ।

शरणमाश्रयः संसारभीतस्य । परं परायणं[1] इत्याद्युक्तम् ।

"नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम्" ।

इति च । संसारकाले प्रकृत्या जगदत्र निधीयत इति निधानम् । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु—

"अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुः" ।

इति ॥ १८ ॥

प्र० दी०—

"गतिः कर्मफलं" इति व्याख्यानमपाकर्तुमाह ॥ गम्यत इति ॥ शरणमित्यतो भेदार्थमुक्तम् ॥ मुमुक्षुभिरिति ॥ अत एव गम्यत इत्यस्यावगम्यत इत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ "किमुच्यते" इत्यपि प्रश्नोऽध्याहार्यः । "साक्षी" इत्यौदासीन्यं प्रतीयते । अत आह ॥ साक्षादिति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ यदद्राक्षीत् साक्षात् तत् साक्षिणः परमेश्वरस्य

1. अ. परमं यः परायणं इति हि उक्तम्

साक्षित्वं साक्षिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तदुक्तं—"साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायाम्" इति । निवासशब्दागतार्थतया शरणशब्दार्थमाह ॥ शरणमिति ॥ "संसारभीतस्य" इति मुक्तोपलक्षणम् । विष्णोर्मुक्ताश्रयत्वे प्रमाणमाह ॥ परमिति[1] ॥ परायणं मुक्तानामाश्रयः । तथाऽपि निधानमिति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ संसारेति ॥ "सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति" इत्युक्तत्वात् कथं भगवति निधीयन्त इत्यत उक्तम् ॥ प्रकृत्येति ॥ प्रथमं प्रकृतिं यान्ति पश्चात् तत्र निधीयन्त इत्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह ॥ तथा हीति ॥ विश्वकर्मणीश्वरे, शुभ्रचक्षुः शुद्धदृष्टिरहम् ॥ १८ ॥

भ० गी०—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

भा०—

सत् कार्यम् । असत् कारणम् ।

"सदभिव्यक्तरूपत्वात् कार्यमित्युच्यते बुधैः ।
असदव्यक्तरूपत्वात् कारणं चापि शब्दितम्" ॥

इति ह्यभिधानम् । "असच्च सच्चैव यद् विश्वं सदसतः परं" इति च भारते ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

असतो नियम्यत्वानुपपत्तेः "सदसच्चाहं" इत्युक्तमित्यत आह ॥ सदिति ॥ कार्यं सदित्युच्यते । अभिव्यक्तिरूपत्वादित्यनेन सदेः गत्यर्थस्य क्विपि कर्मणि रूपमेतदित्युच्यते । कारणमपि अव्यक्तरूपत्वादेवासच्छब्दितम् । कार्यकारणयोः सदसच्छब्दप्रयोगं च दर्शयति ॥ असच्चेति ॥ तस्मात् सदसतोर्विश्वस्मात् ब्रह्म परम् ॥१९॥

1. ख. परममिति

भ० गी०—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

भा०—

तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजनाद्वरमिति दर्शयति ॥ त्रैविद्या इत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥

प्र० दी०—

"सदसच्चाहमर्जुन" इति विज्ञानस्योपसंहृतत्वादुत्तरस्यासङ्गतिमाशङ्क्याह ॥ तथाऽपीति ॥ "अहं क्रतुः" इत्यादिना सर्वक्रत्वादिभोक्तृत्वं यदुक्तं भगवतस्तदसदिति वक्ष्यामीति गूढाभिसन्धिना 'यदि सर्वत्र भोक्ता भगवान् तर्हि किं भागवतानां त्रैविद्यानां च फलसाम्यमेव' इति पृष्टस्येदमुत्तरमित्याशयः । तथाऽपि सर्वत्र भगवतः भोक्तृत्वेऽपि मद्भजनं भागवतैरनुष्ठितम् । 'देवता' इति पित्राद्युपलक्षणम् । त्रैविद्याद्यनुष्ठितात् वरमुत्कृष्टफलम् । इत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ २० ॥ २१ ॥

भ० गी०—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

भा०—

अनन्या अन्यदचिन्तयित्वा । तथा हि गौतमखिलेषु—

"सर्वं परित्यज्य मनोगतं यद्विना देवं
केवलं शुद्धमाद्यम् ।
ये चिन्तयन्तीह तमेव धीरा अनन्यास्ते
देवमेवाविशन्ति" ॥

इति ।

"कामं कालेन महतैकान्तित्वात् समाहितैः ।
शक्यो द्रष्टुं स भगवान् प्रभासंदृश्यमण्डलः" ॥

इति मोक्षधर्मे । नित्यमभितः सर्वतो युक्तानाम् ॥ २२ ॥

प्र० दी०—

अद्वैतज्ञानिनो अनन्या इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ अनन्या इति ॥ अविद्यमानमन्यत् येषां ते अनन्याः । तच्च "अनन्याश्चिन्तयन्तो मां" इति प्रसङ्गाच्चिन्तनीयमिति लब्धेऽन्यदचिन्तयित्वेति सिध्यति । प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ "देवमेवाविशन्ति" इत्यनेन "योगक्षेमं वहाम्यहं" इत्युक्तार्थं भवति । अत्रैव "कामं" इत्यागमान्तरम् । प्रभया संदृश्यं मण्डलं स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः । दर्शनस्य योगक्षेमसाधनत्वं प्रसिद्धमेव । "नित्याभियुक्तानां" इत्यस्य "अपवादविषयाणां" इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ नित्यमिति ॥ सर्वतः सर्वस्मिन् देशे । शरीरेन्द्रियमनोभिर्वा युक्तानां भगवति सेवोद्युक्तानाम् ॥ २२ ॥

भ० गी०—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

भा०—

तर्ह्यहं क्रतुरित्याद्यसत्यमित्यत आह ॥ येऽपीति ॥ २३ ॥

प्र० दी०—

उक्तप्रश्नस्योत्तरं जातम् । तत् किमुत्तरेणेत्यतः प्रश्नाभिसन्ध्युद्घाटनस्येदमुत्तरमित्याह ॥ तर्हीति ॥ भगवद्भोगनिमित्तं हि फलम् । स चेत् सर्वत्र समः तदा सर्वेषां फलसाम्येन भाव्यम् । तदभावश्चेत्तर्हि "अहं क्रतुः" इत्युक्तं सर्वत्र भगवतः भोक्तृत्वमप्यसत्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

भ० गी०—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

भा०—

कारणमाह विधिपूर्वकत्वे ॥ अहं हीति ॥ २४ ॥

प्र० दी०—

"अहं क्रतुः" इत्यादिनोक्तत्वात् "अहं हि" इति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ कारणमिति ॥ त्रैविद्यादिकृतानां यज्ञानां भगवांश्चेत् भोक्ता कथं तर्ह्यविधिपूर्वकत्वमिति शङ्कायामिति शेषः ॥ २४ ॥

भ० गी०—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

भा०—

फलं विविच्याह ॥ यान्तीति ॥ २५ ॥

प्र० दी०—

"ते पुण्यमासाद्य" इति "योगक्षेमं वहाम्यहं" इति च फलभेदस्योक्तत्वात् किं "यान्ति" इत्यादिनेत्यत आह ॥ फलमिति ॥ तस्यैवायं प्रपञ्च इति भावः ॥ २५ ॥

भ० गी०—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

भा०—

दुर्बलैस्त्वं पूजयितुमशक्यो महत्त्वादित्याशङ्क्याह ॥ पत्रमिति ॥ न त्वविहितपत्रादि । तस्यापराधत्वोक्तेर्वाराहादौ । भक्त्यैवाहं तृप्य[1] इति भावः।

"भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च"

इति भारते।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः।
एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्रात्मदर्शनम्[2] ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

"पत्रं" इत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेराह ॥ दुर्बलैरिति ॥ अतस्तद्भजनस्य महाफलत्वेऽपि तद्विहायाल्पानां देवानां[3] भजनमल्पफलमपि सुशकत्वात् करोमीति प्रासङ्गिकशङ्काशेषः। साधनानादरस्योक्तत्वात् यत्किञ्चित् पत्रादिकमिति न मन्तव्यमित्याह ॥ न त्विति ॥ तत् किं किमपि भगवते समर्पणीयमेवेति नियमोऽत्राभिप्रेत इत्यत आह ॥ भक्त्यैवेति ॥ कुत इत्यत आह ॥ भक्तेति ॥ स्वार्थः स्वार्थसाधनोपायः ॥ २६ ॥

भ० गी०—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

1. अ. तुष्ट 2. अ. सर्वत्रात्मदर्शनम् इत्यतः परं इति भागवते इति पाठः
3. क. ख. देवादीनां

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

भा०—

अतो यत् करोषि ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्र० दी०—

आत्मनो गोविन्दस्यासाधनानादरस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् व्यर्थमुत्तरमित्यत आह ॥ अत इति ॥ सामान्यमुक्त्वा विशेषे निगमनमेतदिति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भ० गी०—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्
॥ २९ ॥

भा०—

तर्हि स्नेहादिमत्त्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचित् बहुफलं ददासि । विपरीतस्यापि कस्यचित् विपरीतमित्यत आह ॥ **समोऽहमिति ॥** तर्हि न भक्तिप्रयोजनमित्यत आह ॥ **ये भजन्तीति ॥ मयि ते तेषु चाप्यहमिति ॥** मम ते वशाः तेषामहं वश इति । उक्तं च पैङ्गिखिलेषु—

"ये वै भजन्ते परमं पुमांसं तेषां वशस्स तु ते मद्वशाश्च[1]"

इति । तद्वशा एव ते सर्वदा । तथाऽपि बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकत्वेन भेदः । उद्धवादिवत् शिशुपालादिवच्च । तच्चोक्तं तत्रैव—

"अबुद्धिपूर्वाद्यो वशस्तस्य ध्यानात् पुनर्वशो भवते बुद्धिपूर्वम्"

इति ॥ २९ ॥

---

1. अ. तद्वशाश्च

प्र० दी०—

भक्तप्रियत्वमुक्त्वा तद्विरुद्धं सर्वत्र साम्यं कथमुच्यत इत्यत आह ॥ तर्हीति ॥ यदि त्वं भक्तप्रियस्तदा द्वेष्यप्रियश्च स्याः। ततश्च भक्तेषु द्वेषिषु यथासङ्ख्यं स्नेहद्वेषवत्त्वादल्पभक्तस्यापि कस्यचित् बहुफलं सुखरूपं ददासि। विपरीतस्याल्पद्वेषिणोऽपि कस्यचित् बहुफलं दुःखरूपं ददासीत्याद्यापाद्यते। राजादिषु तथा दर्शनात्। तथा च वैषम्यनैर्घृण्ये तवेति शङ्कार्थः। पूर्वार्धेनैव शङ्कायाः परिहृतत्वात् किमुत्तरार्धेनेत्यत आह॥ तर्हीति॥ अहं हि सर्वभूतेषु समो न वैषम्यादिमान् यतो मे तदीयं द्वेषमपेक्ष्याधिकं द्वेष्यो नास्ति। तदीयां भक्तिमपेक्ष्याधिकं प्रियश्च नास्तीति भगवतोक्तेऽपि विपरीतमर्थं गृहीत्वा शङ्कते। यदि ते प्रियो नास्ति तर्हि न भक्तिः प्रयोजनं फलस्य। तथा चोक्तविरोध इति भावः। "मयि ते तेषु चाप्यहं" इत्येतन्न फलं स्वभावसिद्धत्वादित्यत आह॥ मयीति॥ इत्यस्येत्यर्थ इति योजना। कुत एतदित्यत आह॥ उक्तं चेति॥ "मम ते वशाः" इत्येतदपि तादृगेव भजनाभावेऽपि तद्वशत्वस्वाभाव्यादित्यत आह॥ तदिति॥ यद्यपीति शेषः। अत्र दृष्टान्तं प्रमाणं चाह॥ उद्धवादीति॥ अबुद्धिपूर्वं यो वशस्सः॥ २९॥

भ० गी०—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥३०

भा०—

न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तः सुदुराचारः[1]। तथापि बहुपुण्येन यदि कथञ्चित् भवति तर्हि साधुरेव स मन्तव्यः॥ ३०॥

प्र० दी०—

"अपि चेत्" इत्यादिना भक्तेः प्रशंसा क्रियते। तत्र विष्णु-

1. अ. दुराचारः

भक्तेस्सुदुराचारेणैकत्र समावेशप्रतीतौ यथावद्व्याचष्टे ॥ न भवत्येवेति ॥ ३० ॥

भ० गी०—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भा०—

कुतः ? क्षिप्रं भवति धर्मात्मा । देवदेवांशादिष्वेव च तद्भवति । उक्तं च शाण्डिल्यशाखायाम्—

"नाविरतो दुश्चरितान्नाभक्तो नासमाहितः ।
सम्यग् भक्तो भवेत् कश्चित् वासुदेवेऽमलाशयः ।
देवर्षयस्तदंशाश्च भवन्ति क्व च ज्ञानतः" ॥

इति । अतोऽन्यः कश्चित् भवति चेत् डाम्भिकत्वेन सोऽनुमेयः । साधारणपापानां सत्सङ्गात् महत्यपि कथञ्चिद्भक्तिर्भवति । साधारणभक्तिर्वेतरेषाम् ।

"स[1] शठमतिरुपधाति योऽर्थतृष्णां तमधमचेष्टमवैहि
नास्य भक्तिः[2]"।

इति श्रीविष्णुपुराणे।

"सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः"

इति च।

"वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ
तप्तं तपो नानृतमुक्तपूर्वम्।
पूजां गुरूणां सततं करोमि
परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वम्।
गुप्तानि चत्वारि यथाऽऽगमं
मे शत्रौ च मित्रे च समोऽस्मि नित्यम्।
तं चापि देवं शरणं प्रपन्नं[3]
एकान्तभावेन भजाम्यजस्रम्।
एतैरुपायैः[4] परिशुद्धसत्वः
कस्मान्न पश्येयमनन्तमेनम्॥"

इति मोक्षधर्मे। आचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च ज्ञानाभावे सम्यग्भक्त्यभावात्। तथा हि गौतमखिलेषु—

"विना ज्ञानं कुतो भक्तिः कुतो भक्तिं विना च तत्"

इति।

"भक्तिः परे स्वेऽनुभवो विरक्तिरन्यत्र चैतत्
त्रिकमेककालम्।"

इति च भागवते॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः॥ ९॥

---

1. अ. 'सः' इति न पठ्यते 2. अ. भक्तम्
3. क. प्रपन्नः 4. क. विशेषैः

प्र० दी०—

बहुपुण्येन स्वयोग्यादधिकेनार्जितेन सम्यग्व्यवसितो हि स इति हेतोरुक्तत्वात् "क्षिप्रं" इत्यादि व्यर्थमित्यत आह॥ कुत इति॥ सम्यग्व्यवसायत्वेऽपि सुदुराचारः कुतस्साधुर्मन्तव्य इति शङ्कार्थः। सम्यग्व्यवसायवत्त्वात् क्षिप्रं भवति धर्मचित्तः। यदेतद्भक्तेः सुदुराचारेण सहैकत्र क्वचिदवस्थानमङ्गीकृतं तदपि न मनुष्यविषयमित्याह॥ देवेति॥ देवाश्चेन्द्रादयस्तदंशाः सुग्रीवादयः। आदिपदेन विश्वामित्रादीनां ऋषीणां ग्रहणम्। एतच्च देवदेवांशादिष्वेव विषयेषु भवतीति योजना। कुत इत्यत आह॥ उक्तं चेति॥ दुश्चरितादविरतो यः कश्चित् सोऽमलाशयो भूत्वा वासुदेवे सम्यग्भक्तो न भवेत्। तथाऽभक्तः, श्रवणकीर्तनादिभक्तिलिङ्गरहितः। एवमसमाहितो विषयविक्षिप्तमनाश्च। देवादयश्च क्वचिदेवंभूता अपि सम्यग्भक्ता भवन्ति। कुतः ज्ञानतः सम्यग्व्यवसायवत्त्वात्। ननु देवादिभ्योऽन्योऽपि सुदुराचारस्तद्भक्तो दृश्यते। शङ्खचक्राङ्कितबाहुमूलत्वादिलिङ्गवत्त्वात्, तत्कथमेतदित्यत आह॥ अतोऽन्य इति॥ भवति चेत् सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गवानिति शेषः। मा भूत् सुदुराचारो भक्तः। मध्यमदुराचारस्तु तथाविधः कथमित्यत आह॥ साधारणेति॥ महतीति वक्ष्यमाणसाधारणभक्तिव्यवच्छेदार्थम्। सुदुराचाराणामपि भगवत्प्रेम्णोऽनुभवसिद्धत्वात् कथं डाम्भिकत्वानुमानमित्यत आह॥ साधारणेति॥ अल्पेत्यर्थः। प्रेमानुभवाभावेऽनुमानमुक्तम्। महाभक्तयभावविषयं वेति भावः। सुदुराचारोऽपि भक्तिलिङ्गान्महाभक्त एवास्तु। किं डाम्भिकत्वादिकल्पनयेत्यत आह॥ स इति॥ शठमतिर्डम्भबुद्धिः। महाभक्तेः दुराचारोपशमहेतुत्वोक्तेश्च न तयोरेकत्र समावेश इत्याह॥ सेति॥ हरिभक्तिः। इतश्चैवमित्याह॥ वेदा इति॥ मम मया परस्य गुह्यं न च भिन्नपूर्वं पिशुनत्वं नाऽचरितम्। उपस्थमुदरं पाणिः वाक् इति चत्वारि। मे मया। एकान्तभावेन नियतमनसा। सत्वमन्तःकरणम्। कारणसामग्र्यां सत्यां कार्यानुदयो ह्याश्चर्यहेतुः। नन्वाचारस्य ज्ञानसाधनत्वोक्त्या दुराचाराणां ज्ञाना-

भावः सिध्यतु। महाभक्त्यभावस्तु कुत इत्यत आह॥ ज्ञानेति॥ कुत एतदित्यत आह॥ तथा हीति॥ भक्तिज्ञानयोरविनाभूतत्वाच्च तदभावे तदभावसिद्धिरित्याह॥ भक्तिरिति॥॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां नवमोऽध्यायः समाप्तः॥ ९॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ उपासनार्थं विभूतीर्विशेषकारणत्वं च केषाञ्चिदनेनाध्यायेनाह ॥

प्र० दी०—

प्रकृतसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ उपासनार्थमिति ॥ षष्ठे ध्यानमुक्तम्। तन्नवमान्ते "मन्मना भव" इति स्मारितम्। तच्च ध्येयसापेक्षम्। विशिष्टाधिकारिणां च भगवद्विभूतय[1] उपास्याः। अतस्ता आहानेन दशमाध्यायेन। तत्राऽदौ केषाञ्चित् बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च विशेषकारणत्वमपि भगवत आहेत्यर्थः। विभूतिशब्दार्थस्तात्पर्यनिर्णयेऽभिहितः। तदुक्तेर्भूयस्त्वात् प्रथममुपादानम्। अत एवैकवाक्यता। ननु विभूतयो "रसोऽहं" इत्यादिनोक्ता एव। सत्यम्। अत एव विस्तरेणाऽऽत्मन इति वक्ष्यति। विशेषकारणत्वं नाम सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणम्।

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत्तेऽहं प्रियमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

भा०—

प्रियमाणाय श्रुत्वा[2] सन्तोषं प्राप्नुवते ॥ १ ॥

प्र० दी०—

प्राक् "शोकसंविग्नमानसः" इत्युक्तम्। तद्विरुद्धं कथं "प्रियमाणाय" इत्युच्यत इत्यतो व्याचष्टे ॥ प्रियमाणायेति ॥ पूर्वं बन्धु-

---

1. क. ख. भगवद्विभूतय एव
2. अ. 'श्रुत्वा' इति न पाठः

स्नेहाच्छ्लोक उक्तः। इदानीं भगवद्वचनश्रवणनिमित्ता सन्तोषप्राप्तिः श्रोतृत्वसम्पत्प्रतिपादनायोच्यत इति न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

भ० गी०—

न मे विदुस्सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

भा०—

प्रभवं प्रभावम्। मदीयां जगदुत्पत्तिं वा। तद्वशत्वात्तस्येत्युच्यते। यद्यस्ति तर्हि देवादयोऽपि[1] जानन्ति सर्वज्ञत्वादतो नास्तीति भावः। "अहमादिर्हि" इति तु उत्पत्तिरपि यस्य वशा कुतस्तस्य जनिरिति ज्ञापनार्थम्। "अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयः" इति चोक्तम्। उक्तं चैतत्सर्वमन्यत्रापि।

"को अद्धा वेद क इह प्रावोचत् कुत आजाता
कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेन अथ को वेद यत
आ बभूव" इति।
"न तत्प्रभावं ऋषयश्च देवा विदुः कुतोऽन्येऽ-
ल्पधृतिप्रमाणाः।"

इति ऋग्वेदखिलेषु। अन्यस्त्वर्थो "यो मामजं" इति वाक्यादेव ज्ञायते ॥ २ ॥

प्र० दी०—

प्रभवशब्दः केनचित् सामर्थ्यमात्रवाचित्वेन व्याख्यातः। अन्येन तु भगवदुत्पत्तिवाचित्वेन। तदुभयमङ्गीकुर्वन्नधिकमपि विवक्षुराह ॥ प्रभवमिति ॥ मदीयामुत्पत्तिमिति सम्बन्धः। जगदुत्पत्तिः "मे" इति कथं विशेष्यत इत्यत आह ॥ तदिति ॥ जगदुत्पत्तिरिति वर्तते।

1. अ. अपि इति न पठ्यते

एवं तर्हि भगवत्प्रभाववत् जगदुत्पत्तिवच्च भगवदुत्पत्तिरस्त्येव । किं तु दुर्ज्ञाना एवेत्यापन्नमित्यत आह ॥ यदीति ॥ भगवदुत्पत्तिरिति शेषः । सर्वज्ञत्वात्सामान्यत इति शेषः । ततः परं "न च सामान्यतोऽपि जानन्ति" इत्यध्याहारः । अतः सर्वथा अनुपलम्भात् । प्रभावादिकं तु विशेषत एव न जानन्ति न तु सामान्यतोऽपीति भावः । ननु भगवदुत्पत्तेरभावश्चेदत्राभिप्रेतस्तदा "अहमादिर्हि" इति हेतुवचनं न सङ्गच्छते । अत्र हि देवादयो अर्वाक्तना मया सृष्टाः कथं पूर्वतनीमुत्पत्तिं जानीयुरिति प्रतीयत इत्यत आह ॥ अहमिति ॥ अपिशब्दोऽध्याहृतेन "सर्वस्य" इत्यनेन सम्बध्यते । कुतो जनकात् । नन्वत्र सर्वस्याप्युत्पत्तिः भगवदधीनेति नोच्यते । किं तु देवादीनामेव । तत्कथमनेन कारणाभावः सिध्यतीति चेन्न । देवाऽदिशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् । तत्कुत इत्यत आह ॥ अहमिति ॥ उक्तमर्थत्रयमुपपादयति ॥ उक्तं चेति ॥ इयं विसृष्टिः विविधा जगत्सृष्टिः कुतः कारणात् आ जाता इति कः पुरुषः कुतः प्रमाणात् अद्धा वेद कश्च इह लोके प्रावोचत् । न कोऽपि कुतश्चित् । यतो देवा अस्य ईश्वरस्य विसर्जनेन निष्पन्ना अर्वाचीनाः । सर्वथाऽज्ञाने तदभावः स्यादित्यत उक्तं अथ अन्यत् यतो यस्मात् इयं आ बभूव स कः प्रजापतिः भगवान् अद्धा वेद इत्यर्थः । न तत् प्रभावं इत्यत्र अद्धा इति द्रष्टव्यम् । अत एव व्युत्क्रमः । प्रमाणं प्रमा । अन्यस्त्वर्थो भगवतः जन्माभावः ॥ २ ॥

भ० गी०—

> यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
> असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भा०—

अनः चेष्टयिता आदिश्च सर्वस्य इति 'अनादिः' । अजत्वेन सिद्धेः इतरस्य ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

अजशब्दागतार्थतया अनादिशब्दं व्याचष्टे ॥ अन इति ॥ सर्वस्येत्युभयशेषः । अन्तर्णीतण्यर्थादनतेः पचाद्यच् । न विद्यते आदिः कारणमस्येत्यनादिरित्यन्ये । तदसत् । आर्थिकपुनरुक्तेरपरिहारादित्याह ॥ अजत्वेनेति ॥ इतरस्य कारणरहितस्य । अजत्वे हेतुरयमुच्यत इति चेत् । नैवम् । तज्ज्ञापकविभक्त्याद्यभावात् । गत्यन्तराभावे हि गमनिकैषा । चेष्टकत्वं प्रागनुक्तं कथमनूद्यत इति चेन्न । प्रभावे सर्वस्यान्तर्भावात् ॥ ३ ॥

भ० गी०—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवो भावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

भा०—

तत्प्रथयति ॥ बुद्धिरित्यादिना ॥ कार्याकार्यविनिश्चयो बुद्धिः । ज्ञानं प्रतीतिः ।

"ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु कार्याकार्यविनिश्चयः" ।

इति ह्यभिधानम् । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमः परमात्मनि निष्ठा ।

"शमो मन्निष्ठता बुद्धेः दम इन्द्रियनिग्रहः" ।

इति भागवते । तुष्टिरलम्बुद्धिः । "अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः" इत्यभिधानात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

तर्हि "आदिम्" इत्यनेन "बुद्धिः" इत्यादिकं गतार्थमित्यत आह ॥ तदिति ॥ सर्वादित्वं । "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरं" इति गौतमवचनात् "बुद्धिर्ज्ञानं" इति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ कार्येति ॥

कुत एतदित्यत आह ॥ ज्ञानमिति ॥ ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं शास्त्रमित्यसत्। आध्यात्मिकधर्मप्रसङ्गात्। दमो बाह्येन्द्रियोपशमः[1], शमोऽन्तःकरणस्येति कश्चित्। तदसत्। एकेनैव शब्देन सिद्धत्वात्। किं तु दमः क्रियासु विनयः। शमो बाह्यान्तःकरणसंयम इत्यपरः। तदप्यसदिति भावेनाह ॥ दम इति ॥ कुत इत्यत आह ॥ शम इति ॥ सुखशब्दागतार्थतया तुष्टिशब्दं सप्रमाणकं व्याचष्टे ॥ तुष्टिरिति ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥

भ० गी०—

महर्षयस्सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्वतः।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

भा०—

पूर्वे सप्तर्षयः।

"मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वशिष्टश्च महातेजाः"।

इति मोक्षधर्मोक्ताः। ते हि सर्वपुराणेषूच्यन्ते। चत्वारः प्रथमाः स्वायम्भुवाद्याः। तेषां हि इमाः प्रजाः। न हि भविष्यतां इमाः प्रजा इति युक्तम्। विभागः प्राधान्यं च प्राथमिकत्वादेव भवति। गौतमखिलेषु चोक्तम्—

"स्वायंभुवं रोचिषं[2] रैवतं च तथोत्तमम्। वेद यः स प्रजावान्" इति। पूर्वेभ्यो ह्युत्तरो जायन्त इत्येषां प्राधान्यम्।

---

1. क. बाह्येन्द्रियोपरमः 1. अ. स्वारोचिषम्।

अजातेषु ज्यैष्ठ्यम्। तापसस्य भगवदवतारत्वादमुक्तिः। तच्च भागवते प्रसिद्धम्। मानसत्वं च सर्वेषां मनूनामुक्तं भागवते—

"ततो मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्"

इति। अन्यपुत्रत्वं त्वपरित्यज्यापि शरीरं तद्भवति। प्रमाणं चोभयविधवाक्यान्यथाऽनुपपत्तिरेव। "पूर्वे" इति विशेषणाच्चैतत्सिद्धिः। मत्तो भावो येषां ते मद्भावाः। ये ते ब्रह्मणो मानसा जातास्ते मत्त एव जाता इति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्र० दी०—

महर्षयः सप्त भृग्वादय इति शङ्करः। तदसत्। पूर्वे इति विशेषणेन प्रथममन्वन्तरस्थानामेव ग्रहणस्योचितत्वात्। मोक्षधर्मसंवादाच्चेति भावेनाह ॥ पूर्वे इति ॥ इतोऽपि मरीच्यादय एवेत्याह ॥ ते हीति ॥ निरुपपदेन सप्तर्षिशब्देनेति शेषः। पूर्वे इत्यस्योत्तरत्र सम्बन्धेऽप्येतत्सिद्धमिति भावेनानेकप्रमाणोपन्यासः। ब्रह्मसावर्ण्यो रुद्रसावर्ण्यो दक्षसावर्ण्यो धर्मसावर्ण्य इति भविष्यन्तश्चत्वारो मनव इत्यन्ये। तदसदिति भावेनाह ॥ चत्वार इति ॥ स्वायम्भुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः। किं च "येषां लोक इमाः प्रजाः" इति विशेषणमेष्वेव सम्भवति। नेतरेषु अतोऽप्येवमित्याह ॥ तेषां हीति ॥ इमा वर्तमानाः प्रजा अपत्यानि। न तु चतुर्दश मनवः। तेषु चतुर्णां यत् पृथक्करणं तत्र कारणेन भाव्यम्। अस्ति च तत्परोक्तेषु संज्ञासाम्यम्। न तु स्वायम्भुवादिषु। अतः कथमेतदित्यत आह ॥ विभाग इति ॥ प्राधान्यादेवेति शेषः। सञ्ज्ञासाम्यस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा मेरुसावर्णेरपि ग्रहणप्रसङ्गादिति भावः। अस्त्वेवं प्राधान्यं च परोक्तानामेवेत्यत आह ॥ प्राधान्यं चेति ॥ स्वायम्भुवादीनामिति शेषः। किं च श्रुतौ स्वायम्भुवादीनामेवं पृथक्करणात्त एवात्रेत्याह ॥ गौतमेति ॥ पृथक्करणे न फलमिति शेषः। प्राथमिकत्वादेव प्राधान्यं भवतीत्युक्तम्।

तत्कथमित्यत आह ॥ पूर्वेभ्यो हीति ॥ तत्सन्ततावित्यर्थः । तेषां पूर्वेषामुत्तरान् प्रति । तत्सन्ततावजातान् प्रति प्रथमानां कथं प्राधान्यमित्यत आह ॥ अजातेष्विति ॥ विषयसप्तमीयम् । ज्यैष्ठ्यं प्रथमानां प्राधान्यमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति । प्रधानगुणभावो हि सति सम्बन्धे भवति । अयुगपद्भाविषु चैतेषु प्रथमानामेव प्राधान्यमुत्तरेषां गुणत्वमुक्तविधया सम्भवति । न त्वन्यथा कथमपीति । प्रथमाश्चेद्ग्राह्यन्ते तदा चतुर्थस्तापसो गीताऽभिप्रेततया कुतो न व्याख्यात इत्यत आह ॥ तापसस्येति ॥ अनुक्तिरव्याख्यानम् । भगवति च "मद्भावा मानसा जाताः" इति विशेषणासम्भवादिति भावः । तापसस्य भगवदवतारत्वं कुत इत्यत आह ॥ तच्चेति ॥

"चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तापसः ।
हरिरित्याहृतो येन गजेन्द्रो मोचितो ग्रहात्" ॥

इत्यादिना । ननु यदि विशेषणासम्भवात् प्रथमप्राप्तातिक्रमेण तत्सम्भवतां ग्रहणम्, तर्हि "मानसा जाताः" इति विशेषणासम्भवादेतान् परित्यज्य ब्रह्मसावर्ण्यादय एव ग्राह्याः । तेषु तत्सम्भवादिति भास्करः । तत्राह ॥ मानसत्वं चेति ॥ चतुर्णां दक्षदुहितरि किल भावो युगपदासीदित्येवंविधं मानसत्वं न सर्वेषामिति चेन्न । अत्रार्थे तद्द्वितोत्पत्तेरस्मरणात् । ननु ब्रह्मपुत्रास्सन्तु मानसाः । न तु तदा ते मनवः । किन्तु मच्छशरीरं परित्यज्य प्रियव्रतादिपुत्रा जातास्तदैव । अतो मनुषु मानसत्वमसम्भाव्य[1]मित्यत आह ॥ अन्येति ॥ तन्मानसं शरीरमपरित्यज्य स्थितानामप्यन्यपुत्रत्वं सम्भवतीति योजना । द्वितीये शरीरे जाते तत्पूर्वशरीरेणैक्यमापद्यत इति सम्प्रदायविदः । किमत्र प्रमाणमित्यत आह ॥ प्रमाणं चेति ॥ मनूनामेव ब्रह्ममानसपुत्रत्ववाक्यं प्रियव्रतादिपुत्रत्ववाक्यं चेत्युभयविधवाक्यम् । उपचारत्वकल्पना क्लिष्टैव । किं च "पूर्वे" इति विशेषणं पूर्वेणैव सम्बध्यते परेणैव वा उभाभ्यामपीति त्रयः पक्षाः ।

1. क. असम्भाव्यमेव

पक्षत्रयेऽपि चत्वारो मनवः प्रथमा एवेति सिध्यति । आद्ये सप्तर्षीणां प्रथमत्वेन तत्साहचर्यात् । द्वितीयतृतीययोर्वचनादेवेति भावेनाह ॥ पूर्व इति ॥ मयि भावो येषामिति व्याख्यानं प्रकृतासङ्गतं, कारणत्वस्यात्र प्रकृतत्वादिति भावेनाह ॥ मत्त इति ॥ भावो जन्म । ननु "मानसा जाता" इत्यनेन भगवतस्तत्कारणत्वमुच्यते । मैवम् । ततो मनूनिति वचनस्य सत्त्वेन "ब्रह्मणो मानसा जाताः" इति व्याख्येयत्वात् । तर्हि कथं न व्याहतिरित्यत आह ॥ ये त इति ॥ मत्त एव ब्रह्मान्तर्यामिणः । ब्रह्म तु द्वारमात्रमिति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

भ० गी०—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्ति च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

भा०—

सन्ति च भजन्तः केचिदित्याह ॥ अहमित्यादिना ॥८॥९॥१०॥११॥

प्र० दी०—

ननु "एतां विभूतिं" इति परिज्ञातुः फलमुक्तम् । तत्किमर्थं पुनरुच्यत इत्यतस्तात्पर्यान्तरमाह ॥ सन्ति चेति ॥ उक्तफले विश्वासजननार्थमिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वां ऋषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४
स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावनभूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

भा०—

ब्रह्म परिपूर्णम् । "अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म । बृहति बृंहयति" इति च श्रुतिः । बृह[1] बृहि वृद्धाविति पठन्ति । "परमं यो महद्ब्रह्म" इति च । विविधमासीदिति विभुः । तथा हि वारुणशाखायाम्—

"विभुः प्रभुः प्रथमं मेहनावृत इति स ह्येव प्राभवत् विविधोऽभवत्"।

इति । "सोऽकामयत बहुः स्यां प्रजायेय" इत्यादेश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

ब्रह्मविभुशब्दौ ऐकार्थ्यपरिहाराय क्रमेण सप्रमाणकं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ परं वस्तु ब्रह्मेति कस्मादुच्यते । बृहति पूर्णं भवति ।

1. अ. बृंह

बृंहयति पूरयति चान्यान् । वृहते मैनप्रत्ययोऽमागमश्च । ईश्वरो ब्रह्मणोऽन्यः । स कथं परं ब्रह्मेत्युच्यत इत्यत उक्तम् ॥ परममिति ॥ विविधमनेकरूपत्वेनाभवत् । मेहनावृतः सेचकस्य भगवतः प्रथमं रूपं विभु प्रभु चेत्येतदनूद्य व्याख्यायते । प्राभवत् समर्थोऽभवदिति विभुः । "सोऽकामयत" इति विविधभवने श्रुत्यन्तरम् । "विप्रसंभ्योड्व सञ्ज्ञायां" इति च स्मृतिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

भ० गी०—

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमान् त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

कथं विद्यामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया ॥ १७ ॥

भा०—

विभूतयो विविधभूतयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

प्र० दी०—

विभूतयः ऐश्वर्याणि पृष्टानि । नानारूपाणि वक्ष्यन्ते । किं केन सङ्गतमित्यत आह॥ विभूतय इति ॥ विविधभूतयो नानाभूतानि रूपाणि ॥ १६ ॥ १७ ॥

भ० गी०—

विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि श‍ृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यश्च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

भा०—

न जायते अर्दयति च संसारमिति जनार्दनः । तथा बाभ्रव्यशाखायां "स भूतस्स जनार्दनः" इति । स ह्यासीत् स नासीत् सोऽर्दयत्" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

प्र० दी०—

"अर्द गतौ याचने च" इति वचनादासुरजनानां नरकादिगमयितृत्वात्, जनैः याच्यत्वाद्वा जनार्दन इति शङ्करः । तदप्रामाणिकं व्याख्यानम् । इदं तु श्रौतत्वादुपादेयमिति भावेनाह ॥ न जायत इति ॥ नञः परनिपातः । अत एव नलोपाभावः । उत्तरपदे तस्य स्मरणात् । अर्दयति गमयति ॥ स ह्यासीदिति ॥ भूतोऽनादितः सत्तावानित्यर्थः । स नासीत् न जन्मवान् । सोऽर्दयतीति जनार्दनः ॥ ॥८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भ० गी०—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २२ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतनः ॥२२॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५

भा०—

विष्णुः सर्वव्यापित्वप्रवेशित्वादेः । "विष्लृ व्याप्तौ", "विश्[1]प्रवेशने" इति च[2] पठन्ति ।

"गतिश्च सर्वभूतानां प्रजानां चापि भारत ।
व्याप्तौ मे रोदसी पार्थ कान्तिश्चाभ्यधिका मम ।
अधिभूतनिविष्टश्च तदिच्छुश्चास्मि[3] भारत ।
क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसञ्ज्ञितः" ॥

इति मोक्षधर्मे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

प्र० दी०—

द्वितीयं विभूतिरूपम् । प्रत्यक्षं तिरोहितं च । अत्र विष्ण्वादिकं प्रत्यक्षमिति ज्ञापयितुं तच्छब्दान् व्याकुर्वन् "आदित्यानामहं विष्णुः" इति विष्णुशब्दं तावत्सप्रमाणकं व्याकरोति ॥ विष्णुरिति ॥ सर्वेति योग्यतया सम्बध्यते । आदिपदेन वक्ष्यमाणार्थसङ्ग्रहः । चशब्दो धात्वन्तरसमुच्चयार्थः । गच्छत्यनेनेति गतिः । भूतानां पृथिव्यादीनां, प्रजानां ब्रह्मादीनाम् । "वी गतिप्रजनकान्त्यशन[4]खादनेषु" इत्यतो गत्यर्थात् क्स्नुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वश्च । मे मया । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । व्याप्तौ व्याप्ते । विष्लृ व्याप्तावित्यतः क्नुः । कान्तिः

1. अ. विश 2. अ. हि 3. अ. तदिच्छुश्चापि 4. ख. कान्त्यस[illegible]

कमनीयता। वश कान्तावित्यतो नुः। धातोरकारस्येकारः शकारस्य षकारः। "वी गति" इत्यतो वा कान्तिकर्मणः क्स्नुः। अधिभूतं प्राग्व्याख्यातम्। विश प्रवेशने इत्यतः क्नुः। षत्वं च। तदिच्छुः अधिभूतस्य जन्मादीच्छुः। कान्तिरिच्छा। अतो वयतेर्वेष्टेश्च पूर्ववद्रूपम्। क्रमणात् त्रिविक्रमरूपेण पादविक्षेपात्। पूर्ववद्वयते-र्गत्यर्थात् कर्तरि प्रत्ययः॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥

भ० गी०—

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥२६

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक्।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥२८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम्।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम्॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम्॥३०

भा०—

सुखरूपः पाल्यते लीयते च जगदनेनेति कपिलः। "प्रीतिः सुखं कं आनन्दः" इत्यभिधानात्। "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म, खं ब्रह्म" इति च।

"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैः
बिभर्ति जायमानं च पश्येत् ।
सुखादनन्तात्पालनात् लीयना[1]च्च
यं वै देवं कपिलमुदाहरन्ति" ॥

इति बाभ्रव्यशाखायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्र० दी०—

"सिद्धानां कपिलो मुनिः" इति कपिलशब्दं व्याचष्टे ॥ सुखेति ॥ सुखरूप इति कः । पाल्यते जगदनेनेति पिः । पा रक्षणे इत्यतः किः । लीयते जगदनेनेति लः । ली श्लेषणेत्यस्मात् डः । ला आदान इत्यतो वा कः । ततः कर्मधारयः । कशब्दस्य सुखवाचित्वेऽभिधानं प्रयोगं च पठति ॥ प्रीतिरिति ॥ समग्रार्थे श्रुतिमाह ॥ ऋषिमिति ॥ तं भगवन्तं ऋषिं कपिलं च पश्येत् । कथं ऋषिः सर्वज्ञत्वादित्युच्यते । यः प्रसूतं पूर्वकल्पेषु जातम् । जायमानं वर्तमानं च एवमागामि च । जगत् ज्ञानैः बिभर्ति जानाति इति यावत् । कथं कपिल इत्यत उक्तम् । सुखादिति ॥ यच्छब्दद्वयस्य "तं" इत्यनेनान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भ० गी०—

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

---

1. अ. लायनात्

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा
धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं ऋतूनां कुसुमाकरः ॥३५॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम्
॥ ३६ ॥

भा०—

आनन्दरूपत्वात् पूर्णत्वात् लोकरमणत्वाच्च रामः ।
"आनन्दरूपो निष्परीमाण एष लोकश्चै-
तस्माद्रमते तेन रामः" ।

इति शाण्डिल्यशाखायाम् । रश्च अमश्चेति व्युत्पत्तिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्र० दी० —

"रामः शस्त्रभृतामहं" इति रामशब्दं व्याख्याति॥ आनन्देति ॥ आनन्दरूपत्वात् पूर्णत्वादित्येकोऽर्थः । रमत इति रः । रमु क्रीडाया-मित्यतो "अमन्ताड्डः" इति डः । न विद्यते मा प्रमापरिच्छेदो अस्ये[1]ति अमः । "लोक" इत्यपरोऽर्थः । रमतेः घञ् । अत्र श्रुति-माह ॥ आनन्देति ॥ आद्येऽर्थे विग्रहं दर्शयति॥ रश्चासावमश्चे-त्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

---

1. क. यस्य

*

भ० गी०—

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशनाकविः ॥३७॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८

भा०—

आच्छादयति सर्वं वासयति वसति च सर्वत्रेति वासुदेवः। देवशब्दार्थ उक्तः पुरस्तात्।

"छादयामि जगद्विश्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततोऽस्म्यहम्"।

इति मोक्षधर्मे। विशिष्टः सर्वस्मात् आ समन्तात्स एवेति व्यासः। तथा चाग्निवेश्यशाखायाम्[1]—

"स व्यासो वीति तमप्[2] वै विः सोऽधस्तात् स उत्तरतः स पश्चात् स पूर्वस्मात् स दक्षिणतः स उत्तरत इति" इति।

"यच्च किञ्चिज्जग[3]त्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः"॥

इति च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

प्र० दी०—

"वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि" इति वासुदेवशब्दं व्याचिकीर्षुः वासुशब्दार्थं तावदाह ॥ आच्छादयतीति ॥ वस आच्छादन इत्यत उण्। वासयति[4] सर्वमिति वर्तते। वस निवासे इत्यतो ण्यन्तादुण्। वसति चेति केवलादुणेव। ततः किमायातं वासुदेवशब्द-

1. अ. आग्नेयीशाखायम् 2. अ. तमं स वै
3. अ. जगत्यस्मिन् 4. वासयति च सर्वम्

स्येत्यत आह ॥ देवेति ॥ "तथा हि देवशब्दार्थं", इत्यत्र । ततः कर्मधारयः । विश्वं समस्तं भूत्वा प्राप्य "अभू प्राप्तौ आत्मनेपदी" इति वचनात् सर्वभूताधिवासश्चेति तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्च । अत्रापि देवशब्दार्थो ग्राह्यः ।

"मुनीनामप्यहं व्यासः" इति व्यासशब्दं व्याचष्टे ॥ विशिष्ट इति ॥ "सर्वस्मात् विशिष्टः" इति विशब्दार्थः । आ इत्यनुवादेन समन्तात् इति व्याख्यानम् । स इत्यस्य एव इति । सृ गतौ सृप्लृ गतौ" इत्यतो वा डे रूपमेतत् । न तु तदः । व्यासमित्याद्यनुपपत्तेः । समन्तात् गतः सर्वगत इत्यर्थः । स व्यासः । कुतः ? वीति हेतोः । कोऽर्थः । तमपो अर्थो हि विशब्दः । उत्तरतः उपरिष्टात् । "यच्च किञ्चित्" इति भगवतः सर्वगतत्वे प्रमाणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भ० गी०—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

भा०—

मया विना यद्भूतं स्यात्तन्नास्ति ।

"विश्वरूप अनन्तगतिः[1] अनन्तभाग अनन्तग अनन्तः"

इत्यादि मोक्षधर्मे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्र० दी०—

"न तदस्ति विना" इत्यत्र पदानां व्यवहितत्वादन्वयमाह ॥ मयेति ॥ भगवतो अनन्तै रूपैः । सर्वपदार्थव्यापित्वे प्रमाणमाह ॥ विश्वेति ॥ विश्वं रूपं प्रतिमा यस्यासौ विश्वरूपः । अनन्तानां गतिः

1. अ. अनन्तगते

आश्रयोऽनन्तगतिः । अनन्ता भागाः अवतारा यस्यासावनन्तभागः । अनन्तान् पदार्थान् गतोऽनन्तगः । अनन्तः कालाद्यपरिच्छिन्नः ॥३९॥४०

भ० गी०—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

भा०—

यद्यद्विभूतिमदिति विस्तरः । विष्ण्वादीनि तत्स्वरूपाण्येव । अन्यानि तु तेजोयुक्तानि । तथा च पैङ्गिखिलेषु—

"विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवा राजन्याद्या
अंशयुताऽन्यजीवाः ।
कृष्णव्यासौ रामकृष्णौ च रामकपिल-
यज्ञप्रमुखाः स्वयं सः" ।

इति ।

"स एवैको भार्गवदाशरथिकृष्णाद्यास्तु
अंशयुताऽन्यजीवाः"

इति गौतमखिलेषु ।

"ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ।
एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" ।

इति[1] भागवते । ऋष्यादीन् अंशयुतत्वेनोक्त्वा वराहादीन् स्वरूपत्वेनाह । तुशब्द एवार्थे । अन्यस्तु विशेषो न कुत्राप्यवगतः । अंशत्वं तत्राप्यवगतम् "उद्धवहर्त्मनः केशौ" । मृडयन्ति इति च बहुवचनं चायुक्तम् । न ह्यन्तराऽन्यदुक्त्वा पूर्वमपरामृश्य तत्क्रियोच्यमाना दृष्टा कुत्रचित् ॥ ४१ ॥

---

1. अ. इति च भागवते

प्र० दी०—

"एष तूद्देशतः" इत्येतच्छब्दोऽनुक्रान्तपरामर्शीऽति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ यद्यदिति ॥ वक्ष्यमाणं बुद्धिस्थमेतच्छब्देन परामृश्यते। शृङ्गिग्राहिकयोक्तेरपि लक्षणोक्तेर्विस्तरत्वादिति भावः। विभूतिमदादिकं मम तेजोरूपेणांशेन सह भवतीत्युक्त्या विष्ण्वादीनामपि भगवदंशयुक्तत्वं प्रतीयते। तेषामप्येतल्लक्षणोपेतत्वात्। तन्निवृत्त्यर्थमाह ॥ विष्ण्वादीनीति ॥ तर्हि किंविषयमेतद्वाक्यमित्यत आह ॥ अन्यानि त्विति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ विशेषकाः गरुडानन्तविरिञ्चाः। वैन्यः पृथुः। राजन्यग्रहणेन गृहीतस्यापि पुनरुक्तिः साक्षादवतारत्वविशेषोक्तिबाधनार्थम्। कृष्णो धर्मसूनुरपि। रामो भार्गवोऽपि। अंशयुक्तत्वेनोक्त्वा कला इत्यनेन कला एव कलाः। न स्वरूपत्वेन। "एते स्वांशकलाः" इत्यनेन स्वरूपांशरूपा एव कलाः। न तु पूर्ववदुपचारेणेति। नन्वत्रैते वराहाद्याः परमपुरुषस्य अंशा एव। कृष्णस्त्वंशी भगवान् स्वयमिति प्रतीयते। तत्कथमुक्तव्याख्यानम्। अन्यथा तुशब्दानुपपत्तेरित्यत आह ॥ तुशब्द इति ॥ ततश्चायमर्थः। एते वराहाद्याः पुंसः स्वांशकलाः। कोऽर्थः। कृष्णः परमपुरुषो भगवान् स्वयमेव एत इति। कुत एतदिति चेदुदाहृतश्रुतिसंवादात्। अर्थान्तरस्य संवादाभावाच्चेत्याह ॥ अन्यस्त्विति ॥ वराहदयो अंशाः। कृष्णोंऽशी इत्येवंरूपः। इतोऽप्ययं विशेषो न युक्त इत्याह ॥ अंशत्वमिति ॥ तत्रापि कृष्णेऽपि। किं चास्मिन् व्याख्याने कृष्णस्यैकस्यैव प्रकृतत्वात्।

"इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे"

इत्युत्तरवाक्ये बहुवचनं नोपपन्नमित्याह ॥ मृडयन्तीति ॥ ननु बहुवचनं पूर्वोक्तैः वराहादिभिः सम्बध्यते। न कृष्णेनेति चेन्न। "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं" इति वाक्यार्थेन व्यवहितत्वात्। व्यवहितस्यापि पुनः सन्निधानाय परामर्शाभावात्। सति गत्यन्तरेऽध्याहारायोगात्। असंनिहितेनान्वयबोधस्य क्वाप्यदर्शनादिति भावेनाऽह ॥ न हीति ॥ "क्रिया" इति प्रकृतापेक्षयोक्तम्। ननु सन्निधेरपि

योग्यता बलवतीति चेत्। सत्यम्। सन्निधिमनतिक्रम्य योग्यान्वयस्तूक्तः ॥ ४१ ॥

भ० गी०—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भा०—

किं इति वक्ष्यमाणप्राधान्यज्ञापनार्थम्। न तूक्तनिष्फलत्वज्ञापनाय। तथा सति नोच्येत।

"अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं वरं को
विमुच्येत बन्धात्"।

इति ऋग्वेदखिलेषु। त्वं तु बहुफलप्राप्तियोग्य इति "तव" इति विशेषणम्। अन्यस्तुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धश्च एकत्र किंशब्दः।

"रागद्वेषौ यदि स्यातां तपसा किं प्रयोजनम्।
तावुभौ यदि[1] न स्यातां तपसा किं प्रयोजनम्"॥

इत्यादौ। प्राधान्यं च सिद्धमेकत्र दर्शनात् सर्वत्र भगवद्दर्शनस्य "यो मां पश्यति सर्वत्र" इत्यादौ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

प्र० दी०—

"अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन" इति पूर्वोक्तव्यस्तज्ञानाक्षेपाऽत्तस्य निष्फलत्वमिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ किमिति ॥ किमित्ययमाक्षेपो

1. अ. रागद्वेषौ न चेत् स्यातां

वक्ष्यमाणसर्वव्याप्तरूपज्ञानस्य उक्तरविप्रभृतिपरिच्छिन्नवस्तुस्वरूपज्ञानापेक्षया प्राधान्यज्ञापनार्थमेव न तूक्तविशेषज्ञानस्य निष्फलत्वज्ञापनार्थम्। निष्फलत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यापत्ति[1]रित्यर्थः। ननु व्याप्तिज्ञानेनैव मुक्तिसम्भवाद्विशेषज्ञानं व्यर्थमेव किं न स्यादित्यत आह॥ अज्ञात्वेति॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यादिकं ध्यानापेक्षयोक्तम्। ज्ञानापेक्षया तु श्रुतिरित्यविरोधः। अथवा विशिष्टाधिकारिविषयेयं श्रुतिः। ननु व्याप्तज्ञानयोग्यानां विशेषज्ञानं निष्फलमेव। अन्यान् प्रति तु तदुक्तिरिति व्यवस्थाऽस्तु। "तव" इति विशेषणसामर्थ्यादित्यत आह॥ त्वं त्विति॥ अतो न तव विशेषज्ञानमात्रेणालमिति ज्ञापयितुमिति शेषः। विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तव्यवस्थाकल्पकत्वमिति भावः। ननु किं ज्ञातेन, न किमपीति शब्दादुक्तस्य नैष्फल्ये प्रतीते तदुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् निष्फलाल्पफलयोः महाफलत्वाभावसादृश्यात् गौण्या वृत्त्या उक्तस्याप्राधान्यप्रतीतावर्थाद्वक्ष्यमाणस्य प्राधान्यप्रतीतिरित्युक्तम्। तत्र गौणप्रयोगे प्रयोजनं वाच्यमिति चेन्न। रूढोपचारत्वादिति भावेनाऽऽह॥ अन्येति॥ स्तुतिः प्रशस्तताज्ञापनम्। अर्थः प्रयोजनम्। स्यादिदं व्याख्यानं यदि परिच्छिन्नज्ञानाद्व्याप्तिज्ञानस्य प्राधान्यं प्रमितं स्यात्। तदेव कुत इत्यत आह॥ प्राधान्यं चेति॥ "यो मां" इति विशिष्टफलकथनात्। न्यायसिद्धोऽप्यर्थो वाक्यसंमत्या दृढो भवतीत्येतदुक्तम्॥ ४२॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां दशमोऽध्यायः समाप्तः॥ १०॥

---

1. क. ख. वैयर्थ्यापत्तेः

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ यथा श्रुते ध्यानं शक्यं तथा स्वरूपस्थितिरनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह ॥ यथेति ॥ "दशमान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति व्याप्तोपासनं सङ्क्षेपेणोक्तम् । न च सङ्क्षेपोक्तस्य ध्यानं शक्यम् । बुद्धावनारोहात् । अतो यथाभूते व्याप्तरूपे विस्तरेण श्रुते ध्यानं शक्यं भवति । तथाभूतस्य रूपस्थितिरर्जुनाय प्रदर्शितस्यानुवादेनानेनैकादशाध्यायेनोच्यते । स्वरूपग्रहणेन विश्वरूपस्य मायादिना तदैव निर्माय विसृष्टत्वं निवारयति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भ० गी०—

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयाऽत्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पश्याऽदित्यान् वसून् रुद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याऽश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

भा०—

प्रभुः समर्थः।

"नास्ति तस्मात् परं भूतं पुरुषाद्वै सनातनात्"

इति मोक्षधर्मे। "प्रभुरीशः समर्थश्च" इत्याद्य[1]भिधानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

"मन्यसे यदि" इत्यत्र प्रभुशब्दो न स्वामित्वमात्रार्थः। किं तु तवातिसामर्थ्यात् त्वत्सामर्थ्येनैवातीन्द्रियस्यापि दर्शनमिति भावेन प्रयुक्त इत्याशयेनाह ॥ प्रभुरिति ॥ ईश्वरस्य निरतिशयसामर्थ्ये प्रमाणमाह ॥ नास्तीति ॥ भूतं समर्थ्यम्। प्रभुशब्दस्य समर्थार्थत्वेऽभिधानमाह ॥ प्रभुरिति ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

1. अ. इत्यादि च अभिधानम्

भ० गी०—

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

भा०—

हरिः सर्वयज्ञभागहारित्वात् ।
"इडोपहूतं गेहेषु हरे भागं क्रतुष्वहम् ।
वर्णो मे हरितः श्रेष्ठस्तस्माद्धरिरिति स्मृतः" ॥

प्र० दी०—

"महायोगेश्वरो हरिः" इत्यत्र हरिशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमर्थमाह ॥ हरिरिति ॥ गेहेष्विष्टिगृहेषु । हरतेरिकारप्रत्ययः । श्रेष्ठोऽप्राकृतः । अप्राकृतविग्रहस्य साकारस्यैवानन्तपूजास्थानेषु स्वरूपेणैव युगपत् सन्निधाने किं वक्तव्यं महायोगेश्वरत्वमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

भ० गी०—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

भा०—

सर्वाश्चर्यमयं, सर्वाश्चर्यात्मकम् ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

"सर्वाश्चर्यमयं" इति केनचित् प्राचुर्यार्थो मयट् व्याख्यातः । तदसत् । सर्वशब्देन गतार्थत्वादिति भावेनाह ॥ सर्वेति ॥ मयटस्तादात्म्यार्थत्वे प्रमाणमुक्तमेव ॥ ११ ॥

भ० गी०—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्यात् भासस्तस्य
महात्मनः ॥ १२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यत् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

भा०—

सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । तदपि "पाकशासनविक्रम" इत्यादिवत् प्रत्यायनार्थमेव । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु—

"अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः सोऽनन्त-
तेजाश्च ततस्ततोऽपि" ।

इति । महातात्पर्याच्च प्राबल्यम् । न च परिमाणोक्त्या किञ्चित् प्रयोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

"दिवि सूर्यसहस्रस्य" इति विश्वरूपस्य सहस्रसूर्योपमप्रभत्वमुच्यते । तत्र सहस्रशब्दो दशशतवाचीति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥

सहस्रेति ॥ अनन्तसूर्योपमप्रभत्वमपि भगवतो न वास्तवम्। निरुपमत्वात्। किं तर्हीत्यत आह ॥ तदपीति ॥ प्रत्यायनार्थं बुद्धिप्रवेशनार्थमेवोच्यते। यथा भगवतो दाशरथेः पाकशासनोपमपराक्रमत्वमित्यर्थः। सहस्रशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागः कुत इत्यत आह ॥ तथा हीति ॥ ततस्ततः सूर्यादेरपि विलक्षण इति शेषः। कुतः श्रुत्या गीतावाक्यस्य बाध इति चेत्। शतं सहस्रं इत्यपरिमितनामानीति गीतावाक्यस्य सावकाशत्वेन दौर्बल्यात्। श्रुतेः निरवकाशत्वेन प्राबल्यात्। इतश्च श्रुतेः प्राबल्यमित्याह ॥ महातात्पर्याच्चेति। समस्तागमानां महाप्रयोजनाय यद्भगवति महातात्पर्यं, श्रुतेस्तदानुकूल्यात्, गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकूल्यादित्यर्थः। कथं गीतावाक्यस्य तत्प्रातिकूल्यमिति चेत्। किं भगवतः परिमितप्रभत्वमेव वस्तुतः। उतापरिमितप्रभस्याऽप्यत्र सहस्रसूर्योपमप्रभत्वमुच्यते। नाद्यः। सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविरोधात्। द्वितीये त्वपरिमितस्य परिमाणोक्त्या किञ्चिदपि प्रयोजनं न सिध्यति। कुतो महदित्याह ॥ न चेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

भ० गी०—

> **अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं**
> **पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।**
> **नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं**
> **पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥**

भा०—

अनेकशब्दोऽनन्तवाची। "अनन्तबाहुं" इति वक्ष्यति। "सर्वतः पाणिपादं तत्" इत्यादि च।

> "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो
> विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्।

सं बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
द्यावाभूमी जनयन् देव एकः " ॥

इति ऋग्वेदखिलेषु[1] ।

" विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरुत[2] विश्वतस्पात् ।
सं बाहुभ्यां नमति सम्पतत्रै-
द्यावाभूमी जनयन् देव एकः " ॥

इति यजुर्वेदे च ।

प्र० दी०—

"अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं" इत्यत्र अनेकशब्दस्य द्व्यादौ पर्यवसनाद्विवक्षितमर्थमाह ॥ अनेकेति ॥ "अनेकवक्त्रनयनं" इत्यपि व्याख्यातम् । कुत एतदित्यत आह ॥ अनन्तेति ॥ "सर्वत" इत्यस्यार्थः तात्पर्यनिर्णयेऽवगन्तव्यः । इत्यादि च वक्ष्यति । बाहुभ्यां प्रधानाभ्यां पतत्रैः पतत्रसदृशैरितरबाहुभिः संधमति अग्न्यादिभूतानि संयोजयति इति प्रत्येकमन्वयः । सं नमति इत्यस्याप्ययमेवार्थः ।

भा०—

विश्वशब्दश्चानन्तवाची ।

" सर्वं समस्तं विश्वमनन्तं पूर्वमेव[3] च "

इत्यभिधानात् ।

" अनन्त[4]बाहुमनन्तपादमनन्तरूपं पुरुवक्त्रमेकम् "

इति च बाभ्रव्यशाखायाम् । महत्त्वाद्युक्तिस्तु तदात्मकत्वेनापि भवति । अन्यथा "अनादिमत्परं ब्रह्म इत्याद्ययुक्तं स्यात् ।

---

1. अ. ऋग्वेदे　　2. अ. विश्वतो हस्त　　3. अ. पूर्णं

4. अ. अनन्तपादं तमनन्तबाहुं अनन्तवक्त्रं पुरुरूपमेकम्

एकत्र त्वनन्तान्यस्य रूपाणि इत्यनन्तरूपः। अन्यत्र त्वपरिमाण इति। उक्तं ह्युभयमपि।

"परात् परं यन्महतो महान्तं
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपम्"।

इति यजुर्वेदे। अव्यक्तस्यानन्तत्वादेव महत्त्वेऽपरिमितत्वं[1] सिध्यति।

"महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम्।
अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते"॥

इत्यादित्यपुराणे। तानि चैकैकानि रूपाण्यनन्तानीति चैकत्र भवति।

"असङ्ख्याताः ज्ञानकाः तस्य देहाः
सर्वे परिमाणविवर्जिताश्च"।

इति ऋग्वेदखिलेषु।

"यावान् वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः।
उभेऽस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते।
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ"॥

इति च।

"कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्न-
पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम्"।

इति च भागवते।

प्र० दी०—

एतयोर्मन्त्रयोः प्रकृतानुपयोगादयुक्तमुदाहरणमित्यत आह॥ विश्वशब्दश्चेति॥ तथा च प्रथमार्थे तसिः इत्युक्तं भवति। स्पष्टार्थां चात्र श्रुतिमाह॥ अनन्तपादमिति॥ यदि भगवाननन्तबाह्वादिः तदा परममहत्परिमाणस्स्यात्। अन्यथा तदयोगात्। न च तद्युक्तम्। "रूपं महत्ते" इति महत्त्वमात्रोक्तेः। तथा "बहुवक्त्रनेत्रं" इति

1. अ. अपरिमेयत्वम्

बहुत्वमात्रोक्तेरनन्तबाह्वादित्वोक्तिश्चानुपपन्नेत्यत आह ॥ महत्त्वादीति ॥ स्यादयं विरोधो यदि भगवद्रूपस्य महत्त्वमात्रं तदवयवानां च बहुत्वमात्रमुच्येत । न चैवम् । अवच्छेदकाश्रवणात् । महत्त्वबहुत्वोक्तिस्तु परममहत्त्वात्मकत्वेनानन्तावयवत्वेन च सह सम्भवति । परममहति महत्त्वस्यानन्ते च बहुत्वस्यान्तर्भावादित्यर्थः । अवच्छेदकानुक्तावप्यवान्तरमहत्त्वादिग्रहणे को दोष इत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ तत्र परममहत्त्वस्यानन्तावयवत्वस्य चोक्तेरिति भावः ।

"पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपं त्वया ततं विश्वमनन्तरूप"

इति अनन्त[1]शब्दद्वयस्य माहात्म्यातिशयसूचनायार्थभेदमाह ॥ एकत्र त्विति ॥ अपरिमाणोऽपरिच्छिन्न इति अनन्तरूप इति सम्बन्धः । स्यादिदं व्याख्यानं यदीदं द्वयं प्रामाणिकं स्यादित्यत आह ॥ उक्तं हीति ॥ महान्तं महत् । "महतो महान्तं" इति अनन्तं अपरिच्छिन्नपरिमाणं रूपमस्येत्युक्तार्थे प्रमाणम् । एकं भिन्नमपि । अनन्तरूपमित्यनन्तान्यसङ्ख्यानि अस्य रूपाणि इत्यत्र । ननु "महतो महान्तं इति महत्तत्त्वात् महत्त्वमेवोच्यते । न त्वनन्तत्वम् । ततश्च "यदेकमव्यक्तं" इत्यव्यक्तव्यापित्ववचनात् तत्साम्यमेव सिध्यतीत्यत आह ॥ अव्यक्तस्येति ॥ महतो महत्त्वेऽव्यक्तव्यापित्वे चेत्यपि ग्राह्यम् । अव्यक्तस्यानन्तत्वं कुत इत्यत आह ॥ महान्तं चेति ॥ अनन्तस्य विष्णोः प्रतिमाभूतस्य तस्यान्तः परिमाणं परिच्छेदः कार्यतः सङ्ख्यानं सङ्ख्यापरिच्छेदोऽपि न विद्यते । प्रकारान्तरेणानन्तरूपशब्दद्वयस्यार्थभेदमाह ॥ तानि चेति ॥ एकस्यानन्तरूपशब्दस्यानन्तसङ्ख्यारूपार्थत्वे स्थिते सत्येकत्रानन्तरूपशब्दे । तानि चानन्तसङ्ख्यानि रूपाणि प्रत्येकमपरिच्छिन्नपरिमाणानीत्यर्थो भवतीत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह ॥ असङ्ख्याता इति ॥ ज्ञानकाः ज्ञानानन्दात्मकाः । अयं बहिः व्याप्तराकाशः परमात्मा यावान् यावत्परिमाणः तावानेवैषोऽन्तर्हृदये स्थितः परमात्मेत्यर्थः । गर्भे जठरे जगत् यस्यासौ तथोक्तः । अवसन्नो अवनतः । गर्भजगत्त्वेनापरिच्छिन्नपरिमाणत्वं लभ्यते ।

---

1. क. अनन्तरूपशब्दद्वयस्य

भा०—

न चैतदयुक्तम्। अचिन्त्यशक्तित्वादीश्वरस्य।

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तान् तर्केण योजयेत्"

इति च[1] श्रीविष्णुपुराणे। "नैषा तर्केण मतिरापनेया" इति[2] श्रुतिः। अतिप्रसङ्गस्तु महातात्पर्यवशात् वाक्यबलाच्चापनेयः। न हि घटवत् कश्चित्[3] पदार्थो न दृष्ट इत्येतावता प्रमाणदृष्टः सन्[4] निराक्रियते। केषुचित् पदार्थेषु वाक्यव्यवस्थाऽचिन्त्यशक्तित्वाभावादङ्गीक्रियते।

"गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च देवे सन्त्य-
श्रुता अपि नैवात्र शङ्का।
चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः
श्रुताश्च नाङ्गैर्हि तथा प्रतीताः।
एवं परेऽन्यत्र श्रुताश्रुतानां
गुणागुणानां च क्रमाद्व्यवस्था"॥

इति जाबालखिलश्रुतेश्च। उपचारत्वपरिहाराय "न मध्यं" इति। अन्यथा आद्यन्ताभावेनैव तत्सिद्धेः। विश्वरूपः पूर्णरूपः।

"स विश्वरूपोऽनूनरूपोऽतो[5] यं सोनन्तरूपो न हि नाशोऽस्ति तस्य"

इति शाण्डिल्यशाखायाम्॥ १६॥

प्र० दी०—

कृष्णादीनामप्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वं वदन्तो वक्तव्याः। तत्राल्पपरिमाणप्रतीतिः या सा किं भ्रान्तिरुत प्रमितिरिति। आद्ये क्रियादेः द्विभुजचतुर्भुजादेश्च मिथ्यात्वं स्यात्। न द्वितीयः। युगपदेकत्राल्पानल्पपरिमाणसमावेशस्यायुक्तत्वात्। अतोऽपरिच्छिन्नपरिमाणोक्ति-

---

1. अ. चशब्दो न श्रूयते 2. अ. इति च श्रुतिः 3. अ. कश्चिदपि
4. अ. सः 5. अ. यतो

रुपचारमात्रमिति चेत् । किमिदमनेकपरिमाणत्वस्यायुक्तत्वम् । किमन्यत्रादर्शनेनासम्भावितत्वम् । उत नायमल्पानल्पपरिमाणोपेतो द्रव्यत्वात् । नायं परममहत्परिमाणोऽल्पपरिमाणत्वात् पटवदित्यादियुक्तिविरुद्धत्वम् । अथातिप्रसङ्गदुष्टत्वम् । किं वाऽप्रामाणिकत्वम् । नाद्य इत्याह ॥ न चेति ॥ अघटितघटनाशक्त्युपेते किं नामासम्भावितमिति भावः । न द्वितीयः । ईश्वरस्य युक्त्यगोचरत्वेन तदनवकाशादिति भावेनाऽह ॥ अचिन्त्या इति ॥ एषा ब्रह्मविषया । अपनेया निराकार्या । अतिप्रसङ्गोऽपि किं यदीश्वरो विरुद्धपरिमाणद्वयोपेतस्स्यात् तदा निर्दुःखो दुःखी च स्यादितीश्वरमधिकृत्य स्यात् । उत प्राणादयोऽपि तथा स्युः । ततश्च "अणुश्च" इत्यादिका तद्विषयवाक्यव्यवस्था नाङ्गीक्रियत इत्यन्यदधिकृत्य स्यात् । आद्यं दूषयति ॥ अतिप्रसङ्गस्त्विति ॥ अविशेषमाश्रित्य ह्ययमतिप्रसङ्गः । न चासावस्ति । निर्दोषानन्तगुणत्वे हरेः[1] श्रुतीनां महातात्पर्येण दुःखादेः तद्विरोधात्, परिमाणद्वयस्य तु तदविरोधात् दुःखादेरप्रामाणिकत्वात् परिमाणद्वयस्य तूक्तवक्ष्यमाणवाक्यसिद्धत्वादिति भावः । विपर्ययापर्यवसायी चायं प्रसङ्ग इति भावेनाह ॥ न हीति ॥ यदि घटः पृथुबुध्नोदराकारस्स्यात् तर्हि पदार्थो न स्यात् । तथाविधस्य पदार्थस्य कस्याप्यदृष्टत्वादिति प्रसङ्गो यथा न युक्तः । भवति च पदार्थः तस्मात् पृथुबुध्नोदराकारो न भवतीति विपर्ययस्य प्रमाणबाधितत्वेनापर्यवसानात् । तथात्वेन तस्य धर्मिग्राहकप्रमाणदृष्टत्वात् । तथा प्रकृतेऽपीति । एतेनानुमानानां कालात्ययापदिष्टत्वं चोक्तं भवति । प्राणादिकमधिकृत्यातिप्रसङ्ग इति द्वितीयं निराकरोति ॥ केषुचिदिति ॥ अत्रापि सम्भावनाहेतुभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति भावः । चतुर्थं निरस्यति ॥ गुणा इति ॥ श्रुता अश्रुता अपि सुविरुद्धा अन्यत्र सहादृष्टाः । अविरुद्धाश्च । तथा गुणा इव दोषाः श्रुता अश्रुताश्च नैव सन्ति । किन्त्वज्ञैः मिथ्यादृष्टिभिर्हि सन्तीति प्रतीताः । एवं परं ईश्वरे स्थितिः ।

1, क. हरेरेव

ततोऽन्यत्र तु श्रुतानां प्रमाणान्तरसिद्धानां च गुणदोषाणां व्यवस्थाऽवस्थानम्। तच्च क्रमादुत्तमेषु गुणबाहुल्यं दोषाल्पत्वं, मध्यमेषूभयसाम्यं, अवरेषु दोषबाहुल्यं गुणाल्पत्वमिति। तदेवमसम्भावनाद्यभावान्न भगवत्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वोक्तेरुपचरितत्वं कल्प्यम्। अर्जुनेनापि तन्निराकृतमिति भावेनाह॥ उपचारस्त्विति॥ नान्तं न पुनस्तवादिं पश्यामीति आद्यन्ताभावोक्तेरुपचरितत्वपरिहाराय "न मध्यं" इत्युक्तम्। मध्यनिराकरणार्थमेव तत् किं न स्यादित्यत आह॥ अन्यथेति॥ उपचारत्वपरिहारार्थत्वाभावे। तद्वैयर्थ्यं स्यादिति शेषः। कुतः? आद्यन्तसापेक्षत्वात्[1] मध्यस्य तदभावोक्त्यैव तदभावसिद्धेः। विश्वं महदादिकं रूपं स्वरूपमस्येति प्रतीतिं सप्रमाणकं निवारयति॥ विश्वरूप इति॥ एतच्चाभ्यासरूपमिति मन्तव्यम्॥ १६॥

भ० गी०—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्॥ १७॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे॥ १८॥

भा०—

अनलार्कद्युतिमित्युक्ते मितत्वशङ्कामपाकरोति॥ अप्रमेयमिति॥ १७॥ १८॥

---

1. क. 'आद्यन्त' इति न पाठः

प्र० दी०—

नन्तु अनलार्कद्युतिमित्युक्तत्वात् "सहस्रशब्दोऽनन्तवाची" इत्याद्युक्तमयुक्तमिति चेन्न। एतदेवाऽशङ्क्य प्रत्यायनार्थमेवैतदुक्तम्। वस्तुतस्त्वपरिच्छिन्नद्युतिरेव भगवानिति स्वयमेवोक्तत्वादित्याह ॥ अनलेति ॥ इत्युक्ते जातां द्युतेर्मितत्वशङ्काम्। एतच्च सविशेषणविशेषणत्वात् द्युत्या सम्बध्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

भ० गी०—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

भा०—

"शशिसूर्यनेत्रं" इत्यप्यहं क्रतुरित्यादिवत्।

"तदङ्गजाः सर्वसुरादयोऽपि तस्मा-
तदङ्गेति ऋषिभिस्स्तुतास्ते"

इति ऋग्वेदखिलेषु।

"चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्योऽजायत"

इति च। बहुरूपत्वाद्ब्रह्माश्रयत्वं[1] तेषां युक्तम् ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

"शशिसूर्यनेत्रं" इत्युक्तत्वात् कथं विश्वरूपशब्दस्यान्यथा व्याख्यानमित्यत आह ॥ शशीति ॥ इत्यादिवत् व्याख्येयम्। जन्यजनकभावेनाऽऽश्रयाश्रयिभावेन वाऽभेदोक्तिरित्यर्थः। कुत एतदित्यत आह ॥ तदङ्गजा इति ॥ तदङ्ग इत्यविभक्तिको निर्देशः सम्बुद्धिर्वा। अभेदे बाधकं चाह ॥ चन्द्रमा इति ॥ चक्षोः चक्षुषः। नन्वत्र चन्द्रमसो मनोजातत्वं तदाश्रयत्वं चोच्यते। गीतायां तु नेत्राश्रय-

1. अ. बह्वङ्गत्वात्

त्वादि। तथाऽन्यत्र "दंष्ट्राऽर्यमेन्दू" इति। तत्कुतो न विरोध इत्यत आह॥ बह्विति॥ १९॥

भ० गी०—

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्॥ २०॥

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः॥२१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गन्धर्वयक्षाः[1] सुरसिद्धसंघाः
वीक्षन्ते त्वां[2] विस्मिताश्चैव सर्वे॥ २२॥

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम्॥ २३॥

---

1. अ. गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः 2. अ. त्वा

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां[1] प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽसौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

1. अ. त्वा

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

लेलिह्यसे ग्रसमानस्समन्ता-
ल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

भा०—

"मातापित्रोरन्तरगः स एकः[1]रूपेण चान्यैः सर्वगतः स एकः" इति वारुणश्रुतेरेकेनैव[2] द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तो[3] भवति। "पश्य मे पार्थ रूपाणि" इति बहूनि[4] रूपाणि प्रतिज्ञातानि। मातापितरौ च पृथिवीद्यावौ।

"मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात्"
"मधु द्यौरस्तु नः पिता" इत्यादिप्रयोगात्।

न तु नियमतो भयप्रदं तत्स्वरूपम्। नारदस्य तदभावात्। केषाञ्चित् तथा दर्शयति भगवान्।

"म्रियन्ति[5] केचित्तस्य रूपस्य दृष्टौ
बिभेति कश्चिदभ्यसे सर्वतृप्तिः"

इति वरुणशाखायाम्। न तु तं सर्वे पश्यन्ति। अदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्य भये द्रष्टुस्तथा प्रतिभाति। तथा च गौतमखिलेषु—

---

1. अ. रूपेण
2. अ. एकरूपेण
3. अ. प्राप्तो भवति
4. अ. बहूनि हि रूपाणि
5. अ. प्रीयन्ति

"दृष्ट्वा देवं मोदमाना अदृष्ट्वाऽप्येतद्भयात्
बिभ्यतो दृष्टवत्ते ।
पश्यन्ति ते[1] न्यस्तचक्षुर्मुखास्तु
तस्मिन्नेवैते मनसो गतत्वात्"

इति ॥ २०-३० ॥

प्र० दी०—

"द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि" इत्यत्र "त्वया" इत्यनेनैवैकत्वस्य सिद्धत्वात् "एकेन" इति व्यर्थमित्यतः प्रमाणपूर्वकं तदभिप्रायमाह ॥ मातापित्रोरिति ॥ बहुत्वेऽपि स एकोऽभिन्नः । अनेन दिशश्च सर्वाः रूपान्तरैरित्युक्तं भवति । तदयुक्तम् । विश्वरूपस्य "द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं" इत्यादिनैकत्वावगतेरित्यत आह ॥ पश्येति ॥ ऐक्यापेक्षयैकवचनमिति भावः । "मातापित्रोः" इति श्रुतिः प्रकृतानुपयोगिनी कथमुदाहृता । द्यावापृथिव्योरित्यनभिधानादित्यत आह ॥ मातापितरौ चेति ॥ माता पृथिवी नोऽस्मान् दुर्मतौ मा धात् न दध्यात् । नोऽस्माकं मधु सुखहेतुरस्तु । "दृष्ट्वाऽद्भुतं" इत्यादिना विश्वरूपदर्शनस्य भयहेतुत्वमुच्यते । तन्न सर्वेषां सर्वदा । किन्तु केषाञ्चित्कारणविशेषात् कदाचिदेवेति सप्रमाणकं तदभिप्रायमाह ॥ न त्विति ॥ अभ्यसे अभ्यासे सति सर्वेषां तृप्तिरानन्द एवेत्यर्थः । एवं तद्दर्शनस्य भयहेतुत्वनियमाभावमभिधाय लोकत्रयस्य दर्शनाभावं चाह ॥ न त्विति ॥ किन्तु त्रिलोकेषु स्थितैः भक्तैरित्युक्तप्रकारेण कैश्चिदेव । तदभिप्रायश्च लोकत्रयशब्द इति भावः । प्रकारान्तरेण लोकत्रयमित्यस्याभिप्रायमाह ॥ अदृष्ट्वापीति ॥ विश्वरूपदर्शनार्थं यतमानानां लोकत्रयस्थानां पुंसां तददृष्ट्वाऽपि चेतसि निरूप्य स्थितानां भये जाते सति तद्द्रष्टुरर्जुनस्य तथाऽहमिव एतेऽपि दृष्ट्वा बिभ्यतीति प्रतिभातीत्यतो लोकत्रयं दृष्ट्वा प्रव्यथितमित्याहेत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतिमाह ॥ दृष्ट्वेति ॥ देवं विश्वरूपं दृष्ट्वा मोदमानाः त एतेऽर्जुनादयः

---

1. अ. तान्

तद्ध्यायिनः पश्यन्ति । कथम्? भूतानदृष्ट्वाऽपि तन्निरूप्यैतद्भया द्बिभ्यतो भयचिह्नवतस्तस्मिन्नेव विश्वरूपे मनसो गतत्वात् तन्न्यस्तचक्षुर्मुखांश्च दृष्टवत् दृष्टवन्त इवेत्यर्थः ॥ २०-३० ॥

भ० गी०—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

भा०—

धर्मान्तरज्ञानार्थमेव को भवानिति पृच्छति । यथा कश्चित् कश्चित् नामादिकम् । जानन्नपि जातिज्ञानार्थं पृच्छति "कस्त्वं" इति । यदि तमेव न जानाति तर्हि "विष्णो" इत्येव सम्बोधनं न स्यात् । "त्वमक्षरं" इत्यादि च ॥ ३१ ॥

प्र० दी०—

स्वरूपमेवाज्ञात्वा तद्धर्मान् वाऽयं पृच्छतीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ धर्मान्तरेति ॥ तर्हि किं धर्मान्तरो भवानिति प्रश्नेन भाव्यम् । को भवानिति तु न युज्यत इत्यत आह ॥ यथेति ॥ अन्येषां व्यवहाराणाम, प्रत्यक्षेण रूपादिकं जानन्नपि जातिज्ञानार्थं यथा कश्चित् कश्चित् कस्त्वमित्येव पृच्छति । तथाऽर्जुनो भगवन्तं तद्धर्मांश्च जानन्नपि धर्मान्तरज्ञानार्थं को भवानित्येव पृच्छतीत्यर्थः । प्रश्नव्याख्यानस्य वर्तमानत्वाद्वर्तमाननिर्देशः । उग्रं रूपं दृष्ट्वा रुद्रो वा यमो वाऽयमिति स्वरूप एव सन्दिहानस्य प्रश्नः किं न स्यादित्यत आह ॥ यदीति ॥ तत्स्वरूपमेवेत्यर्थः । "भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो"

इति। तर्हि धर्मविषयोऽयं प्रश्नोऽस्तु। ततश्चान्तरशब्दो न युक्त इत्यत आह॥ त्वमिति॥ यदि भगवद्धर्मान्न जानीयात्तर्हि "त्वमक्षरं परमं" इत्यादिवर्णनं न स्यात्। अतो भगवन्तं तद्धर्मांश्चाक्षरत्वादीन् ज्ञात्वा तदन्यधर्मज्ञानार्थमेव प्रश्न इत्येवमुक्तमित्यर्थः॥ ३१॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोके क्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः॥ ३२॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्॥ ३३॥

भा०—

कालशब्दो जगद्बन्धनच्छेदनज्ञानादिसर्वभगवद्धर्मवाची। कल बन्धने कल च्छेदने कल ज्ञाने, कल कामधेनुः इति[1] पठन्ति। प्रसिद्धश्च स शब्दो भगवति।

"नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकत्थसे।
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य हरति प्रजाः।
बद्ध्वा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं[2] रशनया यथा"॥

इति मोक्षधर्मे विष्णुना बद्धो बलिर्वक्ति।

1. अ. इति हि 2. अ. पशून्

"विष्णौ चाधीश्वरे चित्तं धारयन् कालनिग्रहे"

इति[1] भागवते।

प्र० दी०—

एवं तर्हि कालोऽस्मीत्युत्तरमयुक्तं; धर्मानुक्तेरित्यत आह ॥ कालेति ॥ धर्मविशिष्टभगवद्वाचीत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह ॥ कालेति ॥ यथा कामधेनुः सर्वार्थान् ददाति तथाऽयमपि धातुः सर्वार्थवाचीत्यर्थः। तथा चास्मादण्। कर्तरि घञ् वा। जगदिति योग्यतया सम्बध्यते। भवत्वयं बन्धनादिधर्मवद्वाची। भगवद्वाची तु कुतः। अन्यत्र रूढत्वादित्यत आह॥ प्रसिद्धश्चेति॥ बद्धं मां प्रति विकत्थसे। आत्मानं तु श्लाघसे। कः कालः। अयं कथम्। श्यामः प्रजा हरति। बद्ध्वा तिष्ठति, रौद्रश्चेति। अत्र कथं विष्णुवाचित्वनिश्चय इत्यत आह॥ विष्णुनेति॥ कालनामा विग्रहो यस्यासौ तथोक्तः।

भा०—

प्रवृद्धः परिपूर्णोऽनादिर्वा। ऋतं च सत्यं चाभीद्धादिति हि श्रुतिः। "एतन्महद्भूतं" इति च।

"प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम"

इति च। न तु वर्धनम्।

"जजान न मरिष्यति न एधतेऽसौ"

इति हि भागवते।

"यस्य दिव्यं हि तद्रूपं ह्रीयते वर्धते न च"

इति मोक्षधर्मे। "न कर्मणा" इति तु, कर्मणापि न, किमु स्वयमिति। लोकान् समाहर्तुमिह विशेषेण प्रवृत्तः। भ्रात्रादींश्च ऋते इत्यपि शब्दः। प्रत्यनीकत्वं तु परस्परतया। सर्वेऽपि[2] न भविष्यन्ति। अक्षौहिण्यादिभेदेन बहुवचनं युक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

---

1. अ. इति हि 2. अ. सर्वे हि

प्र० दी०—

"प्रवृद्ध" इति कादाचित्की वृद्धिः प्रतीयते ॥ अत आह ॥ प्रवृद्ध इति ॥ वृद्धिः धात्वर्थः । सा च प्रशब्देन[1] देशतः कालतश्च सदातनी विवक्षितेति भावः । "अनादिः" इति नित्यस्याप्युपलक्षणम् । भूताधिकारे विहितस्य क्तस्य कुतः सार्वकालिकत्वम् । प्रयोगदर्शनादिति भावेनाह ॥ ऋतं चेति ॥ इद्धात् भूतमितिवदित्यर्थः । अत्रापि सार्वकालिकत्वानिश्चय[2] इत्यतो भगवतो दीप्तेः सत्तायाश्च सदातनत्वे श्रुतिसद्भावादित्याह ॥ प्रविष्णुरिति ॥ विष्णुः तवसो देशकालपरिच्छिन्नात् सूर्यादेस्तेजसः स्तवीयान् अतिशयिततेजोरूपो भवति । अत एव ह्यस्य स्थविरस्यानादिकालीनस्य त्वेषमिति नाम ॥ असाधारण्येन हि व्यपदेशाः भवन्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं तथाऽपि प्रागल्पस्सन्निदानीं वृद्धिं गतः इत्यत्रार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ न त्विति ॥ तुशब्दो विशेषणार्थः । विक्रियारूपं वर्धनं प्रवृद्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न भवति । भगवति भावविकाराणां प्रतिषिद्धत्वात् । भगवतो विक्रियारूपवृद्ध्यभावेऽपि तद्रूपस्य भवतु इति । तत्राह ॥ यस्येति ॥ ननु "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति श्रुतौ कर्मनिमित्तवृद्धिप्रतिषेधनात् वृद्धिमात्रमस्तीति ज्ञायते । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । तथा च सत्प्रतिपक्षमुक्तवाक्यमित्यत आह ॥ नेति ॥ "न कर्मणा" इति विशेषनिषेधस्तु वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वेन । सम्भावितेन कर्मणाऽपि यदा न वर्धते तदा स्वयं कर्मणा विना न वर्धते इति किमु वक्तव्यमिति वृद्धिलक्षणविक्रियाकारणत्वमात्रनिषेधाय कैमुत्यप्रदर्शनार्थमित्यन्यथोपपन्नमित्यर्थः । ननु सर्वत्र भगवानेव लोकानां संहर्ता । तस्मात् "इह" इति व्यर्थमित्यत आह ॥ लोकानिति ॥ युगपत् बहून् प्रत्यक्षत एवेति विशेषेण । युधिष्ठिरादीनामवशिष्टत्वात् कथं "त्वां ऋते" इत्येवोक्तमित्यत आह ॥ भ्रात्रादींश्चेति ॥ अपिशब्दो द्योतयतीति शेषः । असत्प्रतिकूलेष्वनीकेष्ववस्थिता योधा न भविष्यन्तीत्युक्ते का पाण्ड-

1. ख. क्वचित् 'प्रशब्देन' इति न पठ्यते
2. ख. कथं सार्वकालिकत्वनिश्चय

वादीनां प्राप्तिः ; येन तेऽपि त्वयेत्युच्यन्त इत्यत आह ॥ प्रत्यनीकत्व-मिति ॥ सेनाद्वयस्यापीति शेषः । कुत एवं व्याख्यानमित्यत आह ॥ सर्वेति ॥ सेनाद्वयगता अपीत्यर्थः । प्रत्यनीकेष्विति बहुवचनं कथमित्यत आह ॥ अक्षौहिणीति ॥ भेदेन बहुत्वेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भ० गी०—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाऽह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

भा०—

योऽस्य शिरश्छिन्नं भूमौ पातयति तच्छिरो भेत्स्यतीति तत्पितुर्वरात् जयद्रथोऽपि विशेषेणोक्तः । अवरा[1] वासवीशक्तिरिति कर्णः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

प्र० दी०—

"यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः" इत्यस्य सन्देहेऽपि प्रवृत्ति-र्युक्ता । पक्षद्वयेऽपि फललाभादिति "हतो" वेत्युत्तरमुक्तम् । इदानीं तव पराजयशङ्कापि नास्तीत्युच्यते ॥ द्रोणं चेति ॥ तत्र

1. अ. सवरा

द्रोणस्य धनुर्विद्याचार्यत्वेन भीष्मस्य स्वच्छन्दमृत्युत्वेन चाऽशङ्का-विषयत्वाद्युक्तं योधवीरसमुदायात् पृथक्कृत्य स्वशब्देन ग्रहणम् । जयद्रथस्य कर्णस्य च कुत इत्यत आह ॥ योऽस्येति ॥ अस्य जयद्रथस्य तच्छिरः तस्य पातयितुः शिरो भेत्स्यति भेत्स्यते । तत्पितुः जयद्रथपितुः । शक्तिः, अस्ति कर्णस्येति शेषः । कर्णो विशेषेणोक्त इति वर्तते ॥३४॥३५॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

भा०—

यदेतद्वक्ष्यमाणं तत् स्थाने युक्तमेवेत्यर्थः । अग्नीषोमाद्यन्तर्यामितया जगद्धर्षणात् हृषीकेशः । केशत्वं त्वंशूनां तन्नियतत्वादेः । प्रमाणं तु "शशिसूर्यनेत्रं" इत्यत्रोक्तम् । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशत्वाच्च[1] । तेषां विशेषतः[2] ईशत्वं च "यः प्राणे तिष्ठन्" इत्यादौ प्रसिद्धम् ।

"न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे"

इत्यादिप्रयोगाच्च । इतरोऽर्थो मोक्षधर्मे सिद्धः ।

"सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत् केशैर्मे अंशुसञ्ज्ञितैः ।
बोधयन् स्थापयंश्चैव जगदुत्पद्यते पृथक् ।
बोधनात् स्थापनाच्चैव जगतो हर्षसम्भवात् ।

1. अ. चशब्दात् परतः "हृषीकेशः" इत्यधिकः पाठः ।

2. अ. विशेषेण

अग्नीषोमकृतैरेभिः कर्मभिः पाण्डुनन्दन ।
हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः" ॥

इति च ॥ ३६ ॥

प्र० दी०—

स्थाने इत्येतद्युक्तमित्यर्थेऽव्ययं चास्ति । अस्ति च सप्तम्यन्तं पदम् । तत् किमत्राभिप्रेतम् । कथं चास्यान्वय इत्यत आह ॥ यदिति ॥ स्थाने विषये एवेति वा बहुमानस्थाने त्वयीति वा योजनायां साध्याहारत्वमिति भावः । हृषीकेशशब्दस्य प्रकृतोपयुक्तमपूर्वमर्थमाह ॥ अग्नीति ॥ अत्राऽद्येनादिशब्देन सूर्यो गृह्यते । द्वितीयेन बोधनस्थापने । अग्न्याद्यंशुभिः स्वकेशैरिति शेषः । जगद्धर्षणादेरिति बोधनस्थापनाभ्यां जगद्धर्षणादित्यर्थः । सूर्याद्यंशूनां कथं भगवत्केशत्वमित्यत आह ॥ केशत्वं त्विति ॥ तन्नियतत्वतज्जन्यत्वादिना तादात्म्योक्तिरित्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ॥ प्रमाणं त्विति ॥ इत्यत्र एतद्व्याख्यानावसरे । अनेन वक्ष्यमाणं वाक्यं विवृतं भवति । तथा च अग्न्यादिषु स्थित्वा स्वकेशनियतैस्तदंशुभिः जगतो बोधनस्थापनाभ्यां हर्षणादित्युक्तं भवति । हृष्यतेः कीप्रत्ययः । हृष्यो हर्षहेतवः केशाः अस्येति हृषीकेशः । नानेन प्रसिद्धोऽर्थः त्याज्यः इति भावेन तमप्याह ॥ हृषीकाणामिति ॥ ननु जगदीशस्य विशेषतः इन्द्रियेशत्वं कथमित्यत आह ॥ तेषामिति ॥ पुरुषार्थोपयुक्तज्ञानक्रियाशक्तिप्रेरकत्वेनेति भावः । हृषीकशब्दस्येन्द्रियवाचित्वं कुत इत्यत आह ॥ नेति ॥ पूर्वेण समुच्चितस्यास्य व्याख्यानसमर्थहेतुत्वाच्चशब्दः । आद्येऽर्थे प्रमाणमाह ॥ इतरोऽर्थ इति ॥ अग्निश्च जगत् बोधयन्तो स्थापयन्तश्च पृथक् स्वावसरे उत्पद्यन्ते उदयं गच्छन्ति । सूर्यकृतैश्च । अत्रापि पूर्ववद्बोधनादेः हेतुहेतुमद्भावो ज्ञातव्यः । ईशानत्वादावप्युक्तो हेतुः ॥ ३६ ॥

भ० गी०—

कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

भा०—

कथं स्थान इति। तदाह॥ कस्मादित्यादिना॥ पूर्णश्चासावात्मा च इति महात्मा। आत्मशब्दश्चोक्तो भारते—

"यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह।
यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति भण्यते"॥

इति। तत्परं सदसतः[1] परम्।

"असच्च सच्चैव यद्विश्वं सदसतः परं"

इति[2] भागवते॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥

प्र० दी०—

सर्वे नमस्यन्तीत्येतद्युक्तमिति स्वयमेवोक्त्वा "कस्माच्च ते न नमेरन्" इति विरुद्धं कथं पृच्छतीत्यत आक्षेप एवायमिति ज्ञापयितुं तन्निवर्त्याशङ्काप्रदर्शनपूर्वकमवतारयति॥ कथमिति॥ इति शङ्कायामिति शेषः। तत् तस्या उत्तरम्। महात्मन् अक्षुद्रचित्त इत्यल्पार्थप्रतीतिनिरासार्थमाह॥ पूर्णश्चेति॥ आत्मा जीव इति प्रतीतिं निवारयितुमाह॥ आत्मेति॥ उक्तो निरुक्तः। यत् यस्मात्। आप्नोतेः मन्। पकारस्य च तकारः। आङ्पूर्वाद्दाञः स एव प्रत्ययः। आकारलोपः तत्वम्। आङ्पूर्वाददो मन्। तत्वं च। इह देहे। सन्ततो भावो नित्या सत्ता। आङ्पूर्वात् तनोतेः ड्मन्। सदसदात्मकं वस्तु त्वमेवेति सत्तादिप्रदत्वादेवोच्यते। न त्वन्यथा। तथा सति उत्तरवाक्यविरोधादिति भावेन तत्पठित्वा सप्रमाणकं व्याचष्टे॥ तत्परमिति॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥४१॥

---

1. अ. सदसतोः
2. अ. इति च भारते

भ० गी०—

यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥
पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

*

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

भा०—

एकस्त्वमेव कारयिता नान्योऽस्त्यथापि ॥ ४२-४९ ॥

प्र० दी०—

एकः परोक्ष इति क्लिष्टं व्याख्यानमिति ज्ञापयितुं तदर्थमन्वयं च दर्शयति ॥ एक इति ॥ आद्याक्षरग्रहणे एवशब्दः एकस्य द्योतकः। कशब्दः कारयितृत्वद्योतकः। अन्तर्णीतण्यर्थात् करोतेर्डः। अथाप्येवमसत्कारानर्होऽप्यसत्कृतोऽसि ॥ ४२-४९ ॥

भ० गी०—

सञ्जय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः॥ ५२॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥५३॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप॥ ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥५५॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ॥११॥

भा०—

स्वकं रूपं तु भ्रान्तप्रतीत्या। अन्यथा तदपि स्वकमेव। प्रमाणानि तूक्तानि पुरस्तात् ॥ ५०-५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

"स्वकं रूपं दर्शयामास" इति कृष्णरूपस्य स्वकत्वविशेषणात् विश्वरूपं न स्वकमिति प्रतीतिः स्यात् अत आह ॥ स्वकमिति ॥ कृष्णः स्वकं रूपं न विश्वरूपमिति भ्रान्तप्रतीत्यनुवादेनोच्यत इत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ प्रमाणप्रतीत्येत्यर्थः। कानि तानि प्रमाणानीत्यत आह ॥ प्रमाणानीति ॥ द्वितीयान्ते ॥ ५०-५५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

एवं सतत युक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ अव्यक्तोपासनाद्भगवदुपासनस्योत्तमत्वं प्रदर्श्य तदुपायं प्रदर्शयत्यस्मिन्नध्याये । तदुपासनमपि[1] मोक्षसाधनं प्रतीयते ।

"श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्या
समिथा मितद्रौ"

इति ।

"अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं
मृत्युमुखात्प्रमुच्यते"

इति च । अव्यक्तं च महतः परम् । "महतः परमव्यक्तं" इत्युक्तपरामर्शोपपत्तेः ।

"उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञां भक्त्या मर्त्यो
मुच्यते सर्वबन्धैः"

इति सामवेदे आग्निवेश्यशाखायाम् ।

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तं

---

1. अ. अपि हि

श्रीः। तदुपायं भगवदुपासनोपायम्। तदुपायप्रदर्शनं च भगवदुपासनाधिक्यसमर्थनार्थमित्येकार्थता। षट्कान्तर्भावश्च। अर्जुनस्य प्रश्नसङ्गतिप्रदर्शनेनैवानन्तर्यलक्षणाऽपि सङ्गतिर्ज्ञायते। ननु भगवदुपासनमिवाव्यक्तोपासनमपि यदि मोक्षसाधनत्वेन प्रमितं स्यात्तदा तत्साधकाधिक्यविषयः संशयः स्यात्। तदेव कुतः? तथा च कथमयं संशयमूलोऽर्जुनस्य प्रश्नः। न हि भिन्नफलसाधनसाधकानां निर्धारणार्थः प्रश्नो युज्यते। किन्तु साध्यनिर्धारणार्थ एव। न च तथा प्रकृतो "यावानर्थ" इत्यादिना निरस्तत्वादित्यत आह ॥ तदुपासनमिति ॥ श्रियं प्रति वसाना वसन्तः तामाच्छाद्य स्थिता वा उपासीना इति यावत्। तेषां समिथा समीहितानि सत्यानि भवन्ति। मितद्रौ समुद्रे क्षीराब्धौ। श्रीशब्दस्यान्यत्रापि प्रवृत्तेरव्यक्तविषयामेव श्रुतिं पठति ॥ अनादीति ॥ निचाय्य सम्पूज्य निशाम्य वा। अत्रापि नाव्यक्तं श्रूयत इत्यत आह ॥ अव्यक्तं चेति ॥ चोऽवधारणे। कुत एतत्; परमात्मनोऽपि तत्सम्भवादित्यत आह ॥ महत इति ॥ अत्र हि "तं महतः परं" इति परामर्शो दृश्यते। स चोक्तस्यैव भवति। अव्यक्तमेव च "महतः परमव्यक्तं" इति महतः परत्वेनोक्तम्। अतोऽत्राप्यव्यक्तग्रहणे "तं" इत्ययं "महतः परमव्यक्तं" इत्युक्तस्य परामर्श इत्युपपद्यते। अन्यथाऽनुक्तपरामर्शः प्रसज्यते। परमात्मा तु न महतः पर इत्युक्तः। किन्तु "अव्यक्तात्पुरुषः परः" इत्येवेत्यर्थः। श्रुतिद्वयार्थसङ्ग्राहिकां स्पष्टां चात्र श्रुतिमुदाहरति ॥ उपास्येति ॥

भा०—

महत्तच्च माहात्म्यं तस्या वेदेषूच्यते।

"चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा
घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते।
तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतु-
र्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्"।

"चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा
घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते[1]"।

इति च।

"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः"

इत्यारभ्य।

"अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनां
चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम्।
तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्र
भूरि स्थात्रां भूर्या वेशयन्तीम्।
मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति
यः प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तम्।
अमन्तवो मां त उपक्षियन्ति
श्रुधि श्रुतश्रद्धिवं ते वदामि।
यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि
तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्[1]।
अहं रुद्राय धनुरातनोमि
ब्रह्मद्विषे शरवे हन्त वा उ।
अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्
मम योनिरप्स्वा अन्तः समुद्रे।
परो दिवा पर एना पृथिव्यै
तावती महिना सम्बभूव"

इत्यादि च।

"त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि
त्वया ब्रह्मा गतश्रीरुत त्वया"।

इति च।

---

1. अ. वयुनानि वस्ते इत्यतः परं पुनः "तस्यां सुपर्णा" इत्यादि मन्त्रभागः पठ्यते।

1. सुमेधाम्

प्र० दी०—

नन्वेवं प्रतीयमानमप्यव्यक्तोपासनस्य मोक्षसाधनत्वमुपचरितमेव। "अन्तवत्तु फलं तेषां" इत्युक्तन्यायात्। अतो नास्य संदेहहेतुत्वमित्यत आह ॥ महच्चेति ॥ तस्याः श्रियः। युक्तं ब्रह्माद्युपासनस्य मोक्षसाधनतायामुपचरितत्वकल्पनम्। तेषां जननमरणादिमत्त्वेनासम्भवात्। श्रियस्तु महामाहात्म्यवत्त्वेन वेदोक्तत्वादसम्भवाभावाद्वास्तवमेव तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः। सुपेशा सुरूपा। घृतप्रतीका दीप्ताङ्गी। वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति। ज्ञानालङ्कृता इति यावत्। सुपर्णा सुष्ठु परमानन्दौ वृषणा सेचकौ, द्विरूपो भगवानेव। यत्र यस्यां विषये। अत्र नित्ययौवनं, ज्ञानमयत्वं, सर्वदेवतापूज्यत्वं च प्रतीयते। एवमुत्तरत्र। रुद्राद्यैः परिवृता। राष्ट्री राज्ञी। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां वसूनां पदार्थानाम् देवानां वा। सङ्गमनी सङ्गमयित्री। प्रथमा चिकितुषी अनादितः सर्वत्र कृतनिवासा। पुरुत्र पुरुस्थानेषु। व्यदधुः कृतवन्तः पूजार्थं प्रतिष्ठापितवन्तः। भूरिस्थात्रां स्वतो भूरिस्थानेषु स्थिताम्। भूरिस्थानेषु देवानावेशयन्तीम्। योऽन्नमत्ति स मयैवात्तीत्यादि। ये अमन्तवो निरपराधास्ते मामुपक्षयन्ति मत्समीपे वसन्ति। श्रुधि शृणु। श्रुतः प्रसिद्धः। श्रद्धिवं श्रद्धेयम्। यमुग्रं रुद्रं कर्तुं कामये तं तमुग्रं कृणोमि करोमीत्यादि। सुमेधां सुमेधसम्। रुद्रायेत्यादिचतुर्थी द्वितीयार्थे। ब्रह्मद्विषे संहारकाले ब्राह्मणादिसर्वप्राणिद्विषम्। यद्वा ब्रह्मद्विषां शरवे हिंसकं हन्तवा उ हन्तुमेव। अस्य जगतः पितरं हिरण्यगर्भं मूर्धनि सर्वाधिक्ये। योनिः कारणम्। दिवा इत्यादितृतीया पञ्चम्यर्थे। एना एतस्याः। महिना महिम्नाऽहमेतावती सम्बभूवेत्यादिनोच्यते।

भा०—

इति शङ्का कस्यचिद्भवति। अतो जानन्नपि सूक्ष्मयुक्तिज्ञानार्थं पृच्छति। **एवमिति** ॥ एवंशब्देन दृष्टश्रुतरूपं मत्कर्मकृदित्यादिप्रकारश्च परामृश्यते। अव्यक्तं प्रकृतिः। महतः परमव्यक्तमिति प्रयोगात्।

"यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्"।

इति च भागवते। अक्षरं च तत्। "अक्षरात् परतः परः" इति श्रुतेः।

प्र० दी०—

भवत्वेवं ततः किम्। असन्दिग्धतया भगवन्तमेवोपासीनस्यार्जुनस्य कथमयं संशयः येनैवं पृच्छतीत्यत आह॥ इतीति॥ यत एवं भगवदुपासनस्येवाव्यक्तोपासनस्यापि विनोपचारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतीयत इति; तस्मान्मार्गद्वयेनैकमेव फलं प्राप्नुवतां मध्ये के श्रेष्ठा इति साधकबाधकप्रमाणाभावेन शङ्का संशयः कस्यचिदविदिततत्त्वस्य भवति। अतस्तदृजुजिघृक्षया भगवदुपासका एव श्रेष्ठा इति जानन्नप्यर्जुनः पृच्छतीत्यर्थः। अथवा जानन्नपि तत्र स्वाविदितयुक्तिज्ञानार्थं संशयमाहृत्य पृच्छतीत्याह॥ सूक्ष्मेति॥ योग्यतावशादेवम्भूतं त्वामेवंप्रकारेणोपासत इत्युभयत्रैवंशब्दस्यान्वय इत्याशयवानाह॥ एवमिति॥ दृष्टं श्रुतं च रूपं[1] यस्य ब्रह्मणः तत्तथा। अव्यक्ताक्षरशब्दयोरपव्याख्यानं निराकर्तुमर्थं तावदाह॥ अव्यक्तमिति॥ प्रकृतिश्चेतना। त्रिगुणं त्रिगुणाभिमानित्वात्[2]। सदसदात्मकं कार्यकारणाभिमानित्वात्। अविशेषमकार्यम्। ततः प्रधानं प्राहुः। विशेषवत् कार्यवत्। ततः प्रकृतिं प्राहुः। तत्प्रकृत्याख्यं तत्त्वम्। परतः परः अत्युत्तमः। अत्र "अव्यक्तं" इति विशेष्यवाची। "अक्षरं" इति विशेषणवाची। "अव्यक्तासक्तचेतसां", "अव्यक्ता हि गतिः" इत्यादिवचनात्। अतो व्युत्क्रमेण व्याख्यानम्। विशेषणोपादानं च देवान्तरवैलक्षण्यप्रदर्शनेन प्रश्नसम्भावनार्थम्। एतदेव भाष्यकृता "महच्च" इत्यादिना प्रपञ्चितम्।

---

1. क. रूपमित्यतः परः 'स्वरूपं' इत्यधिकः पाठः
2. क. गुणत्रयाभिमानित्वात्

भा०—

परं तु ब्रह्म न हि भगवतोऽन्यत्।

"आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे"

इति भागवते। रूपं चेदृशं साधितं पुरस्तात्। उपासनं च तथैव कार्यम्।

"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।

इत्यारभ्य।

"तमेवं विद्वानमृत इह भवन्ति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते"

इति साभ्यासा। आदित्यवर्णत्वादिश्च न वृथोपचारत्वेनाङ्गीकार्यः। तथा च सामवेदे सौकरायणश्रुतिः—

"स्थाणुर्ह वै प्राजापत्यः स प्रजापतिं पितरमेत्य उवाच।
मुमुक्षुभिः साधुभिः पूतपापैः किमु ह वै तारकं तारवाच्यम्।
ध्यानं च तस्याप्तरुचेः कथं स्यात्
ध्येयश्च कः पुरुषोऽलोमपाद इति।
तं होवाच एष वै विष्णुः तारको
अलोमपादो ध्यानं च तस्याप्तरुचेर्वदामि।
सोऽनन्तशीर्षो बहुवर्णः सुवर्णः
ध्येयः स वै लोहितादित्यवर्णः।
श्यामोऽथ वा हृदये सोऽष्टबाहु-
रनन्तवीर्योऽनन्तबलः पुराणः"॥

इति[1]। अरूपत्वादेस्तु गतिरुक्ता। पुरुषभेदश्च प्रश्नादौ प्रतीयते "त्वां पर्युपासते", "चाप्यक्षरमव्यक्तं"[2] इत्यादौ॥ १॥ २॥

प्र० दी०—

अन्ये तु ये त्वां भगवन्तं वासुदेवमुपासते, ये चाप्यक्षरमव्यक्तं परं ब्रह्म, तेषां के योगवित्तमा इति व्याचक्षते। तदसदित्याह॥

1. अ. इत्यादि च 2. "ये चाप्यक्षरं" इत्यादौ

परं त्विति ।। "आनन्दं इत्यादेः पूर्वेणोत्तरेणचान्वयो द्रष्टव्यः । तथा च ये त्वां पर्युपासते ये च त्वामित्युक्तं स्यात् । तथा चोन्मत्तप्रलापत्व-प्रसङ्ग इति भावः । ननु भगवान् करचरणादिमद्रूपवान् । परं ब्रह्म तु नेदृशरूपवत् । "अशब्दमस्पर्शमरूपं" इत्यादिश्रुतेः । अतः कथ-मेतदित्यत आह ॥ रूपं चेति ।। पराभ्युपगतस्य ब्रह्मणोऽपीति शेषः । अस्तु भगवानेव परं ब्रह्म । किन्तु ये त्वामेवं साकारमुपासते, ये चाव्यक्तं निराकारं तेषां के योगवित्तमा इति प्रश्नार्थ इत्यत आह ॥ उपासनं चेति ।। तथैव रूपवत्तयैव । स्यादयं प्रश्नार्थः यदिरूपवत्त्वा-रूपवत्त्वाभ्यां भगवदुपासनं कार्यं स्यात् । न त्वैतदस्ति । किन्तु रूप-वत्तयैव । अन्यस्य मिथ्योपासनत्वेनानर्थहेतुत्वादिति भावः । कुत एतदित्यत आह ॥ सहस्रेति ।। आरभ्य इत्यनेन "ब्राह्मणोऽस्य मुखं" इत्यादेः, आदित्यवर्णं तमसः पुरस्तात्" इत्यादेश्च ग्रहणम् । अभ्यास-शब्देन तत्फलनियमो लक्ष्यते । श्रुतिः साकारोपासनं मोक्षसाधन-माहेति शेषः । नन्वत्रोच्यमान आदित्यवर्णत्वादिः आकारः अतमस्क-त्वादिसादृश्यादुपचरित एवेत्यत आह ॥ आदित्येति ।। वृथा बाधकेन विना । उपचर्यत इत्युपचारः । केचित् "सहस्रशीर्ष" इत्यादिकं हिरण्यगर्भविषयमिति मन्यन्ते । अतस्तद्विधूये[1]श्वरविषयतया स्वमितं गृहीतुं[2] आदित्य इत्याद्युक्तम् । उपचारानर्हां चात्र श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ।। स्थाणुः रुद्रः । प्राजापत्यः प्रजापतेरपत्यम् । साधुभिः साधकैः । तारकं संसारस्य । तारः ॐ कारः । आप्तरुचेः व्याप्त-तेजसः । "लोम" इतिं केशवचनम् । 'लोमपाद' इति द्वन्द्वः । न विद्यन्ते लोमान्तपादाद्यवयवाः यस्यासावलोमपादः । तं स्थाणु-मुवाच प्रजापतिः । सुवर्णः सुवर्णवर्णः । अत्र मुमुक्षुभिः को ध्येयः ? इत्येकः प्रश्नः । तारवाच्यं तारकं वस्तु किमिति द्वितीयः । तस्य ध्यानं कथं स्यात् ? किं साकारतया, उत निराकारत्वेन ? नाद्यः ? अलोमपादो ह्यसावुच्यते, न द्वितीयः, बुद्धावनारोहात् इति तृतीयः । तत्राद्यद्वितीययोरर्थतो न भेदः । तारकस्यैव मुमुक्षुध्येयत्वादि-

1. क. विहाय　　2. गृहीत्वा

त्यभिप्रेत्य द्वयोरेकमेवोत्तरमाह "यः त्वया मुमुक्षुध्येयः तारकः पृष्टः एषः विष्णुः" इति । "यद्यप्यसावलोमपाद उच्यते तथाऽपि तस्य साकारस्यैव ध्यानं वदामि" इति तृतीयस्य । यदि ब्रह्म साकारमेव तद्ध्यानं च तथैव कार्यम् तर्हि "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" इत्यादेः का गतिरित्यत आह ॥ अरूपत्वादेस्त्विति ॥ लौकिकरूपाद्यभावरूपा । एतेन अलोमपाद इत्यस्याभिप्रायोऽप्युक्तो भवति । इतोऽपि न परोक्तः प्रश्नार्थ इत्याह ॥ पुरुषेति ॥ एवं हि व्याख्याने ध्येयस्यैव[1] ध्यानं द्वेधेत्युक्तं स्यात् । अत्र तु ध्येयौ पुरुषौ द्वौ प्रतीयते । अतश्च नैवमित्यर्थः । प्रश्नस्य एकध्येय विषयतया कथंचिद्व्याख्यानेऽप्युत्तरं निरवकाशमित्याशयेनादिग्रहणं कृतम् । किञ्च साकारोपासनेन विशुद्धाशये निराकारमुपास्ते इत्येकस्यैव क्रमेण ध्येयद्वयमिति परेषां सिद्धान्तः । अत्र तूपासकपुरुषभेदः प्रतीयते । ततोऽपि नान्योऽर्थ इत्याह ॥ पुरुषेति ॥ उत्तरापव्याख्याननिराकरणं तु तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तमेव व्याख्यानमिति स्थितम् ॥ १ ॥ २ ॥

भ० गी०—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

भा०—

भवन्तु त्वदुपासका एवोत्तमाः । इतरेषां तु किं फलमित्यत आह ॥ ये त्वित्यादिना ॥ अनिर्देश्यत्वं चोक्तं भागवते मायायाः "अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति केष्वपि निश्चयः" इति ।

---

1. एकस्य एव

ईश्वरस्तु दैवशब्देनोक्तः "दैवमन्ये परे" इत्यत्र। उक्तं च सामवेदे काषायणश्रुतौ "नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं" इति।

"न महाभूतं नोपभूतं तदाऽसीत्"

इत्यारभ्य "तम आसीत्तमसः गूह्ळमग्रे" इति। "तमो ह्यव्यक्त-मजरमनिर्देश्यमेषा ह्येव प्रकृतिः" इति। सर्वगाचिन्त्यादिलक्षणा हि सा। तथा हि मोक्षधर्मे—

"नारायणागुणाश्रयादजरादतीन्द्रिया-
दग्राह्यदसम्भवतः।
असत्यादहिंस्रात् ललामात् द्वितीयप्रवृत्तिविशेषाद्-
वैरादक्षयादमरादक्षरादमूर्तितः।
सर्वस्याः सर्वकर्तुः शाश्वततमसः"

इति।

"आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः"॥

इति[1] मानवे। "कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इति वक्ष्यति। कूटे आकाशे स्थिता कूटस्था।

"आकाशे संस्थिता त्वेषा ततः कूटस्थिता मता"

इति हि ऋग्वेदखिलेषु।

"सा सर्वगा निश्चला लोकयोनिः
साचाक्षरा विश्वगा विरजस्का[2]"।

इति सामवेदे गौपवनशाखायाम्॥ ३॥ ४॥

प्र० दी०—

एवं तर्हि "मय्यावेश्य" इत्यनेनैव मदुपासका एव उत्तमा इति प्रश्नस्य उत्तरं जातम्। किमुत्तरेण वाक्येनेत्यत आह॥ भवन्तु इति॥

---

1. इति च मानवे　　2. वीरजस्का

आक्षेपगर्भोऽयमभ्युपगमः। न युक्तं त्वदुपासकानामेवोऽत्तमत्वमिति भावः। तदुपपादनाय पृच्छति॥ इतरेषामिति॥ अव्यक्तोपासकानां किं फलं मोक्षोऽस्ति वा न वा। न चेदुदाहृतवाक्यविरोधः[1]। आद्ये कथं त्वदुपासकानामुत्तमत्वं फलसाम्यादिति भावः। नन्वेषां विशेषणानां ब्रह्मणोऽन्यत्रासम्भवात्कथं "इतरेषां किं फलं" इत्यस्योत्तरत्वेनेतदवतार इत्यतोऽक्षराव्यक्तत्वयोः मायायामुपपादितत्वादन्यानि तत्रोपपादयन्ननिर्देश्यत्वं तावदुपपादयति॥ अनिर्देश्यत्वं चेति॥ शब्दागोचरत्वम्। धर्मस्य मम पादभङ्ग इत्यन्वयः। नन्वत्रापीश्वरोऽस्त्वनिर्देश्य इत्यत आह॥ ईश्वरस्त्विति॥ दैवं पादभङ्गकारणमाहुः। तथा च पुनरुक्तिः। स्यादिति भावः। न च दैवशब्दोऽदृष्टवाची। तस्य "अपरे[2] कर्म" इति पृथगुक्तत्वात्। मायाया अनिर्देश्यत्वे स्पष्टं च प्रमाणमाह॥ उक्तं चेति॥ महाभूतमाकाशवायुरूपम्। उपभूतं तेजोऽब्भूलक्षणम्[3]। तदा प्रलये। अजरमित्यादिकं प्रलयेवस्थानस्योपपादकम्। न च एतद्ब्रह्म इति प्रदर्शनाय "एषा ह्येव प्रकृतिः" इत्युदाहृतम्। इदानीं सर्वत्रमित्यादिकं मायायामुपपादयितुमाह॥ सर्वगेति॥ भावप्रधानो निर्देशः। स्वरूपवाची वा लक्षणशब्दः आश्रयो यस्य तत्तथोक्तम्। अनेन ब्रह्मणो व्यावृत्तिः। 'अजरात्' 'अमरात्' इति जडप्रधानादेः। तस्य तत्प्राप्त्यभावात्। अग्राह्यान्मनसोऽप्यगोचरादित्यनेनाचिन्त्यमिति सिध्यति। 'असम्भवतो" 'अक्षयात्', 'अक्षरात्' इति ध्रुवत्वसिद्धिः। असति प्रलये भवं असत्यम्। ललामं प्रधानम्। द्वितीया भगवदेकाधीना प्रवृत्तिः विशेषो यस्य तत्तथा। अमूर्तितः प्राकृतदेहरहितात्। सर्वस्याः सर्वगायाः इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः। अनाद्यविद्याभिमानित्वाच्छाश्वततमसः। पुरुषोऽभूदित्यन्वयः। इदं प्रसिद्धं तमो मायाख्यं प्रलये सर्वतः प्रसुप्तमिव निर्व्यापारमासीत्। अभूतमजातम्। अप्रज्ञातमित्यादिना प्रत्यक्षानुमानागमवेद्यत्वाभाव उच्यते। अवेद्यलक्षणत्वाद्-

1. क. 'चतुष्कपर्दाहं' इत्यादि उदाहृतवाक्यविरोधः

2. ग, परे 3, तेजोऽब्नलक्षणम्

प्रतर्क्यम् । अनेन सर्वत्रगमचिन्त्यं ध्रुवमिति सिध्यति । गीतावाक्येन कूटस्थत्वं नित्यत्वं चेत् 'ध्रुवं' इति पुनरुक्तिः । कूटमनृतं तिष्ठत्यस्मिन्नित्यसम्भवीत्यत आह ॥ कूट इति ॥ कूटशब्दस्याकाशवाचित्वेऽभिधानं प्राक् पठितम् । तथाऽपि दार्ढ्याय श्रुत्युदाहरणम् । श्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गम् । "सा सर्वगा" इत्युक्तार्थे स्पष्टं प्रमाणम् । निश्चला स्वपदादभ्रष्टा । विश्वं गतमाश्रितमस्यामिति विश्वगा । एतानि चोक्तविशेषणानि तदुपासनस्य मोक्षसाधनत्वाङ्गीकारसमर्थनार्थानीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

भ० गी०—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

भा०—

कथं तर्हि त्वदुपासकानामुत्तमत्वमित्यत आह ॥ **क्लेश इति ॥** अव्यक्ता गतिः दुःखं ह्यवाप्यते । गतिः मार्गः । अव्यक्तोपासनद्वारको मत्प्राप्तिमार्गो दुःखमवाप्यत इत्यर्थः । अतिशयेनोपासनसर्वेन्द्रियातिनियमनसर्वसमबुद्धिसर्वभूतहितकरत्वातिसुष्ठ्वाचारसम्यग्विष्णुभक्त्यादिसाधनसन्दर्भमृते नाव्यक्तापरोक्षम् । तदृते च न विष्णुप्रसादः । सत्यपि तस्मिन्न सम्यग् भगवदुपासनं ऋते । नर्ते च तं मोक्षः । विनाऽव्यक्तोपासनं भवत्येव भगवदुपासकानां मोक्ष इति क्लेशिष्ठोऽयं मार्ग इति भावः । तथाऽप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां सुकरं भगवदुपासनं इत्येव[1] प्रयोजनम् । तत्रापि योऽव्यक्तापरोक्षे प्रयासः तावता प्रयासेन यदि भगवन्तमुपास्ते ऊनेन वा तदा भगवदपरोक्षमेव भवतीति द्वितीयमधिकम् । इन्द्रियसंयमाद्यूनभावेऽत्युपासकस्यापि देवी नातिप्रसादमेति । देवस्तु तानि साधनानि

1. अ. इत्येतावत्

भक्तिमतः स्वयमेव प्रयत्नेन[1] ददातीति सौकर्य[2]मिति भक्तानां भगवदुपासने। इतरत्र तु क्लेशोऽधिकतरः। तदेतत्सर्वं 'पर्युपासते', 'सन्नियम्य', 'अधिकतर' इवि परिसंतरपशब्दैः प्रतीयते।

प्र० दी०—

नन्वितरेषां किं फलम्? इत्यस्य प्रश्नस्य "ते प्राप्नुवन्ति मामेव" इत्युत्तरं दत्तम्। तत्किमुत्तरेणेत्यत आह॥ कथमिति॥ पूर्ववाक्ये पक्षग्रहणमात्रं कृतम्। न तु तत्राभिप्रेतस्य दोषस्य परिहारः। अतः पूर्वपक्षिणा अभिप्रायोद्घाटने कृते तत्समाधानमाहेति भावः। तर्ह्युभयेषां फलसाम्ये। यद्यप्येषा शङ्का पूर्ववाक्ये परिहृता। पर्यादिशब्दप्रयोगात्। तथा च वक्ष्यति। तथाऽपि साध्यस्यानुक्तत्वाद्धेतुवचनं स्वरूपकथनं मन्यमानस्य भवत्येव पुनः शङ्का। उत्तरार्धे पदानां व्यवहितत्वादन्वयाप्रतीतौ तमाह॥ अव्यक्तेति॥ अनेन 'दुःखं' इत्यस्य क्रियाविशेषणत्वमुक्तम्। गतिशब्दस्य अकर्तरि कारके भावे च प्रयोगादत्र विवक्षितमर्थमाह॥ गतिरिति॥ गम्यते अनेनेति व्युत्पादनादुपायो गतिरित्यर्थः। ननु मार्गस्याव्यक्तत्वं कथमुच्यते। कुतश्च गम्यार्थता गतिशब्दस्य त्यज्यत इत्यत आह॥ अव्यक्तेति॥ अव्यक्तोपासनं द्वारमुपायो यस्यासौ तथोक्तः। अव्यक्तोपासनानन्तरभावि यद्भगवदुपासनं तदेवमुच्यते। अनेनाव्यक्तशब्दः तदुपासनं लक्षयति। तेन च तद्द्वारकत्वं लक्ष्यते। गम्यार्थतायां च गतिशब्दस्याव्यक्ताख्यं गम्यमित्युक्तं स्यात्। न च तद्युक्तम्। "ते प्राप्नुवन्ति मामेव" इति भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वादित्युक्तं भवति। अत्र पूर्वार्धेऽस्य मार्गस्याधिकतरक्लेशवत्त्वं प्रतिज्ञाय कथमित्यतस्तत्प्रसिद्धमित्युत्तरार्धेनोक्तम्। तत्प्रसिद्धिं[3] विवृणोति॥ अतिशयेति॥ षष्ठोक्तप्रकारेण सर्वसमबुद्धिः। ततः किमित्यत आह॥ तद्वते चेति॥ अयोगव्यवच्छेद एवायमुक्तो न तु तावन्मात्रेणेत्याह॥ सत्यपीति॥ तस्मिन्नव्यक्तापरोक्ष्ये सति विष्णुप्रसाद इति वर्तते। ततोऽपि

1. अ. अप्रयत्नेन 2. अ. अतिसौकर्यम् 3. ख. तं प्रसिद्धम्

किमित्यत आह ॥ नर्ते चेति ॥ तं विष्णुप्रसादम् । अस्त्वेवमव्यक्तोपासनद्वारकभगवत्प्राप्तिमार्गप्रकारः । तथाऽपि कथमत्राधिकः क्लेशः इत्यत आह ॥ विनेति ॥ अव्यक्तोपासनमार्गम् । अयमव्यक्तोपासनद्वारकः[1] । एवं तर्हि किमिति प्रवृत्तो, येनार्जुनेनाशङ्कित इत्यत आह ॥ तथाऽपीति ॥ एवं तर्हि मार्गयोः साम्यमेव । अनेन प्रयोजनेन क्लेशस्य समाधानादित्यत आह ॥ तत्रापीति ॥ अव्यक्तोपासनद्वारके मार्गेऽपि । द्वितीयं भगवदुपासने दुःखं पाक्षिक[2]मेतत् । ऊनेन वेत्युक्तत्वात् । इतश्चाव्यक्तोपासनद्वारके मार्गे भगवदुपासनात् क्लेशोऽधिकतर इत्याह ॥ इन्द्रियेति ॥ नातिप्रसादमेतीत्यतः परमेक इति शब्दः । द्वावपि हेतौ प्रकारार्थौ वा । कुतोऽयं भगवतो भाव इत्यत आह ॥ तदेतदिति ॥ उपलक्षणमेतत् । "सर्वत्र समबुद्धय" इत्यादिनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र 'परि' इत्यनेनोपासकस्यातिशयः । "सं" इत्यनेनेन्द्रियनियमस्यातिशयः । 'सर्वत्र' इत्यादिना सर्वेत्यादिकम् । तरपाऽतिसुष्ठ्वाचारादिकम् । "अव्यक्ता गतिः" इत्यनेन "तद्वते च" इत्यादि व्यवधानम् । 'मामेव' इत्यवधारणेन तथाऽपीत्यादिकं प्राप्नुवन्तीति स्वातन्त्र्योक्तथेन्द्रियसंयमादिति[3] देवतासहायाभावः । भगवदुपासने त्वेतदभावो यथा गीतोक्तः तदुत्तरत्र प्रदर्शयिष्यते ।

भा०—

सामवेदे माधुच्छन्दसशाखायां चोक्तम् ।

"भक्ताश्च येऽतीव विष्णावतीव
　　जितेन्द्रियाः सम्यगाचारयुक्ताः ।
उपासते तां समबुद्धयश्च
　　तेषां देवी दृश्यते नेतरेषाम् ।
दृष्टा च सा भक्तिमतीव विष्णौ
　　दत्वोपास्ते[4] सर्वविघ्नान् छिनत्ति ।

---

1. क. ख. अव्यक्तोपासनद्वारयुतः　　2. ख. पाक्षिकमेव
3. ख. इन्द्रियसंयमनादीति　　4. अ. उपास्तौ

*

उपास्य तं वासुदेवं विदित्वा
ततस्ततः शान्तिमत्यन्तमेति "॥

इति। उक्तं च सामवेदे आयास्यशाखायाम्—

"प्रसन्नो भविता देवः सोऽव्यक्तेन सहैव तु।
यावता तत्प्रसादो हि तावतैव न संशयः।
न तत्प्रसादमात्रेण प्रीयते स महेश्वरः।
तस्मिन् प्रीते तु सर्वस्य प्रीतिस्तु भवति ध्रुवम्।
यद्यप्युपासनाधिक्यं तथाऽपि गुणदो हि सः।
मुक्तिदश्च स एवैको नाव्यक्तादिस्तु कश्चन"।

इति।

"ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मनः"

इति मोक्षधर्मे श्रीवचनम्।

"धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसाम्यहम्"॥

इति च। महतः परं तु ब्रह्मैव। तथा हि भगवता सयुक्तिकमभिहितम्। "ॐ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॐ" "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इत्यादि। "तं" इति पुल्लिंगाच्चैतत्सिद्धिः। महतः परत्वं त्वव्यक्तपरस्य भवत्येव। तथा चाग्निवेश्यशाखायाम्—"अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं" इति "परो हि देवो पुरुहूतो महत्त" इति।

प्र० दी०—

आगमान्तरसिद्धत्वाच्चायं भवति भगवदभिप्राय इत्याह॥ सामवेद इति॥ तेषामित्यादिषष्ठी तृतीयार्थे। विदित्वा साक्षात्कृत्य। ततो वेदनात्प्रसन्नात्ततो वासुदेवात्। यावता प्रयासेन तत्प्रसादोऽव्यक्तप्रसादः। सर्वस्यापीति द्वितीयस्तुशब्दोऽपिशब्दार्थे। आधिक्यशब्देन

न्यूनत्वमप्युपलक्ष्यते । न्यूनाधिकयोरन्यत्र प्रत्यवायहेतुत्वात् । नाऽव्यक्तादेरिति पाठे मध्येत्युपस्कारः । ममोपासनेनाऽऽत्मभावं कैवल्यम् । परमात्मने तमुद्दिश्य । अस्य वाक्यस्य कथं प्रकृतोपयोग इत्यत उक्तम् ॥ श्रीवचनमिति ॥ नित्ये नियते । ब्रह्मण्ये ब्रह्मणि साधौ । निवसामि प्रसन्ना भवामि । इति च श्रीवचनं इति सम्बन्धः । पूर्वं शङ्काहेतुत्वेन श्रियं वसाना इत्यादीनि वाक्यान्युदाहृतानि । तेष्विदमेकं नाऽव्यक्तविषयमिति वस्तुस्थितिमाह ॥ महत इति ॥ "अनाद्यनन्तं महतः परं" इति वाक्यप्रतिपाद्यमिति यावत् । अत्राभ्युच्चययुक्तिं चाह ॥ तमिति ॥ ननु "उक्तपरामर्शोपपत्तेः" इति पूर्वपक्षेऽपि युक्तिरुक्तेत्यतः साऽन्यथासिद्धेत्याह ॥ महत इति ॥ तथा चोक्तवक्ष्यमाणबलात् "अव्यक्तात् पुरुषः परः" इत्युक्तस्यायं परामर्श इति भावः । श्रुत्यन्तरेणैवं व्याख्यानाच्चैतद्वाक्यं तत्पर[1]मित्याह ॥ तथा चेति ॥ पुरुभिः हूतः पुरुहूतः ।

भा०—

न चाव्यक्तरूपं भगवता निषिद्धम् । भारतादौ साधितत्वात् । "शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" इत्यादौ तु साङ्ख्यप्रसिद्धं निषिध्य वैदिकमव्यक्तमेवोक्तम् । तथा च सौकरायणश्रुतिः—

"शरीररूपिकाऽशरीरस्य विष्णोः
　　　यतः प्रिया सा जगतः प्रसूतिः"।

इति । सुव्रतानां क्षिप्रं महदैश्वर्यं ददाति देवी ; न देव इति विशेषः ।

"सुवर्णवर्णां पद्मकरां च देवीं
　　　सर्वेश्वरीं व्याप्तजडां च बुद्ध्वा ।
सैवेति वै सुव्रतानां तु मासा-
　　　न्महाविभूतिं[2] श्रीस्तु दद्यान्न देवः" ॥

इति ऋग्वेदखिलेषु ॥ ५ ॥

---

1. क. ब्रह्मपरम्　　2. अ. महाभूतिं

प्र० दी०—

नन्वव्यक्तं नाम तत्वमेव नास्तीति सूत्रकृतोक्तम्। ततस्तदभिमानिन्यव्यक्ताख्या देवताऽपि नास्ति। तत्कथं तद्विषयतया व्याख्यानमित्यत आह ॥ न चेति ॥ तर्हि तत्कथं सूत्रितमित्यत आह ॥ शरीरेति ॥ साङ्ख्यप्रसिद्धं प्रधानमिति स्वतन्त्रं मुख्यतः शब्दवाच्यमित्यर्थः। वैदिकमिति भगवदधीनं तत्सम्बन्धेन शब्दवाच्यमित्यर्थः। अत्र श्रुतिं चाह ॥ तथा चेति ॥ प्राक् "तथाप्यपरोक्षीकृताव्यक्तानां" इत्यादिनैकं प्रयोजनमुक्तम्। अपरं च सप्रमाणकमाह ॥ सुव्रतानामिति ॥ बुद्ध्वेत्युक्तप्रकारेणोपासीनायेति शेषः। एतत्प्रयोजनं गीतायां न सूचितमिति न तत्रैवोक्तम् ॥ ५ ॥

भ० गी०—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाऽऽप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

भा०—

मदुपासकानां भक्तानां न कश्चित् क्लेश इति दर्शयति ॥ ये त्वित्यादिना ॥ उक्तं च सौकरायणश्रुतौ—

"उपासते ये पुरुषं वासुदेव-
मव्यक्तादेरीप्सितं किं नु तेषां"

इति ।

"तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः ते चैवानन्यदेवताः ।
अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम्" ॥

इति च मोक्षधर्मे ॥ ६-११ ॥

प्र० दी०—

नन्वव्यक्तोपासकानां क्लेशातिशयो गीतायां प्रतीयते । भगवदुपासकानां तु तदभावो न प्रतीयते । अतः "तदेतत् सर्वं" इति कथमुक्तमित्यत आह ॥ मदुपासकानामिति ॥ भक्तानामित्यनेन नान्यत्रात्यन्तमादरमिति सूचयति । अत्र "अनन्येनैव योगेन" इत्यादिना विनाऽव्यक्तोपासनमित्येतत् प्रतीयते । उपासत इत्येवोक्त्याऽतिशयोपासनाद्यभावः । 'नचिरात्' इत्यनेन तत्रापीत्यादिकम् । 'तेषामहं समुद्धर्ता भवामि' इत्यनेन देवस्त्वित्यादिकम्[1] । आगामिगीतावाक्यमपेक्ष्य प्राक् बुद्ध्यारोहाय तदुक्तमिति । अत्र श्रुत्यादिसंमतिं चाह ॥ उक्तं चेति ॥ तेषामार्तादीनाम् । मध्ये गतिः साधनादिसम्पादकः ॥ ६-११ ॥

1. ख. देवस्तुत्यादिकं

भ० गी०—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागः त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

भा०—

अज्ञानपूर्वादभ्यासाज्ज्ञान[1]मेव विशिष्यते । ज्ञानमात्रात्सज्ज्ञानं ध्यानम् । तथा च सामवेदे अनभिम्लानशाखायाम्[2]—

"अधिकं केवलाभ्यासाज्ज्ञानं तत्सहितं ततः ।
ध्यानं ततश्चापरोक्षं ततः शान्तिर्भविष्यति" ॥

इति । ध्यानात् कर्मफलत्याग इति तु स्तुतिः । अन्यथा कथमसमर्थोऽसीत्युच्यते[3] ।

"तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते"

इति चोक्तम् ।

"सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति
ध्यानाधिके ज्ञानभक्ती परात्मन् ।

1. अ. ज्ञानमात्रं 2. अ. अनभिम्लातशाखायां 3. अ. उच्येत

कर्मफलाकाङ्क्षमथो विरागः
त्यागश्च न ज्ञानकलाफलार्हाश्च[1] " ॥

इति काषायणशाखायाम्। वाक्यसाम्येऽप्यसमर्थविषयत्वोक्तेस्तात्पर्याभावः इतरत्र प्रतीयते। ध्यानादिप्राप्तिकारणत्वाच्च त्यागस्तुतिर्युक्ता। केवलध्यानात् फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकम्। ध्यानयुक्तत्याग एव चात्रोक्तः। अन्यथा कथं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्युच्यते। कथं च ध्यानादाधिक्यम्। तथा च गौपवनशाखायाम्—

"ध्यानात्तु केवलात्त्यागयुक्तं तदधिकं भवेत्"

इति। न हि त्यागमात्रानन्तरमेव मुक्तिर्भवति। भवति च ध्यानयुक्तात्। केवलत्यागस्तुतिरेवमपि भवति। यथाऽनेन युक्तो जेता नान्यथेत्युक्ते ॥ १२-१५ ॥

प्र० दी०—

ननु ज्ञानमभ्यासस्य साधनम्। तत्कथं ततः श्रेय इत्यत आह ॥ अज्ञानेनेति ॥ एवेति केवलम्। "ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते" इत्यसत्। साधनस्यापि ज्ञानस्य सम्भवात्। अज्ञानपूर्वस्य ध्यानस्य सम्भवाच्चेत्यत आह ॥ ज्ञानमात्रादिति ॥ उपपत्तिलब्धमर्थं श्रुत्याऽपि द्रढयति ॥ तथा चेति ॥ तत्सहितं ज्ञानसहितं ध्यानम्। ततो ज्ञानमात्राद्धिकम्। ध्यानात्कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याख्याति ॥ ध्यानादिति ॥ त्यागस्य प्रशस्तत्वमेवानेन लक्ष्यते। न प्रतीतार्थे तात्पर्यमित्यर्थः। कुत इत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ "अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं" इति। ध्यानात्प्रत्यवरे कर्मत्यागेऽप्यशक्तस्य कर्मफलत्यागः कथमन्यथा ध्यानादाधिक्ये सत्युपदिश्येतेत्यर्थः। कर्मसंन्यासात्कर्मफलरागसंन्यासात्कर्मयोगोऽपि विशिष्यते। किमुत ध्यानयोगः। वक्ष्यमाणकर्मादिसर्वाधिकम्। परात्मन् परमात्मनि विषये। विरागः शोभनाभ्यासाभावः। ननु

---

1. अ. ध्यानकलाफलार्हः

"तयोस्तु" इति "सर्वाधिकं" इति चेत्तयोरपि वाक्यत्वात्कथं तद्विरोधेन "ध्यानात्" इति वाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावः व्याख्यात इत्यत आह ॥ वाक्येति ॥ वाक्यत्वेन साम्येऽप्युपपत्तिसाहित्येन प्राबल्यादित्यर्थः । इतरत्र "ध्यानात्" इति वाक्यस्य प्रतीतेऽर्थे । युक्त्यन्तरं चाह ॥ ध्यानादीति ॥ त्यागो हि ध्यानज्ञाननिवृत्त-कर्मानुष्ठानप्राप्तौ कारणत्वेन "परीक्ष्य लोकान्" इत्यादावुच्यते । न च फलात्साधनं श्रेयः । अतोऽपीयं स्तुतिरेवेत्यर्थः । अनेन लक्ष्यार्थोऽपि निष्कृष्योक्तो भवति । प्रकारान्तरेण व्याख्याति ॥ केवलेति ॥ त्यागरहितात् ध्यानात् । ननु कुतो "ध्यानात्" इति केवलस्य निर्धारणम् । कुतश्च कर्मफलत्याग इति तत्सहितध्यानलक्षणा । त्यागस्य वा ध्यानसाहित्येनोपस्कार इत्यतः प्रतिज्ञापूर्वकमाह ॥ ध्यानेति ॥ त्यागयुक्तं ध्यानं ध्यानयुक्तस्त्याग इति द्विविधोक्तयोक्तं प्रकारद्वयं सूचयति ॥ अन्यथेति ॥ केवलत्यागाङ्गीकारे । कथं चेत्यत्रापि 'अन्यथा' इति वर्तते । न केवलमन्यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थः सिद्धः । किं तर्हि? श्रुत्याऽपीत्याह ॥ तथा चेति ॥ आद्यामन्यथाऽनु-पपत्तिमुपपादयति ॥ न हीति ॥ "ततश्चाऽपरोक्ष्यं" इत्युक्तश्रुति-विरोधादिति भावः । उक्ताङ्गीकारे कथमेतदनुपपत्त्यभाव इत्यत आह ॥ भवति चेति ॥ त्यागादिति सम्बन्धः । ज्ञानमात्रव्यवधानेनेति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्तु "तयोस्तु" इत्युपपादितैव । ननु "अथैतदप्य-शक्तोऽसि" इत्यनेन केवलत्यागो विहितः । तत्प्ररोचनाय "श्रेयो हि" इति तस्य स्तुतिरुपक्रान्ता । न च केवलध्यानात्तत्फलत्यागयुक्तं ध्यानमधिकमिति व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्लभ्यते । किं तु तद्युक्तस्य ध्यानस्यैव । अतः पूर्वसङ्गतत्वात्पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम् । न तु द्वितीयमसङ्गतेरित्यत आह ॥ केवलेति ॥ यथाऽनेन भृत्येन युक्तो राजा रिपूणां जेता, नान्यथेत्युक्ते भृत्यस्य स्तुतिर्लभ्यते । तथैवमप्य-स्मिन्नपि व्याख्याने केवलत्यागस्तुतिर्युक्ता । ध्यानस्य ध्यानान्त-राधिक्ये तत्साहाय्यस्य हेतुत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १२-१५ ॥

भ० गी०—

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥ १६ ॥

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यस्स मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

भा०—

"सर्वारम्भपरित्यागी" इत्यादेः सामान्यविशेषव्याख्यान-व्याख्येयभावेनापुनरुक्तिः । हर्षादिभिर्मुक्त इत्युक्ते कादाचित्कमपि भवतीति "यो न हृष्यति" इत्युक्तम् । उपचारपरिहारार्थं भक्त्य-भ्यासः । "ये तु सर्वाणि कर्माणि" इत्यादेः प्रपञ्च एषः ॥१६-१९॥

प्र० दी०—

पुनरुक्तिदोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ सर्वेति ॥ "सर्वारम्भ-परित्यागी", "शुभाशुभपरित्यागी" इत्यादौ सामान्यविशेषभावेन । "सन्तुष्टः सततं" "सन्तुष्टो येन केनचित्" इत्यादौ व्याख्यान-व्याख्येयभावेन । "हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो", "यो न हृष्यति" इत्यत्र नोक्तं प्रकारद्वयं सम्भवतीत्यत आह ॥ हर्षादिभिरिति ॥ निष्ठाप्रत्ययेनातीतत्वप्रतीत्या कालान्तरे हर्षादिकं भवतीत्याशङ्क्य

क्रियानिबन्धे विहितेन लटा प्रतिपादयतीत्यर्थः। तर्हीदमेवास्तु, किं तेनेत्यत आह ॥ उपचारेति ॥ सिद्धेऽर्थे वचनमुपचारं तात्पर्यद्योतनेन परिहरतीत्यर्थः। "यो मद्भक्तः" इति भक्तिः पुनः पुनरुच्यते। तत्प्रयोजनमाह ॥ आधिक्येति ॥ अद्वेष्टा इत्यादिनोक्तेषु सर्वधर्मेषु भक्तेरिति शेषः। "अद्वेष्टा" इत्यादेः सङ्गत्यदर्शनात्तामाह ॥ ये त्विति ॥ प्रपञ्चः तदुपलक्षितस्याभिधानम्।

अक्षरोपासकानधिकृत्यैतदुच्यत इत्यसत्। सन्निहितसम्बन्धे सति व्यवहितसम्बन्धग्रहणायोगात् "यो मद्भक्तः स मे प्रियः" इत्यादिवचनाच्च ॥ १६-१९ ॥

भ० गी०—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भा०—

पिण्डीकृत्योपसंहरति ॥ ये तु धर्म्यामृतमिति ॥ धर्मो विष्णुः तद्विषयं धर्म्यम्। धर्म्यं मृत्यादिसंसारनाशकं चेति धर्म्यामृतम्। श्रत् आस्तिक्यम्। "श्रन्नामाऽस्तिक्यमुच्यते" इत्यभिधानम्। तद्धधाना श्रद्दधानाः ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

"ये तु" इत्युक्तमेव किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ पिण्डीकृत्येति ॥ धर्म्यामृतमित्येतदप्रतीतार्थं व्याख्यातुं धर्मशब्दं तावद्व्याख्याति ॥

धर्म इति ॥ तद्विषयं तदुपासनाङ्गत्वात्। धर्मादनपेतं धर्म्यं, धर्मश्च विष्णुः। नादृष्टम्। प्रवृत्तस्यासम्भवात्। निवृत्तस्यैतत्साधनत्वात्। इदानीममृतशब्दं व्याकुर्वन् धर्म्यामृतमिति कर्मधारयोऽयमित्याह ॥ धर्म्यमिति ॥ न मृतं अमृतम्। नञ् विरुद्धार्थे। अमृतशब्दश्चोपलक्षक इत्यर्थः। श्रद्दधाना इत्येतद्व्युत्पादयति ॥ श्रदिति ॥ "श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानं" इत्युपसर्गत्वेनोपसङ्ख्यायमानस्याप्यस्य सत्त्ववाचित्वमविरुद्धम्; उपसर्गत्वस्य कार्यविशेषत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ ३ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वोक्तज्ञानज्ञेयक्षेत्रपुरुषान् पिण्डीकृत्य विविच्य दर्शयत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

पूर्वसङ्गतत्वेनाध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ पूर्वोक्तेति ॥ पूर्वमाषष्ठसमाप्तेः यज्ज्ञानं ज्ञानसाधनमुक्तम् यच्च सप्तमादिभिः षड्भिर्ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम् यदपि "भूमिः आपः" इत्यादिना क्षेत्रमुक्तम्, यच्च "न त्वेवाहं" इत्यादिना पुरुषभेद उक्तः, तत्सर्वमनेनाध्यायेन दर्शयति भगवान्। किमर्थम्? पिण्डीकृत्य विक्षिप्तमेकीकृत्य। गौणोऽत्र क्त्वाप्रत्ययः। पिण्डीकरणार्थमित्यर्थः। पिण्डीकरणे मिश्रत्वादप्रतिपत्तिरेवेत्यत उक्तम्॥ विविच्येति॥ प्रकरणशुद्ध्येत्यर्थः॥ १॥ २॥ ३॥

भ० गी०—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ४ ॥

भा०—

यद्विकारि येन विकारेण युक्तम्। यतश्च यद्यतो याति प्रवर्तते। स च प्रवर्तकः। यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षेत्रमिति वचनम्। स च य इति स्वरूपमात्रम् ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

यो विकारी यस्य तत् यद्विकारि इति कश्चित्। तदसत्। बहुव्रीहितायामिनेर्वैयर्थ्यात्। किं तु यश्चासौ विकारश्चेति यद्विकारः। सोऽस्यास्तीति यद्विकारीति भावेनाह ॥ यदिति ॥ अत्र येन विकारेणेत्यनेन कर्मधारयं सूचयति। युक्तमिति इनेरर्थम्। यतश्च यत् इत्येतत् यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यते इति कश्चित् व्याख्यातवान्। तदयुक्तम्। यद्विकारीत्यनेन गतार्थत्वात्। साध्याहारत्वाच्च। विकारांश्च गुणांश्च इत्यस्यान्यथोपपत्तेः। अपरस्तु यतश्च अमानित्वादिभ्यो यज्ज्ञेयं प्राप्यत इति। तदप्यसत्। अध्याहारादेव। अमानित्वमित्यादेरनादिमदित्यादेश्चान्यथासिद्धेरित्यन्यथा व्याचष्टे॥ यतश्चेति॥ यतो यस्य प्रेरणया। यदिति इणः लडादेशशत्रन्तस्य रूपम्। इणो यातेश्चानतिभिन्नार्थत्वात् 'याति' इत्युक्तम्। सर्वस्य क्षेत्रस्य गत्यभावात् गौणीं वृत्तिमश्रित्य विवृणोति ॥ प्रवर्तत इति ॥ "स च य" इति जीवप्रतिज्ञेति व्याख्यानमसत्। तस्याप्रकृतत्वात्। क्षेत्रज्ञशब्दस्यातद्विषयत्वादिति भावेनाह ॥ स चेति ॥ "यतः क्षेत्रं प्रवर्तते" इति प्रवर्तकस्य प्रकृतत्वादित्याशयः। नन्वेवं चेदेतद्वक्तव्यम्। किं "यतश्च यत् स च य" इत्येकैव प्रतिज्ञा। उत द्वे। नाद्यः। चशब्दद्वयानुपपत्तेः। तत्समासेनेत्यनेनान्वयात्। "स च य" इत्यस्य वैयर्थ्याच्च। न द्वितीयः। अर्थभेदाभावादित्यतो

द्वितीयमङ्गीकृत्याह ॥ यतश्चेति ॥ "यतश्च यत्" इति वचनमस्मादेवंधर्मविशिष्टात् क्षेत्रं प्रवर्तत इति वक्तुं प्रतिज्ञारूपम्। "स च य" इति वचनं प्रवर्तकस्य स्वरूपमात्रं वक्तुं प्रतिज्ञारूपं इत्यर्थभेद इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भ० गी०—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ५ ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ६ ॥

भा०—

ब्रह्मसूत्राणि शारीरकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि। ततश्च छन्दसां ऋषिवाक्यानां च तथात्वात् "ऋषिभिः" इत्यादिकं वृथा स्यादित्यतो रूढिमाश्रित्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भ० गी०—

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

भा०—

इच्छादयो विकाराः ॥ ७ ॥

प्र० दी०—

"महाभूतानि" इत्यनुक्रम्य "एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं" इत्युक्तम्। तत्र न ज्ञायते किं क्षेत्रं के च तद्विकारा इत्यत आह ॥ इच्छादय इति ॥ पूर्वं क्षेत्रमिति भावः ॥ ७ ॥

भ० गी०—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ८ ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ९ ॥

भा०—

"स च यो यत्प्रभावश्च" इति वक्तुं तज्ज्ञानसाधनान्याह ॥ अमानित्वमित्यादिना ॥ आत्माल्पत्वं ज्ञात्वाऽपि महत्त्वप्रदर्शनं डम्भः ।

"ज्ञात्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं डम्भो माहात्म्यदर्शनं" इति ह्यभिधानम् । आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्र० दी०—

ननु षट्स्वर्थेषु प्रतिज्ञातेष्वमानित्वादिकमनन्तर्भूतं किमित्युच्यत इत्यत आह ॥ स चेति ॥ इति प्रतिज्ञातमर्थद्वयं वक्तुं ज्ञेयं यत्तदित्यादिना । न यादृशतादृशेन श्रवणेन तदनुभवारूढं भवतीत्याशयेनेति शेषः । मानाहङ्काराभ्यां दम्भं पृथग्दर्शयति ॥ आत्मेति ॥ आर्जवं ज्ञानसाधनं यथा स्यात्तथा व्याचष्टे ॥ आर्जवमिति ॥ एतच्च सन्मार्ग इति ज्ञातव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

भ० गी०—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ ११ ॥

भा०—

सक्तिः स्नेहः। स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्गः। "स्नेहस्सक्तिस्स एवातिपक्वोऽभिष्वङ्ग उच्यते" इत्यभिधानम्॥ १०॥ ११॥

प्र० दी०—

सक्त्यभिष्वङ्गशब्दयोः अर्थभेदमाह॥ सक्तिरिति॥ १०॥ ११॥

भ० गी०—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो[1]ऽन्यथा॥१२॥

भा०—

तत्वज्ञानार्थदर्शनं अपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रदर्शनम्॥ १२॥

प्र० दी०—

ननु तत्वज्ञानार्थदर्शनं नाम ज्ञानमेव। तत्कथं ज्ञानसाधनेषूच्यत इत्यत आह॥ तत्वेति॥ शास्त्रदर्शनं तात्पर्यालोचनम्। अत्र शास्त्रस्येत्यध्याहृत्य व्याख्यानमिति ज्ञातव्यम्॥ १२॥

भ० गी०—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते॥ १३॥

भा०—

"परं ब्रह्म" इति "स च य" इति प्रतिज्ञातमुच्यते। अन्यत् "यत्प्रभाव" इति। आदिमद्देहवर्जित[2]मनादिमत्। अन्यथा 'अनादि' इत्येव स्यात्॥ १३॥

प्र० दी०—

प्रतिज्ञातार्थद्वयप्रतिपादनाय "ज्ञेयं यत्तत्" इत्यादिकं वाक्यमिति

---

1. अ. तदतः 2. अ. आदिमद्देहादिवर्जितम्

सूचितम्। तत्र[1] केन तु[2] किमुच्यत इत्यत आह ॥ परमिति ॥ इति नामोक्त्या। अन्यदनादिमदित्यादिकं "यत्प्रभाव" इति प्रतिज्ञातस्य प्रतिपादकमित्यर्थः। आदिरस्यास्तीत्यादिमत्। न आदिमत् अनादिमदिति व्याख्याने, न विद्यते आदिः यस्येत्यनादिरिति बहुव्रीहित्वाश्रयणेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः मतुपो वैयर्थ्यमिति दोषं पश्यन्तः केचित् "अनादिः" इति "मत्परं" इति च पदं विच्छिद्य अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परमिति व्याचक्षते। तदसत्। अर्थासम्भवात्। न हि "ब्रह्म" इति वासुदेव इति कश्चिद्भेदः। "न चावतारेषु पारावर्यं" इत्युक्तमिति भावेन यथा मतुपो न वैयर्थ्यं तथा व्याचष्टे ॥ आदिमदिति ॥ आदिः एषामस्तीत्यादिमन्ति। न विद्यन्ते आदिमन्ति यस्य तदनादिमत्। सामर्थ्यात्तानि देहेन्द्रियगुणक्रियादीनीत्यर्थः। अथवा पूर्वोक्त एव विग्रहः। न च मतुपो वैयर्थ्यम्। वैदिकं लिङ्गव्यत्ययं विभक्तिलोपं वा मन्यमानस्य बहुव्रीहिर्वा नञ्समासो वाऽयमिति संशयः स्यात्। तथाच ब्रह्म स्वयं कारणं न भवतीत्यपि शङ्क्येत। तन्निवृत्त्यर्थं मतुबन्तेनाऽदिशब्देन नञ्समासस्याऽश्रयणात्। ये त्वेवं प्रयोजनमनभिधाय मतुपः प्रयोगः श्लोकपूरणार्थमित्युक्तवन्तस्तान्निराचष्टे ॥ अन्यथेति ॥ अस्मदुक्तप्रयोजनद्वयानङ्गीकार इत्यर्थः। सार्थकेन शब्दान्तरेण श्लोकपूरणसम्भवादिति भावः। ननु बहुव्रीहिमाश्रित्य पुनः मतुपः प्रयोगे दोषः स्यात्। न चैवम्। किं तु शब्दान्तरमेवैतत्। तत्कथमयं दोषः। अन्यथा "यद्विकारि" इत्यत्रापि दोषप्रसङ्गात्। मैवम्। बहुव्रीहिं विवक्षित्वाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसम्भवे बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेनोक्तत्वात् "यद्विकारि" इत्यत्र गौरवाभावात् ॥ १३ ॥

भ० गी०—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

1. क. अत्र　　2. क. तु इति न दृश्यते

*

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१६॥
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१७॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १८ ॥

भा०—

सर्वेन्द्रियाणि गुणांश्चाभासयतीति सर्वेन्द्रियगुणाभासम् । इन्द्रियवर्जितत्वाद्यर्थ उक्तः पुरस्तात् ॥ १४-१८ ॥

प्र० दी०—

अहं परा शक्तिः यस्य इति व्याख्याने अर्थासम्भवं कश्चिदन्यथा प्राह । "ब्रह्मणस्सर्वविशेषप्रतिषेधेनैवात्र जिज्ञापयिषितत्वाच्छक्तिमत्त्वप्रतिपादनं विरुद्धं" इति । तदसत् । अत्र विशेषवत्त्वस्य[1] दर्शनादिति भावेनाऽऽह ॥ सर्वेति ॥ गुणान् तद्विषयानाभासयति प्रत्यापयति प्रत्येतीति वा । भासतेः पचाद्यच् । "एवं सर्वतः पाणिपादं तत्" "सर्वभृत्" "गुणभोक्तृ च" इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । कथं तर्हि "सर्वेन्द्रियविवर्जितं", "निर्गुणं", "अचरं" इत्याद्युक्तमित्यत आह ॥ इन्द्रियेति ॥ आदिशब्दात्परं 'शब्द' इत्यध्याहार्यम् । पुरस्तात् द्वितीये ॥ १४-१८ ॥

---

1. क. सविशेषत्वस्य

भ० गी०—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १९ ॥

भा०—

विकारान्तर्भावात् ज्ञानसाधनं प्रथमत उक्तम् । बहुत्वात् साधनात्युपयोगात् प्रभावः ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

ननु ब्रह्मणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं बुद्ध्यारूढं भवेदित्याकाङ्क्षायां साधनं पश्चाद्वक्तव्यम् । तत्कुतः प्रथमत उक्तमित्यत आह ॥ विकारेति ॥ विकारिष्वन्तर्भावं ज्ञापयितुं तदनन्तरमुपोद्घातप्रक्रिययोक्तमिति भावः । उद्देशक्रमानुसारेण "यतश्च यत्" इति प्रथममनुक्त्वा "स च यो यत्प्रभावश्च" इत्येतत्कुत उक्तमित्यत आह ॥ बहुत्वादिति ॥ सूचीकटाहनिर्माणादौ बहुत्वस्य प्राथम्यव्यभिचारात् हेत्वन्तरोक्तिः । अलौकिकस्य प्रभावस्य बुद्ध्यारोहे हि साधनानामत्युपयोगो न तु तावान् लौकिकस्य प्रेरकत्वस्यानुभवारोह इति ज्ञानसाधनानन्तरमेव प्रभाव उक्तः । तत्प्रसङ्गेन चेति भावः ॥ १९ ॥

भ० गी०—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥२०॥

भा०—

"यतश्च यत्" इति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान् सङ्क्षिप्याह ॥ **प्रकृतिमिति** ॥ गुणाः सत्त्वादयः । तेषामत्यल्पो विशेषो लयात्सर्ग इति विकाराः पृथगुक्ताः ।

"कार्याकार्यगुणास्त्रिस्रः यतस्स्वल्पोद्भवो जनौ"
इति[1] माधुच्छन्दसशाखायाम् ॥ २० ॥

प्र० दी०—

ननु "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धि" इत्यादिकमप्रतिज्ञातं किमित्युच्यते । मैवम् । "यादृक् च" इति प्रतिज्ञातस्य सप्रकारस्य क्षेत्रस्य कथनात् । तत्प्रतिज्ञाक्रमेण प्रागेव कुतो नोक्तमित्यत आह ॥ यतश्चेति ॥ "यतश्च यत्" इति प्रतिज्ञातं प्रेरकस्वरूपं तावत्प्रभावानन्तरं वक्तव्यं प्राप्तम् । तत्र प्रेरकस्य स्वरूपनिरूपणं प्रेर्यज्ञानमपेक्षते । प्रेर्यं च सप्रकारं क्षेत्रम् । प्रेरकस्वरूपं[2] वक्तुमनेन प्रेरणीयं सप्रकारं क्षेत्रमुच्यते । तस्य प्रागपि वचने गौरवं स्यादिति भावः । तर्हि "प्रकृति" इत्यादि कथमुच्यते । ईश्वरातिरिक्तस्सर्वोऽपि चेतनाचेतनवर्गः क्षेत्रमित्युच्यते । तत्र प्रकृतिशब्देन "महाभूतानि" इत्यादिनोक्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि गृह्यन्ते । विकारशब्देनेच्छाद्युपलक्षिताः क्षेत्रान्तर्भूता अपि गुणत्रयाद्यास्सर्वे विकारा विवक्षाविशेषवशेन पृथगुपात्ताः । पुरुषशब्देन जीव इति । "यावत् सञ्जायते" इत्यादिना पुनर्वक्ष्यमाणत्वात्पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुं "सङ्क्षिप्य" इत्युक्तम् । 'आह' सप्रकारान् निरूपयति । गुणाः सुखदुःखमोहा इति कश्चित् । कार्यकारणलक्षणा इत्यन्यः । तदुभयं निराकर्तुं व्याचष्टे ॥ गुणा इति ॥ ननु सत्वरजस्तमसामपि प्रकृतिविकारत्वात् विकारांश्च गुणांश्चेति पृथगुक्तिः किमर्थेत्यत आह ॥ तेषामिति ॥ इति ज्ञापयितुमिति शेषः । विकाराः पृथगुक्ता इति । विकाराश्च गुणाश्च पृथगुक्ता इत्यर्थः । कार्याश्च ते अकार्याश्च । तिस्रः त्रयः । अनेन सुखाद्यङ्गीकारे विकारेभ्यः पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्यपि सूचितम् ॥ २० ॥

भ० गी०—

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २१ ॥

---

1. अ. इति हि 2. क. अतः प्रेरकस्वरूपं

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥

भा०—

कार्यं शरीरम् । "शरीरं कार्यमुच्यते" इत्यभिधानात् । कारणानि इन्द्रियाणि । भोगोऽनुभवः । स हि चिद्रूपत्वादनुभवति । प्रकृतिश्च जडत्वात् परिणामिनी ।

"कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्" ॥

इति भागवते ॥ २१-२२ ॥

प्र० दी०—

कारणानामपि कार्यत्वात् पृथगुक्तिः व्यर्थेत्यतो रूढिमाश्रित्य कार्यकारणशब्दौ व्याख्याति ॥ कार्यमिति ॥ 'भोक्तृत्व' इत्यत्र प्रकृत्यर्थो भोगः अभ्यवहारादिः सुखादिविषयो न सम्भवति । अत आह ॥ भोग इति ॥ स्वीयतया साक्षात्कार इत्यर्थः । भोगः प्रकृतेरेव । न पुरुषस्य । अतः "पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः" इति कथमुक्तमिति साङ्ख्याः । तत्राह ॥ स हीति ॥ न तु प्रकृतिचैतन्यादिति शेषः । ननु "कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः" इत्युक्तम् । कर्तृत्वं च ज्ञानेच्छाप्रयत्नयोगः । तत्कथं प्रकृतेर्भोगासम्भव इत्यत आह ॥ प्रकृतिश्चेति ॥ चस्त्वर्थः । परिणामिकारणत्वात् कर्तृत्वमित्युपचर्यत इति भावः । श्लोकार्थे पुराणसम्मति[1]माह ॥ कार्येति ॥ 'कारणं विदुः' इत्युत्तरार्धेऽनुवर्तते ॥ ११ ॥ १२ ॥

भ० गी०—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥२३

1. क. ख. सम्मतिं च

भा०—

"यतश्च यत्" इत्याह ॥ **उपद्रष्टेति** ॥ अनुमन्ता अन्वनु विशेषतो निरूपकः। "पुरुषस्सुखदुःखानां" इति जीव उक्तः। "पुरुषं प्रकृतिं" इति जीवेश्वरौ सहैवोच्येते। अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः। उत्कर्षे हि महातात्पर्यम्। तथा हि सौकरायण-श्रुतिः—

"अवाच्योत्कर्षे महत्त्वात् सर्ववाचां
सर्वन्यायानां च महत्तत्परत्वम्।
विष्णोरनन्तस्य परात्परस्य तच्चापि
ह्यस्त्येव न चात्र शङ्का।
अतो विरुद्धं तु यदत्र मानं तदक्षजादावथवाऽपि युक्तिः।
न तत्प्रमाणं कवयो वदन्ति
न चापि युक्तिर्ह्यूनमतिर्हि दृष्टेः।"

इति। अतो युक्तिभिरप्येतदपलापो न युक्तः। अतो यथा युक्त्याऽ-विद्यमानत्वादि कल्पयति साप्याभासरूपेति सदैव माहात्म्यं वेदैरुच्यत इति सिद्धयति। अवान्तरं च तात्पर्यं तत्रास्ति। उक्तं च तत्रैव—

"अवान्तरं तत्परत्वं च सत्त्वे महद्वाप्येकत्वा[1]त्तयोरनन्तः"

इति। श्यामत्वाद्यभिधानाच्च। युक्तं च पुरुषमतिकल्पितयुक्त्यादेरा-भासत्वम्। अज्ञानसम्भवात्। न तु स्वतः प्रमाणस्य वेदस्याऽ-भासत्वम्। अदर्शनं च सम्भवत्येव पुंसां बहूनामप्यज्ञानात्। तर्ह्यस्मदनधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोऽपि स्यादिति न वाच्यम्। यतस्तत्रै-वाऽह—

"नैव तद्विरुद्धा[2] वाचो नैव तद्विरुद्धा[3] युक्तयः
इति ह प्रजापतिरुवाच"।

इति। तद्विरुद्धं च जीवसात्म्यम्[4]।

---

1. अ. एकत्वात्तु 2. 3. अ. नैतद्विरुद्धा 4. अ. जीवसाम्यं

प्र० दी०—

"यतश्च यत् इति वक्तुं" इत्युक्तम्। तत्केनोच्यत इत्यत आह॥ यतश्चेति॥ इति प्रतिज्ञानमिति शेषः। अनुमन्ताऽनुज्ञाता इति कश्चित्। तदसत्। औदासीन्यप्राप्तौ 'भर्ता' 'भोक्ता' इत्यादिविरोधादिति भावेन व्याचष्टे॥ अनुमन्तेति॥ अनुशब्दः पुनरर्थे। क्रियाऽऽवृत्तिश्च तदर्थ इति ज्ञापनाय द्विरुक्तिः। 'विशेषत' इति तृनोऽर्थः। निरूपकः कर्तव्यस्याऽलोचकः। "य एवं वेत्ति पुरुषं" इत्यत्र पुरुषशब्दं व्याख्यातुमुपोद्घातमाह॥ पुरुष इति॥ सुखदुःखभोक्तृ[1]लिङ्गादिति भावः। सुखदुःखानां भोक्तृत्वे भोगे हेतुः कर्तेति व्याख्यानमाश्रित्येदमुक्तम्। व्याख्यानान्तरे तु भगवानेवात्र पुरुषः पुरुषः प्रकृतिस्थो हीति जीवः। उपलक्षणमेतत्। उपद्रष्टेति ईश्वर उक्त इत्यपि द्रष्टव्यम्। ततः किमित्यत आह॥ पुरुषमिति॥ यत एवं उभावपि प्रकृतौ, अतो "य एवं वेत्ति पुरुषं" इत्यत्र पुरुषशब्देन जीवेश्वरौ द्वावपि गृह्येते, द्वयोरपि परामर्शसम्भवात्। तर्हि द्वयोः द्विवचनेन भाव्यमित्यत उक्तम्॥ सहैवेति॥ तन्त्रेणेत्यर्थः। अत्र कश्चित् 'य एवं वेत्ति पुरुषं' 'साक्षादहमस्मि' इत्येवमध्याहारेण जीवेश्वरैक्यं व्याख्यातवान्। तद्दूषयति॥ अन्यत्रेति॥ जीवेश्वरैक्ये सर्ववेदानां प्राधान्येन यत्प्रतिपादकत्वं तद्विरोधः। कथमित्यत आह॥ उत्कर्षे हीति॥ सर्वागमानामीश्वरस्य सर्वोत्कर्षे हि महातात्पर्यमित्यर्थः। तत्कुतः? प्रागुक्तयुक्तेः। श्रुतेश्चेत्याह॥ तथा हीति॥ विष्णोः महत्त्वादेवावाच्यत्वेनोक्ते सर्वोत्कर्षे सर्वासां वेदवाचां, सर्वन्यायानां, न्यायव्युत्पादकस्य मीमांसाशास्त्रस्येति यावत्। महत्तत्परत्वं महातात्पर्यम्। अस्तूत्कर्षे महातात्पर्यम्। तथाऽप्युत्कर्षस्य सत्त्वं कुतः? न हि जैनवाक्यस्य क्वचित् महातात्पर्येऽपि तत्सत्त्वमस्तीत्यत आह॥ तच्चापीति॥ न केवलं तत्र तात्पर्यम्। किं तु तन्महत्त्वमपि चास्त्येव। धियां स्वतः प्रामाण्यादिति हेरर्थः। स्वतः प्रामाण्येऽपि बाधकात् विषयासत्त्वं भवति। तदप्यत्र नास्तीत्याह॥ न चात्रेति॥ शङ्केति॥

---

1. क. ख. सुखदुःखभोक्तृत्वलिङ्गात्

शङ्काहेतुः बाधकमिति यावत् । कथं बाधकाभाव इत्यत आह ॥ अत इति ॥ 'अत' इत्यस्योत्तरत्रान्वयः । तत्र, ईश्वरस्य सर्वोत्कर्षे तु यद्विरुद्धं मानं शङ्क्यते, तदपि किमक्षजादौ अक्षजागमयोरन्यतरत्, अथवा युक्तिः । आद्यं निराकरोति ॥ न तदिति ॥ कवयो न्याय-विदः । कुतः ? अतः, उपजीव्यवेदविरोधात् । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । तथाऽपि विशेषं वक्तुमाह ॥ न चेति ॥ युक्तिरपि नैव मानं; यतो दृष्टेः श्रुतेः ऊनमतिः जात्यैव दुर्बलज्ञानोत्पादिका । भगवदुत्कर्षे सर्वागमानां महातात्पर्यमित्यत्र पठितायाः श्रुतेः शेषेण योऽर्थो लब्धः सोऽपि प्रकृतोपयुक्त एव । उत्कर्षस्य सत्त्वाभावे जीवेश्वरैक्यस्य तद्विरोधाभावात् । अतस्तं स्ववाक्येनाप्याह ॥ अत इति ॥ 'युक्तिभिः' इत्युपलक्षणम् । एतदपलापः भगवदुत्कर्षस्या-विद्यमानत्वादिकल्पनम् । अत इत्युक्तमेवार्थं विशदयति ॥ अत इति ॥ वेदविरोधादित्यर्थः । आदिपदेनानिर्वाच्यत्वं गृह्यते । भगवदुत्कर्षस्येति शेषः । साऽपीत्यपिशब्देन प्रत्यक्षादेस्समुच्चयः । इतिशब्दो हेतौ । बाधकाभावादित्यर्थः । उत्कर्षस्य प्रकृतत्वेऽपि तच्चापीति श्रौततच्छब्द-व्याख्यानाय 'माहात्म्यं' इत्युक्तम् । ननु प्रतिपन्नस्य विद्यमानत्वादिकं बाधकाभावेन कल्प्यम् । स्वतः प्रामाण्यात् । न चोत्कर्षस्य सत्त्वं वेदात्प्रतिपन्नम् । उत्कर्षे तत्सत्त्वे च तात्पर्याङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गा-दित्यत आह ॥ अवान्तरं चेति ॥ चशब्दस्य तत्र सत्त्वे चेत्यन्वयः । उभयत्र महातात्पर्याभावान्न दोषः । एतत्कुत इत्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ तत्रैव तस्यामेव श्रुतौ । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तू-त्कर्षसत्त्वे[1] महदपि तत्परत्वम् । कुतः ? अनन्तसम्बन्धिनोस्तयोरुत्कर्षस्य तत्सत्त्वस्य चैकत्वात् । अनन्त इति प्रकृतत्वादेवोक्तम् । एतदुक्तं भवति । प्रमाणं प्रवर्तमानं विधिरूपं निषेधरूपं वा, न तूदासीनम् । तस्य च बाधाभावे स्वत एव सत्त्वासत्त्वलक्षणौ विधिनिषेधौ सिध्यतः; किं तत्र तात्पर्यान्तरकल्पनयेति । ननु निराकारमेव ब्रह्म श्रूयते । तत्कथं तद्गुणोत्कर्षे सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यं स्यादित्यत आह ॥

1. क. 'उत्कर्षसत्त्वे' इत्यतः परं 'सर्वेषां' इत्यधिकः पाठः

श्यामत्वादीति ॥ एतच्चानन्तरातीताध्याये प्रपञ्चितम्। वेदविरोधात् युक्त्यादेराभासत्वमित्युक्तम्। तदयुक्तम्। नियामकाभावात्। विपर्ययस्यापि सुवचनादित्यत आह॥ युक्तं चेति॥ युक्तं, सम्भावितम्। अज्ञानसम्भवात्, अज्ञानमूलत्वसम्भवात्। अज्ञानमुपाधिव्यभिचारादिविषयम्। स्वतः प्रमाणस्या[1]पौरुषेयतया पुरुषगुणानपेक्षप्रमाणभावस्य। युक्तेरज्ञानमूलत्वसम्भावना निर्बीजेत्यत आह[2]॥ अदर्शनं चेति॥ सम्भवति शङ्कार्हमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति। वेदस्य युक्त्यादेश्च, परस्परविरोधे द्वयोः प्रामाण्यानुपपत्तावन्यतरस्याऽभासत्वे कल्पनीये, युक्त्यादेरेव तत्कल्प्यं सम्भवात्। न तु वेदस्यासम्भवात्। निरवकाशेन सावकाशस्य बाधदर्शनादिति। पुरुषेष्वदर्शनमाशङ्कमानानामतिप्रसङ्गमाशङ्क्य निषेधति॥ तर्हीति॥ विपर्ययो भगवद्गुणोत्कर्षस्य। "सर्ववाचां" इति श्रुत्यैवोक्तत्वादिति परिहारे स्थितेऽन्यमप्याह॥ यत इति॥ तस्यामेव श्रुतावाह वेदपुरुषः। एतद्विरुद्धाः भगवद्गुणोत्कर्षविरुद्धाः। "उत्कर्षे हि" इत्यादिनोक्तमुपसंहरति॥ तदिति॥ सर्ववेदानां यद्भगवद्गुणोत्कर्षे महातात्पर्यमुक्तं तद्विरुद्धं जीवसात्म्यं, जीवस्यैकात्म्यम्।

भा०—

"आभास एव च" इति चोक्तम्। "जनमेजय उवाच[3]—

बहवः पुरुषा ब्रह्मन् उताहो एक एव तु।
को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः तं भवान् वक्तुमर्हति॥

श्री वैशम्पायन उवाच[4]—

"नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव।
बहूनां पुरुषानां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा[5] तं पुरुषं विश्वमाख्यस्यामि गुणाधिकम्॥"

---

1. क. स्वतः प्रामाण्यस्य
2. ख. अज्ञानमूलत्वसम्भावना न निर्बीजेत्याह
3. अ. जनमेजय उवाच इति न पठ्यते
4. 5. अ. उवाच इति क्वचित् न पठ्यते। "तथा तं पुरुषं" इति श्लोकार्धोऽपि

इति[1] मोक्षधर्मे। न च तत्सर्वं स्वप्नेन्द्रजालवत्[2]। "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति[3] भगवद्वचनम्। न च स्वप्नवदेकजीवकल्पितत्वे मानं पश्यामः। विपर्यये माश्चोक्ता द्वितीये। उक्तं च अयास्यशाखायां—

"स्वप्नो ह वाऽयं चञ्चलत्वान्न स्वप्नो
न हि विच्छेदो एतदिति"।

इति। नायं दोषः। न हीश्वरस्य जीवैक्यमुच्यते। जीवस्य हीश्वरैक्यं ध्येयम्। तदपि न निरुपाधिकम्। अतो न प्रतिबिम्बत्वस्य[4] विरोध्यैक्यम्। तथा च माधुच्छन्दसश्रुतिः—

"ऐक्यं चापि प्रतिबिम्बेन[5] विष्णोः
जीवस्यैतदृषयो वदन्ति"।

इति। अहङ्ग्रहोपासने च फलाधिक्यं आग्निवेश्यश्रुतिसिद्धम्—

"अहङ्ग्रहोपासकस्तस्य साम्यं अभ्याशो
ह वा अश्नुते नात्र शङ्का"।

इति।

"तदीयोऽहमिति ज्ञानमहङ्ग्रह इतीरितः"

इति वामने।

"तद्वशत्वात् सोऽस्मीति भृत्यैरेव न तु स्वतः"

इति च। प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि भृत्यश्च इति भावना। तथा हि अयास्यशाखायाम्—

"भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन सोऽस्मि इत्येवं
ह्युपास्यः परमः पुमान् सः"

इति। प्रातिबिम्ब्यं च तत्साम्य[6]मेव ॥ २३ ॥

---

1. अ. इति च
2. अ. स्वप्नेन्द्रजालादिवत्
3. अ. इति हि
4. अ. प्रतिबिम्बत्वविरोधि
5. अ. प्रातिबिम्ब्येन
6. अ. तत्सादृश्यमेव

प्र० दी०—

सूत्रेतिहासविरुद्धं चेत्याह ॥ आभास इति ॥ बहव इति पक्षेऽपि किं सर्वे समाः उतैकः श्रेष्ठः। द्वितीये कोऽसावत्र पुरुषेषु श्रेष्ठः ; कथं च श्रेष्ठः तं तथा वक्तुमर्हतीति। एतत् एतस्मिन् जगति। किं तु बहवः। तेषां बहूनां पुरुषाणां मध्ये यो योनिः कारणभूतः सः श्रेष्ठः। तथा च तं पुरुषं तथा व्याख्यास्यामि। विश्वं व्याप्तम्।

स्यादेतत्। सर्वं जगत् स्वप्नवदेकाज्ञानकल्पितमित्येके। इन्द्रजालवदनेकाज्ञानकल्पितमित्यपरे। अप्रकृष्टापेक्षश्चोत्कर्षः। तथा चापकृष्टस्य विश्वस्य मिथ्यात्वादुत्कर्षस्य सत्त्वं कथं स्यात्। कथं च तत्र सर्ववेदानां महातात्पर्यमित्यत आह ॥ न चेति ॥ भगवद्वचनं यत इति शेषः। इतोऽप्येवमित्याह ॥ न चेति ॥ कल्पितत्वे विश्वस्य। एवं बहुजीवकल्पितत्वेऽपीति वाच्यम्। विपर्यये सत्यत्वे। तर्हि कथं विश्वस्य पुराणेषु स्वप्नादिसाम्यमुच्यत इत्यत आह ॥ उक्तं चेति ॥ अयं प्रपञ्चः स्वप्न इवोच्यते। चञ्चलत्वादनित्यत्वात् विकारित्वाच्च। न तु स्वप्नः साक्षान्मिथ्या इति यावत्। कुतः? एतत् एतस्य विच्छेदो बाधो न हीत्यर्थः। यद्यपि स्वप्नः सत्यः। तथाऽप्यङ्गीकारवादोऽयम्। मिथ्यार्थप्राचुर्याद्वा।

ननु जीवस्य ब्रह्मणि "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यहङ्ग्रहोपास्तिस्तावत् कर्तव्या। जीवश्च न सर्वोत्कृष्टः। ततश्च तेनैकीभूतस्येश्वरस्य कथं सर्वोत्कर्ष इत्यत आह ॥ नायमिति ॥ बुद्धिस्थस्य 'अयं इति' परामर्शः। कुत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ किं तर्ह्युच्यत इत्यत आह ॥ जीवस्य हीति ॥ स्यादयं दोषः, यदि "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिनेश्वरमुद्दिश्य तस्यानुत्कृष्टजीवैक्यमुच्येत। न चैवम्। किं तु जीवमुद्दिश्य तस्येश्वरैक्यम्। अन्यथा ब्रह्म मदात्मकं भवतीति निर्देशप्रसङ्गादिति। सत्यमेतज्जीवस्येश्वरैक्यमुच्यत इति। तथाऽपि नोक्तदोषपरिहारः। यदीश्वरः वस्तुतस्सर्वोत्कृष्टः स्यात्तदा कथं जीवस्य तदैक्यं स्यात्। तस्यानुत्कृष्टत्वेनानुभवात्। अतो जीवस्य ब्रह्मणि श्रुतस्याहङ्ग्रहोपासनस्यान्यथानुपपत्त्येश्वरस्य सर्वोत्कृष्टत्वं मिथ्ये-

त्यङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ तदिति ॥ यज्जीवस्येश्वरेणैक्यमुच्यते तदपि न निरुपाधिकं निरुपचरितम्। किं तूपचारेणैवमुच्यते। उपचारबीजं सहेतुकमाह ॥ अत इति ॥ यतः साक्षादैक्यं नार्थः। अतः "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादावुच्यमानमैक्यं प्रतिबिम्बत्वविरोधि प्रतिबिम्बत्वादन्यन्न भवति। किं तु प्रतिबिम्बत्वमेवेत्यर्थः। ननु साक्षादैक्यं कुतो नार्थः। कुतश्चोपचारोऽपि प्रतिबिम्बत्वनिमित्त इत्यत आह ॥ तथा चेति ॥ जीवस्यापि विष्णोरैक्यं यदृषयो वदन्ति तत्प्रतिबिम्बत्वेनैव[1] निमित्तेन हीत्यर्थः। इतश्चोपचारेणैवाहंग्रहोपासनमित्याह ॥ अहमिति ॥ फलाधिक्यं, मुख्यं फलम्। अहङ्ग्रहोपासनस्य हि परमं प्रयोजनमीश्वरसारूप्यापत्तिरेव श्रुत्योच्यते। यदि च निरुपचरितमैक्यमुपास्यं स्यात्तदा तन्नोपपद्येत। "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेरिति भावः। अभ्याशः समीपम्। अल्पेनैव कालेनेत्यर्थः। इतोऽप्युपचारेणैवाहङ्ग्रह इत्याह ॥ तदीय इति ॥ भृत्यैरेवोपास्यत इति शेषः। स्वतः साक्षादैक्यात्। ननु "अग्निः माणवकः" इत्याद्युपचारो भेदज्ञानसहचरितो दृष्टः। न च प्रकृते तदस्ति। तत्कथमुपचारेणाहंग्रहोपासनमित्यतोऽत्रापि भेदज्ञानसाहित्यमस्तीति सप्रमाणकमाह ॥ प्रातिबिम्ब्येनेति ॥ ननु बिम्बत्व[2]मङ्गीकृतं चेदैक्यमेवापन्नमित्यत आह ॥ प्रातिबिम्ब्यं चेति ॥ तदधीनत्वं च ग्राह्यम्। "तदीयोऽहं" इत्युक्तत्वात्। एवशब्दस्त्वैक्यस्य व्यवच्छेदार्थः। एतेन "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इत्यादेरपव्याख्यानमपास्तं भवति ॥ २३ ॥

भ० गी०—

> य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह।
> सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽपि जायते ॥२४॥
> ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना।
> अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २५ ॥

---

1. ख. प्रातिबिम्ब्येनैव 2. ख. प्रतिबिम्बत्वं

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥ २६॥

भा०—

साङ्ख्येन वेदोक्तभगवत्स्वरूपज्ञानेन। कर्मिणामपि श्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वा दृष्टिः। श्रावकाणां च ज्ञात्वा ध्यात्वा। साङ्ख्यानां च ध्यात्वा। तथा च गौपवनश्रुतिः—

"कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ज्ञात्वा ध्यात्वाऽनुपश्यति।
श्रावकोऽपि तथा ज्ञात्वा ध्यात्वा ज्ञान्यपि पश्यति।
अन्यथा तस्य दृष्टिर्हि कथञ्चिन्नोपजायते"॥

इति। 'अन्य' इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनार्थम्॥ २४॥ २५॥ २६॥

प्र० दी०—

"अन्ये साङ्ख्येन योगेन" इत्यत्र कापिलतन्त्रोक्तप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं साङ्ख्यं इति व्याख्यानमसत्। कापिलतन्त्रस्यावैदिकस्यात्र ग्रहणायोगात्। तस्य भगवद्दर्शने प्रधानसाधनत्वायोगाच्चेति भावेनान्यथा व्याचष्टे॥ साङ्ख्येनेति॥ ज्ञानेन परोक्षज्ञानेन। ध्यानेनेत्यत्र ध्यानादीनां केवलानामेवेश्वरदर्शनसाधनत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह॥ कर्मिणामिति॥ दृष्टिः प्राप्येति शेषः। पाठक्रमादर्थक्रमस्य प्राधान्याद्व्युत्क्रमेणोक्तिः। कुत एतदित्यत आह॥ तथा चेति॥ "ध्यात्वैव" इत्येतत् "ज्ञानिन्यपि" इत्युत्तरेणापि सम्बध्यते। ननु सर्वत्र सर्वस्य संयोजने सत्येक एवायं प्रकारः स्यात्। तथा च 'केचित्', 'अन्ये', 'परे' इत्युक्तमयुक्तं स्यादित्यत आह॥ अन्य- इति॥ ध्यानादावुत्तरोत्तरसाधने साक्षादशक्तानामपि तत्तदुपायज्ञानादिप्रदर्शनार्थमवस्थाभेदमाश्रित्य 'अन्य' इत्याद्युक्तमित्यर्थः॥ २४॥ २५॥ २६॥

भ० गी०—

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २७ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २९ ॥

भा०—

पुनश्च प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं साम्यादिधर्मयुक्तमाह ॥ **यावदित्यादिना** ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्र० दी०—

"तत्क्षेत्रं यच्च" इति प्रतिज्ञातस्य सर्वस्योक्तत्वात् किमुत्तरेणेत्यत आह ॥ **पुनश्चेति** ॥ उक्तस्य पुनर्वचने को हेतुरित्यत आह ॥ **साम्यादीति** ॥ ईश्वरधर्मस्योभयधर्मात्प्राधान्येन साम्यग्रहणम् । तच्च प्रकृतिपुरुषधर्मकथनं "यादृक्" इति प्रतिज्ञातेऽन्तर्भवति । ईश्वरधर्मकथनं च "यत्प्रभाव" इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भ० गी०—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

भा०—

आत्मानं चाकर्तारं पश्यति स पश्यति ॥ ३० ॥

प्र० दी०—

"प्रकृत्यैव च" इत्यत्र यः प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि पश्यति स आत्मानमकर्तारं पश्यतीति कश्चिदन्वयमाह। तदसत्। तथाशब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति भावेनान्यथाऽऽह॥ आत्मानं चेति॥ स पश्यति परमेश्वरम्॥ ३०॥

भ० गी०—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा॥ ३१॥

भा०—

एकस्थं, एकस्मिन्[1] विष्णौ स्थितम्। तत एव च विष्णोः विस्तारम्॥ ३१॥

प्र० दी०—

'एकस्थं' इत्यस्य एकस्थात्मकं[2] इति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्धमिति भावेनाह॥ एकस्थमिति॥ "तत एव च विस्तारं" इत्यस्य स्वस्मादेव विश्वस्य विस्तारमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह॥ तत एवेति॥ विस्तारमुत्पत्तिम्॥ ३१॥

भ० गी०—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥३२॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते॥३३॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥३४॥

---

1. अ. एकस्मिन्नेव　　2. ख. एकात्मकं

भा०—

न च व्ययादिस्तस्येत्याह ॥ अनादित्वात् इति ॥ सादि हि प्रायो व्ययि गुणात्मकं च। 'न करोति' इत्यादेरर्थः उक्तः पुरस्तात्। न लौकिकक्रियादिस्तस्य। अतो न प्रज्ञं इत्यादिवदिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्र० दी०—

'अव्यय' इत्यनुवादेन लोपाभावमात्रं विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ न चेति ॥ एतेनाव्ययत्वमपि साध्यमप्राप्तत्वादित्युक्तं भवति। तस्य, विष्णोः। अनेन जीवविशेषणमेतत्। तस्य प्राप्तिसद्भावेन प्रतिषेधोपपत्तेरिति निरस्तम्। विष्णोरपि "शरीरस्थोऽपि" इति प्राप्तेरुक्तत्वात्। अनादिनिर्गुणत्वयोरव्ययत्वे हेतुत्वमुपपादयितुं व्याप्तिमाह ॥ सादीति ॥ यत् व्ययि तत्प्रायः सादि गुणात्मकं चेति योजना। प्रागभावे व्यभिचारवारणाय 'प्रायः' इत्युक्तम्। स साद्येव गुणात्मकमेवेत्यवधारणेन यथास्थितयोजना वा। 'न करोति', निर्गुणत्वात्' इतीश्वरस्य क्रियागुणाभावः प्रतीयत इत्यत आह ॥ न करोतीति ॥ पुरस्तादुक्तमेव स्मारयति ॥ नेति ॥ इत्यादिवदक्रियत्वादिकं व्याख्येयमिति शेषः। यद्यप्यव्ययत्वमप्यत्र साध्यम्। तथाऽपि तल्लोकतो ज्ञातुं शक्यत इति लेपाभावमात्रं "यथा सर्वगतं" इत्युपपाद्यते ॥ ३१-३४ ॥

भ० गी०—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३५॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भा०—

भूतेभ्यः प्रकृतेश्च मोक्षसाधनममानित्वादिकम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

"भूतप्रकृतिमोक्षं" इत्यस्य भूतानां प्रकृतिरविद्या, तस्याः मोक्षमवसानलक्षणमिति व्याख्यानमसत्। भूतशब्दवैयर्थ्यात्। अविद्याध्वंसस्यानुक्तत्वेन 'एवं' इति परामर्शायोगाच्चेति भावेनाह ॥ भूतेभ्य इति ॥ अनेन "भूतप्रकृति" इति द्वन्द्वः। ततः, "पञ्चमी" इति योगविभागात्पञ्चमीतत्पुरुष इत्युक्तं भवति। भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः। ननु मोक्षो न प्रागुक्त इत्यत उक्तम् ॥ मोक्षसाधनमिति ॥ करणे घञ् इत्यर्थः। मोक्षसाधनमपि नोक्तमित्यत आह ॥ अमानित्वादिकमिति ॥ ज्ञानसाधनमपि परम्परया मोक्षसाधनमिति भावः। मोक्षशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वान्नासमर्थत्वम्। यद्वा "भूतेभ्यः प्रकृतेश्च" इति समासद्वयसूचनार्थं पृथगेव वाक्यम्। ततो मोक्षपदव्याख्यानं पृथगेवेति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

---

*

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ साधनं प्राधान्येनोत्तरैरध्यायैर्वक्ति ॥ १ ॥ २ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ उत्तरेषां पञ्चानामध्यायानां प्रतिपाद्यमाह ॥ साधनमिति ॥ "योगे त्विमां शृणु" इति प्रतिज्ञाय आषष्ठपरिसमाप्तेः कामवर्जनादीतिकर्तव्यतासहितं कर्मध्यानलक्षणं ज्ञानसाधनमुक्तम् । तत्र इतिकर्तव्यतांशमुत्तरैरध्यायैः प्रपञ्चयतीत्यर्थः । "मम योनिर्महद्ब्रह्म", "न तद्भासयते सूर्यः" इत्यादिनेश्वरमाहात्म्यस्यापि वचनात्कथमेतदित्यत उक्तम् । प्राधान्येनेति ॥ प्राचुर्यापेक्षया सङ्ग्राहकमेतदित्यर्थः । अवान्तरप्रतिपाद्यभेदादध्यायभेदः । तत्र "यावत्सञ्जायते किञ्चित्" इत्युक्तविवरणपूर्वकं कारणं "गुणसंयोगस्य" इत्युक्तं गुणसम्बन्धं प्रपंच्य तदत्ययसाधनमनेनाध्यायेनोच्यते ॥ १॥ २॥

भ० गी०—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

भा०—

महत् ब्रह्म प्रकृतिः । सा च श्रीभूदुर्गेति भिन्ना । उमा-सरस्वत्याद्यास्तु तदंशयुता अन्यजीवाः । तथा च काषायणश्रुतिः—

"श्रीः भूः[1] दुर्गा महती तु माया
सा लोकसूतिः जगतो बन्धिका[2] च ।
उमावागाद्या अन्यजीवास्तदंशाः
तदात्मना सर्ववेदेषु गीताः" ॥

इति । "मम योनिः" इति गर्भाधानार्था योनिः । न तु माता वाक्यशेषात् । तथा हि सामवेदे शार्कराक्षश्रुतौ—

"विष्णोर्योनिः गर्भसन्धारणार्था
महामाया सर्वदुःखैर्विहीना ।
तथाप्यात्मानं दुःखिवन्मोहनार्थं
प्रकाशयन्ती[3] सह विष्णुना सा" ॥

इति । अतः सीतादुःखादिकं[4] मृषा प्रदर्शनमेव । तथा कूर्मपुराणे । न चेयं भूः । तथा च सौकरायणश्रुतिः—

"अन्या भूः[5] भूरियं तस्य च्छाया
भूताऽवमा सा हि भूतैकयोनिः"

इति ।

"अवाप स्वेच्छया दास्यं जगतां प्रपितामही"

इति अनभिम्लानश्रुतिः । मत्स्यपुराणोक्तमपि स्वेच्छयैव । महद्ब्रह्म-शब्दवाच्याऽपि प्रकृतिरेव ।

---

1. अ. भूमिः　　2. अ. बन्धकी　　3. अ. प्रदर्शयन्ती
4. अ. 'मृषा' इत्यतः पूर्वं 'सर्वं' इत्यधिकः पाठः　　5. अ. भूमिः

"महती ब्रह्मणी द्वे तु प्रकृतिश्च महेश्वरः"

इति तत्रैव ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्र० दी०—

अत्र "महद्ब्रह्म" इति जडाविद्योच्यत इति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ महदिति ॥ प्रकृतिः महालक्ष्मीः । ननु "सत्त्वं रजस्तम" इति जडा प्रकृतिः वक्ष्यते । तत्सन्निधानादत्रापि सैव युक्तेति चेन्न । तत्रापि चेतनप्रकृत्यभिधानात् । कथमस्याः सत्त्वादिभेदभिन्नत्वमित्यत आह ॥ सा चेति ॥ जडप्रकृतेरभिमानिनी तत्कार्यसत्त्वादिगुणाभिमानिनी एतद्रूपत्रयवतीत्यर्थः । ननु भगवती 'माहेश्वरी, ब्राह्मी, कौमारी, माहेन्द्री, श्री, भू, दुर्गा' इति सप्तधा भिन्ना आगमेषूच्यते । तत्कथं त्रिधा भिन्नोच्यत इत्यत आह ॥ उमेति ॥ आद्याः चतस्रो भगवत्या अन्याः । कुतः ? जीवाः । कथं तद्रूपत्वोक्तिः । तदंशयुताः तत्सन्निधानोपेताः । कुत एतदित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ "मम योनिः" इत्येतत्परे व्याचक्षते "मम स्वरूपभूता योनिः कारणं विश्वस्य । प्रतीत एव अन्वये 'मम माता' इत्यापत्तेः" इति ॥ तन्निरासार्थमाह ॥ ममेति ॥ भार्या इत्यर्थः । 'मम' इत्यनुवादेनान्यथा प्रतीतान्वयबाधः स्यादिति सूचयति । प्रतीतान्वयाङ्गीकारे 'माता' इत्यपि प्रतीयेत । तत्र कथं भार्येति निश्चय इत्यत आह ॥ न त्विति ॥ इति प्रतीतिः प्रसज्यत इति शेषः । कुतो नेत्यत आह ॥ वाक्येति ॥ "तस्मिन् गर्भं दधाम्यहं" इति वाक्यशेषाद्भार्यार्थतानिश्चयात् । श्रुतिबलाच्चेत्याह ॥ तथा हीति ॥ प्रकाशयन्ती प्रवर्तते । अनयैव श्रुत्याऽन्यदपि लब्धमिति प्रसङ्गादाह ॥ अत इति ॥ मृषा अयथार्थं प्रदर्शनं यस्य तत्तथा । इतश्चैवमेवेत्याह ॥ तथेति ॥ तत्र ह्येवमुक्तम्—

"दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः ।
रामायादर्शयत्सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः" ॥

इत्यादि । ननु महालक्ष्मीः 'श्री, भू, दुर्गा, इति भिन्नेत्युक्तम् । भुवश्च—

"गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना"

इति दुःखं प्रतीयते। तत्कथं तदित्यत आह॥ न चेति॥ इयं भूताभिमानिनी प्रसिद्धा भूः भगवत्या रूपं न भवति। किन्त्वन्यैव। कुत इत्यत आह॥ तथा चेति॥ महालक्ष्मीरूपं भूः अन्या। इयं प्रसिद्धा तस्याः छाया प्रतिमा। ननु रावणहरणादिकं भवतु मायासीतायाः। वाल्मीकिदास्यं तावन्मत्स्यपुराणे साक्षात्सीताया एवोक्तम्। दास्ये च दुःखमवर्जनीयमित्याशङ्कां प्रमाणपूर्वकमपाकरोति॥ अवापेति॥ श्रुतिरस्ति यतः, अत इति शेषः। महद्ब्रह्म प्रकृतिरित्युक्तम्। तत्र प्रमाणं वक्तुं व्यवहितत्वात्पुनः प्रतिजानीते। महदिति॥ 'महत् ब्रह्म' इति भिन्ने पदे। ततः परं इतिशब्दः अध्याहार्यः। कुत इत्यत आह॥ महतीति॥ तत्रैव मत्स्यपुराणे। अर्थक्रमेण "मम योनिः महत् ब्रह्म" इत्यत्र व्युत्क्रमेण व्याख्यानम्। मत्स्यपुराणोदाहरणप्रसङ्गादत्रोपपादनमिति॥ ३॥ ४॥

भ० गी०—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्॥ ५॥
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ॥ ६॥

भा०—

बन्धप्रकारं दर्शयति साधनानुष्ठानाय॥ सत्त्वमित्यादिना॥५॥६॥

प्र० दी०—

ननु प्रतिज्ञातं ज्ञानं श्लोकद्वयेनोक्तम्। तत्किमुत्तरेण ग्रन्थेनाध्यायासङ्गतमुच्यत इत्यत आह॥ बन्धेति॥ यो हि बद्धोऽस्मीति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं विजिज्ञास्य ज्ञात्वा अनुतिष्ठति। अतो

बन्धोच्छेदसाधनानुष्ठानाय तज्ज्ञापनार्थं जिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृतबन्धप्रकारमादौ तावद्दर्शयतीति नासङ्गतिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भ० गी०—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

भा०—

तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं, तयोः कारणम् ॥ ७ ॥

प्र० दी०—

अत्र रजः "तृष्णासङ्गसमुद्भवं" इत्यस्य तृष्णासङ्गाभ्यां समुद्भवो यस्येत्यपव्याख्यानमिति भावेन विग्रहप्रदर्शनपूर्वकमर्थमाह ॥ तृष्णेति ॥ समुद्भवति अस्मादिति समुद्भवं कारणम् । अन्यथा "प्रकृतिसम्भवाः" इत्युक्तविरोधात् । समुद्भवशब्देनाविर्भावो विवक्षित इति चेत् । तथाऽपि गुणकार्यकथनप्रकरणविरोधात् ॥ ७ ॥

भ० गी०—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भा०—

अज्ञातं जायते यतः तदज्ञानजम् । "प्रमादमोहौ तमसः" इति वाक्यशेषात् ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

"तमस्तु अज्ञानजं" इत्यस्य अज्ञानाज्जातमित्यपव्याख्यां प्रत्याख्यातुमाह ॥ अज्ञानमिति ॥ एतच्च "अन्येष्वपि दृश्यते" इति दृशिग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते । कुतः प्रतीत एवार्थो नेत्यत आह ॥ प्रमादेति ॥ वाक्यशेषेऽज्ञानस्य तमःकार्यत्ववचनादित्यर्थः ॥ ८ ॥

भ० गी०—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजस्सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्यात् विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्थाः अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८

भा०—

रजसस्तु फलं दुःखमित्यल्पसुखं दुःखम् । तथा हि शार्कराक्ष्य-शाखायाम्—

"रजसो ह्येव जायते मात्रया सुखं दुःखं;
तस्मात्तान् सुखिनो दुःखिन इत्याचक्षते"

इति । अन्यथा दुःखस्यातिकष्टत्वात्तमोऽधिकत्वं रजसो न स्यात् ॥९-१८॥

प्र० दी०—

दुःखशब्दः केवलदुःखवाचीत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ रजस इति ॥ दुःखशब्देनोच्यत इति शेषः । तत्कथमित्यत उक्तम् ॥ अल्पेति ॥ अल्पत्वात्सुखस्याविवक्षेति भावः । कुत इत्यत आह ॥ तथा हीति ॥ "रजस" इति पञ्चमी । 'मात्रया' इति सुख-विशेषणम् । स्तोकात्मकं सुखं दुःखं चेत्यर्थः । तान् राजसकर्मिणः । केवलदुःखार्थाङ्गीकारे बाधकं चाह ॥ अन्यथेति ॥ अतिकष्टत्वाद-ज्ञानादपि कष्टत्वात् । तत्फलकस्य रजसः । तथा च "मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः", "अधो गच्छन्ति तामसाः" इत्याद्ययुक्तं स्यादिति भावः ॥ ९-१९ ॥

भ० गी०—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥
गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो।
किमाचारः कथं चैतान् त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥२१

भा०—

परिणामिकर्तारं गुणेभ्योऽन्यं न पश्यति। अन्यथा

"यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्"

इति श्रुतिविरोधः।

"नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः"

इति मोक्षधर्मे ॥ १९-२१ ॥

प्र० दी०—

"नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं" इति स्वतन्त्रकर्तृत्वं गुणानामेव नान्यस्येत्युच्यत इत्यपव्याख्याननिरासार्थमाह ॥ परिणामीति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ गुणेभ्योऽन्यस्य कर्तृत्वाभावे। मोक्षधर्मे परमेश्वरस्य कर्तृत्वमुक्तं, तद्विरोधश्चेति वाक्यशेषः ॥ १९-२१ ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव।
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥२२॥
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥
समदुःखसुखस्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिन्दाऽऽत्मसंस्तुतिः
॥ २४ ॥

भा०—

प्रायो न द्वेष्टि, न काङ्क्षति। तथा हि सामवेदे भाल्लवेयशाखायाम्—

"रजस्तमस्सत्त्वगुणान् प्रवृत्तान् प्रायो
न च द्वेष्टि न चापि काङ्क्षति।
तथाऽपि सूक्ष्मं सत्त्वगुणं च काङ्क्षेत्
यदि प्रविष्टं सुतमश्च जह्यात्" इति ॥

"न हि देवा ऋषयश्च सत्त्वस्था नृपसत्तम।
हीनास्सत्त्वेन सूक्ष्मेण[1] ततो वैकारिका मताः।
कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषः पुरुषोत्तमम्" ॥

इति[2] मोक्षधर्मे।

"सात्त्विकः पुरुषव्याघ्र भवेन्मोक्षार्थनिश्चितः"

इति च ॥ २२-२३ ॥

प्र० दी०—

"प्रकाशं च प्रवृत्तिं च" इत्यनेन गुणातीतस्य सर्वथा सत्त्वादिगुणकार्येषु प्रकाशादिषु द्वेषाकाङ्क्षे न स्त इत्युच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ प्राय इति ॥ इदमुक्तं भवति। सत्त्वादयो गुणाः द्विविधाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च। तत्र स्थूलेभ्यो लौकिकाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः जायन्ते। सूक्ष्मेभ्यश्च परमेश्वरादिविषयाः। तत्राद्येषु गुणातीतस्य द्वेषाकाङ्क्षे प्रायो न स्तः। न तु सर्वथा; प्रारब्धवशात् कदाचित् सम्भवात्। द्वितीयेषु त्वाकाङ्क्षादिकं विद्यत एवेति। कुत एतदित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ यद्यपि "न द्वेष्टि" इत्यादिकमुक्तम्। तथाऽपि यदि सुतमः सूक्ष्मतमः दैववशात्तं प्रविष्टं स्यात्। तदाऽसौ तज्जह्यात् द्विष्यात्। गुणातीतानां च सूक्ष्मसत्त्वसद्भावे भारतवाक्यं च पठति ॥ न हीति ॥ यदि देवा ऋषयश्च सूक्ष्मेण सत्त्वेन हीनाः स्युः, तदा सत्त्वस्था इति नोच्येरन्। किं तु ततस्तदा

1. अ. सूक्ष्मेण सत्त्वेन 2. अ. इति हि

वैकारिकाः स्मृताः प्रसज्येरन् । ततः किं, कथं वैकारिको गच्छेत् पुरुषोत्तमम् । तेषां मोक्षो न स्यादिति यावत् । अस्ति च मोक्षो तेषाम् । अतः सूक्ष्मसत्त्ववन्त एव त इत्यर्थः । सात्त्विकः सूक्ष्मसत्त्ववान् ।

"स सूक्ष्मसत्त्वसंयुक्तः संयुक्तस्त्रिभिरक्षरैः ।
पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पञ्चविंशकः" ॥

इति सूक्ष्मसत्त्वप्रकरणात् । मोक्षार्थनिश्चितो मोक्षलक्षणे पुरुषार्थे निश्चितः ॥ २२-२४ ॥

भ० गी०—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतस्स उच्यते ॥ २५ ॥

भा०—

तुल्यत्वार्थः उक्तः पुरस्तात् ॥ २५ ॥

प्र० दी०—

"समदुःखसुखः" इत्यादिना सर्वथा सुखादौ तुल्यत्वबुद्धिरुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ तुल्यत्वेति ॥ तुल्यत्ववाचिनः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः । "प्रायः सर्वान्" इत्याद्युक्तरीत्येति भावः ॥ २५ ॥

भ० गी०—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६

भा०—

ब्रह्मवत् प्रकृतिवत् भगवत्प्रियत्वं ब्रह्मभूयम् । न तु तावत्प्रियत्वम् । किं तु प्रियत्वमात्रम् ।

"बद्धा वापि तु मुक्ता न रमावत् प्रिया हरेः"

इति पाद्मे । भूयाय भावाय ॥ २६ ॥

प्र० दी०—

ब्रह्मभूयायेत्यस्य परब्रह्मत्वायेति व्याख्यानं प्रमाणविरुद्धमिति

भावेनान्यथा व्याचष्टे ॥ ब्रह्मवदिति ॥ नात्र ब्रह्मशब्दं परं ब्रह्म। किं तु "मम योनिर्महद्ब्रह्म" इति प्रकृता प्रकृतिरेव। "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं" इत्युत्तरवाक्यात्। तद्भूयं च न तादात्म्यं किं तु तद्वत् भगवत्प्रियत्वमेव। अन्यस्यान्यभावायोगादिति भावः। तत्किं यावत्प्रकृतेः भगवत्प्रियत्वं तावत् गुणातीतस्येत्यतः सप्रमाणमाह ॥ न त्विति ॥ तत्किं भूयशब्दः प्रियत्ववाची, येनैवं व्याख्यात इत्यत आह ॥ भूयाय इति ॥ "भुवो भावः" इति वचनात् भावो भवनं भूयशब्दार्थः। ब्रह्मवत् भावो ब्रह्मभूयम्। "वदः सुपि" इति सुबन्तमात्रस्योपपदस्यानुवृत्तेः। वत्यर्थस्य च वृत्तावन्तर्भावात्। मयूरव्यंसकादिवत्। वत्यर्थश्च प्रियत्वमिति तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

भ० गी०—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभक्तियोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भा०—

ब्रह्मणो मायायाः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

"ब्रह्मणो हि" इत्येतत् "परब्रह्मणो हि" इति व्याचक्षते। तदसत्। "प्रतिष्ठाऽहं" इति वचनात्। उपचारोऽसौ इति चेन्न। मुख्ये सम्भवति तदुपादानायोगादिति भावेनाह ॥ ब्रह्मण इति ॥ मायेति प्रकृता महालक्ष्मीः ॥ २७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य
टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां
चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

भा०—

॥हरिः ॐ॥ संसारस्वरूपतदत्ययोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्याये दर्शयति। ऊर्ध्वो विष्णुः।

"ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि
द्रविणँ सवर्चसम्" इति हि श्रुतिः।

ऊर्ध्वः उत्तमः सर्वतः। अधो निकृष्टं शाखा भूतानि। श्वोऽपि एकप्रकारेण न तिष्ठतीत्यश्वत्थः। तथापि न प्रवाहव्ययः। पूर्वब्रह्मकाले यथा स्थितिः तथा सर्वत्रापीत्यव्ययता। फलकारणत्वात् च्छन्दसां पर्णत्वम्। न हि कदाचिदप्यजाते पर्णे फलोत्पत्तिः ॥ १ ॥

प्र० दी०—

अध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह ॥ संसारेति॥ संसरति अनेनेति संसारः, प्रकृत्यादिकं क्षेत्रम्। पूर्वाध्याये संसारैकदेशानां गुणानामेव वृत्तं दर्शितम्। अत्र पुनः समग्रं संसारस्वरूपं प्रदर्श्य तदत्ययेच्छामुत्पाद्य तत्साधनजिज्ञासुं प्रति प्रागुक्तं साधनं प्रपञ्चयति। तत्प्रसङ्गादलौकिकं भगवन्महिमानं च दर्शयत्यनेनाध्यायेनेत्यर्थः। जगद्वृक्षस्योर्ध्वमूलत्वं घटयितुमूर्ध्वशब्दाभिधेयं[1] तावदाह ॥ ऊर्ध्व इति॥ कुतः? श्रौतप्रयोगादित्याह ॥ ऊर्ध्वेति॥ आदौ तावदहमूर्ध्वेन विष्णुना पवित्रो निष्पापोऽस्मि ततो वाजिरूपश्च नेता च। वाजिनीः

---

1. क. ऊर्ध्वशब्दाभिप्रायं

सूर्यः। तत्र वसतीति वाजिनीवसुः। तेन वाजिनीवसुना विष्णुनाऽमृतं प्रारब्धकर्मनिर्मुक्तश्चास्मि। "स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः" इति श्रुतेः। ततश्च तेनैव सवर्चसं सप्रभमनुभूयमानमिति यावत्। द्रविणं धनं सुखं चास्मीत्यर्थः। वर्चसशब्दो अकारान्तोऽप्यस्ति। "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस" इत्यत्र योगविभागात्समासान्तो वा। विष्णुप्रसङ्गदर्शनाय श्रुतिशेषोदाहरणम्। इदानीं तस्य तत्र प्रवृत्तौ निमित्तमाह॥ ऊर्ध्वे इति॥ उन्नतो हि ऊर्ध्वे उच्यते। अतो ब्रह्मादिलोकस्थत्वादिलक्षणा सूक्ष्मत्वादिगुणयोगो वा नाऽश्रयणीयः। सर्वतः सर्वस्मात् प्रपञ्चात्। सर्वैश्च गुणैः। अधःशाखं इत्येतद्घटयन् अधःशब्दार्थं तावदाह॥ अध इति॥ शाखाः का इत्यत आह॥ शाखा इति॥ तानि हि मूलापेक्षया अपकृष्टानि। ननु वृक्षमात्रस्य सारूप्यमभिदधता कथमश्वत्थत्वमस्योच्यत इत्यत आह॥ श्वोऽपीति॥ "सुपि स्थ" इति कः। श्वसः सकारस्य तकारो धातुसकारस्य लोपश्च निरुक्तत्वात् श्वस्थाता श्वः स्थः। श्वत्थो न भवतीत्यश्वत्थः। किमुत कालान्तरे इत्यपिशब्दः। ननु पदार्थानां वहुकालस्थायित्वदर्शनात्कथमेतदित्यत आह॥ एकेति॥ "तिष्ठति" इति लुङर्थे अनादरसूचनाय लट्। अथवा अपिशब्देन वर्तमानातीतयोः समुच्चयः। ततः क्रियाप्रबन्धे लट्। तर्हि "अव्ययं" इति व्याघात इत्यत आह॥ तथाऽपीति॥ विकारित्वेऽपि। एतदपि नास्ति। जगत्प्रवाहस्य प्रलये व्ययादित्यत आह॥ पूर्वेति॥ छन्दसां पर्णत्वं घटयति॥ फलेति॥ फलकारित्वसादृश्यादित्यर्थः। तत्र फलं मोक्षादिकम्। छन्दसां वेदानाम्। स्यादिदं, यदि पर्णानां फलकारणत्वं स्यात्। तदेव कुतः? अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्याह॥ न हीति॥ किं तु जात एवेत्यन्वयोऽपि वाच्यः॥ १॥

भ० गी०—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

भा०—

अव्यक्तेऽपि सूक्ष्मरूपेण सन्ति शरीरादौ भूतानीत्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृताः। गुणैः सत्त्वादिभिः। प्रतीतिमात्रसुखत्वात्प्रवाला विषयाः। मूलानि भगवद्रूपादीनि। भगवानपि कर्मानुबन्धेन हि फलं ददाति। तथा च[1] भाल्लवेयशाखायां—

"ब्रह्म वा अस्य पृथङ्मूलं, प्रकृतिः समूलं, सत्त्वादयो अर्वाचीनमूलम्।

भूतानि शाखा छन्दांसि पर्णानि[2] देवा नृतिर्यञ्चश्च शाखाः। पत्रेभ्यो हि फलं जायते। मात्राः शिफाः। मुक्तिः फलममुक्तिः फलम्। मोक्षो रसः अमोक्षो रसः। अव्यक्ते च शाखाः। व्यक्ते च शाखाः। अव्यक्ते च मूलं व्यक्ते च मूलम्। एषोऽश्वत्थो गुणालोलपत्रो न स्थीयते न न स्थीयते; न ह्येष कदाचनान्यथा जायते, नान्यथा जायते" इति ॥ २ ॥

प्र० दी०—

"अधश्च" इत्येतद्घटयति ॥ अव्यक्तेऽपीति ॥ अनेन तस्य शाखा भूतान्यधश्च स्वापेक्षयाऽपकृष्टे शरीरादौ कार्ये चोर्ध्वं चोत्तमे कारणेऽव्यक्ते च प्रसृताः सूक्ष्मरूपेण सन्तीति व्याख्यातं भवति। प्रसृता इत्यनेनोच्यत इति शेषः। अधः पातालादौ ऊर्ध्वं स्वर्गादाविति व्याख्याने प्रकृतपरित्यागाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येते। गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् 'गुणप्रवृद्धाः' इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह ॥ गुणैरिति ॥ अर्वाचीनमूलैर्हि शाखाः प्रवृद्धा भवन्ति। सत्त्वादयश्च अर्वाचीनमूला इति वक्ष्यन्ते। विषयाणां प्रवालत्वं घटयति ॥ प्रतीतिमात्रेति ॥ प्रतीतिसमयमात्रसुखहेतुत्वादित्यर्थः। विमर्दनासहत्वसाम्यादिति

---

1. अ. हि 2. अ. पर्णानि

भावः। विषयाः प्रवाला इति सम्बन्धः। "अधश्च मूलानि" इत्यत्र रागद्वेषादिवासनामूलानीति व्याख्यानमसत्। प्रक्रमविरोधादिति भावेनाह॥ मूलानीति॥ आदिपदेन जडाजडप्रकृत्योः सत्त्वादीनां च ग्रहणम्। तेषामपि "ऊर्ध्वमूलं" इत्यत्र विवक्षितत्वात्। ननु भगवतः कथं कर्मानुबन्धित्वमित्यत आह॥ भगवानपीति॥ अत्र कर्मानुबन्धित्वं नाम कर्मानुसारित्वम्। तच्च कर्मसम्बन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतोऽपि युक्तमित्यर्थः। यद्वा कर्म एवानुबन्धः चरमभाविकारणं कर्मानुबन्धः। तद्वत्त्वं कर्मानुबन्धित्वम्। तदपि कर्मानुबन्धेन फलदातृत्वाद्भगवतो युज्यत इति। श्लोकद्वयार्थे श्रुतिसम्मतिं चाह॥ तथा चेति॥ अस्य जगद्वृक्षस्य, पृथक् वृक्षानन्तर्गतम्। सहभूतं मूलं समूलम्। अर्वाचीनमूलं भूम्यन्तर्गतपादाख्यम्। 'छन्दांसि' इत्यस्योपपादनम्॥ पत्रेभ्यो हीति॥ देवादिशरीराणि चोपशाखाः। मात्राः भूतसूक्ष्माणि। शिफाः जडाः। मुक्त्यमुक्तिशब्दाभ्यां मोक्षतदितरपुरुषार्थसाधने ज्ञानकर्मणी उच्येते। फलमवान्तरम्। मोक्षामोक्षशब्दाभ्यां तु पुरुषार्थावेव। रसः श्रेष्ठं फलम्। गुणाः विषयाः। आलोलपत्राणि प्रवालपत्राणि यस्यासौ तथोक्तः। "न स्थीयत" इत्यनेनाश्वत्थशब्दार्थकथनम्। तर्हि क्षणिकः? न न स्थीयते प्रवाहव्ययो नास्तीत्यर्थः। तस्योपपादनम्॥ न हीति॥ द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्था॥ ३॥

भ० गी०—

> न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
> नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा।
> अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
> मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा॥ ३॥

भा०—

यथा स्थित[1]स्तथा नोपलभ्यते। अन्तादिर्विष्णुः। "त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं" इति भागवते।

"अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदुः"

इति च मोक्षधर्मे। असङ्गशस्त्रेण, सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानेन।

"ज्ञानासिनोपासनया सितेन" इति भागवते।

छेदश्च विमर्श एव। ततश्च तस्यैवाबन्धकं भवति। तथा हि मूलस्थं ब्रह्म प्रतीयते। तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेव—

"विमर्शो ह्यस्य च्छेदः। स[2] तं न बध्नाति
बध्नाति चान्यान्"

इति ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

अस्य रूपं नोपलभ्यत इत्युक्ते प्रमाणबाधः। अत उक्तम् ॥ तथेति ॥ तत्सापेक्षमित्यतः पूरयति ॥ यथेति ॥ विकारित्वादिनेत्यर्थः। जगतो देशकालाभ्यां परिच्छेदस्योपलभ्यमानत्वान्नान्त इत्याद्युक्तमयुक्तमित्यत आह ॥ अन्तादिरिति ॥ संहर्तृत्वादेरिति शेषः। अत्र संमतिमाह ॥ त्वमिति ॥ मध्यं स्थितेः कर्ता। तस्यानुपलभ्यमानत्वे प्रमाणमाह ॥ अनादीति ॥ आद्यन्तरहितम्। असङ्ग एव शस्त्रमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ असङ्गेति ॥ असङ्गः सङ्गराहित्यम्। तेन सहितं ज्ञानमसङ्गशस्त्रम्। दध्योदनादिवद्वृत्तौ साहित्यस्यान्तर्भावादप्रयोग इति भावः। प्रतीतार्थः कुतो नेत्यतो ज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वेनोक्तेरित्याह। ज्ञानेति ॥ छित्त्वेत्यस्य सबीजमुद्धृत्येति व्याख्यानमसदिति भावेनाह ॥ छेदश्चेति ॥ चस्त्वर्थः। विमर्शो विवेकः। व्याख्यानान्तरपरित्यागेनैवं व्याख्याने को हेतुरित्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ यतो विमर्श एव प्रकृत्यादेः विश्वस्य च्छेदः, न सर्वथोद्धरणम्।

1. अ. स्थितिः 2. अ. "स" इति न पठ्यते

तत एव तस्यैकस्यैवेदमबन्धकं भवतीति युज्यते। अन्यथा एकेनछेदे कृते सर्वमुक्तिः स्यादिति भावः। इतश्चायमेव च्छेद इत्याह ॥ तथा हीति ॥ अत्र ह्यश्वत्थमेनं छित्वा "ततः परं तत् परिमार्गितव्यं" इति विश्वच्छेदस्य ब्रह्मप्रतीतावुपायत्वमुच्यते। तथा हि। विश्वस्य कार्यत्वादिना विमर्शे सति कार्यस्य कारणापेक्षत्वात् चेतनानधिष्ठिता-दुपादानादुत्पत्त्यसम्भवात्परतन्त्राणां मुख्यतो अधिष्ठातृत्वायोगा-न्मूलस्थमुपादानकारणाधिष्ठातृ ब्रह्म प्रतीयते न विश्वविनाशे। अतो योग्यतावशाद्विमर्श एव च्छेदो न विनाश इति गम्यत इत्यर्थः। विश्व-मिथ्यात्वज्ञानमेव च्छेद इति चेन्न। अस्य मिथ्याज्ञानत्वात्। श्रुति-संवादाच्चैवमेवेत्याह ॥ तच्चेति ॥ 'तं वै प्रपद्ये यं वै प्रपद्ये' इति तच्छ्रुतावेव[1]। अतस्तं च्छेदकमेव ॥ ३ ॥

भ० गी०—

ततः परं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

भा०—

तदर्थं च तमेव प्रपद्ये, प्रपद्येत। तच्चोक्तं तत्रैव "तं वै प्रपद्येय यं वै प्रपद्य न शोचति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्म मूलं तत् च्छित्सुः[2]" इति।

"नारायणेन दृष्टश्च प्रतिबद्धो भवेत् पुमान्"

इति च मोक्षधर्मे। च्छेदनोपायो ह्यत्राकाङ्क्षितः। न च भगवतोऽन्यः शरण्योऽस्ति ॥ ४ ॥

---

1. क. ख. "तं वै प्रपद्ये यं वै प्रपद्य इति तच्छ्रुतावेव" इति वाक्यं न दृश्यते।
2. अ. चिच्छित्सुः

प्र० दी०—

वाक्यार्थस्यासमाप्तत्वात् "तमेव चाद्यं" इति व्यर्थमित्यतः सङ्गतिं सूचयन्नाह ॥ तदर्थं चेति ॥ विमर्शार्थं चेति । विश्वविमर्शाद्ब्रह्मज्ञानं भवतु । स विमर्श एव कथं स्यादित्याकांक्षां तदर्थमित्यनेन सूचयति । तर्हि चिच्छिदिषुं प्रति तदुपायो विधेयो न तु प्रपद्य इति वचनं सङ्गतमित्यतो "व्यत्ययो बहुलं" इति वचनमाश्रित्याह ॥ प्रपद्येतेति ॥ कुतो व्यत्यय इत्यतः श्रुतिस्मृतिसंवादित्याह ॥ तच्चेति ॥ तद्विश्वं छित्सुः । अभ्यासलोपः इडभावश्च छांदसः । चिच्छिदिषुः विश्वविमर्शार्थी यस्तद्ब्रह्म विश्वस्य मूलं तमेव पुरुषं प्रपद्येत इत्यर्थः । प्रपत्त्या प्रसन्नेन नारायणेन दृष्टः पुमान् प्रतिबद्धो विश्वविमर्शक्षमो भवेदित्यर्थः । इतश्च पुरुषव्यत्ययोऽत्र व्याख्येय इत्याह ॥ च्छेदेनेति ॥ अतस्तदुपायविधानमेव सङ्गतमिति शेषः । न केवलं उत्तमपुरुषोऽत्रानुपयुक्तः । किन्त्वयुक्तश्चेत्याह ॥ न चेति ॥ 'तमेव प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यं' इति सम्बन्धस्त्वयुक्तः । अस्य परिमार्गणत्वाभावात् ॥ ४ ॥

भ० गी०—

> निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
> अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
> द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसञ्ज्ञैः
> गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

भा०—

साधनान्तरमाह ॥ निर्मानेति ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

तर्हि ब्रह्मज्ञानसाधनं विश्वविमर्शः । तत्र साधनं च तत्प्रपत्तिरिति समस्तमुक्तं, किमुत्तरेणेत्यत आह ॥ साधनान्तरमिति ॥ ॥ ५ ॥

भ० गी०—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

भा०—

स्वरूपं कथयति ॥ न तदित्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्र० दी०—

उत्तरवाक्यानां सङ्गत्यप्रतीतेस्तां सूचयन्नाह ॥ स्वरूपमिति ॥ अनेन कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षयामिदमुच्यत इत्युक्तं भवति । 'स्वरूपं' इत्यनेन 'पदं' इत्युक्तस्य 'धाम' इति वक्ष्यमाणस्य चार्थोऽप्युक्तो भवति । स्थानतेजसोः असङ्गतत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

भ० गी०—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

भा०—

'कर्षति' इत्युक्ते जीवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतीतम् । तन्निवारयति । शरीरमित्यादिना ॥ यद्यदा शरीरमवाप्नोत्युत्क्रामति[1] जीवः तदा ईश्वर एव एतानि गृहीत्वा संयाति ।

"यत्र यत्र च संयुक्तो धाता गर्भं पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न तत्र स्वयमिच्छति" ॥

इति[2] मोक्षधर्मे ।

---

1. अ. उत्क्रामति च जीवः 2. अ. इति हि

"भावाभावावपि[1] जानन् गरीयो जानामि
श्रेयो न तु तत् करोमि ।
आशासु हर्म्यासु हृदासु कुर्वन्
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि" ॥

इति च ।

"हत्वा जित्वाऽपि मघवन् यः कश्चित् पुरुषायते ।
अकर्ता त्वेव भवति कर्ता त्वेव करोति तत्" ॥

इति च ।

"तद्यथाऽनः सुसमाहितं उत्सर्जद्यायात् ।
एवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनान्वारूढ[2]
उत्सर्जद्याति" इति च

श्रुतिः ।

"वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां" इति च ॥

गन्धानिव सूक्ष्माणि । भोगो अस्यापि साधितः पुरस्तात् ॥ ८ ॥

प्र० दी०—

पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रकृतत्वात्तदुत्तरमपि तद्विषयमिति व्याख्यानमसत् । ईश्वरपदरूढार्थपरित्यागदोषादित्याशयवान् सङ्गतिं तावदाह ॥ कर्षतीति ॥ शरीरावाप्तौ मूलकारणात्, उत्क्रमणे शरीरात्, स्थितौ गोलकादिभ्यो विषयान् प्रतीन्द्रियाणि जीवः कर्षतीति पूर्वत्रोक्तम् । तथा च तस्य नियामकान्तरानुक्त्या इन्द्रियकर्षणे स्वातन्त्र्यं प्रतीतम् । तदयुक्तम् । पूर्वोक्तविरोधादित्याशङ्क्येश्वरस्यैव तत्प्रतिपादयन् तज्जीवस्य स्वातन्त्र्यं निवारयतीत्यर्थः । श्लोकद्वयोपादानायादिपदम् । अत्र शरीरावाप्त्युत्क्रमणयोरुक्तत्वादीश्वरस्य तदयोगात्कथमिदं तद्विषयमित्यतो व्याचष्टे ॥ यदिति ॥ 'जीव' इति पूर्ववाक्यादनुवर्तते । 'यदा' इति श्रवणात् 'तदा' इति लभ्यते । एतानि इन्द्रियाणि । संयाति शरीरम् । लोकान्तरं च । कुतोऽयमर्थ इत्यतो जीवस्य

1. अ. अविज्ञानन् 2. अ. प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः

शरीरप्राप्तौ तावदीश्वराधीनत्वे प्रमाणसंमतिमाह ॥ यत्रेति ॥ संयुक्तः प्रेरकत्वेन संयुक्तः। यत्र यत्रैव योनौ गर्भधाता तत्र तत्रैव वसति जीवः। प्रवृत्तावपीश्वराधीनत्वे जीवस्य प्रमाणसंवादमाह ॥ भावेति ॥ भावाभावौ लौकिके शुभाशुभे। गरीयः श्रेयो मोक्षमपि। तथाऽपि तन्न करोमि, साधयितुं न स्वतन्त्रोऽस्मि। किन्त्वाशासु, दिक्षु, हर्म्यासु हर्म्येषु, ह्रदासु ह्रदेषु। तास्ताः क्रियाः कुर्वन्निव प्रतीयमानोऽहं यथेश्वरेण नियुक्तोऽस्मि तथा ता वहामि। हननादि-क्रियाः-कृत्वा यः कश्चित् परमपुरुषवत् स्वातन्त्र्यमात्मनो मन्यते सोऽप्यकर्तैव भवति। यतः तद्धननादिकर्ता ईश्वर एव करोति। शरीरोत्क्रमणमपीश्वराधीनमित्यत्र श्रुतिसंमतिमाह ॥ तद्यथेति ॥ आनः शकटम्। सुसमाहितं पुरुषेण सम्यगधिष्ठितम्। उत्सर्जत् ग्रामादिकं उत्सृजत्। शारीर आत्मा, जीवः। प्राज्ञेनात्मना परमात्मना अन्वा-रूढोऽधिष्ठितः। उत्सर्जत् शरीरं उत्सृजत्। "वाक्" इत्यनेन उत्क्रमणे परदेवता वागादीन्याकर्षतीत्युच्यते। अनेकेष्वाकृष्यमाणेषु सत्सु गन्धोपादानेऽभिप्रायमाह ॥ गन्धानिवेति ॥ गन्धवतः पुष्पाद्य-वयवानित्यर्थः। ननु "श्रोत्रं" इत्यादिना विषयभोगोऽस्योच्यते। न चेश्वरस्यासावस्ति। किं तु जीवस्यैव। तत्कथमिदमीश्वरविषय-मित्यत आह ॥ भोग इति ॥ पुरस्तात् सप्तमे ॥ ८ ॥

भ० गी०—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

भा०—

इन्द्रियद्वाराऽपि सोऽपि भुङ्क्ते।

"तद्य इमे वीणायां गायन्ति एतं ते गायन्ति"[1]

इति च श्रुतिः। गुणान्वितमेव भुङ्क्ते।

"न ह वै देवान् पापं गच्छति" इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

1. अ. एतं ते गायन्ति इति न पठ्यते

प्र० दी०—

अस्तीश्वरस्य भोगः। किं तु जीवेन्द्रियैर्नास्तीत्यतो जीवविषयमेतदित्यत आह ॥ इन्द्रियेति ॥ 'राजाद्यन्तर्गतं गायन्ति' इत्यनेन हि तच्छ्रोत्रेण गानभोगो लभ्यते। विषयभोगाङ्गीकारे दुष्टस्यापि भोगः स्यादित्यत उत्तरवाक्यगतं विशेषणमाश्रित्याह ॥ गुणेति ॥ गुण-[1] मेवेत्यर्थः। एतद्भुञ्जानस्य विशेषणमिति केचित्। तान् प्रत्याह ॥ न ह वा इति ॥ ९ ॥

भ० गी०—

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

भा०—

तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह ॥ **उत्क्रामन्तमित्यादिना** ॥ १० ॥

प्र० दी०—

उक्तमेव किमित्युच्यत इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमुत्तरश्लोकद्वयस्य सङ्गतिमाह ॥ तर्हीति ॥ यदि जीवातिरिक्तो देहे नियामकः स्यादिति शेषः। उक्तानुवादेन विमूढत्वमनुपलम्भे कारणम्, न तदभाव इत्युच्यत इति भावः ॥ १० ॥

भ० गी०—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं[2] पश्यन्त्यचेतसः ॥११

भा०—

यतन्तो ज्ञानं प्राप्य। अकृतात्मानोऽशुद्धबुद्धयः ॥ ११ ॥

---

1. क. शुभं　　2. अ. नैव

प्र० दी०—

"यतन्तो योगिनश्च" इति कारणान्तरमुच्यत इति प्रतीति-निराकरणार्थमाह ॥ यतन्त इति ॥ आत्मा जीवश्चेत् सर्वदा अकृत एव। शरीरं चेदसम्भव इत्यत आह ॥ अकृतेति ॥ आत्मा बुद्धिः। अकृतत्वं चाशुद्धत्वम्। "केशान् करोति" इत्यादौ शोधने[1]ऽपि करोतेः प्रयोगादिति भावः ॥ ११ ॥

भ० गी०—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२

भा०—

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपञ्चयति ॥ यदादित्यगतमित्यादिना ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

ननु "तद्भासयते" इत्यादिना स्वरूपं कथितम्। तत्किमुत्तरेणेत्यत आह ॥ पूर्वोक्तमेवेति ॥ "अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि" इति यत्सर्वान्तर्यामिस्वरूपं विज्ञानमुक्तम्, यच्चोर्ध्वशब्देन सर्वोत्तमत्वं तदध्यायशेषेण प्रपञ्चयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

भ० गी०—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

1. क. शोधके

भा०—

गां भूमिम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

प्र० दी०—

धेनोः आवेशेन भूतधारणे किं कारणमित्यत आह ॥ गामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

भ० गी०—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भा०—

वेदनिर्णयात्मिका मीमांसा वेदान्ताः । तथा च[1] सामवेदे प्राचीनशालाश्रुतिः[2]—

"स वेदान्तकृत् स कालक इति स
ह्येव युक्तिसूत्रकृत् सालकः[3]" इति ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

'वेदान्तकृत्' इत्युपनिषदां कर्तेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ वेदेति ॥ वेदो वेदार्थः । तस्यान्तो निर्णयः । तदात्मिका । तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । मीमांसा ब्राह्मी । तस्याः कर्तेति शेषः । कुत एतदित्यत आह ॥ तथा चेति ॥ युक्तिसूत्रकृत् । वेदार्थनिर्णयार्थयुक्तिसूचकवाक्यकृत् । स कालक इति द्वितीयेन कलधातोः ज्ञानाद्यर्थतया प्रसिद्धत्वात् निगदव्याख्यानमेतदित्याचष्टे ॥ १५ ॥

---

1. अ. हि 2. अ. प्राचीनशालश्रुतिः 3. अ. स कालकः

भ० गी०—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुराणपुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५॥

भा०—

क्षरभूतानि ब्रह्मादीनि । कूटस्था[1] प्रकृतिः । तथा च शार्कराक्षश्रुतिः—

"प्रजापतिप्रमुखाः सर्वजीवाः
क्षरोऽक्षरः पुरुषो वै प्रधानम् ।

1. अ. कूटस्थः

तदुत्तमं चान्यमुदाहरन्ति
जालाजालं मातरिश्वानमेकम्" ॥

इति ॥ १९-२० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

प्र० दी०—

क्षराक्षरशब्दौ जडजीवार्थावित्यपव्याख्याननिरासार्थमाह ॥ क्षरेति ॥ भूतग्रहणं युक्तिसूचनार्थम् । न हि जडमात्रे भूतशब्दो रूढः । किं तु जीवेष्वपि । पुरुषशब्दस्य चैतदुपलक्षणम् । प्रकृतिश्चेतना । "अक्षर" इति वक्तव्ये 'कूटस्थ' इति वचनमपि युक्तिसूचनार्थमेव । न हि जीवानां कूटस्थत्वमस्ति । सुखादिमत्त्वेन विकारित्वात् । श्रुति-संमत्या चायमेवार्थ इत्याह ॥ तथा चेति ॥ 'क्षर' इत्यनुवादेन 'प्रजापति' इत्यादि व्याख्यानम् । अन्यं परमात्मानम् । क्षरान्त-र्भूतोऽपि मातारिश्वा विवक्षाविशेषेणाक्षरोऽपि भवतीत्युच्यते ॥ जालेति ॥ जालं संसारबन्धः । सोऽस्यास्तीति जालः । अर्श आदिभ्यो अच् । तद्रहितश्चाजालः । अभिमानाभावात् ॥ १९-२० ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य
टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां
पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

भा०—

॥हरिः ॐ॥ पुमर्थसाधनविरोधीन्यनेनाध्यायेन दर्शयति । तपो ब्रह्मचर्यादि । "ब्रह्मचर्यादिकं तपः" इत्यभिधानम्[1] ॥ १ ॥

प्र० दी०—

॥ हरिः ॐ ॥ अध्यायप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ पुमर्थेति ॥ यद्यपि पूर्वयोरध्याययोः, साधनप्रतिपादन एव तात्पर्यम् । तथाऽपि तन्न प्रपञ्चितम् । किं नाम बन्धस्वरूपं साधनमनुतिष्ठता च तद्विरोधिनां त्यागोऽवश्यं करणीयः । पूर्वाध्याये च 'निर्मान' इत्यादिना पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोः साधनं, "यतन्तोऽप्यकृतात्मानः" इत्यादिना तद्विरोधि च सङ्क्षेपेणोक्तम् । तदुभयमिदानीं प्रपञ्चनीयम् । सुरासुरलक्षणं च तथेति तदनेनाध्यायेन दर्शयतीत्यर्थः । तपो वक्ष्यमाणमिति कश्चित् । तदसत् । "देवद्विज" इत्यादिनोक्तस्यात्र ग्रहणे शौचादेरपि तपोग्रहणेन गृहीतत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । अतो वक्ष्यमाणान्तर्गतं यदत्र पृथगुच्यते तद्व्यतिरिक्तमेव । तच्च प्रधानस्यैवोपलक्षणत्वोपपत्तेर्नोपवासादीति भावेन सप्रमाणकमाह ॥ तप इति ॥ १ ॥

भ० गी०—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

---

1. अ. इति हि

भा०—

पैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां[1] राजादेः कथनम् ।

"परोपद्रवहेतूनां दोषाणां पैशुनं वचः ।
राजादेस्तु मदाद्भीतेरदृष्टिर्दर्प उच्यते ॥"

इत्यभिधानात्[2] । लौल्यं रागः । "रागो लौल्यं तथा रक्तिः" इत्यभिधानात् । अचापलं स्थैर्यम् । "चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः" इत्यभिधानात् ॥ २ ॥

प्र० दी०—

पैशुनाभावो अपैशुनम् । पैशुनं च परस्यापराधवचनमित्यसत् । शिष्यादिदोषानुवादस्य शिक्षार्थस्यापि तत्त्वप्राप्तेरित्याशयेनाऽह ॥ पैशुनमिति ॥ राजादेः तच्छ्रावणम् । 'परोपद्रवनिमित्त' इति दोषेषूपचारः । अनेन परोपद्रवार्थेति सूचयति । वचः कथनम् । मदात् कारणात् । भीतेरदृष्टिरनुत्पत्तिरिति यावत् । भीतेः भीतिकारणस्य, तथात्वेनादृष्टिरिति वा । बालादीनां भीतेरदर्शनं व्यावर्तयितुं 'मदात्' इत्युक्तम् । अनेन धात्वर्थोऽप्यनुगतः । एतेनासुरलक्षणं दर्पोऽपि व्याख्यातः । अलोलुत्वाचापलत्वयोर्भेदं क्रमेण सप्रमाणकं दर्शयति ॥ लौल्यमिति ॥ लोलुत्वपर्यायोऽयमित्यत एवमुक्तम् ॥ २ ॥

भ० गी० —

**तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥**

**दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥**

---

1. परोपद्रवनिमित्तानां 2. अ. इति हि अभिधानम्

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

भा०—

क्षमा तु क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकारः[1] ।

"अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः क्षमावान् स निगद्यते"

इत्यभिधानात् । दैवीं सम्पदं अभिजातः प्रतिजातः ॥ ३-७ ॥

प्र० दी०—

'अक्रोध' इत्युक्तत्वात् 'क्षमा' इति पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ क्षमा त्विति ॥ क्रोधं दोषमपकारं च न करोति अक्रोधदोषकृत् । शत्रोरपकर्तुः । "सम्पदं अभिजातोऽसि" इत्यत्र अभिजात उत्तमजन्मा । नायं धातुः सकर्मकः । तत्कथं द्वितीयेत्याशङ्क्य "अभिलक्ष्य जात" इति केचिद्व्याचक्षते । तदसत् । अर्जुनस्य देवत्वेन देवत्वमुद्दिश्य जन्मायोगादित्याशयवानाह ॥ दैवीमिति ॥ अनेनैतद्व्याचष्टे । नायं अभिरुपसर्गः । येन तस्य जनिसम्बन्धे द्वितीयाऽनुपपत्तिः, लक्षिसम्बन्धे चोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किं तु प्रत्यर्थे लक्षणे कर्मप्रवचनीयः । तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयोपपद्यते । यथा वृक्षमभि वृक्षं प्रति विद्योतत इत्यत्र वृक्षो विद्योतनस्य लक्षणमित्यर्थः सम्पद्यते । तथा चार्जुनस्य प्राप्तदेवत्वविरोध इति । अत एव "सम्पदं दैवीं अभिजातस्य" "अभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीं", इत्येतद्विहायेदं व्याख्यातम् । अर्जुनस्य देवत्वप्रसिद्धेः । एतत्साहचर्यात्तत्राप्येतदर्थत्वोपपत्तेः ॥३-७॥

---

1. अ. अनपकृतिः

भ० गी०—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ८ ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टाऽत्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

भा०—

जगतः सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विष्णुः । तद्वैपरीत्येनाऽहुः । "तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्यं" इति हि श्रुतिः ।

"द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च
स्थितं च यच्च सच्च त्यच्चेति[1] ।
तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति, एष ह्येव
एतत् सादयति यामयति चेति" ॥

इति प्राचीनशालाश्रुतिः । परस्परसम्भवो ह्युक्तः "अन्नाद्भवन्ति भूतानि[2]" इत्यादिना ॥ ८-९ ॥

प्र० दी०—

न केवलं जगतो मिथ्यात्वादि वदतामसुरत्वं "असत्यमप्रतिष्ठं ते" इत्यनेनोच्यते । किं तु जगज्जन्मादिकारणं विष्णुं ये न मन्यन्ते तेषां सर्वेषामपीति भावेनाह ॥ जगत इति ॥ तद्वैपरीत्येनेति ॥ न विद्यते सत्यं अस्येत्यादि । जगतः सत्यं विष्णुरित्यत्र श्रुतिमाह ॥ तस्येति ॥ तस्य विष्णोः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषद्रहस्यं नाम । कथम्? प्राणाः मूर्तामूर्तं, जगदिति यावत्, सत्यमित्युच्यते । तेषां प्राणानामेष विष्णुः सत्यमित्यर्थः । एवं चेज्जगतो मुख्यं सत्यत्वं न भवेत् । अन्यथा निर्धारणायोगादित्यतो मूर्तामूर्तात्मकस्य जगतः सत्यत्वं ताव-

1. अ. त्यं च इति च 2. अ. "भवन्ति" इति न पाठः

दन्यथा श्रुत्यैव व्याचष्टे ॥ द्वे वावेति ॥ रूपे प्रतिमे। तत्र मूर्तं 'स्थितं' इति 'सत्' इति चोच्यते। अमूर्तं तु 'यत्' इति 'तत्' इति चोच्यत इत्यर्थः। तथा च सच्च त्यच्च सत्यमित्युक्तं भवति। इदानीं जगतः सत्यत्वं विष्णोः श्रुत्या व्याचष्टे ॥ तस्येति ॥ सादयति विशरणादिकं प्रापयतीति सत्। यामयति नियच्छतीति यम्। सच्च तत् यं च सत्यमित्यर्थः। प्रतिष्ठा ईश्वरश्चेति प्रसिद्धमेव। अपरस्परसम्भूतमित्यस्य अपरं परस्मात् सम्भूतमिति व्याख्यानमसत्। प्रतिषेधप्रकरणात्। अतः परस्परसम्भूतं न भवतीत्याहुरित्येव व्याख्येयम्। स्यादेवं, यदि परस्परसम्भवो भगवतोऽभिमतः स्यादित्यत आह ॥ परस्परेति ॥ यद्वाऽनेन परव्याख्यानासाधुत्वमुपपादयति। भगवता परस्परसम्भवस्योक्तत्वात्तद्वचनं कथमासुरमिति। ईश्वराक्षेपे तात्पर्यमिति चेन्न। पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ॥ ८-९ ॥

भ० गी०—

कामनाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः।
ईहन्ते कामभोगार्थं अन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

इदमद्य मया लब्धं इमं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति
सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

भा०—

दुष्पूरो हि कामः ।

"पाताल इव दुष्पूरो मां हि क्लेशयते[1] सदा"

इति हि मोक्षधर्मे ॥ १०-१७ ॥

प्र० दी०—

"काममाश्रित्य दुष्पूरं" इति कामस्य दुष्पूरत्वं किं विशेषणम् ? नेति ब्रूमः । किं तर्हि ? कामस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे हेतुरभयमुच्यत इति भावेनाह ॥ दुष्पूरो हीति ॥ विशेषणमेव किं न स्यात् । कामस्य दुष्पूरत्वाव्यभिचारादिति भावेनाह ॥ पाताल इवेति ॥ १०-१७ ॥

भ० गी०—

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

---

1. अ. क्लेशयसे

*

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभः तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपत्तियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भा० —

मामात्मपरदेहेष्विति ॥ न कस्यचित् विष्णुः कारयिता । यदि स्यान्मामपीदानीं कारयतु इत्यादि ।

"ईश्वरो यदि सर्वस्य कारकः कारयीत माम् ।
अद्येति वादिनं ब्रूयात् सदाऽधो यास्यसीति तु" ॥

इति सामवेदे यास्कश्रुतिः ॥ १८-२४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

भगवद्द्वेषस्याऽत्मपरदेहाधिकरणत्वं कथमित्यत आह ॥ मामिति ॥ कुतो न। कारयिता यदि स्यात्तर्हीदानीमकुर्वाणं मामपि कारयतु। कुर्वाणं च निवारयत्वित्यर्थः। सदाऽधो नित्यनरकम् ॥ १८-२४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

हरिः ॐ॥ अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

भा०—

हरिः ॐ ॥ गुणभेदान् प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेन । शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वा[1] ।

"वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना"

इति विधिः उत्सृष्टो हि तैः ।

"ये वै वेदं न पठन्ते न चार्थं
वेदोज्झान् तान् विद्धि सानूनबुद्धीन्"

इति माधुच्छन्दसश्रुतिः । अन्यथा तामसा इत्येवोच्येत । न तु विभज्य । यदि सात्त्विकास्तर्हि नोत्सृष्टशास्त्राः । न हि वेदविरुद्धो धर्मः ।

"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां[2]"

इति हि स्मृतिः ।

"वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः"

इति च भागवते ॥ १ ॥

प्र० दी०—

अध्यायार्थमाह ॥ गुणेति ॥ गुणनिमित्ताः श्रद्धादीनां भेदाः । "नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं" इत्युक्तत्वात् प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सात्त्विकानां पुमर्थसाधनत्वादनुष्ठेयत्वम् । अन्येषां तद्विरुद्धत्वात् त्याज्यत्वं च

---

1. अ. अज्ञात्वैव 2. अ. "वेदो धर्ममूलं तद्विदां च स्मृतिशीले"

ज्ञापयितुमिति शेषः[1]। "शास्त्रविधिमुत्सृज्य" इत्यस्य वेदविधानमप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्येत्यर्थप्रतीतिं निवारयितुमाह ॥ शास्त्रेति ॥ अज्ञानमेवात्रोत्सर्गः, न त्वप्रामाण्यबुद्ध्या त्याग इत्यर्थः। ननु प्राप्तपरित्याग उत्सर्गः। एवं च प्रतीतार्थ एव युक्तः। न तु 'ज्ञात्वा' इति। तत्राह ॥ वेद इति ॥ अर्थज्ञानपर्यन्तोऽयं विधिः। अयं च सर्वान् द्विजन्मनः प्राप्तः, तैरज्ञानिभिरुत्सृष्टश्च। अतो 'अज्ञात्वा' इति युक्तमित्यर्थः। अत्र श्रुतिसंमतिं चाह ॥ य इति ॥ न चार्थमधिगच्छन्ति। सहानूनया वेदतदर्थाधिगतियोग्यया बुद्ध्या वर्तमानान्। सानूनबुद्धयोऽपि ये वेदं न पठन्त इति योज्यम्। अप्रामाण्यबुद्ध्या परित्यज्य इत्येवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ यद्यत्र वेदविरोधिनां बौद्धादीनां निष्ठा पृच्छ्येत तदा ते तामसाः इत्येवोत्तरमुच्येत। तदीयतामसत्वस्याविकल्पितत्वादिति भावः। न केवलं वक्तव्यानुक्तिरेव दोषः। किं तु तद्विरुद्धोक्तिश्च स्यादिति भावेनाऽऽह ॥ न त्विति ॥ "त्रिविधा भवति श्रद्धा" इत्यादिना श्रद्धां विभज्योत्तरं नोच्येतेत्यर्थः। एवमुत्तरवचनेऽपि किं स्यादिति चेत्, वेदाप्रामाण्यवादिनामपि पाक्षिकं सात्त्विकत्वं स्यात्। तथा च वक्ष्यामः। तदपि स्यादिति चेन्न। सात्त्विकत्ववेदविरोधित्वयोः सहानवस्थानादित्याह ॥ यदीति ॥ सहानवस्थानमपि कुतो निश्चेयमिति चेत्। सात्त्विका हि धर्ममाचरन्ति। "सत्त्वात् धर्मो भवेत् पुंसां" इति वचनात्। तथा च वेदविरोधिनो धर्मिणश्च इत्युक्तं भवति। एवं च वेदविरोधी धर्म इत्याद्यापद्यते। तच्चानुपपन्नमित्याह ॥ न हीति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ वेद इति ॥ १ ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

---

1. क. ख. भावः

भा०—

अतो विभज्याऽऽह ॥ त्रिविधा इत्यादिना ॥ २ ॥

प्र० दी०—

ननु "तेषां निष्ठा का" इति पृष्टे सात्त्विकत्वादिकं वक्तव्यम्। "त्रिविधा" इत्यादिकं किमर्थमुच्यत इत्यत आह ॥ अत इति ॥ यत एवं अर्जुनेन वेदविधिमजानतां निष्ठा पृष्टा। अज्ञानं च भेदकं; त्रयाणामपि सम्भवात्। न चाज्ञानस्य प्रभेदाः सन्ति। अतः "श्रद्धयान्विताः" इति तद्विशेषणत्वेनोक्तां श्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य तदाश्रयेण तेषां स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ २ ॥

भ० गी०—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

भा०—

सत्वानुरूपा चित्तानुरूपा। यो यच्छ्रद्धः स एव सः, सात्त्विक श्रद्धः सात्त्विक इत्यादि ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

सात्त्विकत्वादिभेदेन श्रद्धा त्रिविधा इत्युक्ता। पुनः "सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति" इति वचनं कथं न व्याहतमित्यत आह ॥ सत्त्वेति ॥ चित्तं चैतन्यम्। जीव इति यावत्। ननु श्रद्धास्वरूपमेव निरूपितम्। न तु तदाश्रित्य जीवस्वरूपं, अतो नासङ्गतमुत्तरमित्यतो येन तदुच्यते तत्पठित्वा व्याचष्टे ॥ य इति ॥ इत्यादि ज्ञातव्यमिति शेषः। राजसश्रद्धो राजसः। तामसश्रद्धस्तामस इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भ० गी०—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

भा०—

कः सात्त्विकश्रद्ध इत्यादि विभज्याऽह ॥ यजन्त इत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्र० दी०—

"तां शृणु" इति प्रतिज्ञातं नोच्यते। "यजन्ते सात्त्विका" इत्यादिकमप्रस्तुतं चोच्यत इत्यत आह ॥ क इति ॥ इत्यादि जिज्ञासायमिति शेषः। विभज्य श्रद्धास्वरूपं प्रतिज्ञातं श्रद्धात्रैविध्यमेवोच्यते। अतो नासङ्गतिरिति भावः। एतेन "सात्त्विकाः" इत्यादेः 'सात्त्विकश्रद्धाः' इत्यादिरर्थ उक्तो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भ० गी०—

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः।
मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुर-
निश्चयान् ॥ ६ ॥

भा०—

भगवत्कर्शनं नामाल्पदृष्टिरेव।

"यो वै महान्तं परमं पुमांसं नैवं
द्रष्टा कर्शकः सोऽतिपापी"

इत्यनभिम्लानश्रुतिः। आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयाः।

"देवास्तु सात्त्विकाः प्रोक्ता दैत्याः राजसतामसाः"

इत्याग्निवेश्यश्रुतिः ॥ ६ ॥

प्र० दी०—

ननु निर्विकारस्य भगवतः कथं "मां चैवान्तः शरीरस्थं कर्शयन्ते" इति कर्शनमुच्यत इत्यत आह ॥ भगवदिति ॥ "प्रातिपदिकात्

धात्वर्थे बहुलं" इति वचनात् दृष्टिरपि णेरर्थ इति भावः। "मां चैव जीवरूपेणान्तः शरीरस्थं" इति व्याख्यानं तु सम्यग्व्याख्यानेनैव परास्तम्। जीवरूपत्वदर्शनस्यैव कृशीकरणत्वात्। "मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं" इति व्याख्याननिरासार्थं 'एव' इत्युक्तम्। अशाब्दत्वात्। उक्तव्याख्याने श्रुतिसंमतिं चाऽऽह ॥ य इति॥ नैवं, महत्त्वविरुद्धम्। 'द्रष्टा' इति तृन्नन्तम्। कर्शकः तस्योच्यत इति शेषः। कर्मधारयत्वशङ्कानिरासार्थमाह ॥ आसुर इति॥ निश्चयः श्रद्धा। कर्मधारयपक्षे हि सामानाधिकरण्यं गौणमिति कल्प्यम्। मत्वर्थीयप्रत्ययो वा। तथा च गौरवमिति भावः। ननु प्रकरणात् तामसनिश्चयानिति वक्तव्यम्। 'आसुरनिश्चयान्' इति कथमुक्तमित्यत आह ॥ देवास्त्विति॥ सात्त्विका देवाः देवपर्यायवाच्याः प्रोक्ताः। राजसा तामसाश्च दैत्या दैत्यपर्यायवाच्याः प्रोक्ता इत्यर्थः॥ ६॥

भ० गी०—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम्।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

भा०—

प्रीतिः अनन्तरिका। हृद्यत्वं दर्शने। स्थिराश्च न तदैव पक्वा[1] भवन्ति। तथा ह्याज्यादयः ॥ ७-१५ ॥

प्र० दी०—

"प्रीतिविवर्द्धनाः", "हृद्याः" इत्येतयोरर्थभेदमाह ॥ प्रीतिरिति ॥ आनन्तरिकेति ॥ ठन्[2]प्रत्ययान्तम्। सेवाऽव्यवहितकाल इत्यर्थः। "प्रियं तत्कालसौख्यमिदं" इति वचनात्। दर्शनेऽनुभवे सति पश्चादपि यन्मनोहारित्वं तत् हृद्यत्वम्। "हृद्यं पश्चात् मनोहारि" इति वचनादित्यर्थः। आहाराणां क्षणिकानामभावात् कथं 'स्थिरा' इति विशेषणमित्यत आह ॥ ॥ स्थिराश्चेति ॥ चस्त्वर्थः प्रसिद्धं स्थैर्यं व्यावर्तयति। तदैव अचिरकाल एव। पक्वाः निर्वृत्त[3]पाकाः चिरकालं देहे गुणप्रदा इत्यर्थः। असम्भवपरिहाराय तानुदाहरति ॥ तथा हीति ॥ ७-२५ ॥

---

1. अ. पक्वाः 2. क. ख. ठक्प्रत्ययान्तम् 3. निवृत्तपाकाः

भ० गी०—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥
मूढग्राहेणाऽत्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

भा०—

सौम्यत्वं अक्रौर्यम् । "अक्रूरः सौम्य उच्यते" इत्यभि-[1]
धानम् । मौनं मननशीलत्वम् ।

"बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः"

इति हि श्रुतिः ।

1. अ. इति हि

"एतेन हीदं सर्वं मतं, यदनेन हीदं सर्वं मतं तस्मान्मुनिस्तस्मान्मुनिरित्याचक्षते" इति[1] भाल्लवेयश्रुतिः। कथं चान्यथा मानसं तपः स्यात् ॥ १६-२२ ॥

प्र० दी०—

नन्वङ्गसौष्ठवं सौम्यत्वम्। तत्कथं मानसं तप उच्यत इत्यत आह ॥ सौम्यत्वं इति ॥ मौनं वाङ्नियमनमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ मौनमिति ॥ कुत एतदित्यत आह ॥ बाल्यमिति ॥ युक्तिबलोपेतत्वं बाल्यम्। आगमज्ञत्वं पाण्डित्यम्। अथ मुनिः मननशीलो भवतीत्यर्थः। "एतेन हीदं" इत्युक्तमर्थं "यदनेन" इति हेतुत्वेनोपादत्ते। यस्मादेवं मुनिस्तस्मात्तं मुनिरित्याचक्षते। 'मन ज्ञाने' इत्यतः इकारप्रत्ययः। उपधाया उकारश्च। मुनेः भावश्च मौनम्। तच्च मननशीलत्वाख्यमागमार्थस्य युक्तिभिरनुसन्धानम्। उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कथमिति ॥ मौनमिति शेषः। वाङ्नियम एव न मौनम्। किन्त्वत्र तत्कारणमनोनियमो लक्ष्यत इति कश्चित्। तदसत्। 'आत्मविनिग्रहः' इति पुनरुक्तिदोषात्। कथञ्चित् तत्परिहारेऽपि मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाश्रयणस्यैव दोषत्वात् ॥ १६-२२ ॥

भ० गी०—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

भा०—

पुनश्च कर्मादीतिकर्तव्यताविधानार्थमर्थवादमाह ॥ ॐ तत् सत् इत्यादिना ॥ परस्य ब्रह्मणो ह्येतानि नामानि।

1. अ. इति हि

"ओतं जगत् यत्र स्वयं च पूर्णो
वेदोक्तरूपोऽनुपचारतश्च।
सर्वैः शुभैश्चाभियुतो न चान्यैः
ॐ तत् सत् इत्येतमतो वदन्ति"॥

इति हि ऋग्वेदखिलेषु। द्वितीयपादः तच्छब्दार्थः। "सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्" इति च। "ॐ इति ब्रह्म" इति च। तेन ब्रह्मणा। आत्मपूजार्थं वेदविधिः व्यञ्जनम्। मा तूक्ता पुरस्तात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्र० दी०—

"ॐ" इत्यादिकं प्रकृतासङ्गतं कथमुच्यत इत्यत आह॥ पुनश्चेति॥ 'कर्म' इति यज्ञ उच्यते। आदिपदेन तपोदाने। इतिकर्तव्यता इत्थंभावः। विधानार्थं प्रतिपादनार्थम्। "अफलाकाङ्क्षिभिः" इत्यादिनोक्तत्वात् "पुनश्च" इत्युक्तम्। यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवो असाधारणा धर्माः प्रागुक्ताः। साधारणांस्तु वक्तुं पुराकल्पादिरूपमर्थवादमाहेत्यर्थः। ब्रह्मशब्दस्य हिरण्यगर्भाद्यर्थतां निर्देशशब्दस्य च भावार्थतां वारयितुं व्याख्याति॥ परस्येति॥ निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशो नाम। कुत एतदित्यतो 'हि' इत्युक्तम्। भावार्थत्वे 'ॐ तत् सत्' इत्येतैः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः नामार्थत्वमेवाङ्गीकार्यम्। 'ॐ' आदिकं च परब्रह्मनामत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः। तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति॥ ओतमिति॥ ओतं प्रविष्टम् आश्रितं यत्र, परमेश्वरे यः स्वयं च जगति ओतः प्रविष्टः। पूर्णोऽनुपचारतः, मुख्यया वृत्त्या। अत्र "ओतं जगत् यत्र" इत्यादिना ॐशब्दस्य निमित्तद्वयेन भगवति वृत्तिर्दर्शिता। "अवतेः टिलोपश्च" इति वचनात्। "सर्वैः" इत्यनेन सच्छब्दस्य। "साधुभावे च" इति वक्ष्यमाणत्वात्। तच्छब्दस्य तु न केनापि। अतः "ॐ तत् सत् इत्येतं" इत्ययुक्तमित्यत आह॥ द्वितीयेति॥ 'वेदोक्त' इति द्वितीयपादः तच्छब्दार्थव्याख्यानपरः। 'तत्' इति

हि नित्यपरोक्षत्वमुच्यते। न चेश्वरस्वरूपमनुमातुं शक्यम्। अतो वेदैकवेद्यत्वात् 'तत्' इत्युच्यत इति भावः। सदोंशब्दयोः परब्रह्मनामत्वे श्रुत्यन्तरं चाह॥ सदेवेति॥ 'तेन' इति निर्देशपरामर्श इति कश्चित्। तदसदिति भावेनाऽह॥ तेनेति॥ कुत एतत्? निर्देशस्य ब्राह्मणादिविधानायोगात्। निर्देशस्तुत्यर्थमिदमुच्यत इति चेन्न। भूतोक्तिसम्भवेन तदयोगात्। ब्रह्मणाऽपि ब्राह्मणादिविधानानुपपत्तिः, प्रयोजनाभावादित्यत आह॥ आत्मेति॥ आत्मपूजया प्राणिनां सुखार्थं ब्राह्मणादयो विहिता इति सम्बन्धः। ब्राह्मणादिवत् वेदानामपि विधानं निर्माणमेवेति प्रतीतिनिरासार्थमाह॥ वेदेति॥ व्यञ्जनमेव विधानं, न निर्माणमित्यर्थः। सकृच्छ्रुतस्य विहितशब्दस्य द्विधा अर्थकल्पनं कुत इति चेत्, वेदापौरुषेयत्वस्य प्रमितत्वात्। किं तत्प्रमाणमित्यत आह॥ मा त्विति॥ परमेश्वरस्य वेदव्यञ्जनं नाध्यापकवत्। किं तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ज्ञापयितुं विधिग्रहणं कृतम्। वेदो हि विध्यात्मा अस्ति। 'विधिः', 'प्रेरणं', 'नियोगः' इति चानर्थान्तरम्। न च नियोक्तारमन्तरेण नियोगः सम्भवति। न च शब्दादीनां नियोक्तृत्वं सम्भवति लोकविरोधात्। न चोच्चारक एव नियोक्ता "मां उपासीत" इत्यादावव्यवस्थापातात्। तस्मात् स्वतन्त्रेण वक्त्रा भाव्यम्। न चैवं पौरुषेयत्वापत्तिः। अनादिसिद्धेनैव शब्दार्थसम्बन्धेन तस्य नियोक्तृत्वाभ्युपगमादिति॥ २३-२४॥

भ० गी०—

> तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रिया।
> दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः
> ॥ २५ ॥

भा०—

तत्फलं मे स्यादित्यनभिसन्धाय॥ २५॥

प्र० दी०—

"तदित्यनभिसन्धाय" इति वाक्यं ब्रह्मणीव यज्ञादावपि तच्छब्द-

प्रवृत्तिं प्रतिपादयतीति ज्ञापयितुं योजयति ॥ तदिति ॥ वेदोक्तं स्वर्गादिकम् ॥ २५ ॥

भ० गी०—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे त्रिगुणविभागो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भा०—

सद्भावशब्देन प्रजननं सूचितम् । ॐ इत्युक्त्वा, अनभिसन्धाय फलं, यज्ञदानतपआदिकृतां अतिप्रीतेः नामसाम्यात् ब्रह्मैव निष्पादितं भवतीत्याशयः । तथा च ऋग्वेदखिलेषु—

"ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म तत् स्यात् सत्
वै तदर्थं कर्मेति वदन्ति देवाः ।
तच्छब्दानां सन्निधेर्ब्रह्मप्रीतेः
तद्रूपत्वाज्जनितं ब्रह्म तस्य" ॥

इति ॥ २६-२८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प्र० दी०—

सद्भावे सत्तायामिति प्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ सद्भावेति ॥ प्रजननं प्रागसतः सत्ताऽऽपादनम् । यद्यपि सद्भावशब्दः सत्तामात्रवाची ।

तथाऽप्यत्र ब्रह्मणो जगज्जनकत्वस्य विवक्षितत्वात् सत्ताविशेषप्रजननपर इति ज्ञायत इति प्रतिपादयितुं "सूचितं" इत्युक्तम्। नन्वनेन यज्ञादीनां का इतिकर्तव्यता प्रतिपादिता भवतीत्यत आह ॥ ॐ इति ॥ उक्तोङ्कारार्थज्ञानपूर्वकमनभिसन्धाय फलं ब्रह्माभिसन्धाय च ब्रह्मज्ञानभक्तिपूर्वकं तद्विषयत्वेन निष्ठया वेदोक्तप्रकारेण ब्राह्मणैः सहेत्यपि ग्राह्यम्। आदिपदेन जपादिग्रहणम्। षष्ठी तृतीयार्थे। नामसाम्यात् नामसाम्येन अवगतात् तत्प्रतिमात्वात्। घटादीनामपि ब्रह्मप्रतिमात्वसाम्यात् को विशेषो यज्ञादेरित्यत उक्तम्॥ अतिप्रीतेरिति ॥ ब्रह्मणः यज्ञादिषु निष्पादितं प्रतिष्ठापितम्। अत एवं क्रियमाणे यज्ञादिकं सात्त्विकं, अन्यद्राजसं तामसं वा इत्येवमितिकर्तव्यता प्रतिपादितेति वाक्य[1]शेषः। अत्र हि "ॐ तत् सत्" इत्यनेन ब्रह्मणो यन्नामत्रयं तद्यज्ञादेरपि वाचकमिति प्रतिपादितम्। तेन यज्ञादेः ब्रह्मप्रतिमात्वं सूचितम्। ब्राह्मणा इत्यादिना ॐकारं ब्रह्मणि यज्ञादौ च व्युत्पाद्य तदुच्चारणाचार उक्तः। तेनार्थस्मरणपूर्वकं ॐकारमुच्चार्य वेदोक्तप्रकारेण ब्राह्मणैः सह यज्ञादिकं कार्यमिति सूचितम्। 'तत्' इत्यनेन तच्छब्दो यज्ञादौ ब्रह्मणि च व्युत्पादितः। तेन फलमनभिसन्धाय ब्रह्माभिसन्धाय च इति लब्धम्। 'सद्भावे' इत्यनेन सच्छब्दो ब्रह्मणि व्याख्यातः। तेन ब्रह्मज्ञानपूर्वकमिति लभ्यते ॥ २३ ॥ "यज्ञे तपसि कर्म चैव" इत्यनेन यज्ञादिषु सच्छब्दो व्याख्यातः। तेन ब्रह्मविषयत्वेन निष्ठया चेति लब्धम् ॥ २७ ॥ "अश्रद्धया" इत्यनेन ब्रह्मभक्तिरपीति। अत्र श्रुतिसम्मतिमाह ॥ तथा चेति ॥ ॐ यज्ञाद्याः वेदाद्योतत्वात्। निष्फलं फलोद्देशरहितत्वात्। तदर्थं ब्रह्मविषयम्। एवं तच्छब्दानां ब्रह्मशब्दानां, यज्ञादिषु सन्निधेरवगततद्रूपत्वात् तत्प्रतिमात्वात्। तस्योक्तप्रकारेण यज्ञादीनामनुष्ठातुः ॥ २६-२८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

1. क. आशयशेषः

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

भ० गी०—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन ॥ १ ॥

भा०—

॥ हरिः ॐ ॥ पूर्वोक्तं साधनं सर्वं सङ्क्षिप्योपसंहरत्यनेनाध्यायेन ॥ १ ॥

प्र० दी०—

अध्यायप्रतिपाद्यमाह ॥ पूर्वोक्तमिति ॥ साधनं ज्ञानसाधनम्। उक्तस्योक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कानिरासाय सङ्क्षिप्योपसंहरतीत्युक्तम्। अनुक्तं त्रैगुण्यं च वक्तीत्यपि ग्राह्यम् ॥ १ ॥

भ० गी०—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

भा०—

फलानिच्छया अकरणेन वा काम्यकर्मणो न्यासः संन्यासः। त्यागस्तु फलत्याग एव। तथा हि प्राचीनशालश्रुतिः—

"अनिच्छयाऽकर्मणा वाऽपि काम्यकर्मन्यासो
न्यासः फलत्यागस्तु त्यागः"

इति ॥ २ ॥

प्र० दी०—

"काम्यानां कर्मणां" इत्येतं श्लोकं केचित् 'काम्यानां कर्मणां अश्वमेधादीनां स्वरूपेण त्यागः संन्यासः । नित्यनैमित्तिकादिसर्वकर्मफलत्यागः त्यागः' इति। तदसदिति भावेनाऽह ॥ फलेति ॥ वैकल्पिककाम्यानां स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन त्यागः नियतकाम्यानां स्वरूपाकरणेन त्यागः संन्यासः। काम्यकर्मणामेव फलत्यागस्तु त्यागः, करणाकरणे तु न विवक्षिते इत्यर्थः। कुत एतदित्यत आह ॥ तथा हीति ॥ अकर्मणा अकरणेन। जनकाश्वपत्यादिभिः मुमुक्षिभिः अश्वमेधादीनामनुद्दिष्टफलानामनुष्ठानाच्च काम्यनां स्वरूपपरित्याग एव। नित्यनैमित्तिकफलस्यान्तःकरणशुद्धेः सर्वापेक्षितत्वेन तत्त्यागो न युक्तः ॥ २ ॥

भ० गी०—

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

भा०—

मनीषिण इत्युक्तत्वात् पूर्वपक्षोऽपि ग्राह्य एव। फलत्यागेन त्यागो विवक्षितो यज्ञादेस्तत्पक्षे। "यस्तु कर्मफलत्यागी" इति च वक्ष्यते। अत एक एवायं पक्षः ॥ ३ ॥

प्र० दी०—

"त्याज्यं दोषवत्" इत्यनेन हेयः कापिलानां पक्षः उपन्यस्तः इति केचित्। तदसदिति भावेनाऽह ॥ मनीषिण इति ॥ पूर्वपक्षः पूर्वोपन्यस्तः पक्षः। ननु यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, कार्यमेव तदिति भगवन्मतविरुद्धोऽसौ कथं ग्राह्य इत्यत आह ॥ फलत्यागेनैवेति ॥ फलत्यागाभिप्रायेण यज्ञादेः त्यागो विवक्षितः तत्पक्षे न स्वरूपतः। कुतः ? 'मनीषिण' इति विशेषणादेव। अतो न भगवन्मतविरुद्धोऽसौ। कर्मत्यागशब्दः कथं फलत्यागेनार्थेनार्थवानित्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ नन्वेवं सति पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तयोः पक्षयोरविरोध आपद्यत इति चेत्,

*

सत्यमित्याह ॥ अत इति ॥ अतो मनीषिपक्षत्वात् । एकोऽविरुद्धः । अयं पूर्वोत्तरार्धोपन्यस्तः । किन्त्वापातप्रतीतिमपेक्ष्य सन्देहबीजत्वेन विप्रतिपत्तिरियमुद्भावितेति भावः ॥ ३ ॥

भ० गी०—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको
मतः ॥ ९ ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्यते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

भा०—

तत्प्रकारं चाह ॥ **निश्चयमित्यादिना** ॥ यज्ञभेद उक्तः "द्रव्ययज्ञा" इत्यादिना। दाने त्वभयदानमन्तर्भवति। एतेषां मध्ये यत्किञ्चित् यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः। अन्यथा—

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा।
यदीच्छेत् मोक्षमास्थातुमुत्तमाश्रममाश्रयेत्॥"

इत्यादिव्यासस्मृतिविरोधः। ज्ञानयज्ञविद्याऽभयदानब्रह्मचर्यादितपसो हि ते। अतो यद्वचः अन्यथा प्रतीयते अधिकारभेदेन तद्योज्यम्। अन्यथा इतरेषां गत्यभावात्॥ ४-१०॥

प्र० दी०—

न केवलं 'मनीषिणः' इति विशेषणसामर्थ्यादेवमुच्यते। किं तु भगवताऽपि तदविरोधप्रकारस्य व्युत्पाद्यमानत्वादिति भावेनोत्तरवाक्यतात्पर्यमाह॥ तदिति॥ ननु परमहंसानां यज्ञदानयोरभावात्कथमुच्यते "न त्याज्यं कार्यमेव तत्" इति। तत्राऽह॥ यज्ञेति॥ ननु ज्योतिष्टोमादिकमेव यज्ञः, धनदानादिकमेव दानं गृहीत्वा पारमहंस्यमेव कुतो न निराक्रियत इत्यत आह॥ अन्यथेति॥ यतिः हंसादिः। आस्थातुं प्राप्तुम्। उत्तमाश्रमं पारमहंस्यम्। नन्वेतेषां मध्ये इत्येवं व्याख्यानेऽपि कथं परमहंसानां यज्ञादिसम्भव इत्यत आह॥ ज्ञानेति॥ बहुव्रीहिगर्भः कर्मधारयोऽयम्। विद्याऽभयविषयं दानं येषां ते तथोक्तास्ते परमहंसाः। ननु पारमहंस्ये हि प्रवृत्तः प्रियव्रतो हिरण्यगर्भेण निवारित इति पुराणेषूच्यते। तत्कथं पारमहंस्यकर्तव्यतेत्यत आह॥ अत इति॥ उक्तवाक्यविरोधादेव। वाक्यत्वाविशेषात् पुराणवाक्येनैव स्मृतेर्बाधः किं न स्यादित्यत आह॥ अन्यथेति॥ एवमयोजने। इतरेषां "ब्रह्मचारी" इत्यादीनाम्। गत्यन्तराभावादप्रामाण्यमेव प्रसज्यत इति शेषः। एवं परमहंसानामपि यज्ञादिकर्तव्यतासम्पादनेनेदमपि परास्तं यत् केनचिदुक्तं

"अज्ञान् कर्मणि अधिकारिणोऽधिकृत्य एतत्प्रकरणं प्रवृत्तं न परमहंस-परिव्राजकान्" इति ॥ ४-१० ॥

भ० गी०—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

भा०—

अन्यः त्यागार्थो न युक्त इत्याह ॥ **न हीति** ॥ ११ ॥

प्र० दी०—

ननु "इति मे पार्थ" इति भगवता स्वसिद्धान्तो निष्टङ्कितः । अतो "न हि देहभृता" इति किमुच्यत इत्यत आह ॥ अन्य इति ॥ सर्वकर्मफलत्यागलक्षणः ॥ त्यागार्थः त्यागशब्दार्थः । पूर्वपक्षबीज-निरासार्थमिति शेषः ॥ ११ ॥

भ० गी०—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां पुंसां[1] न तु संन्यासिनां क्वचित्
॥ १२ ॥

भा०—

त्यागं स्तौति ॥ **अनिष्टमिति** ॥ १२ ॥

प्र० दी०—

कर्मफलाभावो नाम संसारनिवृत्तिरेव । सा कथं त्यागफलत्वे-नोच्यत इत्यत आह ॥ त्यागमिति ॥ उपपादितमेतत् 'त्यागाच्छान्तिः' इत्यत्र ॥ १२ ॥

---

1. अ. प्रेत्य

भ० गी०—

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भा०—

पुनः संन्यासं प्रपञ्चयितुं कर्मकारणान्याह ॥ पञ्चेत्यादि ॥ साङ्ख्ये कृतान्ते ज्ञानसिद्धान्ते ॥ १३ ॥

प्र० दी०—

'पञ्च' इत्यादेः प्रकृतेन सङ्गत्यप्रतीतेस्तामाह ॥ पुनरिति ॥ न केवलं काम्यानां कर्मणां न्यासः संन्यासः; किं तु कर्तृत्वाभिमानत्यागश्चेत्येवं प्रागुक्तं संन्यासं पुनः प्रपञ्चयितुमात्मनोऽकर्तृत्वे क्रियाऽनिष्पत्तिप्रसङ्गात्, अङ्गीकार्ये कर्तृत्वे कथं तदभिमानत्यागो युक्त इत्याशङ्कापरिहारार्थमात्मव्यतिरिक्तान्येव कर्मकारणान्याहेत्यर्थः। साङ्ख्यशब्दः कपिलतन्त्रे रूढः। 'कृतं कर्म, तस्य अन्तो निवृत्तिर्यत्र उच्यते' इत्युपनिषत्सु कृतान्तशब्दं कश्चिद्व्याख्यातवान्। तदुभयं निवर्तयितुमाह ॥ साङ्ख्य इति ॥ ज्ञानार्थः सिद्धान्तः ज्ञानसिद्धान्तः। 'सिद्धान्त' इति शास्त्रं लक्ष्यते। कापिलतन्त्रस्य निन्दितत्वात्। उपनिषत्स्वपि कर्मत्यागाप्रतिपादनात् ॥ १३ ॥

भ० गी०—

अधिष्ठानं ततः कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

भा०—

अधिष्ठानं देहादिः। कर्ता विष्णुः; स हि सर्वकर्ता इत्युक्तम्। जीवस्य चाकर्तृत्वे प्रमाणमुक्तम्। करणमिन्द्रियादि च[1]। चेष्टाः क्रियाः। हस्तादिक्रियाभिः होमकर्माणि जायन्ते। ध्यानादेरपि मानसी चेष्टा कारणम्। पूर्वतनी चेष्टाऽपि संस्कारकारणत्वेन भवति। दैवमदृष्टम्। तथा चायास्यश्रुतिः—

"देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः[2] क्रियाश्च तथाऽदृष्टं पञ्चमं कर्महेतुः"।

इति ॥ १४-१५ ॥

प्र० दी०—

अधिष्ठानादि करण एवान्तर्भूतमिति वक्ष्यति। तत्प्रतिबोधनायाधिष्ठानं निर्दिशति॥ अधिष्ठानमिति॥ आदिपदेन भूम्यादि। कर्ता जीव इति व्याख्यानमसदिति भावेनाह॥ कर्तेति॥ शरीरवाङ्मनोभिः क्रियमाणानां कर्मणां कर्ता कथं विष्णुरित्यत आह॥ स हीति॥ उक्तं, उपपादितम्। तथाऽपि जीवोऽत्र कर्ता किं न स्यादित्यत आह॥ जीवस्य चेति॥ अपराधीनत्वाभिप्रायेणेदं निराकरणम्। पराधीनं कर्तृत्वमङ्गीकृत्यान्यत्र जीवो व्याख्यात इत्यविरोधः। भावसाधनताप्रतीतिनिरासार्थमाह। करणमिति॥ आदिपदेन स्रुवादि। भावसाधनार्थस्य साध्यत्वात्। चेष्टाग्रहणेन च गृहीतत्वाच्च। वायवीयाः प्राणापानाद्याः चेष्टा इत्यसत्। द्रव्याभिधाने चेष्टात्वानुपपत्तेः। प्राणनाद्यभिधाने साध्यत्वात् कारकत्वानुपपत्तेरित्याशयवानाऽह॥ चेष्टा इति॥ क्रियाणां साधकत्वात्कथं कारकत्वमित्यत आह॥ हस्तादीति॥ सावान्तरव्यापारं हि कारणं कारकमुच्यते। तत्राधिष्ठानादिपदैर्व्यापारिणो निर्दिश्यन्ते। क्रियाशब्देन त्ववान्तरा व्यापाराः। कारकाश्रिताभिरवान्तरक्रियाभिः प्रधानक्रियाजननं च प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। नन्वत्र कारकाभिधानप्रसङ्गे अधिष्ठाना-

1. अ. चशब्दो न श्रूयते 2. अ. ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः

ध्येवोक्तम्। कर्मसम्प्रदानापादानानि कुतो नोक्तानि। अधिष्ठानादीनां सर्वक्रियानुगमात्। कर्मादीनां तदभावादिति ब्रूमः। तथा च वक्ष्यति "शरीरवाङ्मनोभिः यत्" इति। एवं तर्हि चेष्टाऽपि न वक्तव्या। ध्यानादिजनने कारणस्य मनसः चेष्टाभावेनाननुगमादित्यत आह ॥ ध्यानादेरपीति ॥ आदिपदेन स्मरणं गृह्यते। ज्ञात एवार्थे ध्यानं भवति। ज्ञानं चाऽऽत्मेन्द्रियसन्निकर्षेणैव मनसा जायते। संनिकर्षश्च मानसचेष्टाजन्यः। अतो ध्यानादेरपि मनस्सम्बन्धिनी चेष्टा कारणं भवतीति भावः। ननु नियतपूर्वक्षणे सत् कारणम्। न च ध्यानादिपूर्वक्षणे मनसि क्रियाऽस्ति। चिरातीतत्वात्। मनोनैश्चलसाध्यत्वात् ध्यानादेः। न च सन्निकर्षज्ञानद्वारा करणम्। तस्यापि चिरातीतत्वादित्यत आह ॥ पूर्वतनीति ॥ पूर्वतनी चिरातीताऽपि मानसी क्रिया सन्निकर्षद्वारा ध्यानादिहेतुसंस्कारकारणत्वेन भवति ध्यानादेः कारणम्। संस्कारस्य स्थायित्वादित्यर्थः। दैवमन्तर्यामिव्यापार इति कश्चित्। तदसत्। 'कर्ता' इत्यनेनैवोक्तत्वात्। चक्षुराद्यनुग्राहकाः सूर्यादय इत्यपरः। तदप्यसत्। करणादिशब्दैरेव गृहीतत्वादिति भावेनाऽऽह ॥ दैवमदृष्टमिति ॥ उक्तमर्थं श्रुतिसंमत्याऽपि समर्थयति ॥ तथा चेति ॥ 'देहः' उपलक्षणम्। हेतुः कारणम्। 'कर्म हेतु' इति क्वचित् पाठः। तत्र छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥ १४-१५ ॥

भ० गी०—

> **तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।**
> **पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥**

भा०—

केवलं निष्क्रियम्।

"एनं केवलमात्मानं निष्क्रियत्वाद्वदन्ति हि"

इति तत्रैव ॥ १६ ॥

प्र० दी०—

न चैवं जीवस्य कर्मकारणेष्वनन्तर्भावे व्याख्यायमाने "तत्रैवं सति" इत्युत्तरवाक्ये, 'केवलं' इति न युज्यते। एकाकिनमात्मानं करणत्वेन मन्यमानस्य निन्दयाऽस्य ससहायस्य कारणत्वप्रतीतेरित्यत आह॥ केवलमिति॥ नात्र केवलशब्द एकाकिवचनः। किं तु निष्क्रियत्ववाची। तदुक्तिश्च निन्दोपपादनार्थेति भावः। केवल-शब्दस्य निष्क्रियार्थत्वं कुत इत्यत आह॥ एनमिति॥ तत्रैवायास्य-श्रुतावेवोक्तम्॥ १६॥

भ० गी०—

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते॥ १७॥

भा०—

तज्ज्ञानं स्तौति॥ यस्येति॥ यस्त्वीषद्बध्यते स ईषदह-ङ्कारी च॥ १७॥

प्र० दी०—

अवश्यं चैतदेवं, यावतोत्तरश्लोके स्वात्मानमकारणं जानतः स्तुतिः क्रियते। अन्यथा सहायस्य[1] कारणत्वं जानतः स्तुतिः क्रियेतेति भावेनाऽह॥ तदिति॥ स्वात्मनो निष्क्रियत्वज्ञानम्। ननु निरहङ्का-रस्यापीन्द्रादेः वृत्रवधादिनेषत् बन्धो दृश्यते। तत्कथमेतदित्यत आह॥ यस्त्विति॥ इयं च कल्पना वक्तुराप्तत्वादिना युज्यते॥ १७॥

भ० गी०—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः॥ १८॥

---

1. क. ख. ससहायस्य

भा०—

एवं तर्हि न पुरुषमपेक्ष्य विधिः; अकर्तृत्वादित्यत आह ॥ **ज्ञानमिति** ॥ त्रिविधा कर्मचोदना, एतत् त्रिविधमपेक्ष्य कर्मविधिरिति 'त्रिविधा' इत्युच्यते । कारणानि सङ्क्षिप्याऽऽह ॥ **करणमिति** ॥ कर्मसङ्ग्रहः कर्मकारणसङ्ग्रहः[1] । अधिष्ठानादिः[2] । कारण[3] एवान्तर्भूतः[4] । तथा हि ऋग्वेदखिलेषु—

"ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चापेक्ष्य विधिरुत्थितः ।
करणं चैव कर्ता च कर्मकारणसङ्ग्रहः ॥"

इति । अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति । ईश्वराधीनत्वेऽपि विधिद्वारा नियतः तेनैव । यदि चेच्छादिर्जायते तर्हि कारितमेवेश्वरेण । फलं च नियतम् वस्तुतोऽकर्तृत्वेऽप्याभिमानिकं कर्तृत्वं तस्यैव । स्वातन्त्र्यं च जडमपेक्ष्यैवेति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम् । सर्वं चैतदनुभवोक्तप्रमाणसिद्धमिति न पृथक् प्रमाणमुच्यते ॥ १८ ॥

प्र० दी०—

यदि न जीवस्य कारणत्वं कथं तर्हि तज्ज्ञानादेरुत्तरवाक्ये कर्मणां मूलकारणत्वमुच्यते 'ज्ञानादित्रयं कर्मणां प्रवर्तकमिति, इत्याशंक्य तस्यार्थान्तरं विवक्षुः, तन्निवर्त्यामाशङ्कामाह ॥ **एवं तर्हीति** ॥ यदि जीवो न कर्मणां कारणमित्यर्थः । विधिः श्रौतः स्मार्तश्च । न प्रवर्तेत, ततश्च तद्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति शेषः । 'एवं तर्हि' इत्युक्तस्यैव विवरणम् ॥ **अकर्तृत्वादिति** ॥ जीवस्य घटवदिति शेषः । ननु ज्ञानादिरूपेण कर्मचोदनायाः त्रैविध्यमयुक्तमनुपयुक्तं च कथमुच्यते । नियोक्तुः प्रेरणं हि विधिः । न च तज्ज्ञानादित्रयरूपम् । न चानेनोक्तशङ्कानिवृत्तिरित्यत आह ॥ **त्रिविधेति** ॥ स्पष्टप्रतीत्यर्थोऽनुवादः । इत्यत्रेति शेषः ।

---

1. अ. कर्मकारणसङ्क्षेपः　　2. अ. अधिष्ठानादि
3. अ. करणे　　4. अ. अन्तर्भूतम्

एतज्ज्ञानादिकम्। कर्मविधिः प्रवर्तते, जीवं प्रतीति शेषः। इतिशब्दो हेतौ। त्रिविधा इत्युच्यते कर्मचोदना। निमित्तनैमित्तिकभावेनाभेदोपचार इत्यर्थः। कर्मकरणानामुक्तत्वात् किमिदं पुनरुच्यत इत्यत आह॥ कारणानीति॥ तर्हि 'कर्मसङ्ग्रह' इति कथम्, 'कारणसङ्ग्रह' इति वक्तव्यत्वादित्यत आह॥ कर्मेति॥ कर्मशब्देन तत्कारणानि लक्ष्यन्त इत्यर्थः। यदि पञ्चानां कारणानामयं सङ्ग्रहस्तर्हि कस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह॥ अधिष्ठानादीति॥ आदिपदेन दैवपदोक्तमदृष्टं गृह्यते। 'कांस्यपात्र्या पात्र्या भुङ्क्ते देवेन कृतमन्यथा' इत्यादिवत् साधकतमत्वेन विवक्षितत्वात्। "विवक्षातः कारकाणि" भवन्तीति वचनात्। न चाऽदिपदेन चेष्टायाः सङ्ग्रहः। तत्र कारकान्तर्भावस्यैवौचित्यात्। 'कर्म' इति पृथग्ग्रहणाच्च। न च कर्म अदृष्टम्। "कर्म चेष्टा" इत्यन्यत्र व्याख्यातत्वात्। "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" इति कश्चित्। तदसत्। पञ्चसु कारणेषु तस्याग्रहीतत्वात्। श्लोकार्थे श्रुतिसंमतिं चाह॥ तथा हीति॥ 'कर्म' इत्यावर्तनीयम्। तत्रैकं व्यस्तम्। परं समस्तम्। ननु 'ज्ञानं ज्ञेयं' इत्यनेन कथमुक्तशङ्कानिरास इत्यत आह॥ अकर्तृत्वेऽपीति॥ अपराधीनकर्तृत्वाभावेऽपि जीवस्य, न तं प्रति विधिवैयर्थ्यम्। कुतः? 'इति हेतोः' इत्यन्वयः। विधिशब्देन तज्ज्ञानमुपलक्ष्यते। 'इच्छा' इत्यनेन प्रयत्नोऽपि। उक्तकरणैरधिष्ठानादिभिः। अनेन ज्ञानं विधिविषयं, ज्ञेयं च इच्छाप्रयत्नलक्षणमधिष्ठानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च, परिज्ञाता सर्वज्ञ ईश्वरश्च सर्वप्रेरको जीवे सन्निहितोऽस्ति। अतस्तं प्रति कर्मचोदनेत्यर्थः सूचितो भवति। एतदुक्तं भवति। नापराधीनकर्तृत्वं विधिविषयत्वे प्रयोजकम्। येन जीवं प्रति कर्मविधिवैयर्थ्यं स्यात्। तथा सतीश्वरस्यापि विधिविषयत्वापातात्। किं तु यस्य स्वसम्बन्धितया विधिज्ञानं कर्म तत्फलं चोद्दिश्येच्छा, तदनुगुणश्च प्रयत्नः, अधिष्ठानादिसन्निधानं, कर्मसम्बन्धः फलभाक्त्वं चास्ति तं प्रति कर्मविधयः प्रवर्तन्ते। अस्ति चेदं समस्तं परमेश्वरप्रसादायत्तं जीव इति कथं न तं प्रति कर्मविधयः स्युः इति। एतत्सङ्ग्रहवाक्यमुत्तरवाक्यैर्विव्रियते। नन्वीश्वरश्चेत् प्रेरको

जीवशरीरेऽभ्युपगतः तदा तत्प्रसादादेवेच्छाप्रयत्नयोरुत्पादात् किं विधिज्ञानमङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ ईश्वरेति ॥ इच्छति प्रयतते चेति शेषः । अनेन विधिद्वारेश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्येत्येतद्विवृतं भवति । उक्तकारणैः कर्म भवतीत्युक्तम् । तेनाधिष्ठानादीनां स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यं प्राप्तम् । तन्निरासार्थमाह ॥ यदि चेति ॥ ईश्वरेणैव कर्माधिष्ठानादीनि निमित्तमात्राणि कृत्वा कारितं भवति । अत्र णिचं प्रयुञ्जानस्य स्वातन्त्र्यमिति वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति पुरुषार्थसाधने कर्मणां प्राधान्यं प्राप्तम् । अत आह ॥ फलं चेति ॥ ईश्वरेणैवेति वर्तते । यद्वा 'यदि च' इत्यादिना वाक्यद्वयेन विधिविषयतासिद्ध्ये कर्मफलसम्बन्धस्य काकतालीयता निराक्रियते । इदं च नेश्वरमुक्तजडेषु विध्यविषयेष्वस्ति, किं तु संसारिष्वेवेति भवति प्रयोजकम् । एवमेकं गीतोक्तं कारणमुक्त्वा भाष्यकारः कारणान्तरं चाह ॥ वस्तुत इति ॥ वस्तुतः परमार्थतः । आभिमानिकमहङ्कारकारितं भ्रान्तिप्रतीतम् । 'तस्य जीवस्यैव' इत्यवधारणेनास्य जीवं प्रति विधिप्रवृत्तौ प्रयोजकत्वं समर्थयते । परमेश्वरकृतासु क्रियासु स्वस्य स्वातन्त्र्यं मन्यमानस्यापराधीनो विधिबन्धलक्षणो दण्ड इति भावः । प्रकारान्तरमाह ॥ स्वातन्त्र्यं चेति ॥ तस्येति वर्तते । स्यादिदं विधिप्रवृत्तिवैयर्थ्यं[1] यदि जीवस्य क्रियास्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वं सर्वथा न स्यात् । न चैवम् । ईश्वरायत्तस्य तस्याङ्गीकारात् । अपराधीनापेक्षया तदभावोक्तेः । न चैवं जडतौल्यमित्याह ॥ जडमपेक्ष्येति ॥ अधिकमिति शेषः । जडं हि तदा परकृतेन नोदनादिना क्रियावद्भवति । न त्वागन्तुककारणमन्तरेण स्वेच्छया । जीवस्त्वनादिसिद्धया परमेश्वरप्रसादायत्तया सत्तातुल्यया क्रियाशक्त्या कर्तेति युक्तस्तं प्रति कर्मविधिरिति ।

नन्वेतत् सर्वं कुतः प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यमित्यत आह ॥ सर्वं चेति ॥ अनुभवेनोक्तप्रमाणैश्च 'विधिज्ञाने सतीच्छोत्पत्तिः' इत्यादिकमनु-

---

1. क. प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यं

भवसिद्धम्। 'ईश्वरप्रसादात्' इत्यादिकं तु "यथा नियुक्तोऽस्मि" इत्याद्युदाहृतागमसिद्धम्। पृथक् पुनः ॥ १८॥

भ० गी०—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तानपि ॥१९॥

भा०—

पुनः साधनप्रथनाय गुणभेदानाह ॥ ज्ञानमित्यादिना ॥ गुणसंख्याने, गुणगणनप्रकरणे ॥ १९ ॥

प्र० दी०—

"ज्ञानं कर्म" इत्यादेः प्रकृतोपयोगाप्रतीतेः तं दर्शयन्नाह ॥ पुनरिति ॥ मोक्षसाधनप्रपञ्चनात् प्रागपि गुणभेदानामुक्तत्वात् 'पुनः' इत्युक्तम्। गुणसङ्ख्यानशब्देन कापिलं शास्त्रमुच्यत इति भावेनाऽह ॥ गुणेति ॥ तच्च वैदिकमभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

भ० गी०—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥
रागी कर्मफलप्रेप्सुः लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

भा०—

एकं भावं, विष्णुम् ॥ २०-२७ ॥

प्र० दी०—

"एकं भावं" इति सामान्येनोक्तम् । कोऽसौ एको भावः इत्याकाङ्क्षायामाह ॥ एकमिति ॥२०-२७॥

भ० गी०—

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

भा०—

परकृतदोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं यः सूचयति स दीर्घसूत्री ।

"परेण यः कृतो दोषः दीर्घकालकृतोऽपि वा ।

यस्तस्य सूचको दोषाद्दीर्घसूत्री च उच्यते ॥ २८-३० ॥

प्र० दी०—

दीर्घसूत्रित्वं कथं तामसत्वहेतुरित्यतः सप्रमाणकं व्याचष्टे ॥ परेति ॥ दीर्घकालकृतं चिरातीतकालकृतम् । अनुचितं वचनायोग्यम् । परोपद्रवहेतुत्वात् दोषात् मर्त्यादेः ॥ २८-३० ॥

भ० गी०—

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३५

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥४०

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

कृषिगोरक्षवाणिज्यं वैश्यं कर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥४५॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

भा०—

यथार्थत्वनियमाभावे राजस्याः । अन्यथा तामस्याः भेदाभावात् ॥ ३१-४८ ॥

प्र० दी०—

"यया धर्ममधर्मं च" इति राजस्याः बुद्धेः धर्मादिविषयाया अयथार्थज्ञानहेतुत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ यथार्थत्वेति ॥ "अयथावत् प्रजानाति" इत्यस्य यथार्थज्ञानजननियमाभावे तात्पर्यमित्यर्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ 'राजस्याः' इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तामस्याः' इति पञ्चमी । भेदाभावात्, भेदाभावप्रसङ्गात् ॥ ३१-४८ ॥

भ० गी०—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

भा०—

नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्यफलां योगसिद्धिम् ॥ ४९ ॥

प्र० दी०—

नैष्कर्म्यसिद्धिं मोक्षमिति केचित् । तदसत् । तदनन्तरं मां

विशत इति वाक्यशेषविरोधादिति भावेनान्यथा व्याचष्टे ॥ नैष्कर्म्यमिति ॥ नैष्कर्म्यार्था सिद्धिः नैष्कर्म्यसिद्धिः । सा च योगस्येत्यर्थः ॥४९॥

भ० गी०—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेन तु कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

भा०—

यथा, येनोपायेन सिद्धिं प्राप्तो ब्रह्माऽऽप्नोति तथा निबोध । या सिद्धिर्ज्ञानस्य परा निष्ठा ॥ ५०-५२ ॥

प्र० दी०—

"सिद्धिं प्राप्तः" इति योगसिद्धिप्राप्त्यनन्तरं ब्रह्मप्राप्तावुपायकथनं प्रतिज्ञायत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे ॥ यथेति ॥ "ब्रह्माऽऽप्नोति" इत्यनुवादमात्रम् । तथा तमुपायम् । प्रतीत एवार्थः किं न स्यादिति चेन्न । सिद्धेः ज्ञाननिष्ठाऽऽत्मकत्वेनाभिधानात् । ज्ञानस्य च ब्रह्मप्राप्तावनपेक्षत्वादिति भावेन 'निष्ठा' इत्येतद्व्याचष्टे ॥ येति ॥५०-५२॥

भ० गी०—

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

भा०—

ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणि भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मणि स्थितिः सर्वदा तन्मनस्कतयेत्यर्थः ॥ ५३-५५ ॥

प्र० दी०—

'ब्रह्मभूयाय' ब्रह्मत्वाय इति प्रतीतिनिरासार्थं व्याचष्टे ॥ ब्रह्मेति ॥ इत्यर्थ इति शेषः । भावो न जन्मादीत्याशयेन विवृणोति ॥ ब्रह्मणीति ॥ इयमपि न मुक्तिः । 'ब्रह्मभूत' इति पुनर्भक्त्यादिलाभश्रवणादिति भावेनाऽऽह ॥ सर्वदेति ॥ ५३-५५ ॥

भ० गी०—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत्
॥ ६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

भा०—

पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वोपसंहरति ॥ सर्वकर्माणीत्यादिना ॥ ५६-६१ ॥

प्र० दी०—

उत्तरग्रन्थस्य सङ्गतिं सूचयन् तात्पर्यमाह ॥ पुनरिति ॥ उपसंहरति ॥ शास्त्रमिति शेषः ॥ ५६-६१ ॥

भ० गी०—

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि
शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम्
॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५

भा०—

परोक्षवचनं तु द्रोणं प्रति भीमवचनात् ॥ ६२-६५ ॥

प्र० दी०—

"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"। "तमेव शरणं गच्छ" "तत्प्रसादात्" इत्यादिरूपात्परोक्षवचनात् कृष्णस्यानीश्वरत्वं प्रतीयते। तन्निराकर्तुमाह ॥ परोक्षेति ॥ निश्चितार्थत्वाभिप्रायेणान्यथा सिद्धमिति शेषः ॥ ६२-६५ ॥

भ० गी०—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात्
पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम्
॥ ७५ ॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महाराजन्[1] हृष्यामि च पुनः पुनः
॥ ७७ ॥

---

1. अ. महान् राजन्

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

॥ ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भा० —

धर्मत्यागः फलत्यागः । कथमन्यथा युद्धविधिः ? "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" इति चोक्तम् ॥ ६६-७८ ॥

[1] पूर्णादोषमहाविष्णोः गीतामाश्रित्य लेशतः ।
निरूपणं कृतं तेन प्रीयतां मे सदा विभुः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्र० दी० —

"सर्वधर्मान् परित्यज्य" इति वर्णाश्रमविहितानामपि सर्वधर्माणां परित्यागो विधीयत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थमाह ॥ **धर्मेति** ॥ प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ **कथमिति** ॥ अस्मिन् शास्त्रे क्रियत इति शेषः । अशाब्दोऽयमर्थ इति चेन्न, धर्मशब्दस्य स्वकार्यफलोपलक्षणत्वात् । एवमेव भगवता व्याख्यातत्वाच्चेत्याह ॥ **यस्त्विति** ॥ ६६-७८ ॥

---

1. अ. "पूर्णादोष" इत्यादितः पूर्वं—
"यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम्
बट् तद्दर्शतमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपुः
मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हि तेन प्रभौ ॥ "
इत्यधिकः पाठः ।

प्र० दी०—

इदानीं समापितभाष्यो भगवानाचार्यो भाष्यनिर्माणस्य फलं भगवत्प्रीतिमेवाऽऽशास्ते ॥ पूर्णेति ॥ एतत् 'गीतां' इत्यनेन 'निरूपणं' इत्यनेन च सम्बध्यते । 'तेन' इति श्रवणात् यदिति लभ्यते ।

करतलकलितामलकमिव प्रभुणा येनेदमवगतं विश्वम् ।
स जयति जनकसुतायाः कान्तः श्रीरघुनन्दनो देवः ॥ १ ॥

नमामि व्यासदासस्य पूर्णबुद्धेः पदाम्बुजे ।
नतामरशिरोरत्नराजिनीराजिते सदा ॥ २ ॥

अक्षोभ्यतीर्थगुरुणा शुकवच्छिक्षितस्य मे ।
वचोभिरमृतप्रायैः प्रीयंतां सततं बुधाः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

गीताभाष्यप्रमेयदीपिकोदाहृत

प्रमाणसूची

पृष्ठ

अथर्वणः

अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति ३३२
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ,,

आग्निवेश्यशाखा

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं ४२०
अहंग्रहोपासकस्तस्य साम्यं ४४४
उपास्य तां श्रियमव्यक्तसंज्ञं ४०७
देवास्तु सात्विकाः प्रोक्ताः ४८९
परो हि देवो ४२०
यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं ३७२
स व्यासो वीति तमप् वै ३७२

आदित्यपुराणम्

बहुनात्र किमुक्तेन ९६
महान्तं च समावृत्य ३८४

उपगीता

मोहसंज्ञितम्। अधर्मं ११८

उपनारदीयम्

ब्रह्मापि तन्न जानाति ६

ऋग्वेदखिलम्

अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं ३७६
अनन्तशक्तिः परमोऽनन्तवीर्यः ३८१
अपश्यमप्यये मायया ३४५
असङ्ख्याता ज्ञानकाः ३८४
आकाशे संस्थिता त्वेषा ४२५
ओतं जगद्यत्र स्वयं च पूर्णो ४९४

ॐ यज्ञाद्या निष्फलं कर्म ४९६
को अद्धा वेद क इह ३५८
क्रीडतो बालकस्येव १९२
चन्द्रमा मनसो जातः ३८९
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानिनं चापेक्ष्य ५०७
तदङ्गजाः सर्वसुराद्योऽपि ३८९
न कुत्र चिच्छक्तिरनन्तरूपा ३३२
न तत्प्रभावं ऋषयश्च देवा ३५८
यावान् वाऽयमाकाशः ३८४
सुवर्णवर्णां पद्माकरां च देवीं ४२१

कठोपनिषत्

नाशान्तो वा समाहितः १४५
नैषा तर्केण मतिरापनेया ३८६
यमेवैष वृणुते ३००

गारुडपुराणम्

अपौरुषेयवेदेषु १८४
कृच्छ्रादेरपि यज्ञादेः २७०
ध्यानं कोटिगुणं प्रोक्तम् ,,
परिपूर्णानि रूपाणि १३५
पूजितस्त्वयनेनासौ ३२४
मय्येव भक्तिर्नान्यत्र २९२
यथा सुहृत्सु कर्तव्यं २५३
शारीरस्तु त्रिधा भिन्नो २८३
सर्वदा सर्वभूतेषु २६३
स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः १२७
ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां १३१

गीताकल्पः

अधिभूतं जडं प्रोक्तं ३०८
अवाद्यः पार्षदा ध्येयाः २८०
एवं मध्यमभक्तानां ३००

तदाश्रितं जगत्सर्वं २८५
देहस्थविष्णुरूपाणि ३०८
धर्माविरुद्धकामेऽसौ २८०
ध्यातस्तत्र त्वनिच्छद्भिः ,,
प्रविविक्तभुग्यतो ह्यस्मात् २८३
ब्रह्म नारायणो देवः ३०८
रसादीनां रसादित्वे २७९
सर्ववेदास्तु देवार्थाः २९९
सारभोक्ता च सर्वत्र २७९

गौतमखिलम्

त्वमेवैतत्सर्जने सर्वकर्मण्यनन्त ३३३
दृष्ट्वा देवं मोदमाना ३९३
विना ज्ञानं कुतो भक्तिः ३५४
सर्वं परित्यज्य मनोगतं ३४८
स्वायंभुवं रोचिषं रैवतं च ३६१

जाबालि खिलश्रुतिः

गुणाः श्रुताः सुविरुद्धाश्च ३८६

तैत्तिरीयोपनिषत्

आनन्दं ब्रह्मणः १३३
आनन्दो ब्रह्मेति १३५
सत्यं ज्ञानमनन्तं ,,
समा भग प्रविश ,,
सुवर्णज्योतीः १३२
सोऽकामयत १५६

नारायणगोपालकल्पः

आमेरुब्रह्मसदनात् ३२०

नारदीयम्

अज्ञात्वा ध्यायिनो ध्यानात् २७०
अतीवश्रद्धया युक्तो २६९

कुत्सितानि च मिश्राणि रुद्रो १२९
कृष्णरामादिरूपाणि १३६
चिद्रूपा सा त्वनन्ता च २७५
दर्शनस्पर्शसंभाषात् २३४
दर्शनादपि भक्तेश्च २७०
नारायणस्य महिषी २७५
निद्राऽशनभयश्वास २५६
नैव तत्प्राप्नुवन्त्येते ९३
प्रकृती द्वे तु देवस्य २७५
ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विष्णुः ६
महादेव परे १२७
महान् बुद्धिर्मनश्चैव २७५
यानि तीर्थादिवाक्यानि १६८
सत्यं सत्यं पुनस्सत्यं ५९
संन्यासस्तु तुरीयो यो २१९
स्वज्योतिष्ठान्महाविष्णोः २३४
अग्निं प्राप्य ततश्चार्चिः ३२४
अन्तो ब्रह्मादिभक्तानां २९४
आचार्यचैत्यवपुषा २८८
गीयसे पदमित्येव ३१७
ज्ञानप्रधाना देवास्तु २९०
तथाप्यचिन्त्यशक्तित्वात् ३७७
नात्यन्तिकं २९९
मत्सम्पत्त्या तु गुर्वादीन् २८८
मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु २९९
शारीरौ तावुभौ ज्ञेयौ २८३
सुखरूपस्य भोक्तृत्वात् २७७
स्रष्टा पाता च संहर्ता ,,

नारायणाष्टाक्षरकल्पः

दुःखाभावः परानन्दो १०३
निवृत्तादीनि कर्माणि १७६

भुञ्जते पुरुषं प्राप्य ९६
यत्याश्रमं तुरीयं तु १४५
लोकेशा ब्रह्मरुद्राद्या ५
विषयांस्तु परित्यज्य १२०
शरीरं जायते तेषां ९५

पाद्मपुराणम्

आत्मनः प्रावृतिं चैव २९६
त्वदधीनं यतस्सर्वम् २०७
देवादीनामादिराज्ञां १४६
न च गर्भेऽवसद्देव्या १३५
बद्धा वापि तु मुक्ता न ४६१
विना मोक्षफलं यत्तु २२४
ह्रियते त्वया जगद्यस्मात् ३१८

पिप्पलादशाखा

अव्यक्तं वै तमः ३१४

पैङ्गिखिलम्

अबुद्धिपूर्वाद्यो ३५१
न तस्य प्राकृता मूर्तिः १३५
ये वै भजन्ते परमं पुमांसं ३५१
विशेषका रुद्रवैन्येन्द्रदेवा ३७४

पञ्चरात्रस्मृतिः

स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो १६३

बाष्कलशाखा

स साक्षादिदमद्राक्षीत् ३४५

बृहदारण्यकम्

तस्मान्नेष्टियाजुकः १५०

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

अवतारे महाविष्णोः २९४
ईशेभ्यो ब्रह्मरुद्रश्री १९०

उद्धरेन्मनसा जीवं २४६
गुणानुसारिणीं पूजां २५३
जीवेन बुद्ध्या हि यदा मनो जितं २४६
देहोयं मे सदानन्दो १३५
बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन १३१
मन एवं मनुष्याणां २४६
मनः परं कारणमामनन्ति २४६
वैषम्यमुत्तमत्वं तु २५६
समर्थ ईश इत्युक्तः १९०
साह्वा मध्यन्दिनेनाथ ३२४

ब्रह्मसूत्राणि

आनन्दादयः प्रधानस्य १८४
आभास एव च ५३, ४४३
जगद्व्यापारवर्जम् ८९
त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः ४२०
लोकवत्तु लीलाकैवल्यं १९२
वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ४२०

ब्राह्मपुराणम्

असुरादेस्तथा दोषाः २५१
एवं समानजीवास्तु २५१
गुणैकमात्ररूपास्तु २५१
जीवंश्चतुर्दशादूर्ध्वं १४३
त्वं कविः सर्ववेदनात् ३१३
दिवादिदेवताभिस्तु ३२४
बहुभिर्जन्मभिर्ज्ञात्वा २९२
शुभेच्छारहितानां च २६६
समानां विषमा पूजा २५२
सर्वं चेश्वरतस्तेषां २५१
संन्यासे तु तुरीये वै २१९
स्वतः सर्वेऽपि चिद्रूपाः २५०

भगवद्गीता

अनिष्टमिष्टं	१५०
अहं हि सर्वयज्ञानां	२१२
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	८९
एतान्यपि तु कर्माणि	१५०
काम्यानां कर्मणां	१४५
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्	४२४
तानहं द्विषतः क्रूरान्	३३८
न त्वत्समो	५९, १३२
यस्सर्वत्रानभिस्नेहः	११०
यस्मात् क्षरमतीतोहं	१३२
यस्तु कर्मफलत्यागी	५२०
यो मामेवमसंमूढो	५८
रसोऽप्यस्य परं	१८५
सर्गेऽपि नोपजायन्ते	९५
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि	१२९

भागवतम्

असच्च सच्चैव च यद्विश्वं	४०२
अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादिति	४१४
अनिमित्ता भगवति	२९९
आनन्दमानन्दमयोऽवसाने	४१२
इन्द्रियाणि जयन्त्याशु	११४
ईश्वरेच्छया विनिवेशित कर्माधिकारः	१४०
ऋते यदस्मिन्	५६
ऋषयो मुनयो देवा	३७४
कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य	१४५
कृष्णस्य गर्भजगतो	३८४
कार्यकारणकर्तृत्वे	४३९
जजान न मरिष्यति	३९६
ज्ञानासिनोपासनया सितेन	४६७
तस्मात्पिता मे पूयेत	३४०

तथापरे त्वात्मसमाधियोग	३१५
ततो मनून् ससर्जान्ते	३६२
त्वमादिरन्तो जगतोऽस्य मध्यं	४६७
देवानां गुणलिङ्गानां	१९९
द्रव्यं कर्म च कालश्च	३३४
द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः	३३८
दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च	६९
न तस्य तत्त्वग्रहणाय	१४५
पानेन ते देवकथासुधायाः	३१५
ब्रह्मेति परमात्मेति	१३२
भक्तिः परे स्वेऽनुभवे	३५४
मन्ये सुरान् भागवतान्	३४०
मय्यनन्तगुणेऽनन्ते	३३२
यदनिन्दत्पिता मह्यं	३४०
यत्तत्त्रिगुणमव्यक्तं	४११
या निर्वृतिस्तनुभृतां	१००
येषां स एव भगवान्	५६
यथा भैषज्य	८१
रोचनार्थं फलश्रुतिः	८१
विष्णौ चाधीश्वरे चित्तं	३९६
वेदप्रणिहितो धर्मो	४८६
वैरेण यन्नृपतयः शिशुपाल	३३८
शमो मन्निष्ठता	३६०
सदसद्रूपया चासौ	४१
हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया	३४०

महाकौर्मपुराणम्

अध्यात्मं देहपर्यन्तं	३०८
अधिभूतं तु मायान्तं	,,
अनेक युगपर्यन्तम्	३२१
ता एवापो ददौ	९३
भारतं सर्वशास्त्रेषु	११

यः स सर्वेषु भूतेषु ३२१
यतः कर्षसि देवेश २१७
वेदाद्युक्तं तु सर्वं यो १९३

महाभारतम्

असच्च सच्चैव यद्विश्वं ३४६
अधिभूतनिविष्टश्च ३६८
अग्नीषोमकृतैरेभिः ४००
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म ४६७
ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा ३३६
कर्मणा मनसा वाचा (मोक्षधर्मे) ३३८
कामं कालेन महता (,,) ३४८
कुतो ह्यस्य ध्रुवः स्वर्गः ३०६
गतिश्च सर्वभूतानां (,,) ३६८
गुणानि चत्वारि यथाऽगमं ३५४
छादयसि जगद्विश्वं (,,) ३७२
तस्य प्रसादमिच्छन्ति ३१४
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः ४२३
त्वं मनस्त्वं चन्द्रमाः ३२७
धर्मनित्ये महाबुद्धौ ४२०
न दृश्यश्चक्षुषा चासौ ३३०
न हि देवा ऋषयश्च ४६०
नास्ति नारायणसमम् ९३, २३२
नास्ति तस्मात्परं भूतं ३७९
नारायणगुणाश्रयादजरात् (,,) ४१५
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं ४५९
नारायणेन दृष्टश्च ४६८
निर्गच्छन् चक्षुषा सूर्यं ३१८
नियतं कालपाशेन (,,) ३९५
नैतदिच्छन्ति पुरुषं (,,) ४४३
पाताल इव दुष्पूरो ४८३
पृथिवी धर्ममूर्धनि ३२८

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्	(मोक्षधर्मे)	४४३
ब्रह्म स्थाणुः	(,,)	३१४
ब्रह्म पुरोहित		३३६
भक्तप्रियं सकललोक		३५०
भारभृत् कथितो योगी		३२८
भावाभावावपि जानन्		४७१
भूतप्रलयमव्यक्तं		३३६
मग्नस्य हि परेऽज्ञाने	(,,)	८९, ९२
महाविभूतेर्माहात्म्य		३३०
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ		३६
ममात्मभावमिच्छन्तो		४२०
मुक्तश्च कां गतिं गच्छेत्	(,,)	२९४
मुक्तानां च गतिर्ब्रह्मन्	(,,)	३०९
यत्किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन्		३३६
यस्य दिव्यं हि तद्रूपं		३९६
यच्चाप्नोति यदादत्ते		४०२
यत्र यत्र च संयुक्तो		४७०
ये तु तद्भाविता लोकाः		३१५
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं	(,,)	३३८
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि		३३२
विश्वरूप अनन्तगतिः		३७३
वेदास्त्वधीता मम लोकनाथ		३५४
सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैतं		३३२
सर्वभूतगुणैर्युक्तं देवं		,,
सात्विकः पुरुषव्याघ्र		४६०
सूर्याचन्द्रमसौ शश्वत्		३९९
हत्वा जित्वापि मघवन्		४७१

मानवम्

आसीदिदं तमोभूतं	४१५
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु	१४५
वित्तं बन्धुर्वयः कर्म	२५२

मुण्डकोपनिषत्

कामान्यः कामयते ... १५०

यजुर्वेदः

परात्परं यन्महतो ... ३८४
विश्वतश्चक्षुरुत ... ३८३

वराहपुराणम्

एष मोहं सृजाम्याशु ... १२९

वामनपुराणम्

तदीयोऽहमिति ज्ञानम् ... ४४४

विष्णुपुराणम्

अचिन्त्याः खलु ये भावाः ... ३८६
प्रकृतिः पुरुषश्चैव ... ४०
स शठमतिरुपधाति ... ३५४
सा श्रद्धधानस्य विवर्धमाना ... ३५४

व्यासयोगः

अनन्तब्रह्मरुद्रादेः ... २८८
गौणान् ब्रह्मादिदेहादीन् ... २८६
तादात्म्यं कार्यधर्मादेः ... ,,
निर्गच्छन् चक्षुषा सूर्ये ... ३१८
मनसश्चञ्चलत्वाद्धि ... २६६
यत्र प्राणो मनस्तत्र ... ३१८
वश्यत्वान्मनसस्त्वीषत् ... ३१६
श्रीभूदुर्गेति या भिन्ना ... २८८
सम्पूर्णानां भवेन्मोक्षो ... ३१५
सङ्कर्षणादयः सर्वे ... ९७
ज्ञानं स्वभावो जीवानां ... २९०

व्यासस्मृतिः

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ... ५०१
शुद्धात्मतत्वविज्ञानं ... ६९

शार्कराक्षश्रुतिः

प्रजापतिप्रमुखाः सर्वे ४७६
रजसो ह्येव जायते ४५८
विष्णुर्योनिर्गर्भसन्धारणार्था ४५३

स्कान्दपुराणम्

आत्माभिमानाधिकारस्थित ३०८
एकं च तत्वतो ज्ञातुं १९३
तत्समो ह्यधिको वाऽपि ६१
त्यजन् देहं न कश्चित्तु ३१०
देहाधिकारगं सर्वं ३०८
न वै स आत्मा १३५
पूर्तैरचिन्त्यवीर्यो १३६
भारतं चापि कृतवान् ६
यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोः ६०
विकारोऽव्यक्तजन्म हि ३०५
स ब्रह्मवन्द्यचरणो १३५
सर्गादेरीशिताऽजः ,,
सृती ज्ञात्वा च सोपाये ३२६
संसारार्णवनिर्मग्न ६१

सनत्सुजाते (महाभारतम्)

शुक्लमिव लोहितमिव ३४३

सामवेदे

यास्कश्रुतिः

ईश्वरो यदि सर्वस्य ४८४

वसिष्ठशाखा

अथ कस्मादुच्यते ३४५

सौकरायणश्रुतिः

अतो विरुद्धं तु यदत्र ४४०
अवान्तरं तत्परत्वं च ,,

अन्या भूर्भूरियं तस्य ४५३
अवाच्योत्कर्षे महत्त्वात् ४४०
उपासते ये पुरुषं ४२३
तं होवाच एष वै ४१२
ध्यानं च तस्यातरुचेः ,,
नैव तद्विरुद्धा वाचो ४४०
शरीररूपिकाऽशरीरस्य ४२१
स्थाणुर्ह वै प्राजापत्यः ४१२

शाण्डिल्यशाखा

आनन्दरूपो निष्परीमाण एष ३७१
नाविरतो दुश्चरितात् ३५३
सर्वोत्कृष्टे ज्ञानभक्ती हि यस्य ३३८
स विश्वरूपोऽनूनरूपोऽतो ३८६

अनभिम्लानशाखा

अधिकं केवलाभ्यासात् ४२४
अवाप स्वेच्छया दास्यं ४५३
महती ब्रह्मणी द्वे तु ४५४
यो वै महान्तं परमं ४८९

आयास्यशाखायाम्

एनं केवलमात्मानं ५०५
देहो ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः ५०४
न तत्प्रसादमात्रेण ४२०
प्रसन्नो भविता देवः ,,
भृत्यश्चाहं प्रातिबिम्ब्येन ४४४
यद्यप्युपासनाधिक्यं ४२०
स्वप्नो ह वायं चञ्चलत्वात् ४४४

काषायणश्रुतिः

तम आसीत्तमसः ४१५
तमो ह्यव्यक्तमजरं ,,
न महाभूतं नोपभूतं ,,

नासदासीन्नो सदासीत् ४१५
श्रीर्भूर्दुर्गा महती तु माया ४५३
सर्वाधिकं ध्यानमुदाहरन्ति ४२४

गौपवनश्रुतिः

कर्मकृच्चापि तच्छ्रुत्वा ४४७
ध्यानात्तु केवलात् ४२५
सा सर्वगा निश्चला ४१५

प्राचीनशालाश्रुतिः

अनिच्छयाऽकर्मणा वापि ४९८
द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च ४८१
स वेदान्तकृत् स कालकः ४७५

बाभ्रव्यशाखा

अनाद्यनन्तं परिपूर्णरूपं ३३६
अस्य महतो भूतस्य ,,
अनन्तबाहुमनन्तपादं ३८३
ऋषिं प्रसूतं कपिलं ३७०
धर्मो वेदमग्र आसीत् ३२८
स प्रत्यक्षः प्रति प्रति ३२७
स भूतस्य जनार्दनः ३६७
स ह्यासीत् स नासीत् ,,

भाल्लवेयशाखा

एतेन हीदं सर्वं मतं ४९३
ब्रह्म वा अस्य पृथङ्मूलं ४६५
रजस्तमस्सत्वगुणान् ४६०

माधुच्छन्दसशाखायाम्

ऐक्यं चापि प्रतिबिम्बेन विष्णोः ४४४
कार्याकार्यगुणास्त्रिस्त्रः ४३८
दृष्टा च सा भक्तिमतीव ४१९
भक्ताश्च येतीव विष्णावतीव ४१९
ये वै वेदं न पठन्ते ४८६

अनिर्दिष्टाकराः

असतः सदजायत	४१
अन्तेषु रेमिरे	५५
अप्रहर्षमनानन्दम्	६४, ९५
अविदित्वाऽस्मिन् लोके	८६
अस्माद्व्येवात्मनो	८७
अशारीतीँ तच्छरीर	९५
अनिन्द्रिया अनाहाराः	९५
अदुःखं	९७
अशोकमहिमं	९७
अनादिमध्यान्त	१३३
अन्यतमो मुकुन्दात्मको	१३४
अतीव परिपूर्णं ते सुखं	,,
अग्नौ प्रास्ताहुतिः	१५२
अनादिनिधना नित्या	१५६
अक्षपादकणादानां	१२९
अत एव च नित्यत्वं	१५६
अव्यक्तात्पुरुषः परः	१८४
अविहाय परं मत्तो	१८५
अनन्तं विश्वतो	१८९
अजस्य नाभावध्येक	१९५
अज्ञाता भगवान्	२०१
अग्निमुग्धो ह वै	२२१
अग्निर्ब्रह्मा च तत्पूजा	२४१
अनश्नन्नन्यो	२८२
अन्यो निरज्ञोऽपि	,,
अपाणिपादं	२९५
अव्यक्तं परमे व्योम्नि	३०५
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	३२१
अवाक्यनादरः	३३४
अलम्बुद्धिस्तथा तुष्टिः	३६०

अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति	३६५
अनाद्यनन्तं महतः	४०७
अहं रुद्रेभिर्वसुभिः	४०९
अहं राष्ट्री सङ्गमनी	,,
अहं रुद्राय धनुरातनोमि	,,
अक्षरात्परतः परः	४११
अक्रोधोऽदोषकृच्छत्रोः	४८०
अक्रूरः सौम्य उच्यते	४९२
अधर्मकामिनः शास्त्रे	११८
आचारश्चैव साधूनां	७६
आत्मारामा हि मुनयो	१००
आधिकारिकपुंसां तु	१०८
आनन्दरूपं	१३२
आदित्यवर्णं	१३२
आत्मानमन्यं च स वेद	१३४
आकाङ्क्षन्नपि देवोसौ	१९९
आत्मानं सर्वभूतेषु	२६२
आदिराजैस्तथा देवैः	२६४
आनन्ददेहं पुरुषं	२९५
इतिहासपुराणाभ्यां	६
इडोपहूतं गेहेषु	३८०
उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां	३४४
ऊर्ध्वपवित्रो	४६३
ऋते कामं न कोपाद्याः	१८०
ऋतं पिबन्तौ	२८२
ऋतं सत्यं तथा धर्मः	,,
ऋतं तु मानसो धर्मः	,,
ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्	३९६
एतद्वाणमवष्टभ्य	१३१
एतमानन्दमय	८७
एकत्वमप्युत दीयमानं	१०२

एतस्यैवानन्दस्य १३३
एष ह्येव साधु कर्म १५४
एतस्य वाऽक्षरस्य १५४, ३०६
एतन्नानावताराणां निधानं १८९
एतं ह्येव बह्वृचा २०७
एतन्महद्भूतं २७५, ३९६
एतावानेव लोकेऽस्मिन् ३५०
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य १३४
ओमिति ब्रह्म ४९४
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः ३२६
कर्मणा बध्यते जन्तुः १५०
कथं वा इत्यनन्ता १९९
कवयोऽप्यत्र मोहिताः २०२
कदाचिदपि नाधर्मे २६३
कामान्नी काम ८७
कामादयो न जायन्ते ११०
कायो वार्णं शरीरं च १२९
कूटं खं विदलं व्योम २४८
कृत्स्नं शतपथं १५८
केचित् स्वदेह १३२
केतुः केतश्चितिश्चित्तं १८९
केवलो निर्गुणश्च २८६
को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् ७
चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा ४०८
चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा ४०९
चपलश्चञ्चलोऽस्थिरः ४७९
चित्तं न चैतत्त्वयि ५५
जानन्ति पूर्वं राजानो १०६
तत्रापि मोक्ष एवार्थः ५५
तत्प्रसादादवाप्नोति ५६
तस्मिन् प्रसन्ने ,,

*

तमेवं विद्वान् ५६, १६८, ४१२
तस्य लोम च ५६
तथैव सर्वशास्त्रेषु ५९
तपो मे हृदयं साक्षात् ६४
तत्र पर्येति ८७
तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं १००
तद्वै जिज्ञासुभिः ११२
तस्य तावदेव १२७
तद्यथैषीकातूलं १२८
तद्यथा पुष्करपलाशे १२९
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म १५४
तस्मात्ते धनसनयः १९७
तनुर्विद्याक्रिया ,,
त एव च विदुः ३००
तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं ३०५
तस्य ह एतस्य हृदयस्य ३१०
तद्विष्णोः परमं पदं ३१७
तद्यथाऽनः सुसमाहितं ४७१
तद्य इमे बीणायां गायन्ति ४७२
तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति ४८१
तानि सर्वाण्यन्योन्यरूपाणि १३५
तानि वा एतान्यवराणि २१९
तादात्म्यार्थे विकारार्थे २८६
तुर्यं तु सर्वदृक् १३४
तेजःस्वरूपं च गृहं ३२२
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति ३२४
तन्त्वा भग ६४
तं यज्ञं २०८
तं वै प्रपद्येय यं वै प्रपद्य ४६८
त्रैगुण्यवर्जितं २८६
त्रैविद्या मां ३०६

त्वमीश्वरे ब्रह्मणि ५५
त्वमग्न इन्द्रो वृषभः ५९
त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति १०८
त्वया जुष्ट ४०९
ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति ३०६
दह्नरोऽस्मिन् १३२
देशतः कालतो योऽसौ ४७
देहं तु तं न चरमं १२४
देहेऽपि दैववशगः ,,
देवस्यैष स्वभावोयं १९२
द्रष्टव्यः ८१
द्रव्यं कर्म च ६३, १५४, १८९
द्वेष्येऽवासितकृत् २५४
द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासात् २१९
धाता विधाता ३१४
ध्यायतीव ४६
न योगित्वादीश्वरत्वात् ५५
न तस्य तत्त्वग्रहणाय ७३, २२१
न ह्यस्य कर्म क्षीयते ८६
न ह वै सशरीरस्य ९४
न मोक्षसदृशं ९८
न त्वामतिशयिष्यन्ति १०३
न कर्तृत्वं १५४
न तदस्ति विना यत्स्यात् २८०
न तस्य कार्यं २९५
न ते विष्णो ३३३
न कर्मणा वर्धते ३३४
न मे हृषीकाणि ३९९
न ह वै देवान् पापं गच्छति ४७२
नास्ति नारायणसमं ५९
नारायणपरा वेदाः ६३

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि १०१
नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये २३८
नारायणं महाज्ञेयं ३४५
नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति ८१, १०२
परास्य शक्तिः ६४, १३३
परोक्षविषया वेदाः ७३
परोक्षप्रिया ,,
परब्रह्मत्वमिच्छामि ९७
परमं यो महद्ब्रह्म १३२, ३६५
परो दिवा पर एना ४०९
परोपद्रवहेतूनां ४७९
परेण यः कृतो दोषः ५१२
पार्थाष्टिषेण ७९
पुण्यचितो लोकः ५६
पुण्यमेवामुं गच्छति २८२
प्रतिपत्तौ विमोक्षस्य ४४
प्रजापतेः सभां ८६
प्रभुरीशः समर्थश्च ३७९
प्रविष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् ३९६
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म ३६९
प्रीतिः सुखं कमानन्दः ,,
बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्य ४९२
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो ६
बुद्धिर्ज्ञानं १५४
ब्रह्मजिज्ञासा ८१
ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः १६८
ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिः ,,
भर्ता सन् भ्रियमाणो ३२८
भारतं सर्ववेदाश्च ७
भावना त्वतिवासना ३११
भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे २४३

भोक्तारं यज्ञतपसां	३०६
मन्वादि केचित्	६
महत्त्वात् भारवत्त्वाच्च	७
मय्यनन्त	६४, १३४
महदादेस्तु माता श्रीर्भूमिरिति	१८९
मया सो अन्तमत्ति	४०९
मानो माता पृथिवी	३९२
मां विधत्तेऽभिधत्ते	७३
मृत्युर्वाव तमो	३१४
यदि विद्यात्	६, ६१
यदि ह्यस्ति तदन्यत्र	७
यस्य प्रसादजो ब्रह्म	५९
यशोऽहं भवानि	८६
यथोदकं	९३
यथा नद्यः	,,
यत्र नान्यत् पश्यति	,,
यत्र गत्वा न शोचति	९७
यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते	१०३
यदु च नार्चिषमेव	१२७
यस्य ज्ञानमयं तपः	१३५
यज्ञेन यज्ञं	२०८
यज्ञो विष्णुर्देवता	,,
यच्छेद्वाङ्मनसि	२११
यदस्याल्पाशान तेन	,,
यश्चक्षुषि तिष्ठन्	३२७
य एषोन्तरक्षिणि	,,
यतः प्रसूता	३३५
यदा पश्यः पश्यते	४५९
यावदात्मभावित्वात्	९१
याथातथ्यमजानन्तः	२९५
येऽप्यन्यदेवताभक्ताः	१९५, ३०६

ये त्वां पश्यन्ति भगवः २४३
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः १३२
यो देवानां नामधा १९५
यो वाचि तिष्ठन् ३२७
यो मां पश्यति सर्वत्र ३७६
यं कामये तं तमुग्रं ४०९
यः सर्वज्ञः १३३, ३१३
यः प्राणे तिष्ठन् ३२७, ३९९
रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा ११०
रसो रागस्तथा रक्तिः ११२
रागद्वेषौ यदि स्यातां ३७६
रागो लौल्यं तथा रक्तिः ४७९
रुक्मवर्णं कर्तारं १३२
रूपं रूपं प्रतिरूपो ५३
रूपाण्यनेकान्यसृजत् ३३६
वसन्ते वसन्ते ८१
वयं तु न वितृप्याम १६१
वासुदेवमनाराध्य ५६
वासुदेवपरा ६३
वादोविषयकत्वं ७५
वाचा विरूप नित्यया १५६
वाङ्मनसि सम्पद्यते ४७१
विराटोद्योगसारवान् ७
विश्वस्मादिंद्र ५९
विज्ञानशक्तिरहमास ६४, १३४
विज्ञाय प्रज्ञां ८१
विश्वतश्चक्षुः १३२
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म १३५
विष्णावेव रतिर्यस्य १६३
विश्वकर्मा विमनाः १९७
विष्णुं रुद्रेण पशुना २०८

विपर्ययः संशयो वा २३६
विष्णोर्नु कं ३३२
विमर्शो ह्यस्य च्छेदः ४६७
वृणीमहे ते ८१
वेदोऽखिलो धर्ममूलं ७६, ४८६
वेदप्रणिहितो धर्मः ७६
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः ४८६
शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च १७३
शारीरादात्मनः २८३
शान्तिर्मोक्षोऽथ निर्वाणं १२१
श्रद्धामास्तिक्यमुच्यते ४२८
श्रवणान्मननाच्चैव २४८
श्रियं वसाना ४०७
स हि धर्मं १२
सर्वे वेदा यत्पद ६३, ७६
स यदि पितृलोक ८६
स एकधा ८७, ९२, ९३
सर्वदुःखविवर्जिताः ९७
सहस्रशीर्षा १३२, ४१२
सर्वतः पाणिपादं १३२
सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं २०७
स हि लोके मुनिर्नाम २२४
स मित्रमुपकारं तु २५४
समं सर्वेषु भूतेषु २६२
सर्वकामः सर्वकर्मा २७६
सर्वस्वभावो नियतः २८०
सदसतः परं २९५
स वा अयं पुरुषः ३१३
सदभिव्यक्तरूपत्वात् ३४६
सर्वं समस्तं विश्वं ३७३
सदेव सोम्येदमग्र ४९४

सामान्यैर्ये त्वविज्ञेयाः	२४८
सा विश्वरूपस्य रजनी	३२१
सोऽकामयत	३६५
सन्तोषस्तृप्तिकारणं	१६१
संस्कारो बलवानेव	१७७
स्त्रीभिर्वा	८७
स्नेहः सक्तिः स एव	४३४
स्वर्गकामो यजेत	७६
स्वतो दोषलयो दृष्ट्वा	२४५
स्वभावो जीव एव च	२८०
स्वभावः प्रकृतिश्चैव	२९३
हिरण्यगर्भः कः प्रोक्तः	१०६
क्षीणपापा महाज्ञाना	२३७
ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेः	१८२
ज्ञात्वा तमेवं मनसा	१९९
ज्ञानं प्रतीतिर्बुद्धिस्तु	३६०
ज्ञातत्वाऽपि स्वात्मनोऽल्पत्वं	४३३

श्रीमद्भगवद्गीता श्लोकसूची

श्लोकप्रतीकम्	अ.	श्लोकम्
अकीर्तिं चापि भूतानि	2	34
अक्षरं ब्रह्म परमं	8	3
अक्षराणामकारोऽस्मि	10	33
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः	8	24
अजोपि सन्नव्ययात्मा	4	6
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च	4	40
अंतकाले च मामेव	8	5
अंतवत्तु फलं तेषाम्	7	23
अन्तवन्त इमे देहाः	2	18
अत्र शूरा महेष्वासा	1	4
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	3	36
अथ चित्तं समाधातुम्	12	9
अथ चेत्वमिमं धर्म्यं	2	33
अथ चैनं नित्यजातम्	2	26
अथवा योगिनामेव	6	42
अथवा बहुनैतेन	10	42
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा	1	20
अथैतदप्यशक्तोऽसि	12	11
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	11	45
अदेशकाले यद्दानम्	17	22
अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्	12	13
अधर्मं धर्ममिति या	18	32
अधर्माभिभवात्कृष्ण	1	41
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	15	2
अधिभूतं क्षरो भावः	8	4
अधियज्ञः कथं कोऽत्र	8	2
अधिष्ठानं तथा कर्ता	18	14
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं	13	11

अध्येष्यते च य इमं	18	70
अनन्तविजयं राजा	1	16
अनन्तश्चास्मि नागानां	10	29
अनन्यचेताः सततम्	8	14
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां	9	22
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	12	16
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्	13	31
अनादिमध्यान्तमनन्त	11	19
अनाश्रितः कर्मफलं	6	1
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	18	12
अनुद्वेगकरं वाक्यम्	17	15
अनुबन्धं क्षयं हिंसाम्	18	25
अनेकचित्तविभ्रान्ताः	16	16
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं	11	16
अनेकवक्त्रनयनम्	11	10
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	3	14
अन्ये च बहवः शूराः	1	9
अन्येत्त्वेवमजानन्तः	13	25
अपरं भवतो जन्म	4	4
अपरे नियताहाराः	4	30
अपरेयमितस्त्वन्यां	7	5
अपर्याप्तं तदस्माकं	1	10
अपाने जुह्वति प्राणं	4	29
अपि चेत्सुदुराचारो	9	30
अपि चेदसि पापेभ्यः	4	36
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	14	13
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो	17	11
अभयं सत्वसंशुद्धिः	16	1
अभिसन्धाय तु फलं	17	12
अभ्यासयोगयुक्तेन	8	8
अभ्यासेप्यसमर्थोऽसि	12	10
अमानित्वमदम्भित्वम्	13	7

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य	11	26
अमी हि त्वां सुरसंघा	11	21
अयनेषु च सर्वेषु	1	11
अयतिः श्रद्धयोपेतो	6	37
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	18	28
अवजानन्ति मां मूढाः	9	11
अवाच्यवादांश्च बहून्	2	36
अविनाशि तु तद्विद्धि	2	17
अविभक्तं च भूतानां	13	16
अव्यक्तादीनि भूतानि	2	28
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः	8	18
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	8	21
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्	2	25
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम्	7	24
अशास्त्रविहितं घोरम्	17	5
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं	2	11
अश्रद्दधाना पुरुषाः	9	3
अश्रद्धया हुतं दत्तं	17	28
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	10	26
असक्तबुद्धिः सर्वत्र	18	49
असक्तिरनभिष्वङ्गः	13	9
असत्यमप्रतिष्ठं ते	16	8
असौ मया हतः शत्रुः	16	14
असंयतात्मना योगो	6	26
असंशयं महाबाहो	6	35
अस्माकं तु विशिष्टा ये	1	7
अहं क्रतुरहं यज्ञः	9	16
अहङ्कारं बलं दर्पं	16	18
,,	18	53
अहमात्मा गुडाकेश	10	20
अहं वैश्वानरो भूत्वा	15	14
अहं सर्वस्य प्रभवो	10	8

अहं हि सर्वयज्ञानां	9	24
अहिंसा सत्यमक्रोधः	16	2
अहिंसा समता तुष्टिः	10	5
अहो बत महत्पापम्	1	45
आख्याहि मे को भवानुग्र	11	31
आचार्याः पितरः पुत्राः	1	34
आढ्योऽभिजनवानस्मि	16	15
आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः	16	17
आत्मौपम्येन सर्वत्र	6	32
आदित्यानामहं विष्णुः	10	21
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं	2	70
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः	8	16
आयुधानामहं वज्रं	10	28
आयुःसत्त्वबलारोग्य	17	8
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं	6	3
आवृतं ज्ञानमेतेन	3	39
आशापाशशतैर्बद्धाः	16	12
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चि	2	29
आसुरीं योनिमापन्ना	16	20
आहारस्त्वपि सर्वस्य	17	7
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	10	13
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	7	27
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं	13	6
इति गुह्यतमं शास्त्रं	15	20
इति ते ज्ञानमाख्यातं	18	63
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	13	18
इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा	11	50
इत्यहं वासुदेवस्य	18	74
इदमद्य मया लब्धं	16	13
इदं तु ते गुह्यतमम्	9	1
इदं ते नातपस्काय	18	67
इदं शरीरं कौन्तेय	13	1

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	14	2
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे	3	34
इन्द्रियाणां हि चरतां	2	67
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	3	42
इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः	3	40
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं	13	8
इमं विवस्वते योगं	4	1
इष्टान् भोगान् हि वो देवा	3	12
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं	11	7
इहैव तैर्जितः सर्गो	5	19
ईश्वरः सर्वभूतानां	18	61
उच्चैःश्रवसमश्वानां	10	27
उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि	15	10
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	15	17
उत्सन्नकुलधर्माणां	1	44
उत्सीदेयुरिमे लोकाः	3	24
उदाराः सर्व एवैते	7	18
उदासीनवदासीनो	14	23
उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं	6	5
उपद्रष्टाऽनुमन्ता च	13	22
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था	14	18
ऊर्ध्वमूलमधःशाख	15	1
ऋषिभिर्बहुधा गीतं	13	4
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य	11	35
एतद्योनीनि भूतानि	7	6
एतन्मे संशयं कृष्ण	6	39
एतान्न हन्तुमिच्छामि	1	35
एतान्यपि तु कर्माणि	18	6
एतां दृष्टिमवष्टभ्य	16	9
एतां विभूतिं योगं च	10	7
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय	16	22
एवमुक्तो हृषीकेशो	1	24

एवमुक्त्वार्जुनः सङ्ख्ये	1	47
एवमुक्त्वा ततो राजन्	11	9
एवमुक्त्वा हृषीकेशं	2	9
एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वं	11	3
एवं परम्पराप्राप्तं	4	2
एवं प्रवर्तितं चक्रं	3	16
एवं बहुविधा यज्ञाः	4	32
एवं बुद्धेः परं बुध्वा	3	43
एवं सततयुक्ता ये	12	1
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	4	15
एषा तेऽभिहिता सांख्ये	2	39
एषा ब्राह्मीस्थितिः पार्थ	2	72
ॐ तत्सदिति निर्देशो	17	23
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	8	13
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः	6	38
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ	18	72
कट्वम्ललवणात्युष्ण	17	9
कथं न ज्ञेयमस्माभिः	1	39
कथं भीष्ममहं संख्ये	2	4
कथं विद्यामहं योगिन्	10	17
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	2	51
कर्मणः सुकृतस्याहुः	14	16
कर्मणैव हि संसिद्धि	3	20
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	4	17
कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	4	18
कर्मण्येवाधिकारस्ते	2	47
कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि	3	15
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य	3	6
कर्षयन्तः शरीरस्थं	17	6
कविं पुराणमनुशासितारं	8	9
कस्माच्च ते न नमेरन्	11	37
काम एष क्रोध एषः	3	37

कामक्रोधवियुक्तानां	5	26
काममाश्रित्य दुष्पूरं	16	10
कामात्मानः स्वर्गपरा	2	43
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः	7	20
काम्यानां कर्मणां न्यासं	18	2
कायेन मनसा बुद्ध्या	5	11
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	2	7
कार्यकारणकर्तृत्वे	13	20
कार्यमित्येव यत्कर्म	18	9
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्	11	32
काश्यश्च परमेश्वासः	1	17
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं	4	12
किं कर्म किमकर्मेति	4	16
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं	8	1
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	9	33
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च	11	17
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं	11	46
कुतस्त्वा कश्मलमिदं	2	2
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	1	40
कृपया परयाऽऽविष्टो	1	28
कृषिगोरक्षवाणिज्यं	18	44
कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतान्	14	21
क्रोधाद्भवति संमोहः	2	63
क्लेशोऽधिकतरस्तेषां	12	5
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ	2	3
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	9	31
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं	13	34
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	13	2
गतसङ्गस्य मुक्तस्य	4	23
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	9	18
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्	1	30
गामाविश्य च भूतानि	15	13

गुणानेतानतीत्य त्रीन्	14	20
गुरूनहत्वा हि महानुभावान्	2	5
चञ्चलं हि मनः कृष्ण	6	34
चतुर्विधा भजन्ते मां	7	16
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	4	13
चिन्तामपरिमेयां च	16	11
चेतसा सर्वकर्माणि	18	57
जन्म कर्म च मे दिव्यं	4	9
जरामरणमोक्षाय	7	29
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	2	27
जितात्मनः प्रशान्तस्य	6	7
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	9	15
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	6	8
ज्ञानेन तु तदज्ञानं	5	16
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	18	19
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	7	2
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	18	18
ज्ञेयः स नित्यसन्यासी	5	3
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	13	12
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	3	1
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः	13	17
तं तथा कृपयाविष्टं	2	1
ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं	15	4
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य	18	77
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च	1	13
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	1	14
ततः सः विस्मयाविष्टो	11	14
तत्ववित्तु महाबाहो	3	28
तत्र तं बुद्धिसंयोगं	6	43
तत्र सत्वं निर्मलत्वात्	14	6
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः	1	26
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं	11	13

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	6	12
तत्रैवं सति कर्तारं	18	16
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	13	3
तदित्यनभिसंधाय	17	25
तद्बुद्धयस्तदात्मानः	5	17
तद्विद्धि प्रणिपातेन	4	34
तपस्विभ्योऽधिको योगी	6	46
तपाम्यहमहं वर्षं	9	19
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि	14	8
तमुवाच हृषीकेशः	2	10
तमेव शरणं गच्छ	18	62
तं विद्याद्दुःखसंयोग	6	23
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	16	24
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	11	44
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	3	41
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो	11	33
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	8	7
तस्मादसक्तः सततं	3	19
तस्मादज्ञानसंभूतं	4	42
तस्मादोमित्युदाहृत्य	17	24
तस्माद्यस्य महाबाहो	2	68
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं	1	37
तस्य संजनयन्हर्षं	1	12
तानहं द्विषतः क्रूरान्	16	19
तानि सर्वाणि संयम्य	2	61
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	12	19
तेजः क्षमा धृतिः शौचं	16	3
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	9	21
तेषामहं समुद्धर्ता	12	7
तेषामेवानुकम्पार्थम्	10	11
तेषां सततयुक्तानां	10	10
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	7	17

*

त्यक्त्वाकर्मफलासङ्गं	4	20
त्याज्यं दोषवदित्येके	18	3
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	7	13
त्रिविधा भवति श्रद्धा	17	2
त्रिविधं नरकस्येदं	16	21
त्रैगुण्यविषया वेदाः	2	45
त्रैविद्या मां सोमपाः	9	20
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं	11	18
त्वमादिदेवः पुरुषः	11	38
दण्डोदमयतामस्मि	10	38
दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	16	14
दंष्ट्रा करालानि च ते	11	25
दातव्यमिति यद्दानं	17	20
दिविसूर्यसहस्रस्य	11	12
दिव्यमाल्याम्बरधरं	11	11
दुःखमित्येव यत्कर्म	18	8
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	2	56
दूरेण ह्यवरं कर्म	2	49
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	1	2
दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं	11	51
देवद्विजगुरुप्राज्ञ	17	14
देवान्भावयतानेन	3	11
देही नित्यमवध्योऽयं	2	30
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	2	13
दैवमेवापरे यज्ञं	4	25
दैवी ह्येषा गुणमयी	7	14
दैवीसम्पद्विमोक्षाय	16	5
दोषैरेतैः कुलघ्नानां	1	43
द्यावापृथिव्योरिद	11	20
द्यूतं छलयतामस्मि	10	36
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा	4	28
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	1	18

द्रोणं च भीष्मं च	11	34
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	15	16
द्वौ भूतसर्गौ लोके	16	6
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	1	1
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	8	25
धूमेनाव्रियते वह्निः	3	38
धृत्या यया धारयते	18	33
धृष्टकेतुश्चेकितानः	1	5
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति	13	25
ध्यायतो विषयान्पुंसः	2	62
न कर्तृत्वं न कर्माणि	5	14
न कर्मणामनारम्भात्	3	4
न कांक्षे विजयं कृष्ण	1	32
न च तस्मान्मनुष्येषु	18	69
न च मत्स्थानि भूतानि	9	5
न च मां तानि कर्माणि	9	9
न चैतद्विद्मः कतरन्नो	2	6
न जायते म्रियते वा	2	20
न तदस्ति पृथिव्यां वा	18	40
न तद्भासयते सूर्यो	15	6
न तु मां शक्यसे द्रष्टुं	11	8
न त्वेवाहं जातु नासं	2	12
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म	18	10
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य	5	20
न बुद्धिभेदं जनयेत्	3	26
नभःस्पृशं दीप्तमनन्त	11	24
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	11	40
न मां कर्माणि लिम्पन्ति	4	14
न मां दुष्कृतिनो मूढाः	7	15
न मे पार्थास्ति कर्तव्यम्	3	22
न मे विदुः सुरगणाः	10	2
न रूपमस्येह तथोप	15	3

न वेद यज्ञाध्ययनैः	11	48
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	18	78
न हि कश्चित्क्षणमपि	3	5
न हि देहभृता शक्यं	18	11
न हि प्रपश्यामि ममाप	2	8
न हि ज्ञानेन सदृशं	4	38
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति	6	16
नादत्ते कस्यचित्पापं	5	15
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं	14	19
नासतो विद्यते भावः	2	16
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	2	66
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	7	25
नाहं वेदैर्न तपसा	11	53
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां	10	40
निमित्तानि च पश्यामि	1	31
नियतस्य तु संन्यासः	18	7
नियतं कुरु कर्म त्वं	3	8
नियतं सङ्गरहितं	18	23
निराशीर्यतचित्तात्मा	4	21
निर्मानमोहा जितसङ्ग	15	5
निश्चयं शृणु मे तत्र	18	4
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः	1	36
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	2	40
नैते सृती पार्थ जानन्	8	27
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	2	23
नैव किञ्चित्करोमीति	5	8
नैव तस्य कृतेनार्थो	3	18
पञ्चैतानि महाबाहो	18	13
पत्रं पुष्पं फलं तोयं	9	26
परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	8	20
परं ब्रह्म परं धाम	10	12
परं भूयः प्रवक्ष्यामि	14	1

परित्राणाय साधूनां	4	8
पवनः पवतामस्मि	10	31
पश्य मे पार्थ रूपाणि	11	5
पश्यादित्यान्वसून् रुद्रान्	10	6
पश्यामि देवांस्तव देव	11	15
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणां	1	3
पार्थ नैवेह नामुत्र	6	40
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	1	15
पितासिलोकस्य चराचरस्य	11	43
पिताहमस्य जगतो	9	17
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	7	9
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	13	21
पुरुषः सपरः पार्थ	8	22
पुरोधसां च मुख्यं मां	10	24
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	6	44
पृथक्त्वेन तु यत्ज्ञानं	18	21
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	14	22
प्रकृतिं पुरुषं चैव	13	19
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	9	8
प्रकृतेः क्रियमाणानि	3	27
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	3	29
प्रकृत्यैव च कर्माणि	13	29
प्रजहाति यदा कामान्	2	55
प्रयत्नाद्यतमानस्तु	6	45
प्रयाणकाले मनसा	8	10
प्रलपन्विसृजन् गृह्णन्	5	9
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	16	7
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	18	30
प्रशान्तमनसं ह्येनं	6	27
प्रशान्तात्मा विगतभीः	6	14
प्रसादे सर्वदुःखानां	2	65
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां	10	30

प्राप्यपुण्यकृतान्लोकान्	6	41
बलं बलवतामस्मि	7	11
बहिरन्तश्च भूतानां	13	15
बहूनां जन्मनामन्ते	7	19
बहूनि मे व्यतीतानि	4	5
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य	6	6
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	5	21
बीजं मां सर्वभूतानां	7	10
बुद्धियुक्तो जहातीह	2	50
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	10	4
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव	18	29
बुध्या विशुद्धया युक्तः	18	51
बृहत्साम तथा साम्नां	10	35
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं	14	27
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	5	10
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	18	54
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः	4	24
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	18	41
भक्त्या त्वनन्यया युक्तः	11	54
भक्त्या मामभिजानाति	18	55
भयाद्रणादुपरतं	2	35
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च	1	8
भवाप्ययौ हि भूतानां	11	2
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	1	25
भूतग्रामः स एवायं	8	19
भूमिरापोऽनलो वायुः	7	4
भूय एव महाबाहो	10	1
भोक्तारं यज्ञतपसां	5	29
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां	2	44
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	18	58
मच्चित्ता मद्गतप्राणा	10	9
मत्कर्मकृन्मत्परमो	11	55

मत्तः परतरं नान्यत्	7	7
मदनुग्रहाय परमं	11	1
मनःप्रसादः सौम्यत्वं	17	16
मनुष्याणां सहस्रेषु	7	3
मन्मना भव मद्भक्तो	9	34
मन्मना भव मद्भक्तो	18	65
मन्यसे यदि तच्छक्यं	11	4
मम योनिर्महद्ब्रह्म	14	3
ममैवांशो जीवलोके	15	7
मया ततमिदं सर्वं	9	4
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	9	10
मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं	11	47
मयि चानन्ययोगेन	13	10
मयि सर्वाणि कर्माणि	3	30
मय्यावेश्य मनो ये मां	12	2
मय्यासक्तमनाः पार्थ	7	1
मय्येव मन आधत्स्व	12	8
महर्षयः सप्तपूर्वे	10	6
महर्षीणां भृगुरहं	10	25
महात्मनस्तु मां पार्थ	9	13
महाभूतान्यहङ्कारो	13	5
मां च योऽव्यभिचारेण	14	26
मा ते व्यथा मा च	11	49
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय	2	14
मानापमानयोस्तुल्यः	14	25
मामुपेत्य पुनर्जन्म	8	15
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	9	32
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	18	26
मूढग्राहेणात्मनो यत्	17	19
मृत्युः सर्वहरश्चाहं	10	34
मोघाशा मोघकर्माणः	9	12
य इदं परमं गुह्यं	18	68

य एनं वेत्ति हन्तारं	2	19
य एवं वेत्ति पुरुषं	13	23
यच्चापि सर्वभूतानां	10	39
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि	11	42
यजन्ते सात्विका देवान्	17	4
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	4	35
यततो ह्यपि कौन्तेय	2	60
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	18	46
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	5	28
यतो यतो निश्चरति	6	26
यतन्तो योगिनश्चैनं	15	11
यत्करोषि यदश्नासि	9	27
यत्तदग्रे विषमिव	18	37
यत्तु कामेप्सुना कर्म	18	24
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	18	22
यत्तु प्रत्युपकारार्थं	17	21
यत्र काले त्वनावृत्तिं	8	23
यत्र योगेश्वरः कृष्णो	18	78
यत्रोपरमते चित्तं	6	20
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं	5	5
यथाकाशस्थितो नित्यं	9	6
यथा दीपो निवातस्थो	6	19
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगा	11	28
यथा प्रकाशयत्येकः	13	33
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं	11	29
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	13	32
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	4	37
यदग्रे चानुबन्धे च	18	39
यदहङ्कारमाश्रित्य	18	59
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति	8	11
यदा ते मोहकलिलं	2	52
यदादित्यगतं तेजो	15	12

यदा भूतपृथग्भावं	13	30
यदा यदा हि धर्मस्य	4	7
यदा विनियतं चित्तं	6	18
यदा सत्वे प्रवृद्धे तु	14	14
यदा संहरते चायं	2	58
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	6	4
यदि मामप्रतीकारं	1	46
यदि ह्यहं न वर्तेयं	3	23
यदृच्छया चोपपन्नं	2	32
यदृच्छालाभसंतुष्टो	4	22
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	3	21
यद्यद्विभूतिमत्सत्वं	10	41
यद्यप्येते न पश्यन्ति	1	38
यं यं वापि स्मरन्भावं	8	6
यया तु धर्मकामार्थान्	18	34
यया धर्ममधर्मं च	18	31
यया स्वप्नं भयं शोकं	18	35
यं लब्ध्वा चापरं लाभं	6	22
यं सन्यासमिति प्राहुः	6	2
यं हि न व्यथयन्त्येते	2	15
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	16	23
यः सर्वत्रानभिस्नेहः	2	57
यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्	3	17
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	3	7
यस्मात्क्षरमतीतोऽहं	15	18
यस्मान्नोद्विजते लोको	12	15
यस्य नाहंकृतो भावो	18	17
यस्य सर्वे समारम्भाः	4	19
यज्ञदानतपःकर्म	18	5
यज्ञशिष्टामृतभुजो	4	31
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो	3	13
यज्ञार्थात् कर्मणोन्यत्र	3	9

यज्ञे तपसि दाने च	17	27
यातयामं गतरसं	17	10
या निशा सर्वभूतानां	2	69
यामिमां पुष्पितां वाचं	2	42
यावत्सञ्जायते किञ्चित्	13	26
यावदेतान्निरीक्षेऽहं	1	22
यावानर्थ उदपाने	2	46
यान्ति देवव्रता देवान्	9	25
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	5	12
युक्ताहारविहारस्य	6	17
युञ्जन्नेवं सदात्मानं	6	15
,, ,,	6	28
युधामन्युश्च विक्रान्त	1	6
ये चैव सात्विका भावाः	7	12
ये तु धर्म्यामृतमिदं	12	20
ये तु सर्वाणि कर्माणि	12	6
ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	12	3
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो	3	32
येऽप्यन्य देवता भक्ता	9	23
ये मे मतमिदं नित्यं	3	31
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	4	11
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	17	1
येषामर्थे काङ्क्षितं नो	1	33
येषां त्वन्तगतं पापं	7	28
ये हि संस्पर्शजा भोगाः	5	22
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	5	7
योगसन्न्यस्तकर्माणं	4	41
योगस्थः कुरु कर्माणि	2	48
योगिनामपि सर्वेषां	6	47
योगी युञ्जीत सततं	6	10
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं	1	23
यो न हृष्यति न द्वेष्टि	12	17

योऽन्तः सुखोऽन्तरारामः	5	24
यो मामजमनादिं च	10	3
यो मामेवमसंमूढो	15	19
यो मां पश्यति सर्वत्र	6	30
यो यो यां यां तनुं भक्तः	7	21
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	6	33
रजस्तमश्चाभिभूय	14	10
रजसि प्रलयं गत्वा	14	15
रजो रागात्मकं विद्धि	14	7
रसोऽहमप्सु कौन्तेय	7	8
रागद्वेषवियुक्तैस्तु	2	64
रागी कर्मफलप्रेप्सुः	18	27
राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य	18	76
राजविद्या राजगुह्यं	9	2
रुद्राणां शङ्करश्चास्मि	10	23
रुद्रादित्या वसवो ये च	11	22
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं	11	23
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	5	25
लेलिह्यसे ग्रसमानः	11	30
लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा	3	3
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	14	12
वक्तुमर्हस्यशेषेण	10	16
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	11	27
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	11	39
वासांसि जीर्णानि यथा	2	22
विद्याविनयसम्पन्ने	5	18
विधिहीनमसृष्टान्नं	17	13
विविक्तसेवी लघ्वाशी	18	52
विषया विनिवर्तन्ते	2	59
विस्तरेणात्मनो योगं	10	18
विषयेन्द्रियसंयोगात्	18	38
विहाय कामान्यः सर्वान्	2	71

वीतरागभयक्रोधा	4	10
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि	10	37
वेदानां सामवेदोऽस्मि	10	22
वेदाविनाशिनं नित्यं	2	21
वेदाहं समतीतानि	7	26
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव	8	28
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	2	41
व्यामिश्रेणेव वाक्येन	3	2
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	18	75
शक्नोतीहैव यः सोढुं	5	23
शनैः शनैरुपरमेत्	6	25
शमो दमस्तपः शौचं	18	42
शरीरं यदवाप्नोति	15	8
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	18	15
शुक्लकृष्णे गती ह्येते	8	26
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	6	11
शुभाशुभफलैरेवं	9	28
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	18	43
श्रद्धया परया तप्तं	17	17
श्रद्धावाननसूयश्च	18	71
श्रद्धावान् लभते ज्ञानं	4	39
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	2	53
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्	4	33
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	3	35
,, ,,	18	47
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्	12	12
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	4	26
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	15	9
श्वशुरान्सुहृदश्चैव	1	27
स एवायं मया तेद्य	4	3
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो	3	25
सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं	11	41

स घोषो धार्तराष्ट्राणां	1	19
सततं कीर्तयन्तो मां	9	14
स तया श्रद्धया युक्तः	7	22
सत्कारमानपूजार्थं	17	18
सत्वात् सञ्जायते ज्ञानं	14	17
सत्वं रजस्तम इति	14	5
सत्वं सुखे सञ्जयति	14	9
सत्वानुरूपा सर्वस्य	17	3
सदृशं चेष्टते स्वस्याः	3	33
सद्भावे साधुभावे च	17	26
समदुःखसुखस्स्वस्थः	14	24
समोऽहं सर्वभूतेषु	9	29
समं कायशिरोग्रीवं	6	13
समं पश्यन् हि सर्वत्र	13	28
समं सर्वेषु भूतेषु	13	27
समः शत्रौ च मित्रे च	12	18
सर्गाणामादिरन्तश्च	10	32
सर्वकर्माणि मनसा	5	13
सर्वकर्माण्यपि सदा	18	56
सर्वगुह्यतमं भूयः	18	64
सर्वतः पाणिपादं तत्	13	13
सर्वद्वाराणि संयम्य	8	12
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	14	11
सर्वधर्मान् परित्यज्य	18	66
सर्वभूतस्थमात्मानं	6	29
सर्वभूतस्थितं यो मां	6	31
सर्वभूतानि कौन्तेय	9	7
सर्वभूतेषु येनैकं	18	20
सर्वमेतदृतं मन्ये	10	14
सर्वयोनिषु कौन्तेय	14	4
सर्वस्य चाहं हृदि	15	15
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	4	27

सर्वेन्द्रियगुणाभासं	13	14
सहजं कर्म कौन्तेय	18	48
सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा	3	10
सहस्रयुगपर्यन्तम्	8	17
साधिभूताधिदैवं वा	7	30
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म	18	50
सीदन्ति मम गात्राणि	1	39
सुखदुःखे समे कृत्व	2	38
सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	6	21
सुखं त्विदानीं त्रिविधं	18	36
सुदुर्दर्शमिदं रूपं	11	52
सुहृन्मित्रार्युदासीन	6	9
सङ्करो नरकायैव	1	42
सङ्कल्पप्रभवान् कामान्	6	24
सन्तुष्टः सततं योगी	12	14
संनियम्येन्द्रियग्रामं	12	4
संन्यासस्तु महाबाहो	18	1
संन्यासः कर्मयोगश्च	5	2
संन्यासं कर्मणां कृष्ण	5	1
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः	5	4
स्थाने हृषीकेश तव	11	36
स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	2	54
स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	5	27
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	2	31
स्वभावजेन कौन्तेय	17	60
स्वयमेवात्मनात्मानं	10	15
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	17	45
हन्त ते कथयिष्यामि	10	19
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं	2	37
हृषीकेशं तदा वाक्यं	1	31

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	७	किमते	किमेत
१०	४	एवासुन्कुसुनोः	अत एव तोसुन्कसुनोः
४१	३	गुणमय्या गुणो	गुणमय्याऽगुणो
६०	१२	मेवास्योत्कर्षा	मेवान्योत्कर्षा
६५	५	नानन्दकत्वादि	नानन्दत्वादि
७०	४	उपादेय वाचको	उपायवाचको
७७	११	काम्यकर्मणां फलं ज्ञानिनां भवतीति	काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति
७७	१५	विज्ञानतः	विजानतः
८१	१४	सेवादिवाचकं	सेवादियाचकं
८७	३	बृहत्वे	बहुत्वे
८९	६	किन्तु	किन्न
९६	४	कौऽसौ	कासौ
९८	२३	ब्रह्मणे	ब्रह्मणो
९९	१२	स योगः कर्मज्ञानसाधनम्	सयोगकर्म ज्ञानसाधनम्
१०३	१६	अनुष्ठास्यैक्यविध्य	अनुष्ठानस्यैकविध्य
१०७	२१	अनुपपत्ति समाधानं च	अनुपपत्तिसमाधानं च
१२७	२२	तद्दर्शनादिति	तददर्शनादिति
१३६	१६	ज्ञानृच्छति	ज्ञान्यृच्छति
१४०	१२	कर्मण्येवाधिकृत	कर्मण्यप्यधिकृत
१४१	२६	ज्ञाननिष्ठा भवति	ज्ञाननिष्ठा अपीति
१५६	२५	हुतमादित्यादि	हुतमित्यादि
१५७	२	तदभिमति पूर्वकत्वे न	तदमतिपूर्वकत्वेन
१६४	६	व्यावृत्यते	व्यावर्त्यते

पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६–१२	द्युक्तविरोध	द्युक्तिविरोध
१६६–१६	योग्यतया	योग्यताया
१६८ २२	स्युरज्ञान	स्युरज्ञानाम्
१६९–२३	ज्ञानार्थः। वेत्यस्य	ज्ञानार्थोवेत्यस्य
१७० १२	ननुचात्र	न च सर्वत्र
१८८– ३	परम्पराऽत्रोच्यते	परम्पराऽत्रोच्यते। किन्तु तेषा-मनुष्ठानमप्युपलक्ष्यते। तच्चेतोऽपि
१९७·२२	वक्ष्यते। वैलक्ष्यण्या	वक्ष्यते। क्रियायां वैलक्षण्या
१९७ २३	तनुर्विद्याक्रिया कृतिः	"तनुर्विद्याक्रियाऽऽकृतिः"
२१० १४	तपसो होमः तपश्चरण	तपसो होमः कथमित्यत आह। इदमिति। तपश्चरण
२२० ९	कर्माधिकृतै	कर्मानधिकृतै
२२५ ७	मुक्तिरिति	मुनिरिति
२२८ ४	संन्यासस्यसंन्यासीत्यपि	सन्न्यास्यसन्न्यासीत्यपि
२३०–१९	च परोक्ष	चापरोक्ष
२३४ १	एवं इहैव	एवं तर्हि इहैव
२३४ २	वादेन ग्राह्य	वादे ग्राह्य
२३६–५	भूतशाब्स्य	भूतशब्दस्य
२३६ १८	चैतद्भगवती	चैतद्भवती
२३७ १	एव यतात्मानः	एवायतात्मानः
२३७ २३	नियतमन इत्यर्थः	नियतमनस इत्यर्थः
२३९ २	ध्यानिनां	ध्यायिनां
२४५ ५	सम्यगनुषङ्ग	सम्यगननुषङ्ग
२४६ ३	कृतं तेत	कृतं तत्
२५१ २१	यदेकं एकं	यदेक एकं
२५२ ८	रन्तः करणादि, सर्वं	रन्तःकरणादिः सर्वं
२५४ ४	द्वेष्येऽवासित	द्वेष्योऽवासित

पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६६-१०	शक्त्या स्यात्	शक्या स्यात्
२३७- २	तन्निवृत्या	तन्निवर्त्या
२७३- ५	शक्यैश्वर्य	शक्त्यैश्वर्य
२७७-२०	त्युपलब्धः	त्युपलब्धुः
२८१-२७	च मेदोक्तिः	चाभेदोक्तिः
२८३- २	आहच—"सूक्ष्माशनम्" प्रवि-	आह च सूक्ष्माशनम्—"प्रवि
२८३- ४	च्छरीरादात्मनः	च्छारीरादात्मनः
२८४- ५	आह॥ स चेति॥ कुतो- नेत्यत आह॥ आहचेति॥	आह॥ न चेति॥ कुतो नेत्यत आह॥ स्थूलेति॥ श्रुत्यादिषु स्थूलस्य जीवभोग्यस्य विषयस्याभोगोक्तेः सूक्ष्मभोगस्य चाङ्गीकारादिति भावः। सूक्ष्माशने प्रमिते भवेदियं व्यवस्था। तदेव कुत इत्यत आह॥ आहचेति॥
२८४- ७	च्छरीरादात्मनः	च्छारीरादात्मनः
२८४-१३	स्वप्नोऽन्नमिति	स्वपो नन्निति
२८४-१३	स्वप्न सुषुप्तश्च	स्वप्नः सुषुप्तश्च
२८६- २	ज्ञायत	ज्ञायसे
२८८-१२	तच्छक्त्यन्तांश	तच्छक्त्यनन्तांश
२८८-२१	स्वगतं	स्वगतिं
२९०- ९	चित्स्थम्	चित्तस्थम्
२९०-१६	नात्ययग्नि	नात्यायग्नि
२९१- ७	विपर्ययस्य	विपर्ययस्याधर्म
२९१- ९	याथात्म्यज्ञानस्य	याथात्म्याज्ञानस्य
२९१-१८	विषयं मुक्ति	विषयं। मुक्ति
२९१-१८	श्रयणप्रवृत्त्या	श्रयणं प्रवृत्या

पृष्ठम् पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९२- ६	नान्यत्र भक्तिः—स एक-भक्तिरुच्यते"	नान्यत्र एकभक्तिः स उच्यते"
३०० २३	वैकल्पं	वैकल्यं
३०२-२०	विशेषण	विशेषेण
३०७- ९	नैश्रेयसं	निःश्रेयसे
३१७- ३	पदं "पद्गतौ"	पदं स्वरूपं "पद्गतौ"
३१७-१२	प्रयोगदर्शनम् ॥ ११ ॥	प्रयोगप्रदर्शनम् ॥ तद्विष्णोरिति ॥
३२१- ९	पर्यन्तमहाविष्णो	पर्यन्तमहर्विष्णो
३२१ २१	तथा द्विपरा	तथाच द्विपरा
३२३ २४	अग्निर्ज्योति	अग्निर्ज्योतिर्धूमानां
३२४ १७	सिषुवा	विषुवा
३२९·१३	शब्देन परोक्ष	शब्देनापरोक्ष
३३१ ३०	पादार्थान्यु	पादनार्थान्यु
३३३- २	परमं तमाप	परमन्तमाप"
३३३ २०	सहितेत्यत्र	सहितेऽत्र
३३४-११	न कर्मणो	न कर्मणा
३३७-१०	यस्मिन् तदव्यक्तम्	यस्मिन् तत्। अव्यक्तं तदभि
३३८ ८	पुरुषार्थं आमु	पुरुषार्थः आमु
३३८ २०	शपनास	शयनास
३४०- १	भावो भाव कारणं	"भावोहि भवकारणम्"
३४०- ३	त्वे विशेषः	त्वेऽविशेषः
३४० ५	विवक्षुरत्य	विविक्षुरत्य
३४१- ४	प्रार्षद	पार्षद
३४१ १५	भावस्य	भवस्य
३४५ १३	संसारकाले	संहारकाले
३४६-२०	इत्युक्तमि	इत्ययुक्तमि
३४९-११	माह विधि	माहाविधि

पृष्ठम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३५४- १	रूपधाति	रूपयाति
३६०- ५	कारणरहितस्य	कारणराहित्यस्य
३६१-२३	ह्युत्तरो जायन्त	ह्युत्तरा जायन्त
३६२- १	त्वादमुक्तिः	त्वादनुक्तिः
३६२ २३	अस्त्वेव प्राधान्यं	अस्त्वेवं। प्राधान्यं च
३६३-१९	मच्छरीरं	तच्छरीरं
३६८- ८	ब्रह्म तु	ब्रह्मा तु
३६५-१६	विभुः प्रभुः प्रथमं मोहनावृत	विभु प्रभु प्रथमं मोहनावत
३६६- ४	अभवदिति विभुः	अभवदिति प्रभु। विविधोऽभवदिति विभु।
३६७ ८	जनार्दनः इति। सह्यासीत् —स नासीत् सोऽर्दयत्" इति	जनार्दन इति स ह्यासीत् स नासीत् सोर्दयति" इति॥
३६७-१५	सह्यासीदिति ॥ भूतोऽनादितः	सह्यासीदिति भूतः। अनादितः
३६८-१६	द्वितीयं	द्विविधं
३७२- ७	वासुदेवः	वासुः।
३७३- २	प्राप्य अभू प्राप्तौ	प्राप्य। भू प्राप्तौ।
३७३- ७	इत्यस्व एव इति।	इत्यस्य स एवेति।
३७५-११	कला एव कालाः	कला इव कालाः
३७७- ३	ननु व्याप्ति	ननु व्याप्त।
३७७-१२	प्रसङ्गात् निष्फला	प्रसङ्गात् बाधकात् निष्फला
३७८ १८	भूतस्य रूप	भूतस्वरूप
३७९-२०	भूतं सामर्थ्यं	भूतं समर्थं
३८४- ५	त्वादेव महत्वे	त्वादेव महतो महत्वे
३८५-१३	एकं भिन्नमपि	एकमभिन्नमपि

पृष्ठम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३८५-१४	इत्यत्र।	इत्यर्थः
३८५ २४	व्यासराकाशः	व्यास आकाशः।
३८६-१७	रूपोऽतोयं	रूपोऽतोऽयं
३८७-२७	दृष्टिभिर्हि सन्तीति	दृष्टिभिर्हि तथा सन्तीति
३८७ २७	परं ईश्वरे	परे ईश्वरे
३८८- ५	उपचारस्विति	उपचारत्वेति
३९५-१९	शक्त विकत्थसे	शक्र विकत्थसे
३९५- १	कालनिग्रहे"	कालविग्रहे"
३९६- ६	कालेति	कलेति॥
३९६-१०	कः कालः। अयं कथम्। श्यामः प्रजाहरति। बद्धा तिष्ठति रौद्रश्चेति	सः कालः अयम्। कथम्। श्यामः। प्रजा हरति। बध्वातिष्ठति। रौद्रश्चेति
३९६-१८	"जजान नमरिष्यति न एधतेऽसौ"	"नासौ जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ"
३९६-२०	ह्रीयते	ह्रीयते
३९८- १	येन तेऽपि त्वयेत्युच्यन्त	येन "ऋतेऽपित्वा" इत्युच्यन्त
३९८-१७	झवरा वासवी	सवरा वासवी
४०२-१९	सदसदात्मकं वस्तु	सदसदात्मकं विश्वं
४०४-१८	ग्रहणेनैव शब्दः	ग्रहणेन 'ए' शब्दः
४०९-१९	अप्स्वा अन्तः	अप्स्वन्तः
५१२-२२	चाप्यक्षर	येचाप्यक्षर
४१३-१८	स्वमितं	स्वमतं
४१४- ३	सकारस्यैव	साकारतयैव
४१४- ९	कथंचिद्व्यखने	कथंचिद्व्याख्याने
४१५- ४	तमसः	तमसा
४१५- ७	नारायणा गुणा	नारायणगुण
४१५- ८	दग्राह्यद	दग्राह्याद

पृष्ठम् पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४१६-१५	सर्वेत्रमि	सर्वेत्रगमि
४१६-१७	लक्षणशब्दः आश्रयः	लक्षणशब्दः । नारायणगुणः तदिच्छादिलक्षणः आश्रयः
४१९-१६	संयमादिति	संयमादौ
४२० ११	परमात्मनः	परमात्मने
४२६ १	इति चेत्तयोरपि	इति च द्वयोरपि
४२६ १३	अन्यथेति केवल	अन्यथा केवल
४२७-१५	परिहारार्थं भक्त्यभ्यासः	परिहारार्थं पूर्वम् । आधिक्य ज्ञापनाय भक्त्यभ्यासः
४२९ ४	अमृत	मृत
४२९ ६	सत्वावाचि	सत्ववाचि
४२९ ७	विशेषत्वात्	विशेषार्थत्वात्
४३४ १३	तात्पर्यालोचनम्	तत्पर्यालोचनम्
४३६-१६	प्रत्यापयति	प्रत्याययति
४३७ १५	इति ज्ञानसाधना	इति ज्ञापयितुं ज्ञानसाधना
४३९ १७	प्रकृति चैतन्या	प्रकृतिरचैतन्या
४४० १४	यथा युक्त्या	यया युक्त्या
४४० १५	सदैव माहात्म्यं	सदेव माहात्म्यं
४४०-१७	योरन्तः"	योरनन्ते"
४४१-३	प्रतिज्ञानमिति	प्रतिज्ञातमिति
४४१ २५	तन्महत्वमपि	तत्सत्वमपि
४४७ १९	"ध्यात्वैव" इत्येतत् "ज्ञानिन्यपि"	"ध्यात्वा" इत्येतत् "ज्ञान्यपि"
४५०-७	लोपाभाव	लेपाभाव
४५० १४	ससाद्येव	साद्येव
४५२ १८	कारणं "गुणसंयोगस्य"	"कारणं गुणसंयोगस्य"
४५६ १८	अज्ञातं	अज्ञानं

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६४	१४	श्वस्थाता श्वः स्थः	श्वः स्थाता श्वस्थः
४६६	१३	जडाः	जटाः
४७६	१५	कूटस्था	कूटस्थः
४८०	२१	मित्यर्थः सम्पद्यते	मित्यर्थः। एवं दैवीसम्पत् जातस्य तव लक्षणमित्यर्थः सम्पद्यते
४८०	२२	देवत्व विरोध	देवत्वाविरोध
४८२	६	यंच	यच्च
४८३	१४	हेतुरभयमुच्यते	हेतुरयमुच्यते
४८८	६	अज्ञानं च भेदकं	अज्ञानं च न भेदकं
४८९	२४	कर्शयन्ते	कर्शयन्तः
४९१	१७	सौख्यमिदं	सौख्यदं
४९६	१७	कर्मेति वदन्ति	कर्म वदन्ति
५०२	११	कर्मफलत्याग	कर्मपरित्याग
५०३	६	पञ्चेत्यादि	पञ्चेत्यादिना
५०३	१९	ततः कर्ता	तथा कर्ता
५०४	७	ब्रह्मार्थेन्द्रियाद्याः	ब्रह्माथेन्द्रियाद्याः
५०५	४	कारणस्य	करणस्य
५०७	७	चापेक्ष्य	चाप्यपेक्ष्य
५१२	८	मर्त्यादेः	मात्सर्यादेः
५१४	८	नियमाभावे	नियमाभावो
५१४	१४	तात्पर्यमित्यर्थः किं न स्यात्	तापर्यमित्यर्थः। प्रतीत एवार्थः किं न स्यात्
५१६	७	तन्मनस्कतयेत्यर्थः	तन्मनस्कतेत्यर्थः
५१८	२	भीमवचनात्	भीमवचनवत्